ІВАН ЛЕ

Твори в семи томах

Том третій

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1983

У2
Л33

В томе — роман,
посвященный освободительной борьбе
украинского народа в 90-х годах XVI столетия.

Упорядкування І. Т. Ле (Мойсі)

Редакційна колегія:
Я. В. Баш (голова), В. Г. Дрозд, О. С. Левада,
П. Д. Моргаєнко, М. Д. Слабошпицький, К. Д. Трофимов,
А. Ф. Хижняк.

Редактор тому О. С. Левада
Примітки А. О. Ковтуненка

Л $\frac{70303-062}{M205(04)-83}$ передплатне 4702590200

© Видавництво «Дніпро», 1983 р.

НАЛИВАЙКО

Історичний роман

...Известно мне: погибель
ждет
Того, кто первый восстает...
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена
свобода?
К. Рылеев «Наливайко»

Частина перша

1

Поміж зів'ялим полинем, по килимах пожовклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях, огинаючи густі віковічні ліси. Сторіччями прокладався він і тягнувся південними степовими просторами, через залюднені волинські краї, прямуючи по прикордонню і аж до серця Речі Посполитої польської, до Кракова. Копитами кінноти витоптувалися гінкі стежки по тому шляху, різалися глибокі колії під колісьми важких маж. І не заростали вони степовим барвінком та густими травами, не губилися в плутаних перехрестях тривожного життя.

Українські воєводи тими шляхами вояків водили — ходили зі збройним людом запобігати нападам кримчаків та турків на східних кресах [1], в цих безмежжях степів, де з року в рік зростали панські володіння. Тими ж шляхами зі збройним почтом ходили на Захід старости українських земель на всепольські сейми виборювати однакові з польською шляхтою права і королівські привілеї, поцінно продаючись Короні самі, а з собою — й землі та народ на них прилучаючи до великої дворянської держави.

Часом цими ж шляхами мандрували всілякі посли й дипломати чи то авантюристи. Ними ж блукали отамани та торговці людською славою, шукаючи її у випадкових сутичках із східними нападниками по степах а чи й з осілим людом, вимагаючи довільної стації [1] козакам та коням свого випадкового ж загону. Але ходили тими

---

[1] Креси — прикордоння.
[2] Стація — тут: постачання.

шляхами й виладнані загони перших козачих гуртувань народних. Просувалися ними на торг і вантажені сіллю, чи воском, а чи іншим напрацьованим крамом мажі, запряжені круторогими волами.

А в рік 1592, власне — в кілька тривожних років, Волинським великим шляхом здебільшого проходили тільки збройні вершники. Більші загони проїздили сміливіше, не зважаючи на густі ліси та на підступні балки, які могли приховати в заростях чи в густій траві бусурманських нападників. Зате менші загони завжди за дня поспішали дістатися до хутора чи замку, весь час звертаючи увагу на місцевість навколо, оглядаючи її з високих горбів та могил при шляху.

В долинах біля річок, понад великим шляхом, ташувалися старі хутори, подекуди вони встигали виростати й на більші села чи фільварки, обзаводячись і якимсь замком-фортецею для захисту від нападників, охочих до ясиру. Хутори та села були пристановищем для зморених коней і для самих вершників-подорожан. Але для селян, які провозили десь на західний торг звичайний набуток своєї праці, такі придорожні села з панським чи його посіпаки замочком ставали страховищем, яке об'їздилося густими ковильними перелогами та лісами.

Нічні злодії водилися тоді по селах. Та не їх, дрібних злодюжок, стереглися селяни, проїжджаючи село,— там осідалися дозорці воєвод та старост Корони польської. Грабіж — це була службова професія одних і життєва суть інших на ті часи безправ'я та загарбницької сваволі шляхти. Це були часи воєводи Острозького на Україні, а канцлера Яна Замойського — в Польщі. За реляціями їхніх наглядачів між паном та посполитим на селах і хуторах процвітала он яка ідилія людських взаємин, суспільного ладу, дотримувати якого вони покликані були з волі божої та королівської ласки. Тільки за те, що селянин, з природи своєї трудитися призвичаєний, працював на землі, рибалив у річках і озерах, ходив за дупляками й бортями в лісах, чи топив у них смолу, або випасував череду на диких степових просторах, чи просто їхав на торг,— він мусив платити панові старості, воєводі чи їхнім панам управителям «мито й промито», віддавати мед, човни, мажі, худобу, молоду дочку, а часом і самого себе в рукодайні слуги. І все це законно, на підставі королівського, чи воєводського, або старостин-

ського універсалу, спритно вписаного до книг старост «гродських»...

Не грабіжників з великого шляху, а дозорців панських стереглися проїжджі. І люд трудовий здебільшого вночі проїздив хутори й села.

Стояла тепла осінь, бабине літо, яким так голубить природа українські землі, переходячи до зими. Широке поле, як море неосяжне, сріблилося шовковими шатрами павутиння, що слалося на тернових кущах та на пожовклих бадилинах будяків і кінського щавлю. Пасма павутиння плавали в нерухомому паркому повітрі. Лише десь на горизонті, облягаючи півколом землю, біліло бескеття хмар.

Шляхом понад кривулястою річкою їхало шестеро озброєних вершників. Шлях часом відходив від річки або річка огинала природні пагорби землі й відходила від шляху. Передній вершник на вороному, аж сизому, як галка, білокопитому коні часом звертав убік, оглядаючи придорожні простори. Забродячи конем у сухий ковил та в сріблясті полині, він, не зіскакуючи з коня, нахилявся й виривав стебло полиню. Виривав і підносив його до лиця, тішився запашним степовим духом і відкидав геть. А то в захопленні природою степовою чіпляв запашну полиневу стеблину до ефеса коштовно цяцькованої шаблі. П'ятеро його товаришів у два ряди байдуже їхали шляхом на стомлених далекою дорогою конях, зрідка всміхалися на забавку свого старшого.

Десь праворуч, де гадюкою в'ється й ховається в очеретах та лататтi річка, пролунав якийсь убогий, невиразний крик: може, чабан за звичкою гукнув на панську отару, може, крук озвався в небі, віщуючи негоду в далеких бескеттях хмар. А може, і людина перед смертю зойкнула, вкладаючи в голос останню надію на порятунок у цьому порожньому осінньому степу.

Вершник на вороному коні як тримав стебло полиню біля носа, так і завмер, почувши той зойк. Навіть кінь його перестав жувати пожовклу бадилину.

Зойк не повторився, та старший рушив глибше вбік, на високий бугор, щоб з нього оглянути місцевість. Ще й не доїхав на верх бугра, як раптом рвонув коня і чвалом помчав до річки. За ним рушили і його п'ять товаришів.

На березі річки відбувалася звичайна для того часу

сцена. Добре зодягнений воєводський дозорець у лівій руці тримав за зябра велику щуку, в правій — ножа-колодія, а ногами тусав якусь дівчину, що, мов їжак, коцюрбилася, ховаючи від грізних чобіт своє лице. Поруч стояв візок дозорця, а біля нього корчився в благанні перед дозорцевим охоронцем старий, обірваний дід.

Старший з вершників спочатку крикнув дозорцеві, щоб той не бив дівчину. Але дозорець тільки позирнув на озброєних вершників і, впізнавши воєводських гусарів, ще з більшою лютістю кинувся бити дівчину. Вершник вихопив з піхов шаблю й з усього розмаху щокою шаблі вдарив дозорця по спині. Дозорець відлетів убік, дівчина нерухомо лежала на березі річки біля купки подубілої на сонці риби.

Пролітаючи на розпаленім коні, вершник гукав:

— Соромся ти, падло, на дівчину так нагло себе лютити...

Потім завернув коня й зіскочив на землю, аж дзеньк-нули його остроги. В лівій руці він ще тримав зів'яле стебло полиню.

— Що трапилося тут у вас, панове хороші? Весілля а чи розлука?.. Пан зі щукою ся має... Молодий, а дівчину чобітьми безбожно гамселить.

Дозорець виструнчився, не випускаючи з рук щуки. Умить він збагнув, що перед ним коли й не пан з князівської рідні, то й не простий собі вершник з гусарського полку князя Острозького. За ним під'їхали й ті п'ять вершників, гусарів, не згірш за нього озброєних. Та ні одягом, ні конем, ані навіть статурою нерівня вони своєму старшому.

— Цей лотр, проше пана, не воліє ся корити законові ласкавого панства й хребтини воєводі за полов риби у річці не віддає,— сказав дозорець, красномовно погрожуючи в повітрі щукою.

До гурту, шкандибаючи, підходив дід, побитий кием воєводського охоронця. Сорочка з сирового полотна на ньому порвана, трималася на самих рубцях. Рукою дід схопився за посивілу, як зів'ялий полинь у степу, голову, з очей його котилися старечі сльози. Та він намагався всміхатися, щоб повірив йому цей юнак у панському козачому вбранні і не почав бити, як дозорець.

— Прошу-сьмо ласки пана гусара: не думав і не гадав противитися тим обожненим законам ласкавого

панства, йогомосць пана воєводи волі. Тільки сказав, що щука ця, далебі ж, не осетрина, а рибалка панові хребтину віддає тільки з осетра. А в голову старечу й не спало, що казати це панові дозорцю віч-на-віч не можна...

— Та й тільки ж то? — допитувався вершник.

З берега, стогнучи, обізвалася дівчина:

— Тільки то, ласкаве панство... То я, прошу панів, сказала зацному панові дозорцю, що він дурень і щуку за осетра має.

— Лайдачка! — знов було рушив до неї дозорець, та вершник погрозливо ступив йому назустріч і посварився зім'ятою стеблиною полиню:

— Ану, пане дозорцю, віддай-но дідові-рибалці щуку.

Дозорець озирнувся на свого охоронця і безнадійно випустив рибу з руки. Щука впала на землю, а дозорець ще й чоботом геть її відкинув. Вершник віддав гусарові коня, ступив до дозорця і, взявши його, як хлопчиська, за вухо, скомандував:

— Раджу й ножа покинути, вишкребку поганий!

Ніж, як і щука, випав з рук дозорця.

— Добре, друже. Тепер бери щуку й неси панні дівчині,— під дружний сміх гусарів наказував далі вершник, не випускаючи з руки вуха.

— Ой, пан вухо мені кривдить! Як залізними общеньками затиснув.

— А ти терпи таку кривду, мій друже, пане дозорцю, бог те бачить... Ну, ну! Ворушись! Отак, отак, ніжніше, пане дозорцю, в обидві ручки беріть. Так, так... Вона благородна рибка, щучка, хоч і не осетрина. Воєводі з неї злиденна хребтина, а дівчині юшка на свято. Та вклонися, падло! Нижче ж мені...

Вершник покинув вухо і знову схопився за шаблю. Дозорець низько вклонився, подаючи дівчині щуку.

До вершника підійшов збоку сивий дід. Очі в нього перелякані, уста неприродно усміхнені, на них засохла чорна пляма крові. Дід упав навколішки перед вершником, хапаючись за срібні остроги руками, і почав благати:

— Не треба, ласкавий пане гусаре, не треба. Вони, пан дозорець, хороші, щастя їм боже. Не треба... Тепер же він з мене й онуки, з наших спин, живцем відітне ту хребтину, а за що? За таку наругу від вас... Прошу

ласки пана гусара, не треба. Ми — бідні люди в хуторі, змилуйтеся...

Вершник узяв діда під руки, звів його, як зів'яле стебло, на ноги і сам не знав, що чинити з собою: хотілося плакати разом із старим, злість душила груди. Пригорнув ту старечу сиву голову до своїх грудей, у перелякану дівчину вдивлявся і втішав:

— Нічого, дідусю, нічого... не зачеплять і рідним своїм закажуть. Самі знаєте, що в житті всяко буває: ретельний пан дозорець спробує хребтину панську пантрувати, знущаючись із старого та його онуки, а вітром степовим, дивись, і нанесе коли не козака, то гусара, щоб руку тих посіпак... відвести від наших людей... Де живете, діду, як зветеся?..

Дозорець тим часом задки обережно крок за кроком відступав до візка. Сів на нього і вже мав рушати, аж вершник раптом схаменувся, урвав розмову з дідом і гукнув:

— Ге-ей, пане дозорцю! Прошу мене супроводити до домівки цього дідуся-рибалки...

— Уласом звуся, ласкавий пане гусаре, Уласом з-під Олики...

— До діда Уласа з-під Олики, прошу, пане дозорцю,— лагідно перебив гусар.— Ми з вами люди молоді і чи здужаємо дожити до сивини, коли отак нерозважно, як ви, поведемося з нашими родителями? Але... зустрітися нам з вами, певно, ще доведеться. Посадовіть-но на візок старого й дівчину, та й рибку прихватіть. За таку послугу ще й дяку мали б, але зараз хоч виправдаєтеся перед скривдженими. Поїхали!

І навіть не озирнувся, не перевірив, чи ж послухається його дозорець. Замислено підійшов до гусара й узяв за поводи свого білокопитого, заткнувши полинину за пояс. І чекав, доки візок дозорця з кошиком риби та з рибалками виїхав на пром'яті в траві колії від річки. Тоді спритно скочив у сідло і також мовчки рушив за візком.

2

Під жовтою кучерявою грушею на городі Мелашка, Уласова онука, частувала гусарів риб'ячою щербою. Причепурившись десь біля копанки на городі, огорнувши стан святковою запаскою, дівчина немов іншою

стала. Хоч гусар ще й біля річки помітив товсті дві коси, безжально засмічені заплавою на березі, помітив і густу брову, і проникливі, дитячо-наївні, великі очі дівчини, але тільки зараз ті коси й брови доповнили степову красу зовсім ще молодої дівчини.

Гусар про себе визначив Мелащин вік у якихось п'ятнадцять-шістнадцять літ. Як на дитину дивився, а бачив красу дівочу й гнівався на себе за те. Та не дитина вже перед ним. Сирітне життя дівчини удвох тільки з дідом призвичаїло її до господарства, і вона почувала себе дорослою господинею, яка пригощає таких поважних гостей. До того ж і цей вік уже нагадував їй про існування вродливих і мужніх юнаків, які мимоволі тривожать серце дівчини своїми добродійними вчинками. А цей гусар... І звідкіля він узявся такий, та ще й у хвилину її розпачу під чобітьми злого дозорця?

Дід Улас ні на мить не забував про складне становище, в якому він зараз опинився. Адже в дворі у нього все ще стояв візок воєводського дозорця. Сам дозорець послужливо стояв тут же недалеко біля груші й слухав розмову рибалки з гусарами. Кілька разів намірявся запитати дозволу в старшого поїхати собі геть і не смів.

— Та хто ж ви такі, панове гусари? — раптом почув дозорець запитання старого і насторожився. А рибалка тим часом ще більше уточнив своє запитання: — Може, ви від тих людей, що під гетьманством Косінського десь аж із-за Києва, кажуть люди, стали оружно наших воєвод судити?..

Гусари за щербою дружно засміялися. Дозорець аж підступився до груші ближче, дослухався відповіді:

— Ні, не вони, діду Уласе. Ми люди свої, але не від Косінського. З паном дозорцем ми одного князя слуги... А чого, пак, ви, пане дозорцю, не їдете собі додому? Певне, молоду дружину має пан дозорець, мав би зважати, що турбується молодиця. Коли повертатимуся до замку воєводи, прошу пана дозорця мене зустрічати в Олиці. Неодмінно завітаю, щоб дізнатися, чи не зазнають кривди мої господарі — дід Улас та його онука.

І дозорець виїхав з двору. Сама Мелашка зачинила за ним ворякою ворота, навіть не ворухнувши устами. Тільки повертаючись до хатини, вона розквітла привітною напівдитячою посмішкою до гостей. Дід Улас уже розповідав:

— Одна вона була в мого сина Тишка та в невістки

Марії. Чотирьох років посиротилася, на руках моїх дитям рідним зростала...

— Померли батьки Мелащині, чи як? — запитав гусар.

— Певне так... Напад у нас був якось восени об оцю пору. Народ у полі був, там їх і заскочили кримчаки. Звісно, бусурманові ясир потрібен. Одні почали хапати дівчат, молодиць, а інші на бій стали з нашими оличанами. Тишко побачив, що татарин за Марією погнався на ниві. Кинув бій і скочив рятувати дружину, Мелащину матір. А говориться у нас, що коли йдеш у бій по чужу голову, то несеш і свою з волі божої... Так і знайшли люди в житі обох зарубаних — нападника й Тишка... А Марія... Мертвої не знайшли.

— Не знайшли?

— А ні! Коли одного нападника зарубав Тишко і сам поліг, то інший, певно, таки завіз нещасну... А була ж, на лихо собі... Та ось бачите її дочку,— викапана мати... Схопив я її, нещасну дитину, коли нападники вскочили в село, і як стій побрів отак болотом аж у ліс. Чотири дні сидів у чагарниках, рісочки в роті обоє не мали...

Дід замовк, сльозу старечу рукавом зігнав з очей, на Мелашку махнув рукою не знати чого. Може, щоб не слухала сумної розповіді, хоч вона й знала її од слова до слова. А може, просто, як прирік — нещасна!..

— І не чули, людей не питалися?

— Розпитували проїжджих козаків. Ніби на гирлі Дунаю нападники бій мали з запорожцями. Багато дівчат з ясиру повтікали під ту бучу... Та не прибилася ж ні одна до Олики, а вісімнадцять їх тоді схопили нападники. Двох десь мертвих упізнали люди в степу... Та чи одну Марію бусурмани пояли в наших краях? І ні захисту від них, ані розради від наших воєвод та старост. Кажуть же, що польська шляхта відтоді, як владу над нашим людом з Литвою поділила, то й зовсім перестала від турків остерігатися. Данину султанові платять, задобряють пакосних. А вони, як на лови, йдуть на наші землі по ясир, збагачуються. Бо наша жінка в ціні на торзі в Царигороді... Призволяйтеся, ласкаві будьте. Ох, закатують пани наших людей православних. Видане діло: хребтину вже з усякої рибини вимагають, не тільки від осетра, як написано в законі. Закатують...

Сонце виходило з-за груші, треба було б ще раз пересунутися із стравою за холодком. Та старший встав і

почав дякувати рибалці за гостинність. І знову похватко загосподарювала дівчина. Запаска надавала їй святкової статечності. Гусари виказували до неї повагу, як до дорослої. Тепер вона не такою байдужною була, як біля річки. Зважала на гусарів, особливо на їхнього старшого, і кожен раз, нагинаючись до корячка з недоїденою щербою чи збираючи грушеві ложки, старанно притримувала рукою гаптовану сорочку на грудях.

— Дякуємо панові господарю й молодій дівчині... господині за смачну щербу та за скибку хліба,— майже урочисто мовив старший, гречно вклоняючись до старого.

— Богові дякуйте, людочки... То, значить, ви не звідти, де ото... Косінський? Думалося — заступаєтесь за нас, то, може, від нього будете...

— А Косінський хіба заступається, діду Уласе? — похватився запитати хтось із гусар.

І на диво всім, заговорила Мелашка, розігнувшись від посланої по вишарі скатертини. Від хвилювання а чи від сміливості зарожевіли круглі щоки, заіскрилися великі блакитні очі.

— Заступиться, авжеж! Косінський, кажуть у нас, сам є польський пан, козацтвом найманим отим, реєстровим править... Чи буде шляхтич супроти короля йти, за людей простих заступатися? Де ви бачили?.. Як отой дозорець, теж з панків якихось... прибилося десь аж із литовських земель, чи що, та й знущається...

— Хорошу онуку, діду, маєте! — захоплено озвався старший, засоромивши похвалою дівчину.

— Дякувати богові, люди добрі. Отож як бачите: наслухається між людьми, а люта зростає на... отаких панків. Молюсь богові, дожити б до правди самому. Але хоч би вже онука її діждалася... Косінський ніби ж панів Острозьких патрає, очоливши повсталих подніпрян. Не чули, бува, чи правда це?.. Не гнівайтеся на нас, живемо тими чутками, якими земля гуде навколо. А ви ж, бачу, теж йогомосці слуги єсте...

— Так, дідусю, слуги. Я — Наливайко, гусарів князя Острозького сотник. Та нехай це вас не лякає... Подякуйте Меласі, хорошу онуку маєте!.. А гусари й сотники, хоч і князівські слуги, та з людей же вони походять, діду Уласе!

— Авжеж. З богом, люди добрі... То значить — не від Косінського?

— Ні, ні, не від Косінського...

В дверях старої хати з'явилася Мелашка. На одвірок рукою сперлася й завмерла, не спускаючи очей із сотника. І коли Наливайко, сівши на коня, проїздив повз хату й озирнувся на завмерлу дівчину, вона немов з одчаю відірвалося від одвірка, ступила крок і чемно вклонилася воякові:

— Заїздіть, ласкаві будьте! — несміливо озвалася, як годилося озватися солідній господині.— Розлютили нам панського дозорця, закатує він дідуся. Не забудете заїхати?..

Аж спинив коня, зіскочив гусар із сідла. І рукою з поводом торкнувся уклоненої голівки з розкішною косою, неначе зводив її. В очі привітно глянув, як у безодню лячну і манливу, і злякався, відвів погляд, щоб не соромити дівчину. Молода, нечіпана серцем, проста й квітуча душею сирота, по-дитячому добра й по-людському мстива за кривди панські!

— Не забуду! — тільки й мовив. До воріт за повід вивів білокопитого, вклонився обом і, скочивши в сідло, помчав наздоганяти своїх гусарів.

З дитячою безпосередністю Мелашка підбігла до ворини, немов аж завмерла, провівши палким поглядом вершника. А дід стояв і широким хрестом благословляв гусарам путь.

3

В світлиці новозбудованого замку Яна Замойського поволі згасав осінній день. Все в домі, навіть той осінній день,— усе ще пахло свіжотесаними сосною та дубом. На всьому лежала печать будівничої новизни.

Пані Барбара Замойська — така ж нова господиня тут, як і сама господа в Замості. Ось уже кілька тижнів звикає, приїхавши з Варшави, і що день, то більшим смутком огортається молодича її душа. Світлиці нові й порожні. З такої ж порожнечі пані Барбара розпочинає своє життя за паном Замойським. Перед весіллям заворожив обіцянками побудувати ці пишні покої. За одне лише літо вони з'явилися, підкреслюючи незаперечну всевладність канцлера і разом з цим якусь штучність її життя. За новим замком, за шанцями-фортецями шуміли стривожені вітри. «Тут буде місто»,— казав

їй пан Янек у перші дні приїзду. Можливо, і так. Справді, на місто скидаються нові вулиці фільварку поза замком. Вежі, крамниці, будується костьол і корпуси нового закладу культури новітньої Польщі... А журба тим часом не розлучається з душею, і десь до серця прокрадається болюча цяточка розчарування...

Пані Барбара нервово перебирала на шиї три разочки шафіркового з дорогими перлинами намиста, неначе воно заважало їй дихати. З уст зірвалося неначе зітхання:

— Янек!.. Пане Янечку! Жеби ми ся поділи десь... В цьому Замості тільки твої муляри та сокирники... Бодай гостей би з Варшави а чи з Кракова запросити б...

Ян Замойський нічого не відповів дружині. До світлиці разом з ним увійшов і польний гетьман коронних військ Станіслав Жолкевський. Делікатно кульгаючи, він виразніше брязкав острогою на лівім цяцькованім чоботі. Неначе пишався такою відзнакою своєї звитяги під Бичиною над німецькими панцерованими найманцями герцога Максиміліана. Ушкоджена в тій битві нога гетьмана покоротшала, завдаючи неприємностей у хідні.

Почувши, як пані тоскним і ніжним голосочком докоряла мужу своєму, канцлеру Замойському, він удав, що йому неприємно бути свідком інтимних розмов канцлера з молодою дружиною, і ще твердіше ставив дужу ногу на килим підлоги, гоноровито проходячи до стола. На вишукане його кавалерське вітання господиня відповіла стриманим уклоном, підкресливши Замойському, що вона чекає його відповіді.

А Замойський лише посміхнувся до молодої дружини, як пробачення попрохав. Він легко ступав поруч із Жолкевським, не даючи відчути його ганджі в хідні з ушкодженою ногою. Канцлер продовжував свою розмову з гетьманом, і дружина тільки на мить перервала її таким недоречним настроєм...

— То прошу, Стасю, тільки зрозуміти: академію я, канцлер Ян Замойський, обіцяю відкрити в своєму ж Замості... А-ка-де-мі-ю, пане Стасю!..— Замойський не по літах хвацько крутнувся навколо стола і сів за ним, перебираючи свої папери.

Жолкевський спинився, і знову завмерла світлиця, тільки десь, у куточку ніби, стихав тремтливий відгук срібної остроги з лівого чобота гетьмана. Від уваги Жолкевського не приховалася удавано молодеча моторність його давнього друга, Яна Замойського. Колись,

але те вже було давно, він справді був молодечим і спритним, по-юнацькому завзятим шляхетським трибуном. Двадцять років тому цей трибун на конвокаційнім сеймі 1573 року проголосив закон, за яким вперше шляхта польська загальним з'їздом обирала собі короля. Жолкевський був закоханий у свого друга Яна. З ним стільки прожито: разом до папи їздили з історичною місією, разом отруту Кальвіна розпеченим залізом викорінювали, захоплені романтикою юнацьких, месіанських поривань...

Але то було колись. Юність минула, тверезі міркування державного мужа і владність ставали за кермо, яке спрямовувало тепер корабель їхнього життя. Тільки заздрощі, як і замолоду, не переставали мучити Жолкевського. Він почував себе значно молодшим за Яна, хоч здавалася і непомітною в їхнім віці різниця в шість-сім років. У свої сорок шість літ Жолкевському навіть хотілося навмисне підкреслювати перед Замойським цю перевагу у віці. А життєве щастя, ніби на зло, чомусь спершу завжди потрапляло до рук Яна. Не міг поскаржитися — Замойський вірний і давній друг. В ім'я цієї дружби довелося Жолкевському брати участь у довгій і завзятій боротьбі Замойського з родом Зборовських, хоч перемога в тій боротьбі осяяла ореолом слави тільки ім'я Замойського. Заради цієї дружби Стась ретельно допомагав Янекові одружитися з молодою Барбарою, будучи певним, що це «щастя», на три десятки літ молодше від свого чоловіка, неминуче потрапить і до рук досвідченого, молодшого кавалера... Так було з однією дружиною Яна, Гржижельдою Баторіївною, те сталося й з Крістіною Радзівілл, не минути того й цій квітці з Стобниця...

Академія Замойського в новім замку, де ще й людей немає, крім хлопства будівничого та цехових,— це тойтаки проект королівських виборів, з яким так гаряче й визивно виступив колишній завзятий Іоаннус Замойський, автор мудрих книжок про свободи римського сенату.

Замойський перебив думки Жолкевського:

— Я розумію тебе, Стасю. Ти — вояка, вас креси державні хвилюють,— там Крим, турки... Мене вони теж хвилюють, та нехай не дивує вас і ця моя вигадка з академією — все це кільця одного державного ланцюга...

— Дивуватися, любий Янеку, вже пізно. Лишається тільки захоплюватись твоїм завзяттям і завбачливістю. Важко сказати, що цінніше в твоєму Замості: майбутня академія... чи цілком реальна східна фортеця на межах старої Польщі...

Біля протилежного вікна пані Барбара зітхнула голосно і журно. Замойський підвівся з-за стола, турботно поглянув на самотню дружину біля вікна, щось промимрив і, немов прокинувшись від напосідливого сну, підійшов до Жолкевського, поклав йому на плече руку. Це була цілковита згода в думках і претензійних помислах на майбутнє польської Корони. Поважно рушили вдвох, напівобнявшись, і мовчки пішли по килимку вздовж світлиці.

Жолкевський розумів цей жест свого друга — Замойському лестило його розгадування сміливих думок про східну експансію.

Україна мусить перестати існувати як прикордоння, де місцеві магнати вмощують загрозливі для Речі Посполитої гнізда...

Та це ж бо були мрії і польного гетьмана Станіслава Жолкевського. З тим більшою інтимністю він знову почав говорити своєму другові про підозріле політиканство старого князя Острозького на Україні, про загравання з ним черкаського старости Вишневецького, про сумніви, чи такими вже надійними Короні є осадники з привілеями йогомосці короля Речі Посполитої, коли судити по шляхтичу Криштофу Косінському? В ім'я яких ідеалів руйнує він нехай і гнізда українських можновладців? Корона і шляхта польська дуже близько межують з тими гніздами...

Канцлер уважно слухав свого друга, примруженими очима стежачи за зажуреною дружиною. Його товстий із сивиною вус зграбно лежав двома масивними крутками поверх випещених губів, підкреслюючи, як шанує господар свою, хоч і не молоду вже, особу. Сива пишна голова і непомірний горб на носі робили його схожим на орла. Але й той орел неначе от-от лусне від надсильної напруги, щоб утримати минущу молодість і зберегти колишній запал.

— Запевняю тебе, Стасю, що старий бородань Острозький хоч і мріє про королівську всевладність, принаймні для синів, але навряд чи з рук повсталого бидла сподівається її мати. Тен бунт руйнує мрії старого. Ост-

розький у цьому разі стає нашим надійним спільником проти якогось Косінського. Про це красномовно натякав Язловецький з торішньої комісії з приводу спірки навколо тої ж Рокитної та бунтів поспольства. Вишневецький не з доброї волі поступився і запродав Рокитну, що знову потрапила до рук Острозьких. Острозького вважають там коли й не королем, то цілковитим владарем, старостою українським.

— Багатства старого князя й не те чинити можуть,— обережно вставив Жолкевський.

— Багатства і можновладність, Стасю... Заслуги Острозьких перед Короною дають їм незаперечні права на значні привілеї. Одначе король знайшов потрібним делікатно нагадати воєводі, що він такий же підлеглий Короні, як і інші старости панства, воєводи. Саме дрібного шляхтича з підляшшя, Криштофа Косінського, із сумнівним ім'ям забутого герба, король затвердив гетьманом козаків коронного реєстру [1], знаючи, що цей шукач слави й здобичі був рукодайним [2] слугою у князя ж Острозького. Саме мальовничою Рокитною король обдарував Косінського на знак королівської ласки та благословення на гетьманування, добре знаючи, що Рокитною вже володіють Острозькі...

— Про це говорять старости, безперечно, це відомо й самому воєводі київському... А чи справді, Янеку, Речі Посполитій потрібна зараз така, сказати б, дипломатична неоглядність? Острозький — впливовий серед православних князь. Острозький скористався руським друкарем Федоровим для друкування схизматського богослов'я!.. І як слуга Короні Острозький зараз корисніший би, аніж як ворог їй...

— Слуга, але не інтриган і претендент на ще одного самодержавного сусіда нам, Стасю! — уже без посмішки перебив Замойський. І схаменувся — тут присутня жінка, ніжна дружина і... дитя в політиці. Знов лагідно заговорив про Косінського: — За Косінського — чи така вже вдала ця постать, не сперечатимуся з розумними думками пана Стася. Зальотний шляхтич і нескромний у властолюбстві та жадобі. На Запорожжі чи не більшу

---

[1] Так звана реформа короля Баторія 80-х років XVI сторіччя встановляла реєстр (список) українських козаків, які вважалися на державній службі. *(Прим. автора).*

[2] Рукодайний — довірений.

підтримку має, аніж серед нашої реєстрової старшини. Та, задобривши такого, ближче матимемо до себе, аніж гримавши на нього за якусь там сварку з Острозьким. Бунт посполитих? Це значно страшніша річ. Обачні політики Корони польської повинні зважати і на те, хто очолює і як має скерувати тен бунт хлопства. Косінський — не такий поганий вояк, цим легковажити не варто. Але те, що він шляхтич, проше, мусить стати нам у великій пригоді! Слава матці боскій, же на тен бунт знайшовся доводця шляхтич, а не якийсь ребелізант[1] з ланців. Легко подбати о тім, жеби посіяти недовіру черні бунтарської до свого ватажка-шляхтича... Та чому б, пане Стасю, не вдати нам, же то бунт, так би мовити, теж «домовий» — пан воєвода на свою голову поспольство кривдить, хе-хе-хе! А виходячи з таких дипломатичних інтересів, чи не варто б трохи зачекати гримати на Косінського, га?

Один одному, як змовники, подивилися в очі.

— Маю відомості, же цей шляхтич не лише спритно очолив бунт, домагаючись повернення собі Рокитної, але і далекосяжніші кондиції якість-то з поспольством і навіть з Москвою має,— також непевно зауважив Жолкевський.

— Справжній шляхтич цього не вчинить...— Замойський аж підвівся в кріслі і нервово кинув якісь папери на стіл.— Чулем ті ганебні вядомості з уст підканцлера нашого, пана Тарновського... Та чи маємо право вже й судити шляхтича за зраду з самих чуток? Еж мовлю — цей заколот на Київщині корисно б обернути на ті «домові справи» в українських землях. Була б лише певність, що запорозькими вольностями наш шляхтич не збавився на степового лотра!.. Поки що бунт лише жевріє в Київському та Брацлавському воєводствах. Обачній політиці, пане Стасю, не зашкодить бодай би тріщечки налякати українського можновладця гучним словом «бунт». Лагідніший до Корони стане...— замислено проголосив канцлер, немов і забувшись уже про Косінського.— Ми ще не знаємо з вами, в які історичні річища потрапить міжнародна політика Москви. Але безсумнівним є те, же цей великий і тривкий народ нічого доброго для польської шляхти не зичить. Чутки треба перевіряти, але не губити голови!.. Замостя із своїми

[1] Ребелізант — бунтівник.

шанцями ніколи не завадить нам саме тут. Нащадки подякують.

— Хотілося б вірити, Яне...

— Запевняю тебе, запевняю.

— Але... Нащадки — явище потойбічне. Сьогодні проблеми України диктують... обережність і шляхетну мудрість. Треба прискорити унію, релігійно відокремити Україну від Москви, розоряти православних магнатів і, замість козачих полків реєстровців, поставити по прикордонню вірну традиціям шляхти польської збройну міліцію...

Замойський, вловивши в погляді дружини надзвичайну тоскність, лишив гетьмана і рушив до графині. Пані Барбара безпорадно всміхнулася й поблажливо махнула рукою назустріч канцлерові, наче промовила: лишайся із своєю вічною політикою про креси...

— На кресах, пане Стасю, в нас справді не все гаразд... Та я, власне, покликав тебе поговорити саме про академію й прочитати королівський привілей на це. Жигмунт дозволяє мені відкрити тут філію Краківської академії. Що тільки філію — це проста формальність. Нехай і філія в моєму Замості. А от згодом, коли й столицю з Кракова до Варшави перенесемо...

В двері швидко ввійшов моторний козачок, і Замойський на півслові урвав розмову. Жолкевський теж спинився в чеканні, подивився на графиню зчервонілими очима. А графиня просто завмерла вся, затамувала подих: що то скаже заклопотаний козачок,— адже він може некликаним заходити тільки в невідкладних справах.

— Там козак, посланець воєводи Острозького з України прибув. Чи буде ласка пана впустити його, а чи пан накаже щось? Паперів ніц якихось, а з вигляду лицар файний,— повідомив козачок, тричі вклоняючись у простір світлиці, ніби не господаря, а стіни шануючи.

— О!.. Янеку, воліла б бачити справжнього козака з України. Зроду не бачила. Прийми його, гостем лишімо, адже вечір надходить...

Замойський переводив погляд з дружини на заклопотаного козачка. Важко було йому раптом одірватися від захоплених мрій про майбутню столицю у Варшаві, що зростала непомірно скоро й велично. Це майбутній центр національної, шляхетської могутності Польщі, це нова господарська міць країни, де пан граф має свої

палаци й неабиякі прибутки. Варшава — це мрія, особливо дорога графові.

Він востаннє глянув на принишклого гетьмана і, коли дістав мовчазну його згоду на прийом козака, звелів просити того до світлиці.

— Я ще маю скаргу з Кракова, від Януша Острозького, на вчинки посполитих під орудою Косінського. Непокоять вони старого, не дають розмахнутися у воєводстві...

— А воєводства Острозьких — то чи не ціла Україна, проше пана канцлера,— вставив Жолкевський і замовк. Замойський чекав козака, і всяке втручання тепер у його державні обов'язки звучало б як образа.

Пані Замойська вибирала квітку з вази, приміряючи її до свого лиця перед венеціанським люстром. Була вдячна графові за турботи про квіти — покоївки ретельно щоразу міняли їх у вазах. Помітила й здивувалася, що її фалюндишева брунатна сукня здіймалася на грудях жвавіше, аніж звичайно, а шовкові шнурочки то розходилися, то знов стягали сукнею незайману пружність ще дівочого стану графині.

«...А з вигляду лицар файний»,— верзлося в думці на всі лади. Не прислухаючись, Барбара чула, як рипіли непритерті сходи під чиєюсь рівною ходою, як срібним звуком бриніли козачі остроги.

Козак сам відчинив дубові двері, на збентеженого козачка так подивився, що той умить зник з очей. Пані тієї ж хвилини крадькома відступила у найдальший куток кімнати, зіперлася на високу спинку крісла канцлера: тільки голова її виднілася звідти.

Молода графиня захоплено, з цікавістю стежила за «файним лицарем» — козаком з України. А він, овіяний степовими вітрами, стрункий, як промінь, і рухливий, як гірський потік, пройшов перед її замріяними очима. Не помітив чарівної молодої жінки, надмірно незалежний, як стихія. Біля шаблі звисало стебло зів'ялого полиню... Пані графова починала гніватись на себе за такий поетичний і зовсім не безпечний в її становищі настрій.

Кімнату вщерть, здавалося, заповнив запах полиню і рівний, ледве стримуваний, козачий голос.

— Від брацлавського, київського воєводи, пана князя Острозького, ясновельможному, вашмосць, панові графу поклін...

Козак шанобливо став біля стола й віддав господареві затяжний рицарський уклін самою головою. Було важко вгадати, чи помітив він у кімнаті ще кого, крім самого господаря. Жолкевський ладен був зникнути, так ображали його незалежні манери цього хлопа. Нехай він і посол від такого магната, як Острозький, але хто дав йому право нехтувати присутністю польного гетьмана?..

Мимоволі Жолкевський озирнувся на пані Барбару, шукаючи в ній спільника своєму обуренню за таку наругу над честю мундира, особи й віку. Та ще більше пожовтів від злості, коли побачив по очах пані, що вона задоволена з гетьманової прикрості й козакового зухвальства.

— Панові воєводі, князю Костянтину, наша шляхетна подяка й честь,— повагом мовив канцлер Речі Посполитої, намагаючись надати найбільш офіціального тону своєму голосові. І жахнувся, усвідомивши, що в голосі козака звучало більше певності і сили. Непомітно збився з тону, уважно глянув в обличчя козакові,— воно було одверте й вигравало невичерпним джерелом молодечої енергії. Козак був зодягнений у коштовний, не простий, козачий жупан. Та це свідчило тільки про достатки й високий стан українського можновладця, що навмисне послав до королівської канцелярії простого козака. Канцлер у невловну мить охопив думкою свої літа, красу цього степового хлопа, і біль ураженого самолюбства та заздрощі затуманили очі старого.

Козак тільки тепер міцно приставив ногу до ноги, і остроги визивно дзенькнули тремтливими переливами срібла. Здригнулась пані графова й квіткою в руці затулила свої непокірні вуста. Здригнувся і бувалий вояка Станіслав Жолкевський від такого несподіваного дзвону вояцьких острог. І навіть Ян Замойський відчув хвилювання в грудях,— цих українських гультіпак-козаків треба ще ой як провчити, щоб уміли шанувати не тільки державного мужа, господаря, а й спадкового шляхтича...

— Прошу, прошу, пане... Князь, напевне, послав вас з якоюсь невідкладною справою. Є листи?

Нервове збудження підбадьорило канцлера, він уже владно наказував. Жестом зверхності він запропонував козакові сісти на лаві, біля стола. Таким же порухом руки запросив до стола й Жолкевського:

— Прошу пана гетьмана також взяти участь у розмові, вислухати звістки з України.

Козак чемно підвівся, маючи намір привітати гетьмана. Але в ту ж мить зашелестіла сукнею пані Барбара і вийшла з-за крісла. Немов остовпівши, козак нерухомо став — чекав, що господар познайомить його з своєю донькою (такою ніжно-молодою здалася йому пані з першого погляду). Він бачив, як заграли в неї міцно стулені вуста, як ледь-ледь розквітли вони, відкривши разок дрібних білих зубів: от-от бризнуть молодечим, розгонистим сміхом. Йому самому скортіло розімкнути свої груди й зареготати,— такою ж бо мовою заговорили до нього ті розквітлі уста жіночі, отой щирий сміх в очах...

Пауза починала лякати виховане панство. Жолкевський заговорив перший:

— Що чувати, пане козаче?

— Сотник гусарського князя Острозького полку,— поправив гетьмана посланець.

— Ах, прошу, пане сотнику, що чувати на Низу? Здається, низовики знов не слухаються королівських наказів і непокоять наших кримських сусідів?..

Сотник не пропустив ледве чутного, уже з дверей, сміху господині, зрозумів його, як похвалу собі за те, що поправив самого гетьмана коронних військ. Повагом сів на лаву, на Замойського поглянув і почав відповідати гетьманові:

— Прошу пана гетьмана...

— Вельможного, прошу...— віддячив Жолкевський, палаючи злобою за той сміх пані Замойської.

— Прошу ласки вельможного пана гетьмана, про низове військо Запорозьке докладно щось сказати я не зможу, та не маю на те й доручень від свого господаря. Але, коли вельможному панові гетьману цікаво знати балачки з земель українських, їх я можу передати, як сам чув. Про занепокоєння кримських сусідів, вашмосць пане гетьмане, у нас нічого не чути. Про це немає часу говорити й найбалакучішим. Тепер українець себе мусить боронити від нечистих на руку отих ваших сусідів... Це на мові панів вельможних «козацьким хлібом» зветься. Та, прошу...

— Харч привабний.

— Гіркий, смію вас запевнити, вельможний пане. Та козацтво мусить...

— Хоч би й наперекір королівським універсалам, що забороняють чіпати кримців і турків? — перебив Ян Замойський.

— І не забороняють захищати свою й північну православну країну від численних нападів ханських, ясновельможний пане.

— Для захисту православної немає чого ходити до Перекопа, руйнувати Очаків, пане сотнику...

— На війну йдучи по чужу голову, прошу панів вельможних, неси й свою,— як мовиться в народній приказці. Коли нападають, то й терплять з ласки своєї. Та й невідомо мені про якийсь Очаків. Я вірний слуга його-мосці пана воєводи князя Острозького, а він давно покинув козакувати і за час моєї служби жодного аулу ханського не зруйнував. Мене ж послав воєвода перед очі ясновельможного пана канцлера, аби просити захисту від несправедливих нападів Криштофа Косінського, котрий на сей час став уже не тільки гетьманом реєстровців, платню коронну має, а і до бунту поспольства пристав, прилучаючи до бунту і реєстрове військо та ще й козаків низових.

— Чи не те ж саме я казав, проше пана?..— пробурмотів Жолкевський.

Та сотник не зважив на його слова і говорив далі:

— ...Цей отаман, певно, з направи чиєїсь, в незлагоді ставши з моїм господарем, має зле на нього серце за Рокитну і руйнує маєтності князя. Нещодавно пан Булига втік з Білої Церкви від нападу поспольства під регіментом [1] Косінського. Воєвода велить сповістити вельможного пана канцлера, же Біла Церква на руїни ся обернула від того нападу. Повсталий люд, кажуть, вогнем усе нищить, допікаючи панові моєму за кривди, що чинять пани старости. Люд не шкодує панського добра, якого неспроможний спожити в поході, нищить грамоти на привілеї панські, відбирає слуг і міщан, а гетьман на послушенство собі їх неволить.

Замойський мовчав. Посланець ніби вторував його затаєним думкам; їх не тільки збагнути треба, а й обернути на мудру зброю проти Острозького. Потім байдуже підвівся з крісла й відійшов, давши тим зрозуміти, що розмову може продовжувати сам гетьман Жолкевський.

---

[1] Регімент — тут: командування.

— А чого хотів би пан воєвода? — почав допитуватися Жолкевський.

— Прошу вельможного пана... Він хотів би коронних військ на допомогу, як сам колись допомагав Короні, ліквідуючи ханські напади й загрози. А паче всього він хоче,— тут сотник обернувся до Замойського,— він хоче, щоб козацтву реєстровому якнайскоріше таки виплатили державне утримання, не дратували б його жданками, як позаторік: пообіцяли та й забули... А реєстровці-бо суть надією панствовою, на те ж у наймах коронних лічаться.

— З якого це часу князь почав так піклуватися про державний спокій серед реєстровиків? — не стримався Замойський, але потім спокійно додав: — Ще чого?

— Щоб збільшити реєстр, поширивши його й на Низ.

— Так. Пісня не нова, це можна... Ще чого, прошу пана сотника?

— Щоб низове козацтво, нереєстроване, не турбували отими погрозами нових фортець на кресах і щоб обіцяні Короною регламентації [1] дали всім козакам, замість позаторішнього сеймового закону. Дозорці он, як хочуть, знущаються з посполитих, навіть із щук уже хребтину починають відбирати в рибалок...

— Але ж пан воєвода міг би не турбувати себе, посилаючи пана сотника, а просто піти на Краків із своїми гусарами, як Косінський пішов на нього...— різко заговорив Жолкевський.

Сотник підвівся з лави.

— То це відмова, пане канцлере? — спокійно запитав, оминаючи всякі титули.

Замойський знову випустив наперед Жолкевського. Він — бувалий дипломат. Чи слід йому так раптом сперечатися з українським магнатом? За Острозьким піде Вишневецький, згадавши кревні традиції Дмитра Байди... Їх може підтримати Москва, напевне підтримає Січ. А тут з молдаванами заварено кашу, їх турки приберуть до рук, скориставшись неладом у Короні...

— Пан сотник надаремно припускає найгірше. Чому вже й відмова? Відмова — то не є принцип Корони польської... А пан гетьман правду мовить: князь не просить, а наказує устами посланця. Острозькі самі є господарі в себе, та ще й які господарі! Воєвода собі з

[1] Регламентації — тут: права.

козаками повинен би сам лад давати, власним хистом і коштом. А від хребтини та інших мит державних — його свята воля відмовлятися чи збільшувати їх. Адже хто такий воєвода Острозький на своїх землях? Чи не його імені жахаються і посполиті, і міщанство українське, навіть козаки? Чи не воєводські пишні збройні виїзди на сейми змушують насторожуватися і в коронному війську?.. Не відмова, а дружня порада, пане сотнику...

Замойський задоволений з себе за таку прекрасну відповідь. Ніколи не треба відмовляти навіть хлопові, пообіцяй йому, хто б він не був, тим паче дипломатичному посланцеві. На тому й Корона тримається — на вчасних обіцянках і розсудливому їх невиконанні. Пообіцяй — язик не відвалиться. А час своє зробить. Люди мруть потроху, забираючи з собою наївні надії дістати обіцяне, а Корона тим часом міцнішає, і хто там звитяжця судитиме за невиконання часом і поквапної обіцянки?..

Користуючись мовчанкою, канцлер аналізував свою відповідь, схвалюючи її рішучість і виняткову дипломатичність.

Козачі регламентації? Та це ж і є його козирі, що їх він викинув у критичну хвилину за часів Стефана Баторія. Тепер, звичайно, він розумів, оскільки то було поюнацькому поспішно, може, й безгосподарно, зате мудро. А, молодим бувши, хто не захоплювався? Широченні плани доби реформації диктувалися потребами внутрішнього стану країни. Економічні принципи, застаріла скнарість кількох знакомитих у краю осіб, дріб'язкова торгівля здебільшого краденим крамом,— все це тільки мотлох, а не справжнє життя великої держави. Реформувати треба було і збройну охорону державного ладу в центрі та на кресах — пообіцяєш тут рідного батька дяблові! До того ж над усім цим панувало ще й молодеча романтика, рицарський жест. Поклавши на генеральній конфедерації 1573 року «мир і лад» між релігійними різновірцями, шануючи себе, державний муж мусив визнати й козацтво як соціальну верству, а не тільки як ватагу розбишак. І визнав, хай на словах, наговорив їм усяких добрих слів, не спускаючи з розуму, що цю породу степовиків ще треба до рук прибрати.

Баторій помер. Тому не важко було обіцяти. Хто собі що обіцює, того бог не чує,— справедливо робив і нас тої мудрості вчив... Сам з волохів, ні на гріш не втрачав

свого з тих обіцянок. Та і Ян Замойський з того часу вирік, утроє поширив свої володіння, третій замок збудував (згадати тільки, що разом з Баторієм, своїм шуряком, доводилося навіть воювати за велику Польщу на власні кошти!). Реформаційні настрої поволі замінювалися зовсім іншими настроями. Замість віротерпимості до дисидентів [1], інтереси країни твердо висунули на порядок денний релігійну унію. Молдавські справи останнього року, що обіцяли канцлерові не тільки вседержавні політичні козирі, а й власні достатки,— все це далеко обігнало якісь там козачі регламентації...

— Ви тут, пане сотнику, згадали купу давніх дрібниць, якими ще й досі бавиться дехто... з характерників воєвод на українських землях. Будьте вдячні, що ми їх вам давно обіцяємо. Корона польська після Баторія вже кілька разів міняла святкову сорочку, але й зараз, як і завжди, що хоче, те радить чинити воєводам з розбещеним козацтвом...

— Я прибув донести вельможним панам про нахабство шляхтича Косінського, якому на Україні Корона землю дарувала в Рокитній...

— Не прикидайтеся, не мудруйте, пане сотнику! — перебив Жолкевський.

— Мудрувати не навчився, державним мужем не був... Я тільки слуга...

— Я теж слуга Корони, проше пана... То для чого ж мова про той «козацький хліб», коли панові сотнику харч іде з князівського столу? Знаємо, що то за «хліб» такий, ще б пак не знати! Наш пан Чижовський за той хліб у турецького султана мало голови не позбувся.

— Бо йому, крім голови, нічим було сплачувати по щедрих обіцянках Уханського та Лаща...

— О-о! Пан сотник прикривається дипломатичною цнотливістю й оперує не властивими для... гусара кондиціями...

— Не важко знати, вельможний пане гетьмане, що пани Чижовський, Уханський і Лащ хотіли перехитрити самих себе, а не тільки султана. Добра школа хитрування пішла їм на шкоду. Інші посли в чужій державі сильні грішми, авторитетом своєї держави, а посли Речі Посполитої тільки дратують наймогутнішого султана домашніми хитрощами та вигадками, що їх буцімто обі-

---

[1] Дисиденти — тут: іновірці, некатолики.

крадено на Дунаї. І дарять у хабар старі боброві хутра, нашвидку позичені у щедрого московського купця...

— Пан сотник достойний слуга його вельможності князя... Нехай запам'ятає пан гусар, що саме козаки дратують султана, і саме через московитів, а не через якісь пригоди на вашому Дунаї...

— Ще б пак! Будеш дратувати, коли банітовані [1] панством шляхтичі Зборовські авантюрно спілкують з ханами на шкоду краю, а інші, обдаровані королівською ласкою шляхтичі Косінські, теж заприсягають бусурманам...

— Обережніше, пане сотнику, з такими новинами з України... З нами, шляхтичами, бусурман поводився, як з бидлом...

— Як на рабів кричав, шановний пане сотнику,— додав і Замойський.

— Атож, як на рабів! Ви, каже, безглузді... Мені всі коряться, крім ваших зухвалих козаків з Дніпра.. Перс мене боїться, Венеція тремтить, італієць благає помилування. Німець і той заграє, що захочу — дасть мені!.. Чуєте, пане сотнику, італієць, німець!.. А ви з козачими регламентаціями, з «хлібом» у таку пору... Не до вас тепер, чули?

— Не чув, пане гетьмане...

— Вельможний же! — крикнув Жолкевський.

Сотник узяв з лави шапку. На якусь мить він теж забув про своє посольське звання і бачив перед собою тільки бундючного вояку, з яким закортіло поговорити в чистім полі... Та Замойський вловив найтонші відтінки настроїв цих двох «півнів», як прозвав він їх у думці за нестримний характер. І байдуже, охолоджуючи, промовив:

— Сором такому впливовому воєводі, як київський, не впоратися самому з якимсь нікчемою, шляхтичем. Тим паче...— Замойський спинився і, шанобливо вказуючи жестом на сотника, посміхаючись, закінчив: — Тим паче, коли князь має таких досвідчених у політиці слуг і рицарів, як пан сотник.

Жолкевський зрозумів канцлера. Політика королівської Речі Посполитої тим і сильна, що класичні принципи хитроумного Улісса взяла собі за «вірую, господи!..».

---

[1] Банітовані — вигнані за межі країни, оголошені поза законом.

Треба всю розмову обернути на жарт, виявити байдужість до дрібниць, з якими прибув сотник, і тим зачарувати й цього українського циклопа... Жолкевський видавив з себе якусь подобу посмішки,— за довгий час добротної королівської служби й приятелювання з Яном Замойським саме це удавати найкраще йому щастило!

— Так і передайте воєводі: не відмовляємося послати універсали панам старостам з військом, але наша думка та, що суперечка з Криштофом не вимагає втручання регулярних військ. Це — сімейна справа воєводства.

— А козачу розбещеність низовиків далі терпіти не можна, пане сотнику,— додав Жолкевський, не мігши простити зухвалості посланця-гусара.

— Я радив би вельможному пану гетьману сказати це самим козакам.

— І скажу, заждіть трохи, неодмінно скажу!

— Шкодую, що я не запорозький сотник...

— А то що б було, проше пана? — скипів Жолкевський.

— Я мав би право гідно відповісти панові гетьману...

На щастя, розчинилися двері, і на порозі з'явилися дві прегарні дівчини-покоївки, а за ними — сама господиня.

Жолкевський промовчав, тільки на сотника ще раз глянув люто.

Пані канцлерова зрозуміла невчасність своєї появи і знову зникла. Одна з дівчат проказала:

— Ласкава пані Барбара наказали просити ясновельможне панство до столу...

Замойський підкреслено чемно запросив сотника й рушив з ним до їдальні.

4

Пані Замойська перевдяглася у святковий кунтуш, шитий золотом на блакитнім оксамиті. Позументові вуси з обох боків вигідно відтіняли гнучкість молодого стану, а доброзичлива посмішка на коралових устах графині здавалася сотникові невипитим бокалом хмільного вина. Сотник мимоволі затримався у дверях, милуючись господинею.

— Прошу, прошу панство до столу...— вимовила графиня, задоволена з себе.

Замойський зрозумів сотникову зупинку, як світський жест чемності, згадав, що не познайомив його з своєю дружиною.

— Прошу шановного пана сотника, це пані графиня Барбара, моя дружина, а це,— удавано ввічливо звернувся він до дружини,— це ясновельможного пана воєводи київського, маршалка землі Волинської, князя Острозького слуга, пан сотник...

Гість притримував лівою рукою криву, оздоблену сріблом, турецьку шаблю, а праву приклав до грудей, немов душу свою урочисто вручав цій жінці. І ясним голосом докінчив графову атестацію особи:

— Сотник гусарського полку Северин Наливайко.

Пані ще привітніше всміхнулася, намагаючись проникнути не тільки в звучання того голосу чи в зміст слів, але і в молодечу сотникову душу.

— Рада, рада, прошу. Дуже приємно,— не приховуючи хвилювання, мовила Барбара і простягла руку. В цей час Жолкевський випередив сотника і вхопив тремтливу ручку графині, по-шляхетському припадаючи до неї довгим поцілунком. «Не схитруєш — життя прогавиш»,— це було гетьманові за символ шляхетської віри. Він навіть не гнівався, коли ще небіжчиця Гржижельда говорила: «У пана Стася два язики: єдним бога хвалить, другим дяблу п'яти лиже».

Наливайко круто повернув до стола, спинився й окинув поглядом їдальню. Вона така ж нова, як і світлиця, і з смаком прикрашена найновішими і найкращими зразками італійського живопису. Їдальня більше скидалася на галерею полотен майстрів пензля останнього сторіччя. Неначе картини, призначені для всього замку, зібрано сюди, щоб засліпити гостя тонким смаком господаря. Зіпершись на високу спинку стільця, Наливайко розглядав прекрасну копію портрета дружини флорентійського патриція Мони Лізи. В серці клекотав гнів на нахабу гетьмана, а обов'язки чемності вимагали говорити компліменти господареві, що має такий похвальний смак у малярстві. Де він міг дістати таку чудову копію?..

І дивне честолюбство спокушало сотника похвалитися й собі перед господарем. Підкреслена зневага Жолкевського, пиховитий гонор самого Замойського підбурювали, глибоко зачіпали людську гідність Наливайка. Але чим викажеш їм, що ти не покидьок якийсь, не лотр

у тому найгіршому розумінні, яким намагається шляхтич виставити тебе перед красунею господинею?..

Та на те лихо неначе розум розгубив він на порозі при зустрічі з графинею. Що Мону Лізу намалював флорентинець — це Наливайко твердо пам'ятає. Чи раз про це говорено в київських покоях князя Костянтина, де сотник уже бачив не гірше виконану копію цього портрета! Сама історія кількарічного малювання портрета, глибока й німа любов художника до самої патриціянки чомусь особливо зараз збігли в пам'яті при такій красі та юності господині. Але хто цей художник — ім'я немов у прірву зникло, і не дістанеш його так раптово, ось зараз, коли треба себе не зганьбити перед вихованим на штуці шляхтичем... Он поряд полотно славетного падуанця Андреа Мантеньї «Парнас і повнолика», далі — «Свята родина» Перуджіно... І випалив з якоїсь асоціації:

— Яка вправна рука!.. Сандро Ботічеллі...— в ту ж мить запнувся, відчув, що червоніє. Він помилився! Очима кинув по полотнах, шукаючи рятівну бодай би копію з праць Ботічеллі, щоб виправдати назване ім'я...

Канцлер Замойський навіть і взнаки не дав, що помітив сотникову помилку. Куди їм, якимсь українським сотникам, п'ястися до Яна Замойського, старанного вихованця падуанських наукових, і мистецьких, та світовицьких традицій! Не всякий шляхтич навіть і визначного роду зможе рівнятися з ним. І Замойський, не приховуючи глузування, пиховито ствердив:

— Так, так, пане сотнику, Сандро Ботічеллі міг бути вчителем Леонардо... Його портрет Джованни Медічі безсумнівно впливав і на Леонардо да Вінчі, запалюючи його на цей неперевершений шедевр портретної штуки... Пан сотник має рацію, вплив помітний, хоч обидва майстри цілком своєрідні...

Наливайко ще з першого слова канцлера намагався не вслухатися в його глузливі повчання, але чув їх до найтоншої інтонації. Також не вільний був і притушити образу, якою так дошкульно зачепив його цей шляхтич. Розумів, що в його освіті багато прогалин,— він набував її лише з тих скупих даянь, якими обдарував його брат Дем'ян, сам виховуючися при дворі Острозьких. Становище рукодайного слуги ставило його в ряди людей особливої категорії, освіта яких й виховання залежали виключно від особистих здібностей і спритності.

Він слуга, нехай і особливо наближений до особи воєводи, князя. Що це за категорія — слуга, йому ніхто не пояснив. Але й сам збагнув, що категорія ця віддалена цілою прірвою від господарів — князів, графів, можновладців. Його знання, нехай і найвищі, вважатимуться знаннями хлопа, слуги. Найгірше те, що цей бундючний шляхтич і помилку його стлумачив, як оті випадкові й непевні знання рукодайного.

Блискавкою промайнув спогад: адже й там, у себе вдома, в своїх православних панів те ж саме. Він потрібен князеві, бо крім Северина Наливайка ніхто так сумлінно і точно не виконує воєводських найскладніших доручень навіть і дипломатичних, як сьогоднішні. А тут його тільки терплять з дипломатичних же міркувань, як високого посланця. Мов живий, стоїть в уяві дід Улас. Розірвана сорочка, півколом падає задубіла щука, за яку дозорець вимагає панові хребтину...

І йому захотілося пустувати, бо важко було стримувати молодечу кров у рямцях покори й лагідності. Він використає коли не своє людське право гідності, то умовне і ще страшніше для цих офіціальних людей виключне право посланця...

Сотник визивно засміявся в привітне обличчя господаря і круто повернувся до графині. Її оксамитовий кунтуш наче вигравав шелестом під акомпанемент срібного посуду. Такою веселою її не пам'ятає й сам Замойський за кілька місяців подружнього життя з нею. Жолкевський настирливо крутився біля графині, щоб не дати їй заговорити до сотника.

— Чи мої гусари там не нудьгують, пане гетьмане? — навмисно голосно і несподівано запитав Наливайко в Жолкевського.

Всі замовкли. Запитання було таке ж несподіване, як і зухвало-образливе: адже Жолкевський був тут не розпорядник у пана канцлера, а такий же гість. Скориставшись хвилиною мовчання, сотник, наче й не було нічого, додав:

— Прошу, вельможний пане гетьмане...

Це вже перейшло всякі межі. Жолкевський лишив графиню й рушив до сотника, не стримуючи люті. А сотник ніби й не помітив того гніву, спокійно обернувся до графині:

— Даруйте мені, вельможна пані...

— Барбара,— додала сама Замойська весело.

— Пані Барбаро,— слухняно повторив сотник,— я так негречно повівся з вами, залишив саму, захопившись дріб'язковою полемікою... Я щиро вважав вас тільки за доньку...

Графиня зашарілась, озирнулася на графа, та граф був уже по той бік стола і, певно, не чув сотника.

— Вам так не личить, пане сотнику, глузувати з молодої, самотньої тут жінки,— як благання, почув Наливайко її відповідь.

— Даруйте, вельможна пані, не міг навіть і припустити туги самотності в такої... господині. Розквітла квітка в саду в'яне лише без догляду! Пані має мужа знакомитого і такого кавалера палкого в особі гетьмана...

Жолкевський пройшовся в глиб їдальні, тамуючи обурення, і не чув цієї сміливої тиради. Коли повернувся, сотник уже сидів поруч графині, яка втішалася пахощами його зів'ялої стеблини полиню. До їдальні зайшло кілька паній і кавалерів музичної капели Замойського.

Жолкевському не спалося тієї ночі. Перед світанком покликав старшину з своєї варти.

— Що роблять гусари Острозького? — запитав через кімнату.

— Сплять, вельможний пане гетьмане.

— Сплять,— розмірковуючи, проказав і гетьман.— Сплять гусари. А скільки їх, пане старшино?

— Шестеро з сотником, вельможний пане гетьмане.

— Як ся поводять, що чинять?

Старшина тільки розвів руками. Гетьман підійшов щільно до старшини і майже прошепотів:

— Я у ваші роки не чекав би, щоб мене ображав якийсь там лотр з степів, смакуючи полинні запахи.

— Але ж він мене не образив, вельможний...

— Так мене, польного гетьмана коронних військ, образив. Не буду ж я такого хлопчиська...

Гетьман не договорив, допитливо дивився в очі старшини. Старшина зрозумів, переступив з ноги на ногу.

— Прошу дозволу вельможного...

— Дозволяю.

— Але я виїду вперед на засідку до Горинських лісів...

— Чи не задалеко? Але... Беріть людей і негайно... Упоратися треба спритно й чисто.

— Як слугу панів Зборовських, вельможний?

— Що Зборовські? Це не слуга Зборовських, не забувайте, пане старшино... Горинські ліси... Певно ж, тудою лежить йому шлях!

І коли з подвір'я замку виїздив загін кінноти, гетьман стояв біля вікна і тихо та весело сміявся, потираючи руки...

Прокинувся Жолкевський пізно. Далеко в кутку двору стояли шестеро степових гусарських коней. Гусари, кожний не згірший від свого сотника, поралися біля сідел. Сотника ще не було з ними.

Догідливі й байдужі покоївки сказали вельможному, що сотник у покоях господаря чекає на прощання, зодягнений, готовий у далеку путь. Гетьман уявляв собі солодку посмішку лотра від спогадів про вчорашню вечерю. Графиня добрала смаку в пустуванні хлопа, в його визивному забавлянні гордої шляхтянки і, як бджола мед, висотувала з цієї гіркої полинини степу...

— Ганьба! — уголос вирвалася думка.— Ця пані аж надто жінкою була в присутності сотника, вона глузувала й з мене... Горинські ліси, гунцвот, лайдаче...

А в той же час канцлер був нагально викликаний до покоїв дружини й надто затримався в неї. Вговоряв її:

— Золотко! Чому ж так раптом тобі скортіло до батьків у Стобниць? Адже ще тепло тут, і потім — я зайнятий справами.

— Я хочу, Янеку. Мені набридло в Замості. До мене має прибути в Стобниць на різдвяні свята пані Лашка, же в Оборської виховується десь на Україні. Я хочу, не переч мені, Янеку.

— Голубко, я не перечу, але ж... Самій у таку дорогу... це ж добрий тиждень! То хоч пана Станіслава попросити, він з охотою супроводить тебе.

Графиня затурбувалася.

— О ні, ні, Янеку! Не хочу, жеби пан Станіслав щось про мене гадав собі... Він такий «ретельний» до жіноцтва...

«Ретельний»? Просто бабій,— це знає й сам Замойський. Цяточка образи ще за небіжчицю Гржижельду — та хіба тільки за Гржижельду...— вколола графа. Він хвилину поміркував:

— У мене ж стільки справ... А панові Станіславу й по дорозі, з ним жовніри, він мій найперший друг...— Ще трохи поміркував: — Було б, золотко, зовсім незручно

просити цього сотника українського, хоч йому майже з руки заїхати до Стобниця. Ці українці...

— Гадаю, Янеку, же це твоя справа. Коли вже сам не зможеш, то краще чужу людину попросити... Батько пригостить його на кілька день, Острозькому й тобі догодить...

До Наливайка вийшов весь спітнілий Ян Замойський, улесливо всміхався і прощальну розмову почав не так урочисто, як годилось би її починати:

— То, прошу, передайте панові воєводі, же ми бажаємо йому успіхів. Нехай сповістить, коли впорається з грабусями [1] й здрайцями [2] в його землях. Старостам Вишневецькому, Претвичу й Гульському будуть наші поради про допомогу,— мимохідь пообіцяв за звичкою.

— Це ваші останні слова, вельможний пане канцлере?

— Так... А сварку з Криштофом треба ліквідувати так само, як і розпочато її у вас...

В розчинені двері ввійшов Жолкевський і, не привітавшись, став осторонь. Сотник обернувся до нього:

— На цей раз ви, здається, і не привіталися. Чи то звичаї такі у вельможних панів гетьманів, чи пана сни негарні турбували цієї ночі...

— Пане сотнику, я естем Жолкевський.

— А я... Наливайко, прошу пана...

Замойський, нервуючись, випростався. Його густі посивілі брови зійшлися — ознака невдоволення й гніву.

— У мене на прийомі посланець київського воєводи, вельможний пане гетьмане... Ваші невдоволення з характеру пана сотника прошу висловити іншим разом, і не в моєму домі...

Жолкевському здалося, що канцлер нагадав йому про нічну посилку загону кінних жовнірів на засідку проти цього зухвалого сотника.

— Прошу пана сотника пробачити, така натура воякн,— удавано всміхаючись, вимовив Жолкевський.

Наливайко тільки вклонився обом і рушив до дверей. Та граф теж рушив за ним і, перемагаючи гонор, запобігливо звернувся:

— До речі, не зміг би пан сотник зробити ласкаву послугу?

---

[1] Грабусі — грабіжники.

[2] Здрайці — державні зрадники.

— О, прошу, прошу ясновельможного...

— Не мені,— поквапно застеріг Замойський,— пані Барбара просить...

Наливайко почервонів, але стримав себе і не глянув на спантеличеного цією новиною Жолкевського.

Гетьман розумів це прохання графині, як прилюдний ляпас йому, другові дому і вояці.

Не прощаючись, вийшов з кабінету, і довго по коридору чітко видзенькувала одна острога на лівому цяцькованому чоботі.

А за кілька годин з замку виїхала закрита карета пані Барбари Замойської. Шестеро запряжених коней рвалися на віжках. Обабіч карети гарцювало по п'ять вершників. З одного боку — жовніри Замойського, а з другого — гусари Наливайка.

Сам сотник, на вороному, з білими копитами коні (подарунок вірному слузі від молодої невістки князя Острозького, Середзянки), востанне хвацько під'їхав до канцлера, що стояв на веранді між дерев'яною колонадою, і привітно попрощався з ним. Жолкевський не відповів на останній уклін сотника. Раптом білокопитий кінь аж присів, спиняючись. Наливайко не стримав свого кипучого презирства до цього бундючного гетьмана:

— Надаремне чванитеся, пане гетьмане! Вас ще в дитинстві збалували віщі птахи. Із сотників ще будуть гетьмани, а з старого гетьмана — хіба що лірник... За мене стоїть молодість, а за пана гетьмана тільки оті віщі птахи...

— О, я молодості протиставлю досвід!

— Не штука вбити крука, але спробуйте живого злапати! — гукнув Наливайко і пустив коня, щоб не слухати злої лайки гетьмана.

А лайка та найбільше нестримною була на самого ж себе: який дурень напоумив його засилати засідку аж у Горинські ліси, коли сотник, виявилося, поїхав у об'їзд, на Стобниць!..

Так пані Замойська виїхала в гості до свого батька Тарновського. Путь була не близька, та пані з учорашнього вечора, з нічної прогулянки, не відчувала себе такою самотньою. Раз у раз відкривала дверцята й озивалася до сотника, як озивалася б лише бувши дівчиною. За нього була краса і молодість. Пані гуляла свою незгуляну весну...

Насувалися хмари з півночі, подорожніх огортали широкі степи, високі ліси, інколи заставали в дорозі непроглядні, темні осінні ночі.

5

Який уже рік тяглися тривожні дні по воєводствах. Сотник Наливайко повернувся в Острозький замок аж на початку зими. Старий князь вислухав сотника з належним спокоєм і самовладанням. Але потім не стримав себе на самоті. Його широка й густа борода тряслася від нервового тремтіння щелепів. Привезену Наливайком відповідь князь зрозумів, як приховану помсту обох гетьманів, і довго переживав її, як своє лихоліття.

— Україною подавилися зажерливі хитруни-політики. Зазіхають на доходи з православних земель та з церков. Поперек горла стане, шановні панове. Не допоможе вам і унія. Україна матиме свою державу, або не буду я князь Острозький,— старий воєвода озирнувся по хаті, чи не підслухав хто його затаєних мрій...

Надходили різдвяні свята. За старовинними звичаями до замку в Острог з'їздилися гості з українських, литовських та польських земель. Острозький володар десятки років приймав у себе тих гостей і тепер, незважаючи на тривожні дні на Україні, не зраджував звичаю.

Ян Гульський прибув з Поділля, привіз і свою красуню дочку, щоб уперше показати її на люди, дорослу, вихованну. Наймолодший син князя, Олександр, мав одружитися, і Гульський покладав на це неабиякі надії.

Укоханий князів зять Криштоф Радзівілл прислав з Литви на ці свята свою другу дружину Єлизавету, а сам обіцяв прибути з челяддю пізніше. Старий князь поважав дочку Єлизавету, і тепер кожен її приїзд ставав цілою подією. Поки Криштоф був чоловіком старшої дочки князя, він не вважався таким рідним і бажаним зятем, як тепер, коли одружився з молодшою, укоханою дочкою.

Свистіла надворі передріздвяна хуга. Єлизавета причепурювала перед великим люстром грецької роботи нову свою зачіску, на Чехах здобуту. Знаючи, що для батька свого вона ще й досі дитина, хоч мала вже своїх двоє, Єлизавета поводилась, як дівчинка, і не помічала, що її надмірне пурхання в кімнатах замку викликало сміх навіть у наймичок.

Старий князь відпочивав перед коминком. З голови ніяк не міг викинути й забути образу від реєстровців Косінського та мудровану відповідь коронних гетьманів. У світлицях всі говорили пошепки, крім самого князя. Він або дрімотно мовчав, зігрітий багаттям у коминку та заколисаний нічною хугою надворі, або ж так голосно розпоряджався, що чутно було на весь замок.

— Януш не прибув ще? — не розплющуючи очей, спитав князь про старшого сина. Він знав, що відповідати на його запитання кожен вважає для себе за особливу милость князя. І чув, як у кімнаті сперечаються, кому першому відповідати. Та в цей час несподівано грюкнули двері.

— Ах!..— придушено пролунало в залі.

Воєвода ледь-ледь повернув голову, сидячи в глибокім кріслі. До зали вскочила вкрита снігом, озброєна з голови до ніг людина.

— Де йогомосць ясновельможний? — захекано спитала людина, струшуючи з себе сніг.

Князь підвівся з крісла, ступив від комінка й обома руками пригладив свою бороду. Густі брови, як стріхи, прикривали гострий, хоч і старечий погляд. Хто це смів так непрохано вдертися до його покоїв без попередження челяді,— нехай то буде й найповажніший вояка?

— Я єсмь воєвода. З якими вістями, вояче? — Майже щоденні джури з воєводств призвичаїли старого до найнесподіваніших новин.

— Ясновельможний пане князю! На Україні діється таке...

— Про Україну я перший знаю все...

— Але ж гетьман Косінський з тим хлопством непокірним руйнує на Київщині маєтки...

— Хто звелів грабіжника величати гетьманом?

— Прошу, вашмосць... Зараз так його величає вся Україна. Він іде...

— Україна — це моя господа! В моїй господі я не величаю гетьманом усякого пройдисвіта, значить, ще не вся Україна його величає. Ви надто поспішаєте... Кудою йде той невдячний?

— Знов під Білу Церкву підступає. Київ підкорив...

Князь тим часом ближче ступив до обмерзлого, засніженого вояки й пильніше придивився до нього. В обличчі Острозького сталася зміна, очі розкрилися з-під

стріх-брів, руки широко розпростерлися, як для обіймів дорогого гостя.

— Та це ж сам пан Булига! То з Білої Церкви сам єси гінцем прибув? Але за цей час живого місця, може не лишилося з Білої від тих напасників!

— Маю відомості, ясновельможний князю, же бунтарство йде на Глибоку Волинь руйнувати вашмосці маєтки. Один шляхтич ніби втік з рук Криштофа.

— І що повідав той нещасний?

— Вельможний вашмосць княже... Він говорить, що Косінський перед тим, як очолити це бунтарське рушення, мав таємні зносини з турецьким султаном і присягав на вірність і союз із турками!..

— Брехня, пане Булиго! Туркам потрібний ясир з українських земель, а не союзник в особі голого шляхтича. Певно, сам же цей грабусь і пускає тую чутку, щоб лякати нею нестійких підстарост та набивати собі ціну... Що ще повідав шляхтич, прошу пана Булигу?

— Криштоф Косінський піддався й цареві московському...

— Що? Він з розумом, той шляхтич ваш? — грізно і перелякано водночас запитав воєвода. Оступився і важко сів у крісло.

— Рокитянське непорозуміння, сповіщає шляхтич, то тільки причіпка, мовляв, для оружного повстання. Дійсний же сенс рушення Косінського — це боярська направа за угодою, яку підписав Косінський з царем...

Віконниці з дратуючим скрипом грюкали на вікнах. Надворі по подині Горині неслися нестримні сніжні вітри, зима розпочинала свої перші передріздвяні ігрища.

— Того шляхтича негайно знищити, скарати на горло...— пророк воєвода після короткого передихання.

— Але ж він шляхтич, ясновельможний...

— Нехай тричі шляхтич, а коли він таке верзе, то не годен носити голову на плечах! Та ви знаєте, що таке московський люд, православний люд для нашого мирянина?! Це найстрашніша нам зброя в руках бунтівника. Коли й Косінський Москві, як колись Байда, заприсягався, та це знатимуть і наші православні люди, то, пане Булиго, пускайся берега і рук не морозь. Але часи безумств Байди минулися. Будемо сподіватися, що все це облудні чутки. Ми віримо, що наш народ бунтує проти чужого католицького пана.

— Він і від свого православного пана ладен відхрещуватися, той наш народ, ясновельможний князю, як від сатани. Росіян братами взивають.

Воєвода знов раптово підвівся в кріслі і гнівно кинув поглядом на білоцерківського підстаросту.

— То що ж, пане підстаросто: бунтує шляхтич Косінський а чи наш народ? Коли мирянин, православний люд відбирає в мене королівські папери на Рокитянські володіння, то я і сам ладен устрявати в спілку... може, і з московськими боярами, щоб до рук прибрати во Христі братів наших, мирян сущих! Чи не перехопив мене в цьому ваш «гетьман», польський шляхтич Косінський?..

Опівночі наспів і зять Радзівілл з невеликим збройним почтом. Замість веселої родинної зустрічі, він натрапив на сумну військову нараду. Старий тесть вийшов з-за стола назустріч зятеві, шанобливо поцілував йому чоло і посадив біля себе з правого боку. За широким столом сиділи самі чоловіки, можливо, й не тільки різдвяні гості. Єлизавета навідалася в світлицю, привіталася з Радзівіллом і поквапно вийшла до жінок. Князь уважно слухав поради озброєних мужів, але сам обмірковував свій план боротьби з Косінським.

— Ми мусимо стягтися на власні і цілком надійні сили. Цей злощасний гетьман діє не сам, а з чиєїсь дужої направи і збройної допомоги. Не Біла Церква, тим більше не Рокитянські володіння підняли поспольство супроти Острозького. Тут діє політика отієї «квестії орієнтальної» [1], якою снять державні мужі і вся верхівка можновладної шляхти. Жолкевський — хитрий лис. Чи буде він нам допомагати, коли душею весь стоїть за наші поразки на Україні? Коли б справді Косінський мав зносини з Москвою, то коронний гетьман та його польний гетьман Жолкевський хвилини не вагалися б задушити цей рух. Жолкевському он як тепер потрібний спокій з Москвою і воювати з нею волів би під Смоленськом, а не під Білою Церквою чи то більше — в Острозі. Та й на інше зараз потрібні коронні війська. Он молдавські плани, Семиграддя... Нам залишається тільки самим захищатись. Як пан Булига сповіщає,— Криштоф Радзівілл привітно уклонився за столом до Булиги,—

---

[1] Квестія орієнтальна — східна проблема (проблема панування на Сході, на берегах Чорного моря).

цей грабіжник має понад півтора десятка тисяч нападників, при добрій зброї.

— Такі відомості маємо безпосередньо з його табору,— ствердив Булига.

— Ну, ось...— провадив далі старий князь.— Коли б у Косінського була тільки зброя, що він її ще того разу забрав з Острополя, і то маємо: польових гармат добрих три, більше трьох десятків гаківниць, рушниці губчаті, півтори тисячі куль і кільканадцять бочок пороху...— князь погрозливо підняв палець.

Брацлавський войський Ян Гульський мовчки зайшов і чекав, доки закінчить князь. Старий дуже поважав його за незвичайне рицарство і військову обізнаність. Гульський, не вітаючись з присутніми, порадив:

— Треба викликати княжату Януша, він має шість сотень добрих гусарів...

— До речі, й це,— підхопив слова Гульського старий господар.— А сотник його гусарів зараз тут, на замку. Я посилав його до Замойського по допомогу.

— І що ж?

— Крім образ та улесливих обіцянок — нічого. Гей, хто там? — звернувся князь просто в двері.— Гукніть сюди сотника Наливайка.

— Ах, Наливайко, цей задерикуватий красень,— скривившись, мовив Радзівілл.— Чи здатна ця людина виборювати інтереси високої політики українського воєводи, коли сама за душею не має тих ідей? Лотр лотром... Зустрічався я в пана Януша з цим сотником, а потім і дозорець один по дорозі скаржився мені, здається, на того ж Наливайка...

— Е, ні, Криштофцю. Наливайком я дорожу, це неабиякий вояка і високих чеснот людина. За Наливайка я горою стану. Та й не такий уже він худопахолок бездвірний. В Гусятині його батько дещо має, навіть папери від Баторія на клапоть землі за щось дістав. А піп, отець Дем'ян — його рідний брат... Та ось і він з'явився...

Наливайко при зброї і без шапки, майже по-домашньому, швидко і гречно підступив до старого князя:

— Кликали-сте, вашмосць? — злегка вклонився, скоса глянувши на Радзівілла. З Радзівіллом у нього була розмова при князі Януші, і з того часу він не поважав цього «литвина». Радзівілла він вважав порочним, як людину, що вславлена в країні розпустою, боягузтвом

і жорстокістю воднораз. До того ж він, поспіль з двома дочками князя одружений, до молодої Середзянки, Янушевої дружини, нечемно залицявся. Така людина на пошану сотника не заслуговувала.

— Так, кликав, юначе... Тобі треба негайно мчати в Дубно, до сина нашого, княжати Януша, може, здибаєш його в дорозі. Нехай готовий буде з гусарами стати в Костянтинові — перегородити шлях Косінському. Пан Радзівілл тут скаргу якусь від дозорця має на тебе. Та то після, іди...

На нараді було вирішено стягти до Костянтинова найбільші збройні сили під оруду князя Януша. Незважаючи на глибокий сніг і колючий мороз, послали гінців у всі краї, до старост і сусідів. До черкаського рицаря Олександра Вишневецького поїхав сам Курцевич-Булига.

Проста на вигляд світлиця воєводи спорожніла. Це була і вітальня, і почивальня, і кабінет старого Острозького. Важке дерев'яне ліжко, вкрите ведмежою шкурою,. причаїлося за кахлевим коминком. Такі ж важкі суцільні лави попід стінами та кілька обшитих писаним рядном ослонів. Все це мало вигляд, ніби щодня тут перебуває чимало людей, як у корчмі, або до вічно хворого князя (на отому ліжку під ведмежим хутром) навідуються численні родичі, сусіди, посполиті. В темряві ледве виднілись при лампадах старовинні образи, а під ними як реліквія звитяжного роду Острозьких висіла кована золота турецька шабля. Тріщали дрівця в коминку, і це ще більше дратувало князя Острозького, самотнього в кімнаті та лютого, як криця на морозі. Він довго походжав по кімнаті, а потім сів у крісло і комусь ненависному погрозив старечим кулаком, приказуючи:

— Родинна сварка, пани гетьмани? Даремно надієтеся на цю сварку, вона вас зрадить, а Острозький знову виїде на сейм ще більше озброєний і можновладний. Я помирюся з цими грабіжниками і згуртую свої українські сили навколо віри грецької... Ах, Україно, вимріяне ти наше воєводство-королівство! У Києві — престоли права й віри, через які шлях до греків і до багатства та влади... Коли б тільки втихомирити голоту і панам старостам та козачій старшині втелешити в голову, що ми окремий народ. І звичаї наші предківські, і рицарство козаковите, і родючі землі та Дніпро — все це жадає

мати свою... свого господаря. Доки нашими степами в грабунках бавитиметься татарин, зазіхатиме на них боярин, будуватиме на них свої фортеці і шанці лукавий лях Замойський? Україна — то земля і віра Острозьких, Вишневецьких... О, я помирюся з цим вишкребком Косінським. Не інакше, як Замойський його й підкинув нам для розбрату, щоб тим часом унію зміцнити. Пан Булига має рацію...

За ветхими заслінками готичних вікон свистіла хуга. Крупнистий сніг порощив об шибки. На хрестиках віконних рам смугою настелялися білі шари. Холодна сніжна смуга вбирала в себе тоскне світло воскових свічок. Вони догоряли в свічниках, ловлячи язиками зимовий вітер. Старий воєвода починав дрімати в своєму улюбленому кріслі, обшитому чорним сап'яном.

У нічному вбранні прокралася Єлизавета в кімнату батька і тихо погасила свічки.

— На світанку розбудиш,— наказав дочці старий князь, не почувши, а скоріше, відчувши доччине хазяйновите і надійне піклування.

6

Довгий час, десятки років потрібно було, щоб з дрібних ватаг лісних та наддніпрянських склалося ціле військо — свіжа, моложава й надійна сила, невпинна в рухові, непоборна в завзятті! Таким стало козацтво низове. Традиції панства Речі Посполитої все ще малювали собі гурт грабусів під орудою якогось Дашковича чи Лянцкоронського, що всю свою життєву путь так і перебреде в річках крові, недбало пролитої заради шматка легкого хліба. Через ті традиції і забували, що після Дашковичів уже був і Байда Вишневецький, який силу козачих шабель використовував, як обачний політик. А за Байдою пролягло піввіку. По Україні лунають пісні про його геройські діла і смерть за рідний край, за його волю. Байда лишив традиції честі і любові до батьківщини. Ватага наддніпрянська перетворювалася на загрозу політичним інтригам Сходу і Заходу і навіть в шляхетських законах починала знаходити своє визнання...

«Сімейна» сварка у воєводстві князя Острозького набирала вже далеко не сімейного характеру. Сам Косінський не був політиком масштабів Байди. Його старши-

нування над реєстровими козаками зміцнилося внаслідок політики коронних дипломатів, які осадництвом шляхти в містах українських старостівств мали прибрати до рук і весь народ. Шляхта в містах, нобілітація [1] козачої старшини, найбільш прихильної Короні польській, просування через неї свого впливу й на козацтво низове — ось ті пружини, якими виносився шляхтич Косінський на гребінь високої політики часу. Загальна ситуація на Україні складалася ще й так, що Косінський від старшинування над незадоволеними реєстровцями зміг легко перетворитися на ватажка всеукраїнського повстання, а там...

До того ж і свою кривду легше ополоскати в народному рухові, помстившись панам Острозьким. Молода козача сила січова набирала вже державного розвороту. Народилася вона в боротьбі за волю і зростала та міцніла на звитягах у боротьбі за спокій краю, в борні проти загарбницьких нападів султанів Туреччини, проти інтриг Корони та шляхти польської, проти всілякого збагачення за рахунок українського люду. Всі ті зазіхання на працю і на землі вільного народу по Дніпру, Бугу та Дністру стали ремеслом турків, кримчаків та шляхти, а збройний опір їм неминуче перетворювався на громадський обов'язок козаків і в тому — на козацький хліб.

На широких степах, на прирічкових угіддях густішали українські міста, хутори та села — поповнялися втікачами від панів українських, від російських бояр, від білоруських володарів та від польської шляхти.

Відчувати себе бидлом на землях українських поселянин не звик, і не хотів, і не міг. Втікач теж звикав до незалежності, боронив її, як міг, а найменший організований державою утиск викликав у народі справедливий протест. І поселянин охоче йшов у козакування на Низ, приставав до повстання і йшов відбиватися від турка, від пана.

Криштофа Косінського на Низу вже знали козаки. Всяка письменна людина поважалася запорожцями, висувалася в колі. І коли Косінський став на старшинстві у реєстрового козацтва — його стали ще й поважати, як збройну праву руку. Тепер полковники, старшини з Низу очолювали повсталий проти пана український народ і йшли під руку Косінського, який теж оголосив

[1] Нобілітація — надання дворянства.

рушення проти панів Острозьких. Косінський прибув на Запорожжя і переконував січовиків, що Острозький стоїть перший на перешкоді вольностей козачих. Хоч Острозький і віри православної, і зрозумілою людям мовою друкує «Апостола», біблію тощо, але це можновладний пан, і сина свого Януша виховав у католика Петра Скарги.

Умів Косінський знаходити найболючіші рани в козаків, зумів і довести їм, як месник за образи та наруги над вольностями, що Острозький таємно готує ще одну унію. На цей раз релігійною унією старий князь хоче сполячити Україну!..

Тривала люта зима початку 1593 року. По полю лежали непролазні сніги, а зверху вітром розносило мерзлі скалки. Шляхи в лісах прокладалися по горах снігу, а на річках кололася і ребром ставала аршинна крига.

До повсталих поселян приставали незадоволені Короною реєстрові козаки, їх підтримували загони запорожців, і загальне рушення вихрило, як оті вітри по засніженому полю.

Волею повсталих події висунули наперед Косінського з його реєстровцями, і він гетьманував. Чи знав він гаразд, якими силами орудує,— важко сказати. Часом до нього навіть і не зверталися за наказами чи порадою. Він гетьманував, а верховодили в рушенні скоріше самі події та подекуди козачі старшини, не забуваючи й себе. Чи важило для будь-кого з них, що якийсь бешкетник, затесавшись у лави повсталого люду, звертав з битого шляху на села? А село потім із скаргою до тої ж старшини, коли не до гетьмана потрапляло. Куди там гетьманові роздрібнюватись на ті скарги? Він запевняв, що бешкетів і грабунку не благословляв гетьманськими наказами... Не було коли зважати на якісь дрібні скарги — він-бо гетьманував...

Ще в Києві Криштоф зібрав скільки міг своїх військових старшин. Люті морози та завалява снігу лякали його армію. Виходити з Києва піші не хотіли, відкладаючи похід до перших березневих днів.

— Що ж, панове, виходить, злякалися? Чекати весни, обабитися тут серед міщанства київського і з ганьбою розбрестися хто куди втрапить? Та нас переб'ють так по одному, як зайців. Ми маємо вже неабияку зброю, набралося чимало охочих. Низова кіннота полковника Ни-

чипора піде показувати перед, а за нею пустимо гармати й піших...

— Є незадоволені, пане гетьмане,— мовив товстий і вусатий полковник Григор Лобода.

— Хто? Може, з ланців хтось? То нехай іде собі знов до пана. Йому не зрозуміти того діла, до якого ми з вами, пане Лободо, свідомо взялися. Я — польський шляхтич, і то головою своєю накладаю, воюючи за долю цього нового і величного краю!..

Говорити він умів і завжди бундючно підкреслював свій жертвений героїзм за долю чужої йому країни. Як польський шляхтич, він не байдужий був, що подумає про його вчинки коронне панство, і тихенько послав на довідки до Кракова двох вірних шляхтичів. Один із них потрапив до ворожих рук Курцевича-Булиги і на допиті розплескав частину таємниць, які допомагали Косінському очолити це рушення. Про другого не було ніяких чуток.

— Доб'ємося свого, панове старшино. Треба тільки не впадати в розпач від морозів та отих лотрів стримувати, щоб не дражнили посполитого. Коли оголосимо себе незалежними і булаву козацької України здіймемо високо над київськими православними хрестами, тоді розпустимо ледарів до своїх панів... А за нами — перемога, і вона незабаром. Ми перемогли Переяслав, захопили Київ. Підемо на Волинь, зруйнуємо княже магнатство і своїх старост козачих посадимо в замках українських земель. Я був рукодайним слугою пана воєводи Острозького, я знаю його наміри. Він хоче володіти не тільки маєтностями своїх трьох воєводств, а всією Україною. Для сина Януша готує корону, а для вас друкує грецької віри євангеліє. А має він щорічних прибутків понад десять мільйонів злотих. Шматочок, га?.. Сімдесят тисяч платить дворовому маршалкові щороку, аби тільки той в урочисті дні став у воєводи за кріслом, щоб князь здавався, бачте, зацним воєводою...

При цих словах козача старшина ставала жвавішою. Косінський умів перелічувати добра Острозького. Навіть дзвенить у вухах переливчастий дзвін отих мільйонів злотих. І п'яніли від власних мрій, оминаючи розмови про Україну, про булаву, починаючи вірити, що цей похід вартий багатьох походів на кримського хана, на Білгород. А Косінський далі підігрівав старшину:

— При дворі в урочисті дні перебуває не менше тисячі дворянства литовського й польського. А кожен з них має свої злоті, своїх наймитів.., Нашому посполитому не зрозуміти цього. Але й він матиме полегкість від нового ладу на Україні...

Козача старшина погодилася вести і взимку цей величезний загін десятитисячного рушення. В глибокій сніжній ріллі просувалися безладно загони і просто юрби людей. Косінський був дбайливим воякою в поході на кримців, завбачливо готувався до того. А тут — готувалося повстання в кожному місті, селі по-своєму. Армія з'єдналася під гетьманську оруду, але ні про постачання їй пороху, ані харчів ніхто не подбав: часу не вистачало. І чулися з того приводу заспокійливі голоси: не в безлюддя ж якесь вирушають, а в багаті землі Брацлавського воєводства...

Це хвилювало, вносило безладдя, але козацтво не голодувало в дорозі.

Часом заходили до гетьмана найтверезіші в усьому рушенні і скаржилися на неподобства по селах. Скаржилися, бо вбачали в Косінському ватажка покривджених.

— Не біда, по війні — не без каліки,— заспокоював їх гетьман.— Реєстровці життям своїм жертвують, а якийсь пічкурник хутірський лежить і живіт свій гріє під боком у молодиці. Нехай хоч стацією, хлібом допоможе в загальній справі.

Одного морозного вечора передні січовики спинилися. Перед ними по луговому низу вздовж річки ташувався Остропіль. Заховане сонце десь над Костянтиновом поставило високі вогняні стовпи, і від них ще довго відсвічували сніги в степу. Неначе хтось поставив три велетенські свічки за сніговими горами й освітлював ними таємничий простір.

— Будуть покійники,— заговорили в таборі.

— Швидше до Костянтинова. Перепочили б.

— До Костянтинова? Здається, обминати доведеться.

— Чого? Панської крові шкода нашому шляхтичеві?..

— Цур дурної з-за причілка... Плетуть таке. Під Костянтиновом війська видимо-невидимо...

Серед січовиків почувалася прихована нелюбов до цього гетьмана. Говорилося пошепки, що Криштоф дав наказ не патрати замку Януша Острозького тільки то-

му, що князь одружений з шляхтянкою польською і сам є учень варшавського проповідника католицького, Петра Скарги.

7

Ішлося до вирішального бою, лаштувалося князівське військо круг Костянтинова. Князь Януш неохоче прибув з Волині і почав реєструвати посполитих, покликаних князівською міліцією. Заїзди міліцейські повідомляли, що Косінський іде вже з Білої Церкви просто на Волинь, по шляху збирається зайти і зруйнувати Костянтинів. Відомості про козацьку озброєність одна одну перевищували, і княжаті Янушу спадала навіть думка, чи не відійти від Костянтинова до самого Острога під надійний захист старого батьківського замку. Та старий воєвода з Острога уперто наполягав на тім, що Косінського ніяк не можна впустити до Костянтинова, де зібрано його батьківщизняні багатства та пам'ятки.

Нечисленні шляхетні оборонці Костянтинова нудилися в замку. Глибокі сніги та завірюхи і лякали, і надією тішили, що в таку лиху годину навіть козаки не зважаться воювати. Штаб Януша складався з небагатьох визначних рицарів краю.

Яків Претвич з Гаврон, трембовецький староста, прибув перший на заклик свого давнього друга Острозького. Це приятелювання не припинялося з давніх-давен і справді було безкорисливим, увійшло в кров, і друзі рідними поробилися.

Ще литовським гетьманом бувши, батько старого князя шанував славетного Бернгарда Претвича і посилав своїх синів під його опіку. Син Бернгарда — Яків — не поривав тієї батьківської дружби і зараз брав на себе охорону замку, не виходячи з військом за його стіни.

Молодий і невгамовний син Михайла Вишневецького, Олександр, нагодився з Булигою пізно вночі і наробив галасу з своїми людьми на все місто. Де з'являвся Вишневецький між збройним людом, там робилося весело, табір запалювався його вогнем.

Януш вирішив випустити з цим рицарем своє військо у поле проти Косінського. Вишневецький ніколи не лічив сил ворога. Козаків знав, як сам себе, немов між ними й виріс на Низу. Найтаємніші козачі прийоми розгаду-

вав, вивчивши їхню тактику військову, і в одкритому полі поважав вояку-козака. За свої чотирнадцять літ загарбництва лівобережних земель не раз і сам бавився легким козакуванням, а серед січової старшини мав навіть близьких приятелів. На захист князів Острозьких примчав, як на свято. Тим більше, що з реєстровцями Косінського мав свої незлагоди, а з самим їхнім старшим — ще й особисте ворогування.

Останніми прибули вже на світанку до замку війська Боговитіна, Гулевича та Гульського. Сонний князь Януш зібрав до себе старшину і наказав Вишневецькому виступати. Та ще довго не вгавала колотнеча в замку. Люди Гульського вважали себе покривдженими, що якісь посполиті Боговитіна розташувалися просто в замку, а їм, найкраще озброєним, доводилося вештатися на вулицях міста. Кіннота Вишневецького хвастала своїми степовими кіньми перед товстозадими й важкими кіньми Гулевича.

І аж у пізню обідню пору таки вирушило князівське військо з Костянтинова.

За замкові ворота та за місто першим виїхав на своєму баскому коні черкаський рицар, староста Вишневецький, в супроводі незаперечного вояки Яна Гульського. За ними натовпом посунуло все військо.

Ні гармат, ні кінноти показної не йшло з цим військом. Комендант Претвич лишив у себе все, що міг, з гармат, а князя Януша охороняли вславлені його гусари на чолі з сотником Наливайком.

Сотник Наливайко був ще молодий. До війська і воєн призвичаївся з юнацьких літ, та ось тепер воювати з Косінським йому не хотілося. Косінського він ще застав на службі у воєводи, але мало пам'ятає цього хвалькуватого шляхтича, що з княжатою Олександром у Краків до короля Стефана їздив, а оце від короля Жигмунта й папери дістав на Рокитну. Не подобався той панок. Та Наливайко не згірш за інших поважав волю особи, і це трохи привертало його симпатії до Косінського. Хто він сам — нехай собі буде який є, але за ним ідуть і добрі люди...

Щоправда, з шляху, де насувався Косінський, прибігало кілька поселян, скаржилася обірвана дівчина. Вони шукали князя Януша і завжди потрапляли до сотника, що оберігав спокій головнокомандувача. На молоду, незайману душу потрапляли ті скарги, як вода на роз-

печену крицю. Наливайко перестав говорити із своїми гусарами, по замку ходив хмара хмарою.

«Де ж та правда?» — вперше спитав себе Наливайко і відчув, що не всидіти йому в замку охоронцем князя. Думки, страшніші за війну, насідали, а відповіді на своє запитання не мав. Згадувалися і надії діда Уласа на захист від людей Косінського. А скарги з шляхів того рушення часом говорили про зовсім інше.

І прислухався до гомону людського. Говорилося, що той панок з Підляшшя, Криштоф Косінський, заручився й словом допомоги від царя російського народу. Таж не чути щось, щоб і боярські полки місили глибокі сніги, йдучи воювати Острозьких. Але що з королем Жугмунтом Вазою він не в сварці, то це розуміє Наливайко з того, як обидва гетьмани Корони легковажать цим повстанням на Україні. «Чи український люд визволяти від панів правиться Косінський, а чи себе лише визволити прагне і від Острозьких, та й від Корони! Сам диявол їх не розбере, оцих панів,— міркувалося Наливайкові.— Іде він плюндрувати Острозького, а тут воєвода яку ось армію зібрав собі на захист! Спробуй-но його плюндрувати. Такими ж людьми, як і в тебе, боронитиметься. Українському ж людові й дістанеться з обох боків. Хіба з доброго дива он скаржаться звідусіль?»

І думка бігла полями українськими, натрапляла на поодинокі хатки й села по долинах при дорозі. Он... один забіг до хати тільки води немерзлої ковтнути, а може, і до збіжжя діда Уласа добереться. Заходить у затишок хати, а за стінами лишається хуга степова. Онука в діда молода — кому не сподобається такий затишок хатній...

Думка не спинялася, гасала степами, сніговими ланами. От і Гусятин над річкою, батькова хата за ліском над полем. У хаті мати коло печі порається, сестра, вісімнадцятирічна, доросла дівка. Батько ще надворі, а в хату вдирається...

Наливайко гнав геть такі думки, вони морозом шпарким проймали його й крізь теплий гусарський одяг...

Згадав брата Дем'яна, довіреного попа у воєводи. Щасливий чоловік — його не тривожать глибокі думки. Отець Дем'ян — вірний слуга грецької церкви; поза цим ніяке повстання, бодай самого воєводи Острозького, не змусить його навіть замислитися. Про похід Косінського він розповідав братові Северину, що той пан і в Києві

не зачепив храмів божих. Отець Дем'ян тільки вболівав, що йому, статечному, не можна вирушити разом з Косінським за православну віру, за грецьку церкву.

«Ти, брате Северине, поміркуй над собою. Четвертий рік на сповіді не був, як повернувся з Низу. Чи ти здатний витягти меча за віру, коли сам її не маєш в серці?..»

«В серці якусь-то віру маю, брате Дем'яне»,— відповів сотник, аби відчепитися.

І сплюнув від цих думок. Що коїться навколо? Коли отець Дем'ян за Косінського, то старий воєвода за кого? Але за Косінського і Замойський — це безсумнівно для Наливайка. А може, й то правда, що Косінського підтримують турецькі аги, кримці. А що, коли справді в рушенні Косінського бере участь і російський народ!.. Про це натякав спійманий шляхтич з табору Косінського. Нехай і крізь зуби, лякаючи воєводу, але ж натякав! Чи можна таке вигадати?..

«То хто ж він сам, той проклятий...» — уже гнівився сотник. Під ним непокоївся білокопитий кінь.

Вечоріло в Костянтинові. Наливайко проїздив на коні повз військо, що все ще виходило за ворота міста. Парували обличчя вояк, обмерзли крижинками кінські ніздрі, сивіли бороди у посполитих. Наливайко зухвало кепкував з них, кидаючи ущипливі дотепи і лайку. Від внутрішньої злості сотникові хотілося з кимось задертися і потім топтати його білокопитими ногами свого баского коня.

— Теж вояки біля жінчиної запаски! Як рушницю тримаєш, вояче? Це тобі не макогін...

— Їдь, їдь, пане сотнику, бачили й таких...

— Ех, і задасть же вам Косінський!

— Косінський на вашого брата, на панків, списа гострить.

Наливайко, невідомо з якого дива, зареготав разом з вояками, що раділи за свого товариша, сміливого і гострого на язик.

«А що, коли б з оцими ж людьми та поговорити полюдському... Скільки їх, невільників і в своїй праці, і в своїх буденних радощах. Раби хребтини й мита... А я хто, чи не такий же худопахолок? Е-ех, Косінський!..»

8

Схвильований Криштоф Косінський поквапно сів на поданого йому коня. Біля нього крутився підстаркуватий і висхлий чоловік. Крутився скоріше з обов'язку і жодним рухом не виявив співчуття чи пошани до стану гетьмана. Майже образливим жестом кинувся підтримати стремено, та Косінський сам зловив його з-під рук чоловіка.

— На вас була вся надія, пане Пйотре...— вже сидячи на коні, закінчив Косінський якийсь докір чоловікові.

— Я її виправдав, Криштофцю. Цілий повернувся з Кракова і не зовсім порожній. Чи маю накладати головою за того боягуза?.. То, прошу, твоя справа. На налигач я його взяти не міг — всякому пану своя воля. А що він потрапив до рук Булизі і зараз у Костянтинові за «язика» править,— про це я дізнався вже тут, від челяді воєводи...

Косінський не відповів, осаджуючи коня на тому ж місці. Потім ударив його нагаєм і помчав наперед війська. Довго і марудно доводилося об'їжджати валки піших, широкі ряди кінноти. Гетьмана впізнавали й чемно, навіть з претензіями на пишність, давали йому дорогу. В повечірній пітьмі важко було впізнати щирість, та Косінський і не цікавився цим. Армія йшла з його волі, повертала, куди він наказував, корилася його гетьманським наказам, і цього було досить для першого разу. Його нервувала свідомість, що посланець, потрапивши до ворогів, може розкрити всі його найзатаєніші помисли, тоді все зруйнується. Негайно ж треба міняти напрям і наміри своєї армії.

Понад шляхом козаки без наказу розкладали багаття, спинялися на ніч. За бугром ліворуч гавкали собаки,— значить, такп доскочив якийсь бешкетник до села, дражнить собак...

Одну мить хотів повернути туди й зловити невгамовних свавільників, та передумав: з цього почнуться його дріб'язкові непорозуміння з різними людьми в таборі.

Поруч з ним уже їхала чимала когорта старшин, що дорогою дедалі зростала. Дехто з них заскакував до багаття, запалював від головешки люльку, найновіший трофей з дунайських битв, і знову наздоганяв гетьмана.

Наздогнавши січовиків, Косінський спинився; стали й січовики. На конях загомоніли:

— Гетьман з нами, почнеться діло вночі...

З темряви наблизився дозорний загін кінноти, його пропустили до гетьмана з старшиною.

— Ну як, попереду вільна путь? — спитав Косінський у старшого дозорного, не чекаючи, доки той відсапнеться.

— Ідуть острожани, пане гетьмане, до біса йде.

— Але куди і скільки їх? — допитувався гетьман.

— Скільки? Це, пане гетьмане, важко сказати. Багато, до біса, а скільки — не полічив. З обіду почали ще вчора виходити з Костянтинова, всю ніч виходили,— кажуть люди.

— Які люди?

— Люди? Поселяни.

— А вони звідки знають?

— Не питав, гетьмане. Я більше зважав на голу правду. Кажуть, ідуть війська, і сам бачу, що йде їх видимо-невидимо.

— І де вони?

— Зараз ось тут, під самим Остроголем.

Дозорного більш ніхто не смів допитувати при гетьманові, і коли замовк Косінський, стало тихо в гурті старшин. Чути було, як козаки збивали померзлі руки, десь, видимо, танцював якийсь навприсядки, приказуючи сам собі сороміцькі витребеньки.

«Видимо-невидимо»,— повторював Косінський собі у думці. Як колишній рукодайний слуга Острозького, він знав його збройні сили. Ще в Києві було відомо, що на допомогу старому з Черкас прийшов Олександр Вишневецький з трьома сотнями козаків. Інші сусіди могли дати не набагато більше кожен. Та тривожило інше: «посланець» той запевняє, що Жолкевський ні одного жовніра не зняв з кордонів і не послав на вимоги старого воєводи, а чи можна цьому вірити? Адже Замойський обіцяв Острозькому послати Язловецького з-під Молдавії на допомогу бодай з одною тисячею оружних військ. А Язловецький навчився в Жолкевського проводити свої війська тихо і непомітно, під самим носом у ворога...

— Ви бачили, яке те військо?

— А військо, пане гетьмане, як військо: озброєні, мабуть,— хіба ж здалеку побачиш? — відповів дозорний.

— Корінні жовніри є, питаю?

Один з козачих старшин не витримав, смикнув коня і потім оперіщив його нагаєм.

— Чи розбереш їх, пане гетьмане, коронні чи посполиті? В самого Януша такі гусари,— заступився цей старшина за свого дозорного.

— Гусари, пане полковнику, тут не могли бути, вони в Дубно, з їхнім красунем сотником розважається Середзянка, доки сам Януш у війську...— промовив Косінський, міняючи гетьманський тон на жарт.

— Даруйте, пане гетьмане,— посмілішав дозорний,— маю відомості, що й гусари з якимись полками кілька день тому прибули до Костянтинівського замку.

— Нехай і так, та Наливайко з гусарами проти мене не виступить.

Знову замовкли, і дехто з старшин почав теж збивати від холоду руки. Добре смерклося, і навіть сніг не допомагав бачити далі якогось десятка кроків перед себе. Про те, щоб розглядіти табір ворога десь аж за долиною під Остополем, нема чого й думати. Сніжне поле, вкрите збройним людом, ніби закипало в якомусь чеканні. Косінський відчував оце чекання й напружено вирішував. Потім ледве чутно звелів:

— Повертаємо до П'ятки. Негайно звеліть вирушати до П'ятки...

Двоє вершників мов відчахнулися від гурту й пірнули в темряву, де вирувала десятитисячна армія. Гетьман по хвилині звернувся до моложавого старшини, що весь час мовчав і нерухомо стояв спішений біля свого зморе-ного коня.

— Вам, пане Ничипоре, доведеться з своїми людьми спиняти князівських вояк тут чи ліворуч під Остополем, доки ми отаборимося в П'ятці,— сказав Косінський і рушив назад.

Хоч це було сказано з достатнім презирством і всім було зрозуміло, що в князя там виступало зборище ледачих дружинників, не здатних на будь-яку серйозну акцію, та ніч і важкі сніги — погані спільники в боях. До гетьмана, як смола, липли старшини, щасливі, що не їм доведеться першими встрявати в бій, лічити тих «князівських вояк».

Міг би й Лобода з своїми охочими лишитися, і Сашко Федорович не відмовився б, та й Мелентович захотів би показати своїх «збір богородиці» — селюків, на що вони здатні, коли йдеться про війну з Острозьким. Та коли гетьман хоче, щоб лишився тільки полковник Ничипір з найкращою січовою кіннотою та з донцями, прилуче-

ними до січовиків,— нехай буде його гетьманська воля.

Червою заворушилася армія, діставши наказа повернути під захист замку. Старшина кидалася від гетьмана і губилася в стоптанім сніжнім полі між своїми людьми.

Тільки січовики пана Ничипора та донці злазили з сідел, перебільшено голосно покашлюючи, а сам полковник віддав свого коня козакові і зник між спішеними бійцями.

9

Під Островолем Вишневецький зупинив своє військо. Якийсь осавул з міліції старого князя гаряче наполягав негайно ж напасти на табір Косінського, що стояв десь поблизу за бугром.

— Як будемо так нерозсудно вночі нападати, пане осавуле, то мама наших вух не буде милувати...— недоброзичливо відповів Вишневецький.

— Адже ж за лугом ось, вельможний пане, лотри того Косінського,— огризнувся ображений осавул.

— Лотри? О пане осавуле, за лугом стали не лотри Косінського, а січовики полковника Ничипора з Низу, та ще, здається, й не самі, а з донцями Богданіна, коли вірно повідомив мене лазутчик пана Гульського. А від цих «лотрів», коли не діждемось ранку, ми будемо з вами на всі заставки чхати.

По хвилині, розмислюючи, давав накази:

— Вам, пане осавуле, з міліцією йти в обхід у напрямку на Чуднів. І не вигадуйте десь там нападати, все зіпсуєте. Ударите тільки після того, як почуєте бій під Островолем. Ви, пане Гульський, підете в лоб січовикам, а я з своїми черкасцями зайду ліворуч, із-за лісу. Починатиму я, але будьте напоготові кожну хвилину. В мене всього тільки три сотні добірних козаків, а решту беру для кількості. Ви, пане Гульський, пам'ятайте, що Ничипір та Богданін — люди важкі на руку. Я знаю цього полковника...

— Знаю Ничипора, пане Олександре,— мимоволі зітхнув Ян Гульський, розпрямляючись у своєму одязі, ніби його хто стягав з плечей.

Вишневецький про себе посміхнувся. Осавул зник десь, шукаючи в темряві свою міліцію.

— Отже, на світанку, панове! — гукнув Вишневецький і метнувся ліворуч від Островоля.

Якби це було ранком, коли щирий глянець примерзлого з півночі снігу припорошується оксамитовою ворсою інею, якби це було в час, коли зимове сонце боязко викочується на стужавілий від морозу зеніт і молочним світлом встеляє степові далі, якби в таку пору полковник Ничипір поглянув з могили на Остропіль, на луки й на ліси, він би посміявся, як з дітей, з вояк Вишневецького.

Та він не бачив. Від лісу відчахнулася рухлива пляма на снігу і, як валка крижнів над дніпровськими очеретами, перегинаючись, то рідшала на буграх, то густішала в балці. Від Остроголя відтялась і друга така ж валка, і вона розлилася вниз, на луки, на глибокі сніги. Третю частину, що мусила обходити в напрямку на Чуднів, ніби всмоктав посірілий від снігу ліс, і вона зникла в ньому, мов комашня...

За Остроголем Вишневецький звелів палити фальшиві огнища по степу і тим присипляти пильність упевнених у собі дозорних з табору Косінського.

Остропільський ліс оперізував долину, вибирався на узгір'я і так, з невеличкими перервами, тягся десь аж до Чуднова. Цей ліс лежав ліворуч січовиків, та Ничипір не боявся лісу. Глибокий і незлежаний сніг не дав би найзавзятішому війську напасти звідси. Полковник поставив легку охорону біля лісу, а всім полком і донцями став понад Литовським шляхом, що йшов з Остроголя над глибокою долиною праворуч. Князівське військо, коли воно справді виступило під орудою Вишневецького, неодмінно піде нападати з цього флангу. Ще звечора розміркував це полковник, а у вогні, що за Остроголем, довго вдивлявся і, нарешті, вирішив:

— Невже за дурників нас вважаєш, пане черкаський? На пупі б у своєї туркені-коханки запалив би ти такого віхтя, щоб сояшниці не в'ялили бідну...

Оглядали з Богданіним нічні позиції своїх військ і веліли не бавитися з вогнем:

— Щоб жодної іскри в таборі не було, нагріємося й без цього. Та щоб шабля в руці горіла...— наказував Ничипір.

Його нервувало те, що з військом князя Януша пішов Вишневецький. У Януша є й кращий вояка, Ян Гульський, якого не любило в бою Запорозьке військо. Та в нього — він тільки один, а військо його гріш варте. Але з Вишневецьким іде три сотні бійців, яким заздрили й

січовики. Полковник поважав Вишневецького за чесну бійку, за розум у найскрутніші хвилини, бо не раз був під його орудою, коли той бавився козачими заїздами до Криму.

— І чого йому, чортові, йти з князівським військом?..

— Может, и не он ведет,— спробував сотник донців заспокоїти полковника.

— А хто б же? Тільки він. Януш не відпустить Наливайка від себе...— полковник мрійно смоктав свою люльку, натискаючи на тютюн порепаним пальцем.

— Коли б то Наливайко...— засміявся хтось з гурту.

— Ого, лицар обізвався.

— А що ж? Та нехай би він, той Наливайко, спробував Очакова!

— Еге, хлопче! Наливайко молодшим за тебе був уже і під Очаковом. Пам'ятаю, пристав він до нас з чигиринцями. Я був тоді хорунжим у Микошинського і бачив, як Наливайко працював на веслах. І куди, думаю, такого молодого взяли? Безвусий, кругловидий, як дівчина, тільки очі, мов у того кібченяти. Наберемося, думаю, з ним халепи, треба самому пристерегти, шкода юнака. І тільки це подумав, як раптом стрілянина з очерету. В човнах десь спереду застогнали... Розвиднялося, і тільки туман, як море, налягав на лимани. Наші гребці кинули весла — і за рушниці, а він як засичить на них: «Куди весла кинули? До берега!..» І дивно. На човні я був за старшого, а поруч ішов човен Микошинського, та наказові юнака скорилися, повернули до берега. Микошинський уже біля берега гукнув: «Назад, на березі татари!..» Та було пізно. Мій Северин перший вихопився з човна на берег, за ним кинулося з десяток сміливіших. І, вірите, не встиг я розумом збагнути, що ж сталося, як Наливайко вже був на татарському коні. Щось страшне коїлось тоді... Спочатку на нього хмарою налетіли вершники, але з прокльонами одразу й кинулися від нього врозтіч. Як він рубався, клятий юнак! І головне — сміється. Досі, в поході, я не бачив його веселим, а тут регоче і рубається. Коли б не він, не вернулися б ми з тієї засідки. Навіть татари говорили, що цей «шайтан» врятував життя всьому загонові. Микошинський забрав тоді Наливайка в свою сотню найвідважніших бійців, і коли б не молодість, ще тоді зробили б його сотником...

Ничипір замовк, тільки в люльці тріщали корінці тю-

тюну. Северина Наливайка полковник любив любов'ю вояки, що і в ворогові шанує звитяжця. Здавалося неприродним, щоб людина з такими почуттями до того сотника та вийшла з ним на герць. Але була тут не тільки щира приязнь і любов до юнака. Ничипір признавався сам собі, що зустрінутися з Наливайком на шаблях він боявся. Боявся побачити його перед собою як ворога, почути його страшний сміх, що дзвенить смертельним дзвоном у лад з дамаською крицею... А він же рукодайний воєводи!..

— О хлопці, то не людина, коли він на коні з шаблею!

— Спробувати б ушкрябнути його вродливу пику,— озвався січовик з таранкуватим обличчям.

— Не треба, юначе. Краще б він охороняв там спокій самого князя і не виходив на бій.

— Добрий вояка... Пічкурник, пелену княгині стереже.

Мороз неначе душив істоту, а ніч губила її в своїй безодні. Витанцьовували халяндру спішені січовики й донці, без перерви збивали руками і жадібно вслухалися в гомін ночі. Теплий кожух манив на сон, не в одного злипалися очі, ввижалися солодкі зустрічі.

Мінялися аванпости. Десь під лісом не витримала натура в козака, він заспівав пісню, аж ліс неначе ахнув з несподіванки.

Ой сів пугач на Савур-могилі,
Ге-е-гей, на могилі,
При битій доро-озі...
Та й гукнув: козаченьки, пу-у-гу!
Гей!

— Чи не здурів! — гукнув, неначе спохватився, полковник до співака, прорвавши отой захват людини від визивного «ге-е-гей!..». Засніжений ліс ніби тільки розгойднувся, щоб сприйняти козакову щирість і лунами послати її по оцих балках та байраках.

Ничипір озирнувся на сотника, немов виправдовувався перед донцем.

— Ладно запел козак. «Гей! Дівчинонька плаче в турка на ретязі...» — захоплювався Богданін, згадуючи слова пісні. Сам молодий, донець поповнював уявою, як то полонянці тужно йти в полон до турка і як козаченько «на конику охляп скаче... Ге-е-гей!.. Турка списом коле...».

Та козак умовк і відійшов геть, соромлячись полковникові на очі потрапляти за таку необачність молодечу.

Почало розвиднятись, коли пролунав одинокий тривожний постріл. І в ту ж мить полковник гукнув до січовиків:

— На ноги! За шаблі!

Першою його шабля засвистіла з піхов. Вона справді наче горіла в нього. Праворуч почулися голоси нападників.

— Я так і знав, що звідти почнуть,— мовив Ничипір нервовим голосом.— За мною, на шлях!.. Сотнику, закрий крило зліва!..

У сірому світанку з-під гори показалася чорна рухлива смуга. Вона зростала і здіймала гук. А за Острополем так само визивно запалювалися й гасли фальшиві вогнища.

Полковник ударив крилом на фланг Вишневецького. Померзлі січовики з радістю розправили кості, розмахнулися шаблями, і черкасці зразу ж подалися назад. Та Ничипір одразу зрозумів цю тактику і звелів своїм вернутися.

— Назад, нас заманюють! Джуро, донці за ліс, боронити П'ятку!

І тут же повернув праворуч, на шлях. Він ніби змовився з Яном Гульським,— просто на Ничипора з-за бугра виринув той лицар з своєю ватагою. Тікати було ніяк. Полковник умить збагнув, що загін у Гульського зморений незвичайним переходом, і врізався в нього навальним ударом. Хтось крикнув з того боку:

— За князя-воєводу!

Ничипір озирнувся на січовиків і теж крикнув:

— За віру і славу, за мною!..

Перша картина колотнечі розвіялася. Січовики своїм рішучим нападом збили Гульського. Здавалося, що полковник використає нагоду і розгромить деморалізовану ватагу. Та Ничипір помітив, що його козаки, в погоні за ватагою, віддалилися від коней у лісі,— їх можуть відрізати частини Вишневецького. Аж застогнав полковник, даючи січовикам наказ на відступ:

— До коней!

Ничипір зрозумів, що нападом керує хитрий черкаський староста. Сотню січовиків з пищалями Ничипір поклав на сніг і звелів відстрілюватися по центру. Вишне-

вецькому довелося припинити наступ. Серед його козаків було зо два десятки дуже порубаних і шість чоловіка вбитих.

Зовсім розвиднілося. Січовики вже були на конях, приховані густим лісом. Весь полк недолічувався тільки одного січовика, того самого, якому так кортіло зустрінутися з Наливайком. А донці лише крилом збили вже відступаючих вояк Гульського.

— Ну, хвала богові, що Януш не пустив на нас своїх гусарів. А коли б Наливайко оце наскочив так несподівано, кажи амінь...

— Якби й ми несподівано наскочили, то не встиг би той ваш Наливайко і в граматку записатись.

Вишневецький припинив свій розгаданий противником наступ. Потепліло. На ранок пішов густий лапатий сніг. Ничипір вивів свій полк з лісу й попрямував спочатку до донців, а потім і в П'ятку, де вже розташувалася вся армія Косінського.

10

Серед різноманітних військ, серед кінних і піших оборонців спокою воєводи, які здебільшого не військом, а натовпом виходили з Костянтинова, Наливайко зустрів одне знайоме обличчя вояка з воєнізованої міліції старого князя. Спочатку не зважив на те. Адже, слугуючи воєводі збройно, доводиться й зустрічатися з усякими людьми, кому з волі старого князя а чи княжати Януша дається зброя до рук. Та відразу ж згадалася й зустріч минулої осені з цим молодим вояком. Наливайко впізнав у ньому охоронника ретельного воєводського дозорця, що відстоював під Оликою хребтину воєводі.

Блискавично пригадалася річка, павутиняче мереживо по сріблястому полиню і така ж сріблясто-сива голова діда Уласа... Наливайко смикнув повода й, повернувшись, наздогнав охоронника уже в воротах Костянтинова.

— Агов, земляче з Олики! Чи не впізнаєте? — в дружньому тоні звернувся сотник, стримуючи коня біля гурту піших волинців.

Охоронець посторонився, даючи прохід вершникові. Але, уважніше озирнувшись на сотника, поглянувши й на білокопиті ноги коня, посміхнувся, певне, теж згадавши подію біля річки, свідком якої йому довелося

тоді бути. Ще й при тім випадку він захоплювався сміливим вчинком сотника, його людяною душею й справедливістю, яку чи не вперше за життя довелося спостерігати.

— Поздоров, боже, пана сотника! — озвався, посміхаючись.— Чи похвортунить доля здибатися ще в Олиці, пане сотнику? Недавнечко ся звідти несу, рибалку того бачив-єм, з людьми до війська нас виряджав старий, на звитягу благословив, коли... за добру справу на бій станемо...

Наливайко тоді зійшов з коня і повів його на поводі, розмовляючи з оличанином. Дізнався ім'я — Ониськом звався молодик. Все на Запорожжя поривався Онисько.

— Зажити щастя вояцького хотіли-сте, Ониську? — питався сотник, не приховуючи й свого осуду тому шуканню щастя в курені січовика.

— Правди людської так-то вже жадуємо зажити, пане сотнику, що й не знаєш, чи смерті в боях страхатися, а чи правду тую хоч оком окинути перед смертю...

Розмова була нелегка. Сотник воєводських гусарів мав би не слухати таких слів посполитого, що правиться зараз теж на бій і теж про правду, певне, думає. Шукати людської правди поривався Онисько йти аж у Січ, а потрапив у вояки під оруду Вишневецького, щоб побити січовиків, які стали на допомогу повсталому за правду людові українському!..

— А чули-сте, Ониську, що й гетьман Косінський став на чолі нашого народу, який надумався шукати правди, воюючи панів? — запитав Наливайко, оглянувши зброю вояка.

— Усяке говориться поміж людьми, пане сотнику.— Онисько з обачності притишив голос, озирнувся.— Та чи ж буде тая правда правдою, коли дістанеться вона з панських рук? Дід Улас так і казав: це добре, що хоч шляхтич забунтував проти воєводи. Людей до гурту збере. А в гурті, відома річ, людській силі й міри немає... Побачу й я, що почім. Кажуть, що з Косінським і кримські ханш, і московські бояри йдуть. Не чули-сте, пане сотнику?

— Не чув. Ідуть січовики, маєте нагоду, Онисиме, до них пристати.

— А то навіщо? Яка честь воякові з одного стану

в противний перебігати, коли вони йдуть супроти православного ж князя?

— Правду... Правду, вояче, краще зрозумієш, бувши битий і Косінським, і Вишневецьким... Прощавай, Онисиме. Чи ще не виросла на дівку Уласова онука Мелашка?..

І навмисне довго вовтузився біля стремен, сідаючи в сідло. А Онисько поривався доганяти своїх, але стояв, бо розумів, що мусить сказати Наливайкові останне слово на його «прощавай».

— Пан Радзівілл проїздив через Олику, дозорця з собою забрав у військо, пане сотнику. Може, й Мелашку забере до челяді дружини...

— Забере? — обернувся Наливайко уже в сідлі.

— Кажу, може забрати, їздив до двору Уласового з дозорцем. Про пана сотника дозорець Радзівіллові все сказав, той погрозився...

Наливайко приострожив коня і погнав назад, у замок. «Ну, і нехай собі»,— хотілося відповісти доброзичливому оличанинові. Та раптом згадалася репліка старого князя-воєводи про скаргу дозорця Криштофові Радзівіллу, згадалася і ненависть «литвина». Сотник знав кримінальні закони Речі Посполитої, якими керувалися і воєводства на Україні: за побій поселянина той закон карав грошовою пенею, а коли поселянин чи недворянин поб'є дворянина — то йому загрожує жорстока кара, навіть смерть...

Ще з учора було відомо, що Криштоф Радзівілл має приїхати на кілька день до Костянтинова допомогти Янушеві обороняти замок. Здибатися в замку з Радзівіллом сотникові зовсім не хотілося. Адже це знов нагадає «литвинові» про непорозуміння в Дубно, про Середзянку, і він неодмінно розповість Янушеві про інцидент з дозорцем.

Януш велів послати трьох гусарів у Острог сповістити старого воєводу про першу перемогу. Наливайко слухав наказ Януша і ледве стримався, щоб самому не попроситися в ту подорож. Та за вдачею сотник був не з тих, хто вклоняється навіть своєму господареві.

По хвилині сам Януш звернувся до Наливайка:

— Що, пане сотнику, потроху щипаємо січовиків?

— Виходить, ясновельможний князю, щипаємо. Є ще й такі січовики, що навіть збірної дружини Гульського лякаються.

Януш щиро і весело засміявся.

— Кумедник ви, пане Наливаю. Ходімо в башту, поглянемо під Остропіль, чи не видно, як те падло Косінський цілує чоботи старості Олександру...

Рублена башта в замку була вища за дзвіницю церкви. З башти на схід і південь у добру годину було видно далечінь на кілька десятків миль. Вдивлялися в посріблену снігами далину, де вишари лісів, мов чорні брижі в морі, оживляли краєвид.

Не побачив князь, як Косінський вимолює у Вишневецького помилування. Не побачив князь ганьби ворога. А кортіло б топтати князівським чоботом коли не самого Косінського — то хоч лотрів, оту зухвалу ватагу наймитів... Кинули працю у воєводстві й пішли мститися своїм панам, прийнявши собі в привідці авантюриста-шляхтича, королівського осадника на землях українських воєвод!..

— А то правда, пане сотнику, що січовики дурні. Чого їм було треба? Таке військо... Сиділи б собі...

— Але ж вони йдуть на допомогу Косінському і перші дають бій військам вашої вельможності.

— Не вірю. Січовики шанують Острозьких і з лотрівством ніколи не будуть у спілці. Це якесь непорозуміння, що вони йдуть з Косінським. Треба сказати черкаському старості, щоб поговорив через людей з козачою старшиною. Для них же Острозькі дбають про Україну...

Наливайко відчув, що може наговорити дурниць у такій хисткій дискусії. Хотів зовсім не відповідати, тому мовчки перейшов до другого вікна в башті. Януш подивився на свого похмурого сотника і знову заговорив:

— Дивлячись на вас, пане Наливаю, можна подумати, що не ми перемагаємо, а до наших душ добираються наші ж лотри-наймити. Киньте гримати на грішну землю.

— А я, вашмосць князю, й не гримаю. Така в мене вдача сумна.

— Українська, пане сотнику?

— Ні, ясновельможний князю, певне ж я... не українець.

Януш різко обернувся до Наливайка й пильно подивився, чекаючи дальшої відповіді, більш ясної для нього.

— Не українець, кажу, бо не січовий козак, а наймит... рукодайний слуга вашмосці...

— Ви .. кумедник, сотнику.

— Пустіть, вашмосць, гусарів у діло, повеселіємо.

— Князь Вишневецький сам чудово справляється. Нема чого моїм гусарам там кунтуші святкові бруднити.

— Вишневецькому січовики такого киселю заварять, що й у Костянтинові не втримаємося.

Януша зацікавили впевнення сотника:

— Звідки у вас така зневіра до наших сил і якась ніби зневага до січових рицарів? Бо судити так про них, значить, не поважати розсудливості запорозької старшини.

Наливайко вагався: чи сказати своєму панові всю правду, що клекотіла у грудях, чи прикинутися дурником і дати князеві посміятися з себе. Перемогла непокірна вдача.

— Не маю за що їх зневажати, ясновельможний князю, але... Скорбота обіймає мене за Україну, коли згадаю, що найчисленніша людність посполитих, поселян, наймитів не мала і не має свого краю. Січовики, виходить, українці, для них і князі дбають про державу, а наймити — якісь вигнанці скрізь. І побачите, вашмосць князю: ці наймити вийдуть з П'ятки та дадуть такого прочухана Вишневецькому. І не зважатимуть, що старшинують у них українці-січовики...

— Не дадуть.

— Дадуть, князю. Вишневецький дрібні свої сили виставив напоказ круг П'ятки. Косінський не такий дурень, щоб не зрозуміти безсилля ваших військ. В першому-ліпшому місці обложені вийдуть і переб'ють облогу поодинці.

— Гм! А що радить пан сотник?

— Зняти облогу, випустити в поле ворога і напасти на нього всіма силами...

— Ні, пане Наливайку. Дружина моя повірила б вам, вона захоплена вашими вояцькими здібностями, найкращого коня вам подарувала. А державний муж кориться велінням певної стратегії. Козацтво січове — то надія українського воєводства, і ми збережемо його, навіть тимчасово ворогуючи з ним. О, здається, з Острога йде якась військова допомога...— змінив розмову Януш, побачивши чималий загін далеко на Острозькім шляху...— Чи не пан Криштоф Радзівілл іде?

Наливайко поглянув на Острозький шлях і вирішив не потрапляти на очі Радзівіллу:

— Вашмосць, ясновельможний князю, чи не дозволили б мені на кілька день відлучитися до Гусятина, в батьків різдвяні свята влаштувати. Адже з Косінським справи цілком безпечні...

Януш зрозумів, що останньою фразою сотник глузує з нього. Але відмовити йому — значить погодитися, що Косінський ще страшний для князівських військ.

— Ну що ж, сподіваюся, що гусарам не доведеться йти в діло, а, гуляючи, можна й провітритися. Дозволяю не більше, як на тиждень, потім з гусарами пройдете до Білої Церкви, щоб навесні порядки дати. Ідіть...

«Дружина моя захоплена вашими вояцькими здібностями...» — згадував Наливайко, виїхавши з воріт міста. За воротями його путь лежав ліворуч Острозького шляху. А тим шляхом ішов з охоронною дружиною Радзівілл. Він пізнав Наливайка, спинив свого коня і покликав до себе когось із дружини. Наливайко не чув, кого покликав Радзівілл, але побачив вершника, що з гурту вирушив до «литвина». В тому вершникові сотник упізнав дозорця, що так намагався відітнути хребтину з щуки в діда Уласа. Першу мить спало на думку скоріше повернути коня й помчати своїм шляхом. Та сором зогрів сотника, неначе і Радзівілл, і дозорець зрозуміли ту негідну вояки думку. Він осадив коня, навіть не давши дороги Радзівіллу з його почтом. Як виїхав з воріт, так і став.

— Не вадило б сотникові знати, що князь Радзівілл не любить, коли йому заступають шлях...

— Князі всі однакові, вашмосць князю. Острозькі теж люблять для себе мати просторі й вільні шляхи,— відповів Наливайко, посміхаючись, але з шляху не зрушив.

— То ж Острозькі...

— А я їх вірний слуга, вашмосць.

Радзівілл схопився за шаблю і погрозливо під'їхав до сотника Наливайка. Він так само нерухомо стояв і всміхався самими вусами. В очах горів огонь ненависті, а права рука недбало упиралася в бік.

Мовчанку порушив Наливайко:

— Мені воєвода-князь дав зброю рубати ворожі голови, пане князю. Раджу й вам сховати шаблю про інший випадок.

Повернув ліворуч, мало не збив якогось необачного вершника з коня і, не озираючись, помчав сніжним шляхом униз, на луки, до лісів. «Ненависні магнати!» — спливло на думку, як найлютіша лайка. За спиною чув палкі розмови, дорікання, а може, й лайку йому вслід, та не дослухався і не зважав. Оглянув глибокі, проти денного світла іскристі сніги і, як хмари в небі, кущі чорних лісів. Небитий шлях перетинали заячі сліди на свіжому снігу. Так і хотілося махнути в світ тим слідом, щоб не відчувати гнітючої порожнечі в серці. Ввижалося, як пан Радзівілл скаржиться Янушеві на його гусарського сотника. Януш посміхнеться й не захоче про це говорити.

А може, Радзівілл викличе того католика-дозорця й вимагатиме чинності законів? Католик Януш пошле по сотника гусарів і поверне його в замок, судитиме?..

— Ха-ха-ха! — зареготав Наливайко у степу, аж сам здивувався.— А старий воєвода, а брат Дем'ян, пан-отець Онопріївської церкви з ласки самого патріарха Єремії!.. А загроза рушення народного, що зазіхає на князівські титули й маєтності! О пане литвине, Наливайка голими руками не візьмеш!

Далеко за горбами та лісами лишився Костянтинів. Проїздив одинокі й стривожені села, хутори. Придивлявся до виснажених працею, обтяжених злиднями поселян і з болем вимовляв:

— Не українці, панське бидло.

Дивувався, чому раніш ніколи не зважав на них. Вони завжди ховалися, коли сотник з гусарами чи й наодинці проїздив повз них. Потім із-за старої обплетеної повіточки стежили, аж поки проїде сотник. А коли далеко з околиці озирався на село, бачив їх гурти на вулиці. Чому вони тікають від гусарів — зрозумів тільки після випадку із старим дідом Уласом на річці, десь аж на волинських межах. Тепер зацікавився ними, попідперізуваними звичайним мотузком замість ременя. Уже проїхавши село, повернув коня й галопом помчав назад, у вулицю.

— Стій! Стій, кажу! Чого цураєтеся, як прокаженого? — гукнув сотник біля першого ж двору.

— Хіба ж я? Присяй-бо, і не думала... У нас стільки діла... Такого як лякатися, боронь боже, пане козаче...— лементіла дівчина, з острахом очікуючи вершника.

Дівка щільно куталася в старезну цупку кожушанку, інстинктивно боронячи свою дівочу красу.

Наливайко дивився на неї, неначе сам звалився з неба й уперше бачив на власні очі це чудо матері землі. Перед ним людина. Молода і гарна людина, яку вже призвичаїли до рабської покори, і тим вона губить свою людську принадність.

— А я гадав... І чоловіки всі сахаються, як від татарина. Добрндень, дівчино...

— Добривечір, пане гусаре. А я й не сахалася, от заприсягаюся. Чого мені сахатися від такого?

Сотник дав волю юнацьким почуттям і вільно всміхнувся до дівчини. Тепер звернув увагу, що й справді вечоріє, про ночівлю треба думати. Дівчина то запалає привітним соромом і посмішкою, то тривожно озирнеться навкруги, почуваючи себе мов полоненою. Чого йому треба від неї? Чи можна вже йти собі до хати, чи запросити з собою й гусара?

— А поклич-но батька, моя чорноброва,— обізвався сотник, навіть не подумавши, для чого йому той батько здався.

Що це, чи й він глузує вже з неї?

— Чого пан бажає? Батька мого два роки йогомосць пан воєвода тримає в себе на одробітку провини...

— Якої провини?

— Прошу пана, провина страшна якась, коли... Але я не хтіла когось ображати... Він собі коваль і в князя щось куе... Він і не один, багато їх на тому ярмарку зловилося без митних...

Наливайко круто повернув коня й рвонув шляхом від дівчини, як від страховиська. Кавалки снігу полетіли на здивовану дівчину з-під кінських копит.

— І скрізь те саме,— промовив, як зітхнув, сотник, покинувши село.— Коваль вловився, рибалка вловився, всі ловляться, щоб без кінця відробляти панові за якусь провину. Спритному панові треба тільки вміти вигадувати провини, і тоді його життя забезпечать оці нещасні, придавлені провинами харпаки, весь свій вік віддавши панові. Скільки їх на князівських дворах! Роками одробляють і звикають. Пан приділить потім шматок землі біля замку, а родина, діти випадуть із пам'яті або приплентаються й собі, і то незаконно. Мусиш особливо догоджати панові, щоб не почав діяти той страшний закон беззаконня...

— А чому ж вони не йдуть до Косінського? Чи, може, пішли? — раптом запитав у себе ж Наливайко й знову спинив коня.

Потім згадав ту скаргу поселянина. Він скаржився на розбій від якогось бешкетника, що козаком Косінського під час походу назвався. І так само скаржилися інші на несправедливі побори дозорців воєводських і на свою беззахисність.

— Безладдя не лише в раю, а і в пеклі...— лютуючи, промовив сотник.

З-за шляху вискочив заєць і побіг до лісу. Не подумавши, Наливайко рвонув за ним свого вороного коня, закричав, засвистів на переляканого зайця і помчав щодуху. Ліс смугою лежав на узбіччі, десь далеко втопав у сніжному морі, а збоку ледве виднілись у вечірній сутіні білі будівлі замку пані Оборської. На пагорках вітер здував сніги, і коневі було легше гнатися за зайцем. Заєць довгими стрибками міряв простір, немов дражнячись, повів козака горбком до замку. Тільки доскочивши до шляху в замок, заєць круто випорснув до лісу і пірнув у нього, як щука з невода у річкові зарості.

На шляху сотник спинив розпаленого коня. Поблизу, за кілька гін під лісом, тулився збіднілий маєток Оборської. Наливайко недавно ще був у ньому, привізши з Стобниця звістку пані Оборській від її білявої вихованки, що гостювала у графині Барбари.

Владно надходив вечір, сотник вирішив заночувати у доброзичливої пані. Згадалася її довга розповідь про чоловіка Яна, герба Рох, про його заслуги Речі Посполитій польській та про тисячі золотих червінців, що їх презентував удові король Баторій за ті чоловікові заслуги.

На думку спало: чи застане вдома він пані Оборську? На час заїзду Косінського все живе, крім старих дідів та наймитів, виїхало з маєтків під захист замків. Треба сподіватися, що й батьки теж покинули Гусятин і виїхали принаймні до Острога. Хіба застанеш їх тепер удома?..

У вечірній сутіні де-не-де блиснули каганці в Чернівцях. Кінь сам повернув і спинився коло знайомих йому воріт пані Оборської.

11

Криштоф Радзівілл і Януш Острозький — майже однолітки. Два роки в Варшаві були разом на вихованні. Під впливом Криштофа та проповідей Петра Скарги Януш став католиком. Це їх найбільше рідднило.

Радзівілл прибув до Януша дуже неохоче — його послав старий воєвода і настояла на тому дружина Єлизавета, щоб догодити батькові.

Після поранення в бою під Полоцьком Криштоф став цуратися війни і перейшов у наступ на жінок,— як говорилося в його колах. Їдучи до Януша на день-два, Радзівілл міркував уже над тим, як би заїхати потім до Янушевої дружини, Середзянки.

По щирій родинній зустрічі вони сиділи вдвох у кімнаті Януша і обмірковували становище:

— Вони йдуть у бій з гаслом: «За віру, за правду!»

— Але ж, дорогий брате Януше, їхня віра тотожна з вірою твого батька, мого тестя. Тепер я розумію, чому йогомосць доручив тобі, католикові, вести війну проти лотрів.

— Не думаю, Криштофе, щоб це було так. Батько наш має широкі політичні кондиції, а не лише особисті чи то релігійні. Але в питанні стратегічному це таки має значення. Справді, доводиться посилати війська католиків проти православних, от чому потрібна унія. Треба вибити у всяких авантюристів релігійне гасло, що спрямовує рушення на дідицькі маєтки: «За віру, за правду!» А наші гукають: «За князя, за Корону!» Просто дражнять псів. Адже ті лайдаки і йдуть проти князів, воєвод, проти Корони. Та охочих розлучитися з своїми панами знайдеться чимало й серед наших посполитих, що ми їх послали в бій. Більшість їх — віри православної. У мене гусарський полк має всього вісім католиків, кілька десятків уніатів, а решта — щирої грецької віри, в тім числі й сотник гусарів Наливайко...

Радзівілл аж підскочив з лави, коли Януш вимовив це ім'я.

— Той сотник, пане Януше, то гадюка за пазухою у всього нашого роду.

— Чому так голосно, пане Криштофе? Наливайко тільки сотник.

— Не голосно. Треба голосніше. Я маю відомості, що у канцлера він поводився іменем Острозьких, як туре-

цький хан. Він знущався з гетьмана Жолкевського, насміхався з коронної політики і... мав нахабство супроводити графиню Барбару Замойську до Стобниця...

— Ха-ха-ха, ну й молодчага сотник!

— Я не розумію твого сміху, пане Януше,— здивувався Криштоф.

— Ха-ха-ха! Та це ж геніально. Ми зможемо сотника зробити полковником, подарувати йому маєтки і матимемо в себе міцну й шляхетну підпору... І ніяка графиня Барбара, ні навіть її чоловік не будуть шоковані...

— Та постривай ти, заблудший князю,— перебив Криштоф Радзівілл.— Те, що він жив у Тарновських у гостях коло двох тижнів, звичайно ж, дрібниця і стосується честі самої графині. Я хочу розповісти зовсім інше. Ти навіть не уявляєш собі, як цей сотник у твоєму ж воєводстві розкладає людей.

— Де? Кого? Чи не здибались ви часом, милий Криштофцю, з цим красунем десь в одної шляхтянки? Боюсь, що тут нам з тобою проти Наливайка не встояти...

— Тьху!..

Радзівілл сплюнув і вийшов з кімнати. Януш трохи пожалів, що так негречно повівся з зятем і гостем у себе в замку. Але за дверима почувся гомін, і до кімнаті повернувся Радзівілл із своїм озброєним охоронником.

— Ось, прошу пана Януша розпитатися в цього дозорця воєводського. Розкажіть, пане Ковбан, про вашу зустріч із сотником гусарів князя Януша.

Дозорець коротко, але мальовничо розповів про подію над річкою, де він, щиро виконуючи накази воєводські й закони коронні, був скривджений сотником. Дозорець не шкодував ні своєї честі, ні барв, щоб якнайяскравіше намалювати вчинок Наливайка.

— Я сі міркую: щука не щука, а цим лайдакам трафить не треба. І де взявся, як вихор, налетів, ганебно мі щокою шаблі боки й спину нашмагав, осміяв, зганьбив, та ще й наказав не чіпати того лотра-діда...

Януш довго тримався, але не міг далі і знову зареготав, вбачаючи в поведінці Наливайка не тільки дошкульний, але й дотепний жарт.

— То викличіть його на чесний герць, пане дозорцю...

Радзівілл майже з ненавистю глянув на свого шуряка. Ні слова не сказавши при дозорцю, не закінчивши розмови, вислав його і витяг з кишені невеличкий

клапоть голубого венеціанського паперу. Януш впізнав папір і лист своєї молодої дружини. Перестав сміятися і взяв той папір з рук мовчазного зятя.

«Шановний рицарю жіночої честі і слави! Без мужа я не сумую, але буду рада одвідинам. Проїздом учора спинилася пані Лашка, вихованка Оборської. З її уст не сходив «пан Наливайко» і його успіхи у пані графової у Стобницю. Ці війни так непокоять наші жіночі серця. Сидимо, й чекаємо, і тріпочемо за життя наших найкращих рицарів, вояк.

В доброму здоров'ї будьте. Чекаю на гостинні одвідини...

Сюзанна-чешка»

— Але, що це, я не розумію, пане Криштофе?

— Чого ж тут не розуміти? Лист твоєї дружини.

— До кого?

— А до кого, то треба догадатися...

— Моя сестра Єлизавета зве її Сюзанною-чешкою...

Радзівілл єхидно посміхнувся.

— Хіба тільки Єлизавета так її взиває? Я сам чув на власні вуха...

— Що?

— Той самий «рицар жіночої честі» Наливайко її так називає.

— Брехня. «Рицарем жіночої честі й слави» моя дружина прозиває сестру Єлизавету за її всякі там докори моїй дружині.

— Пане Януше! Не забувай, що твоя дружина подарувала сотникові найкращого коня... Я відібрав цю записку в живої людини. Записку було послано Наливайкові.

— Де та людина?

Януш відчув, що світ починає йти обертом. Хіба сам він не помічав очевидної, загрозливої для його честі, прихильності Сюзанни до сотника? Вона вчила його чеських пісень і звичаїв, а він її — на конях верхи, по-козачому, їздити. Чи знаєш, в яких лісах і де вони годинами їздили, чи знаєш, чому такою веселою і життєрадісною поверталася Сюзанна з тих поїздок? Його теж прозивала вона рицарем честі ніби за абсолютну чесність його з жінками... І як це ні разу самому раніше не впадало в око.

— Брехня! — ледве чутно ще раз вимовив Януш.— Давайте вашу людину, пане Криштофе, бо я змушений буду у вас допитатися тієї правди...

Радзівілл уже не ображався на шуряка. Людина в такому стані може собі дозволити й ці неконтрольовані вислови. Середзянці двадцять років, сотникові коло трьох десятків, а князеві вже й за чотири перевалило. Будеш тут контролювати слово, коли прокльони на язик просяться! Радзівілл мовчки знову вийшов, лишивши Януша у роздумі й люті.

Коли повернувся Радзівілл з міліцейським охоронником, Януш сидів біля вікна й збирав докупи розірваний, пошматований лист своєї дружини. При вході Радзівілла він рукою змів з вікна й розвіяв по кімнаті клапті листа.

— Хто ти? — спитав Януш, дивлячись боком на охоронника.

— Я єстем слуга вашмосці, пане князю, з Дубно...

— Ну?

— Ну і... був посланий ласкавою пані князевою Сюзанною з листом...

— До кого?

— Не відаю того, вельможний пане.

— Як то не відаєш? Княгиня сказала, кому віддати?

— Сказала, прошу ласкавого пана князя. Сказала віддати в Острозі.

— Кому, питаю, хлопе нещасний?..

— Сотникові вашмосці гусарові, вельможний пане.

Януш схопився і підскочив до охоронника, та Радзівілл став між ними і звелів охоронникові йти геть.

— Стій! — уже спокійно гукнув Януш.— Поклич гусарського джуру.

Вечір і сніжні хмари обволікали Костянтинів, у хаті робилося вже поночі.

А в Оборської зустріли сотника більш аніж здивовано. Під Костянтиновом ішла війна, і було чого здивуватися, побачивши сотника гусарів на прогулянці. Та знали в Оборської, що цей сотник часом виконує у воєводи далеко не сотницькі доручення, і це виправдувало його появу навіть у самому пеклі чи в раю господнім...

Господиня ладнала обід — вона мала звичку обідати взимку при світлі лойового каганця або свічок у двох свічниках на столі. Убога, але чиста кімната при тому світлі видалася Наливайкові якоюсь непривітною, забутою людьми. Він озирався по стінах — там висіли старі портрети дідуганів. Портрети ці втратили вже свій колишній вигляд, здавалися тільки плямами на стіні. Це

був скоріше вівтар старої церкви, а не вітальня родової пані герба Рох.

Наливайко потирав з морозу руки і перекидався з господинею незначними словами про сніги й затишок у маєтку. Він чекав, що от-от з бокових дверей вискочать вихованки пані Оборської й освіжать настрій. За дверима було тихо.

— Що це означає, паніматко, що у вас така тиша? Мабуть, вислали й решту дівчат...

— Куди б я мала ті кози дикі висилати?

— Звісно куди — на захід. Тривоги всякі тут у нас.

Господиня розуміла, що сотник не наважується просто розпитувати про дівчат-вихованок і говорить натяками.

— А ми не зважаємо на ті тривоги. Паперів у мене на маєтки та на людей немає, золота не придбала, а що було, то розтринькала, та й з одягу їм поживитися нема чим.

— Зате у вас є інші багатства...

— Про дівчат будьте певні, вони самі себе оборонять, не татари ж це йдуть, а свої. Чи бачили ви де, щоб вовки вовчицю рвали?

Оборська причиняла внутрішні віконниці на вікнах і потай стежила за сотником. Він прислухався до інших кімнат і навряд чи чув, що говорила господиня.

Несподівано й беззвучно відчинилися двері. Наливайко аж оступився від здивування — в дверях появилась «білоголова» Уляна, що її прозвали Лашкою. Лишав її на різдвяні свята в Стобниці, у графині в гостях, а вона вже вдома і зустрічає сотника гостем у себе.

— Добривечір, пане сотнику!

Господиня засвітила свічки в обох свічниках. У відкриті двері ввійшло ще троє дівчат-вихованок різного віку. Наливайко до кожної вітався люб'язно, не даючи жодній з чотирьох якоїсь переваги.

— То ви, панно Уляно, кинули гостювання й услід за мною виїхали додому?

— Не вслід за вами, пане сотнику. Сам граф приїхав і забрав графиню. Там таке...

Лашка зашарілася, зрозумівши, що сказала зайве. Наливайко теж почервонів, відчувши натяк. Але запитав:

— Що саме, панно Уляно?

— А... нічого. Графові донесли, буцімто пані Барбара з паном сотником недостойно поводилася.

Наливайко тільки плечами знизав.

— Чи не закохали ви, пане сотнику, в себе ще й графиню? — випалила господиня.

Дівчата пирснули від сміху.

— Ну, чого? Кажу ж, кози дикі,— спинила Оборська їхній сміх.

Сіли за стіл. Оборська настояла, щоб сотник сів поруч з Лашкою.

— Не цурайтеся і нас, пане сотнику. Не графині ми, але й Барбара Тарновська графинею Замойською стала не так давно...

Лашка зустрілася поглядом з сотником, ще більше засоромилася і не знала, як поправити своє становище,— паніматка виказує її таємниці,— і несподівано згадала розмову з сотником у Тарновських. Розмова та врятувала дівчину:

— Пані Барбара, та й я теж, так і не згодні з вашою думкою про Торквато Тассо. Графові Замойському, гадаю, можна було б повірити, якби він став хвалити «Єрусалим переможений», але не вам. Ви людина молода і... словом, молода, а в «Єрусалимі визволенім» теж пашить молоде життя, якого й сліду не стало в «Переможенім».

Цей хід панни Уляни справді врятував і сотника. Він уважно вислухав Лашку, згадав останню дискусію в гостях у Тарновських і мимоволі заплющив очі. В ту мить згадалося багато такого, за що сотник себе ніколи не хвалив... Ще зовсім безвусим, як говориться, юнаком він призвичаїв себе на Низу до цнотливого обожнювання жінок. Найвродливіша жінка в своїй господі собі господиня. А в козакуванні, коли козак при службі,— жінка, як те зілля чадне, марудить голову, знесилює вояка. Свою неприступність для жінок Наливайко шанував без хизування, але глибоко, як релігію вояцьку. І те, що в Стобницю її зрадив, називав Євиним падінням. Зайво випитий ківш угорського вина з ніжних рук молодої Барбари, та ще й пригубленого такими устами — ламав священні вояцькі звичаї. Вино, розведене такою пишно-розквітлою вродою, зрадливе дозвілля пані графової та зламана її дівоча доля повели слизькими й гостро-манливими манівцями переможені цноти Наливайка...

Промайнули ці тривожні думки, мов той вітер, зачепили нащерблені вже кришталеві вази з квітами. Пелюсточки квітів в'янули і пручалися... А збоку сиділа дівчина і простягала хижі руки до нащерблених ваз. Чи втримати їх хоче, вітрові не віддати, а чи розбити геть і в дзенькоті кришталевім потопити й рештки юнацького сумління?..

Згадав розмову, помітив чекання Лашки на відповідь, заговорив:

— Я, прошу ласкаву панну, латини не тямлю і поем обох не читав, а тільки чув про них, і то вперше з уст тієї ж таки шановної графині. Але так собі міркую й зараз.

— Як же саме? Ні трагічної жертви Клорінди, ані палкої любові Танкреда в «Переможеному» вже не лишилося. Яке виправдання поетові в тому сумі й херувимських міркуваннях! І жити не захочеш від такого...

— От це саме, мабуть, і треба було поетові: показати життя «переможеним» людськими пороками і насамперед найгіршим з них — владолюбством. Писати «Єрусалим визволений», коли насправді він поневолений, ув'язнений. Та хто повірить поетові? Написав би Тассо поему про те, що у воєводствах Острозьких божий рай, не катують посполитого, не беруть з нього мита за те, що дихає повітрям князів, не відбирають хребтину, не приневолюють відробляти все життя якісь провини. Хто повірить такій поемі і вшанує поета? І Клорінди, та й Танкреди будуть вигадані, а справжніх я зустрічав під батогом дозорців воєводських.

— Ой, як ви страшно говорите.

— Поема, дорога панно Уляно, з назвою, скажімо, «Раби київського магната» далеко правдоподібніше зазвучить, і, повірте мені, народові б вона до серця більш дійшла. Народ правду любить...

— Он ви про що...

— Звісно, я говорю всякі дурниці, але це тому, що на поезії не виховувався. Мені в сідлі козачім писали грамоту, а наймами у князя долю визначили.

— Не так уже й важко розумітися на поезії, пане сотнику, та це ви показали в своїх розмислах. Але, так міркуючи, можна дійти до висновку, що Косінський...

— Про Косінського я роблю висновки з настроїв народних, з діл самого Косінського...

Обід у пані Оборської обернувся на політичний раут. Наливайко вже не міг стримуватися, всю свою лють на панів Радзівіллів нестримно виливав і на Косінського. Обід затягся так аж до півночі.

Повідомили, що до сотника прибув якийсь посланець від князя Януша. Господиня звеліла впустити посланця, і ще в дверях Наливайко впізнав Романа з Красилова. Щось укололо сотника, коли в думці постав Радзівілл і зустріч з ним у воротях Костянтинова.

— До вас, пане сотнику,— звернувся гусар, не привітавшись.— Ледве знайшли. Сусідні селяни показали.

— А що за справа до мене, пане Роман?

— Йогомосць князь наказує негайно прибути до замку...

— Князь сам? — запитав Наливайко, не приховуючи своїх побоювань.

— У нього вельможний князь Радзівілл, прошу пана.

Уже прощаючись з господинею і з панною Лашкою, Наливайко міркував, чи слід йому їхати тепер до Костянтинова, а чи повернути до Острога і поговорити з братом Дем'яном, признатися про свої думки старому князеві й просити захисту. Чи... може, піти до П'ятки і...

— Е-ех, Косінський! — вигукнув уже в дверях і повів посланців-гусарів снігами, вибродживши на шлях до Костянтинова.

На світанку Наливайко з трьома гусарами був уже в замку. Обидва князі чекали сотника в тій же кімнаті. Сотник ще раз, уже в сінях, запитав себе, чи слід, чи не слід з'являтися на очі князям, і таки зважився. Перед самими дверима його хотів обігнати захеканий хорунжий з військ черкаського старости. Він хотів перший пройти до князя Януша, та Наливайко загородив прохід і сам зайшов до кімнати.

Януш Острозький схопився з-за стола, весь спалахнувши гнівом.

«Значить, правильно думалося»,— майнула думка у сотника.

— Звали, вашмосць?

— Звав, пане сотнику.

Ззаду вбіг хорунжий і, не чекаючи, повідомив:

— Пане князю! Від Вишневецького...

— Косінського заарештовано?

— Ні, вашмосць. Наказано передати, що наші гинуть.

— Що?!

— Гинуть наші війська. Косінський вийшов з П'ятки, до півночі був бій, багато наших перебігають на той бік, а інших полягло. Зможемо протриматися тільки до вечора, а там...

Князь Януш схопився за голову. Потім повернувся до Радзівілла й очима благав поради. Радзівілл мовчав, бо звістка була надто несподіваною й страшною.

— Прошу, вашмосць,— обізвався Наливайко.— Дозвольте мені з гусарами вийти на допомогу князеві Вишневецькому до П'ятки.

— Тобі?..— Януш згарячу хотів наговорити багато такого, що знищило б Наливайка і як сотника, і як людину. Та, мов блискавка, народилася інша думка: о д н о в і р ц і!

— Гаразд! Негайно виступити гусарському полку на допомогу Вишневецькому. І... пане сотнику, у мене є до вас розмова, але забуду її, коли ви мені приведете Косінського. Зрозуміли?

— Зрозумів. Косінського вам приведуть, і...

— І?..

— І розмови ваші про мене хочу вислухати. Вас нацьковує йогомосць князь Радзівілл...

— А пся крев...— заволав уражений Радзівілл.

Наливайко спокоєм мертвого зустрів той істеричний вигук, і князь замовк. Тоді сотник уклонився й вийшов за двері.

12

Новорічні свята в П'ятці набрали характеру всенародної оргії, коли Косінський зайшов туди з своїм десятком тисяч люду. Заховавшись у природній фортеці міста, козаки дозволили собі домашню розкіш — пішли колядувати. П'ятка не знала ще в історії свого існування подібних свят. Козацтво мішалося з міщанами, жінки й дівчата — з козаками, і гурт за гуртом ходили з віфліємською зіркою з двору в двір. Колядка «Де мир погибає» слалася над містом з обіду до ночі й до ранку. Крамарі не встигали варити варену — її пили, як воду, і не доберешся, хто більше п'є: козаки чи міщани. Навіть жінки змагалися з козаками за кухлями вареної. Такий закон колядки...

Косінський з Ничипором оглядали п'ятківські фортеці. Високі земляні вали в дубових зрубах, а за ними — глибокі, непролазні сніги в ровах. На вали стягнено всі гармати й гаківниці. Біля західних воріт їх поставлено найбільше — це справляло імпозантне враження з поля. Далеко з долини видно ту збройну міць обложених військ, і Вишневецький тримав свою армію на відстані гарматного пострілу.

— Невже князь Вишневецький всерйоз нас оточив і буде битись проти козачого та запорозького війська? Чи не сам він скільки разів говорив про окремі українські звичаї, хорунжих своїх засилав у Січ, заїздив з козаками на Кримські степи?..

— Вишневецький, пане гетьмане, піде на все, коли в тому буде для нього користь. Я знаю його давно. Непоганий вояка, чесний у боях, але за славу та владу — батька рідного віддасть. З того часу, як Вишневецькі дістали князівство від Корони польської, вони не так уже й шанують українські звичаї. До того ж з козаками він не мирить з того випадку в Чигирині, пам'ятаєте, коли Лобода назвав Вишневецького не князем, а старостою... Вишневецький тепер від Жигмунта персональні універсали дістає, на Дніпрі фортеці королівські будує.

— То дарма, полковнику. Але ж князь він український...

— Плювати йому на це...— Ничипір і сам голосно сплюнув.— Він і уві сні бачить королювання. Якщо йому пообіцяти корону, бодай і українську,— піде за Україну. А поки що польська корона йому більше всміхається, стара рідня з королями... На нас під Острополем, як на татар, напав, без жодного рицарського попередження. Поділив патроє своє військо, і не то щоб налякати,— ми ж таки не оті сіряки, що плентаються за ним,— ми ж козаки. Ударив смертельним боєм, ледве викрутилися...

Косінський спинився біля західних воріт і показав на діл, де чорніла смуга ворожого табору, димились вогнища.

— Коли б знати, що ото вони і всі,— нам немає чого засиджуватися в оцій ганебній облозі.

— А більше їх і немає. Але ж, пане гетьмане, такою смугою нас оточено кругом.

До них підійшов Григор Лобода, дебелий полковник з Низу.

Висгупивши на чолі повсталих козаків з волості, полковник сподівався і був певен, що саме він стане гетьманом рушення, принаймні — наказним від Запорожжя. Обрання ж реєстровцями Косінського на гетьмана цілого руху народного перевернули владолюбну душу Григора Лободи. Свого часу поважаючи Криштофа в Січі за його опрощення козацьке та войовничість, полковник відчував, як зараз чи не з більшою силою його ненавидить саме за це запобігання перед козаками, за те, що підносив себе на хвилях народного руху.

Косінський запитав його думку про стан облоги. Лобода не приховував своєї особистої неприязні до гетьмана, навіть підкреслював її, де міг, і на запитання Косінського не поспішав відповідати. Тільки випрямив свою кремезну постать на високім валу, навмисно довго вдивлявся у ворожий табір.

— Гадаю, пане гетьмане, що про це слід би поговорити з Вишневецьким.

— Не розумію. Ви жартуєте, пане полковнику?

— Які там жарти! Розмова з ворогом — не первина у війні, і не завжди те свідчить про слабість. Черкаський староста — людина не чужа козакові, любить поговорити з козаками.

Косінський не міг добрати, чи полковник з примхи перечить йому, чи просто знущається з його стратегічних здібностей? Та гетьманові тут не до гонору. Він жадає згоди з січовою старшиною і вдає, що слова полковника Лободи сприймає як жарт. Гетьман дрібнесенько сміється, відвертаючи обличчя. Лобода починає й своїм жорстким басовим сміхом підтримувати гетьмана.

Тоді Косінський міняє фронт, пробує запобігти спільництва в Ничипора.

— Все ж то є жарт пана полковника. Вишневецький он як різався з полковником Ничипором. За добра князів Острозьких, як на татар, напав. Правду каже пан Ничипір: на бісового батька Вишневецькому наша державність, коли він з Острозьким її вже має. Князь лише торгується з Короною, як би поділити владу над козаками...

— Цілком вірно, пане гетьмане,— мовив Ничипір.— Вишневецького ми добре знаємо всі. Та все ж вважаю, що полковник Григор тут має рацію. Любить чи не любить Вишневецький поговорити з козаком, я не певен, пане Лободо, хоч князь і своя в наших козачих краях

людина. Зараз йому краще б висидіти в Черкасах, доки самого люди ще не зачепили. А в тому, щоб поговорити з ним перед боєм, пан Лобода має рацію. До того ж Вишневецький — це не Ян Гульський, та й віри нашої... Я за те, щоб поговорити.

Косінський побачив, що обидва полковники не є його однодумцями. Полковник Ничипір був командир січової кінноти, що виступала на допомогу повсталому людові, у тому повстанні він вбачав руку високої справедливості і винагороди собі за цей виступ з народом не чекав. Але іншим здався гетьманові Григор Лобода, цього він боявся. А сварити їх поміж собою Косінському ще не було на руку в такий вирішальний час.

— Одначе з вами, полковники, не зговоришся... Кого б же ви не шкодували послати на глум ворогові?

Полковники перезирнулися і тактовно не відповіли на докір гетьмана. Лобода, ніби уважно розмірковуючи, запропонував:

— У мене між охочими знайдуться близькі Вишневецькому люди. Вони і нам у малій помочі, і Вишневецькому не надто вже потрібні. Пошлімо одного...

Ничипір не покладав особливих надій на те посольство до Вишневецького, але підтримав Лободу, щоб якось же розпочинати цю велику і, може, вирішальну акцію народного руху. Косінському здалася ця підтримка традиційною солідарністю низової старшини, якій перечити зараз йому не з руки. Та й сам дійшов того висновку, що краще чекати відповіді через посланця, аніж сидіти й вислухувати п'яні співи розгуляних святами міщан, які розкладають і нетривких людей з його рушення.

Того ж дня по обіді було споряджено до Вишневецького посланця. Чутка про це обійшла всю П'ятку, і на західний вал зібралася добра половина війська Косінського. Двом пушкарям з обох боків воріт наказано закласти ядра й бути напоготові. На воротях зверху зібралася старшина Косінського. Дехто, на мороз ішовши, випив, наперекір козацькому звичаєві бути тверезим в поході, і, не в міру завзято себе почуваючи, поривався в бій.

Снігові хмари налягали на землю, і, незважаючи на ранню підсляобідню пору, починало вечоріти. Козакові-посланцеві наказував Лобода:

— З князем говоритимеш наодинці і ні з ким більше. Ніяких писаних листів. Передай, що гетьман пропонує

зняти облогу. За це війська черкаські будуть помилувані гетьманом, а сам князь матиме змогу й надалі господарювати на українських землях... А коли ні, то нехай стережуться, ми не будемо дивитися, що він український князь. До нас на підмогу з Низу йде сам Микошинський. Так і скажи.

Посланець слово в слово завчив наказ свого полковника. Тисячі очей виряджали козака з валу, стежили, як простував він манівцями до найближчого табору князя Вишневецького. Козак по коліна грузнув у снігу, і біла хустка в нього на списі весь час маяла над головою, наче кликала на допомогу. І аж коли вечірня пітьма сховала козака в складках і кучугурах узгір'я, Косінський відірвав стомлені очі від далини, пробурмотів про себе:

— Нічого з цього не вийде. Нам доведеться сидіти тут, аж доки Вишневецькому набридне стерегти нас серед цих долин.

— Або доки Жолкевський не надішле своїх жовнірів.

— Не надішле...

— Чому ви в тому так впевнені, пане гетьмане? — загарячився Ничипір.— Сидітимемо, то заберуть, як квочку на яйцях. Давно б треба було ударити, ще під Остропілом, просто на Гулевича. Може, й справді Вишневецький на цей раз не посмів би чіпати козацьке військо, і ми оце спочивали б на подушках у Середзянки...

— Ого, пане полковнику, у вас азарт надміру вояцький, а смак не рицарський. Чому це вам та Середзянка припала до смаку? Чи не відбив її князь у пана Ничипора?

Загальний сміх розрядив гостру суперечку між полковниками та гетьманом. Справді, в Косінського прозвучало надто впевнено, що Жолкевський не пошле на нього своїх жовнірів. Козача старшина може вбачити в тому нехороші речі, в яких Косінський не має наміру признаватися.

— Ні, не відбив, пане Криштофе... А полковниця з неї вийшла б не згірше за княгиню, будьте певні... Як ходили ми на волохів ще з Підковою, вона дівчам була. Чаркою вгощала з німецьким вином. Така жіноча врода, брова вже починала ворушитися, у вухах золото... Та й княгиня вийшла... людська.

— Аж шкода Янушеві?

На валу стояв уже загальний регіт, що рятував Косінського. Ничипора знали у війську як завзятого й щасливого зальотника. Його натяки про чарку з рук Сюзанни, дочки колишнього чеського князя Середзяна, розуміли як скаргу на нещасливе своє женихання і глузуванням дошкуляли полковникові.

З міста, у тьмянім вечорі, як хмара, вставала голосна і п'яна щедрівка:

Ой посеред двору виросла береза,
Щедрий вечір, добрий вечір,
А на тій березі золотеє гілля...
Золотеє гілля та срібне коріння,—
Щедрий вечір...
Ой як налетіли та райськії пташки,
Щедрий вечір, добрий вечір.
Кору обдзьобали, гілля поламали,
З жадоби й коріння з землі покопали,—
Щедрий вечір...

— Ще-едрий вечір...— підхопив чийсь голос на фортифікаційнім валу, біля гетьмана Косінського.

До голосу дружно приєднався шорсткий бас Лободи, а за ним і десятки старшинських голосів. Щедрівка владно манила їх з цього валу, робила Косінського ще більше самотнім. Недавня дискусія з полковниками Ничипором і Лободою ніби повторювалася цією щедрівкою, і разом вони вражали гетьмана в найболючіші місця. Але для справи, з якою він з'явився серед розпалених гнівом посполитих, очолив рушення і почав воювати воєводу Острозького, для цієї шляхетної справи можна вислухати стократ щедрівки. Косінський неначе прокинувся від забуття, звів погорду голову з гетьманською посмішкою на устах і пішов геть з валу.

Вечірня сутінь гармонійно зливалася з монотонною щедрівкою в місті. Ніби й не війна повисла над П'яткою. Пахли гречані свіжі оладки, печені на свіжому смальці, лоскотала смак варена горілка та вишкварки на закуску.

— Ще-едрий вечір...

Падав крупнистий сніг, осаджуючи густі дими, що здіймались над хатами. Розбирався гострий, морозний вітер.

Криштоф Косінський цілу ніч не міг заснути на твердому ліжку п'ятківського ксьондза. То пізня щедрівка, то п'яний галас заважали стулити очі, а далі й те затих-

ло,— спати ж таки не міг. Тих ночей, коли Косінський з рушенням осів у П'ятці, обложений військами князів Острозьких,— півні не співали опівночі. Інколи перед світанком котрийсь неохоче прохрипить спросоння і сам себе злякається. Замість півнів, гурти п'яних міщан будили всякого, хто наважився б у ті дні заснути.

За кілька день облоги п'ятківські міщани звикли до Косінського і перестали навіть скаржитися на козачу широку натуру. Здавалося вже природним те, що затиснені у фортецю січовики ставали господарями в місті. Знайшлися серед них і такі, що досить вільно поводилися з майном міщан, вередували постоєм. Чимало чоловіків з міщан, знедолених Острозьким, охоче йшли на поклик Косінського і, відчувши себе теж на поході, давали волю своїм пристрастям, не милували навіть за найменшу кривду панську.

Косінський чув те все, як глухий стогін із-за кам'яного муру. До нього, гетьмана, покривджені не йшли скаржитися, бо все діялося його ім'ям. Він не шукав собі розради серед людей, цурався їх і відчував себе самотнім, чужим. З січовими полковниками доводилося наражатися на хисткі дискусії. В такім настрої лягав, самотній, спати, проте й сон тікав з його очей. Змучений бентежними думками, тільки-но задрімає тривожно, як одразу схоплюється від напосідливих і страшних кошмарів.

Відкриє очі і пітьму хатню огляне в который раз. Настогидливо різало слух безугавне порощання у вікна звихреного вітром крупнистого снігу.

— Ну й зима ж цього року... Куди стільки пре того снігу? Ні проїхати, ані пройти,— вголос міркував гетьман, щоб відчути себе в реальнім, а не в кошмарно-казковім світі. Потім, неначе молитву, вичитував сухими вустами:

— Коли б заснути, ах, заснути б...

Він, Криштоф Косінський,— нащадок не останнього серед шляхти роду Равичів, що на Підляшші, мав і старостування, і грамоти королівські з дідів-прадідів. У Ягайла один з предків був підкоморієм, коли віриги батьківській розповіді. Виходить, були Равичі...

— Будуть, трясця його мамі, і Косінські! — знов уголос вирвалося в нього. Повернувся до вікна, де крізь щілини віконниць, заметених снігом, пробивався світанок. Криштоф Косінський, герба Равичів, зітхав, як зви-

чайнісінький собі маленький, знедолений чоловічок, і безпорадно шепотів:

— Ах, заснути б, пся крев...

Потім думкою майнув на вал фортеці, згадався посланець у ворожий табір... Глибокий сніг зажирає вайлуватого козака. Та ось замети снігу лишаються позаду, посланець підходить до гурту, багатозначно всміхається своєму полковникові, неначе він гетьман, а Косінському крутить обома руками брутально-образливі дулі...

— А, кляте схизматське плем'я! Я таки закручу вам хвости...— схоплюється гетьман з твердого ліжка, доведений думками до божевілля.— Я ж гетьман! За образу і наругу знищу кодло це паскудне. Равичі, шановний полковнику війська низового, Равичі не згіршими воєводами стануть і в герб Корони польської впишуть і своє ім'я поруч із Сапегами, Замойськими... Нехай спробує Жолкевський обдурити ще й мене. Москві боярській віддамся, схизму прийму або... потурчуся й пашам віддам це бидло...

Нашвидку вдягся, причепив шаблю і вийшов на вулицю. Мороз — аж скалки літали в повітрі і різали обличчя, легені. На вулиці було порожньо, та не тихо — чути нечленороздільні намагання дощедрувати останній куплет. За рогом здибався з щедрівниками. Міщани тинялися посеред вулиці, в снігу, щасливі й раді ранкові, чужі самотньому гетьманові. Їм сніг і море — однаково — калюжа: бредуть, як немовлята, що роблять перші кроки по землі. За ними вийшли й козаки з Лободиних сотень. З несподіванки спинилися, але відразу ж і рушили геть.

«З такими, пане Криштофе, не відродиш роду Равичів, не покориш Острозьких!» — гірко засміявся Косінський.

— Чи не пора б, панове козаки, до гармат, до зброї? — гукнув до них гетьман.

А троє п'яних — двоє міщан обнімали козака — гойднулися, як корабель, ударившись об причал, і стали. Власне, п'яні були певні, що вони нерухомо стоять, а не гойдаються, як будяк на вітрі. Глибоко запалі й порожні очі з натугою вдивлялися в тверезого гетьмана. Розум марно намагався щось збагнути. Та труднощі були непереборні, і козак між ними безнадійно махнув рукою. Хотів рушити далі, але й це було не так легко зробити. Він знову обернувся до гетьмана, явно винуючи

його в своїй невдачі, рвучко витягнув голову вперед, і з уст його зірвався подібний до звіриного крик:

— Го-о... Я козак па-на Ло-ободи!..

На тому і вважав закінченою справу з випадковим зустрічним. Найменший таки зрушив з місця, сплюнув у бік гетьмана і, надаючи голосові найбільшої жалісності, продовжив щедрівку:

— Сам Сус Христос ще й божая ма-га-га-ти... Щедрий вечір...

І не закінчив, зірвався. Гетьман змахнув своїм татарським нагаєм і оперіщив ним через голову щедрівника. Цього тільки й бракувало, щоб вибити останню точку рівноваги з-під безвольних ніг. Як скошені, всі троє впали на зім'ятий сніг. Ударений застогнав і надлюдським зусиллям звівся на коліна. Немов для рівноваги, високо закинув назад, неначе прив'язану ликом, свою голову і заволав:

— О боже праведний, хай буде прокляте ім'я твоє...

З обличчя на білий сніг спадали свіжі краплі крові.

— Потворне лупезтво [1], пся крев...— сплюнув гетьман і поквапно пішов до західних воріт фортеці.

Знервований і злий, Косінський звелів пушкареві випалити з гармати, щоб викликати старшину. Ядро просвистіло й занурилось у кучугури снігу. Важкий вологий дим пеленою здійнявся біля валу, звернув нагору, до міста, і довго крутився, не відриваючись від гармат. Косінський голосно чхнув від диму і зійшов на ворота. Невдала ніч, невдалий ранок так нервували гетьмана, що він кілька разів брав у жмені сніг, їв його або, скинувши розкішну лисячу шапку, тер снігом скроні.

З міста збігалися на постріл. Дехто з старшин на ходу зав'язував шаблю, підперізувався синім кармазиновим поясом. Усі були певні, що Вишневецький іде на приступ, і кожен по-своєму будував плани самозахисту.

Мороз не спадав. Чисте сонце зійшло над П'яткою, і люди мружили очі від сніжного блиску. На розлогах валу проти сонця вигравали променисті, як розпечена криця, зайчики, немов розтоплений сніг займався від сонця й сипав іскрами свою заковану морозами енергію. Не хотілося в таку днину воювати.

---

[1] Лупезтво — тут: розбійники.

Ничипір обійшов галасливе коло козаків і попростував до самотнього, як завжди, Косінського. Мимоволі вслухався, про що приглушено гомоніли козаки:

— Нагаєм так і розпоров. Тепер лежить чоловік...

— На те й гетьман...

— На те й бидло здалося...

Полковник хотів устряти в розмову, спинився, але гомін враз обірвався. Про кого, про що говорили козаки,— не міг добрати Ничипір і поліз на вал.

— А я гадав, що Вишневецький підступив уже до П'ятки.— Полковник з-під руки подивився на облогу. За сонцем було ясно видно табір між Волинським шляхом та Чуднівським лісом. Пострілом, видимо, стурбували й Вишневецького. Видно було, як метушилися люди, мчали вершники вздовж лінії облоги. З постійних ватр — кабиць — тепер повалив густий чорний дим.

— Гасять кабиці,— промовив гетьман, ні до кого не звертаючись.

— Еге ж, переполошилися рицарі... А ото, здається, наш черкасець плентається,— промовив і Ничипір ніби сам до себе.

На вал виліз і Лобода, все ще осмикуючи полковницький жупан з австрійського сукна. Лободі під ранок спалося особливо смачно після щасливої щедрівки. Гарматний постріл не дійшов йому до вух, лише прогуло в голові віддаленим звуком грому. Джура, накликавши на себе гнів полковника, ледве поставив його на ноги, і тільки метушня козача на вулиці змусила полковника поспішити на вал.

— То ваш посланець, пане Лободо? — звернувся до нього Косінський.

Лобода зовсім упритул підійшов до гетьмана і своїм кремезним тілом наче наступив, наліг на його сухорляву заклопотану постать. Посланець був ще далеко, та його легко було впізнати і з одягу, і особливо з білої хустки, що так само метлялася високо над головою.

— Начебто він, пане гетьмане, мій козак, бреде снігами. Що б то зійти на шлях, так ні ж, плентається, вовтузиться в заметах.

— Так і завжди в нас, полковнику...— промовив хтось з гурту старшин.

Лобода озирнувся. Глибоко прихована посмішка заграла в нього на випещеному обличчі. Косінський теж

глянув на гурт старшин. Він був певен, що те говорилося не полковникові Лободі, а йому, гетьманові. Отак, мовляв, завжди вовтузимося в заметах, замість того щоб обрати простий і надійний шлях до перемог. В цьому поході подібні міркування ставали одвертим докором гетьманові.

Обурення, що з досвітку ще не вляглося, тепер знов запалало вогнем образ, і гетьман ступив до гурту старшин. Та коли старшини визивно впустили його в своє коло,— довелося блискавично міняти настрій і собі, і людям. Гетьманові спало на думку: випитати своїх помічників, довідатися про їхні наміри.

— Я гадаю, що слід би нам весни зачекати...— почав Косінський і навмисно замовк, вичікуючи. В гурті старшин насторожилися, перезирнулися. Навіть Лобода повернув обличчя, а Ничипір пропхався в гурт.— Зачекаємо весни, тільки не в цьому свинюшнику.

І знов умовк гетьман.

— А де ж? — не витримав Лобода.

— Звичайно, треба зачекати весни, холод он який.

— Собачий, що й казати,— обізвався старшина донців, жартівливо підштовхнувши ліктем старого отамана-січовика. Вигляд старого красномовно говорив, як остогидли йому ці походи та війни, але міняти їх на мирне життя «пічкурника» він не збирається.

Косінський обвів очима коло, спинився на старому, потім примружив очі, поворухнув бровами й упевнено закінчив свою думку:

— Зачекаємо весни в замку князя Януша, в Костянтинові.

Старшина — ні пари з уст. Відповідь прозвучала остільки ж несподіваною, як і дивною новиною. Гетьман починав так, ніби збирався запропонувати розійтись дрібними загонами на Білоцерківщину, на Київ, на Низ. А чекати весни в Костянтинові — значить негайно виступити в бій. Приголомшена чи розчарована старшина вишукувала слів, якими б пристойніше можна було висловити своє ставлення до гетьманового плану. Бездіяльність під захистом п'ятківських стін, колискові щедрівки й гостинні господині та невичерпні шинки — клонили на сон уконтетованого козака.

— Або... в Острогу, в замку старого воєводи,— додав Косінський вже як наказ гетьмана і вийшов з кола.

На цей раз Лобода перший звів голову. Дужим голосом, що скорше на гетьманський, аніж на полковницький скидався, гукнув:

— А я пропоную зачекати весни десь у Білоцерківщині чи в київських монастирях, а декому — на Січі. Нам треба дещо поладнати...

Те «дещо поладнати» кожен зрозумів по-своєму, хоч у цьому звучала загальна думка. І скарби військові вже час би полічити, та не завадило б поговорити на раді низовій і про гетьмана, не будеш же його в поході переобирати...

В цей час через рів за валом брів у снігу вчорашній посланець до ворожого табору. На нього звернули увату, і розмова з гетьманом лишилась незакінченою. Чия ж пропозиція візьме гору? Адже і гетьман, і полковник Лобода вільні чинити по-своєму. А становище вимагало рішучих змін у сучасному складному стані армії. Тільки посланець своєю появою направив думки в одно річище: там ворог, він загрожує, його треба зустрінути із зброєю в руках.

— Ну, що? — спитав Косінський у змореного козака.

Козак важко видряпався на вал фортеці, скинув смушкову шапку з рівним, круглим денцем і, дивлячись на скупчене козацтво, витер полою мокре чоло.

— Ну й снігу! До петрівки лежатиме,— врешті промовив хрипло. Винувато, але з гонором вояки посміхнувся до старшини,— він чесно виконав їхнє доручення.

Косінський підступив ближче. Важко поклавши руку на зігнуті плечі козакові, стримано промовив:

— Бачив Вишневецького?

— Бачив, пане гетьмане, аякже.

— Говорив?

— Говорив. Аж двічі говорив.

— Ну?

— Я все йому говорив, та... він, знаєте, свиня, хоч і князь.

Козак розшукав очима полковника Лободу, благально до нього всміхнувся й відступив від гетьмана.

— Я йому про Микошинського, а він...

— А він? Що ж він говорить? — вже не стримуючи себе, допитувався Косінський.

Те, що козак соромиться сказати слова Вишневецького, само говорило про глузування князя і з старшини, і з гетьмана, і з усього їхнього війська.

— Та він говорить, пане гетьмане, що наші старшини... тюхтії з шаблями, присяй-бо, так і каже. А гетьман...

— Що ж гетьман, кажи?

— Мені, козакові, негаразд того сказати пану гетьманові, що князь козакові рядовому сказав. Я не можу і не смію того вимовити...

— Кажи, я велю.

— Розійдіться, каже, по своїх панах, а гетьмана свого... тобто вас, пане гетьмане, щоб ми гуртом... та давайте я вам на вухо те скажу.

Черкасець зняв шапку й припав до гетьманового вуха. На якусь мить обидва завмерли. Але то була тільки мить. Як укушений звір, рвонувся Косінський,— це ж бо козак полковника Лободи таке йому сказав! У ту ж мить, не встиг козак і шапку надіти, гетьман затопив йому в пику. Козак неприродно охнув і навзнак упав з валу. Руками глибоко вп'явся в сніг, голосно спльовуючи кривавицею.

— Ах, пес мордований — вилаявся лютий Косінський.— Та я навчу, як поважати козацьку старшину. Мене, гетьмана козацького, українського... Ах ти ж, падлюка князівська. Як вовк овець, перепотрошу твою погань, а тебе, найбільшого поганця, як діда твого Байду, туркові віддам. Ах ти, підлиза шляхтянських запасок... Пся крев... Панове! — звернувся до приголомшеної старшини.— Ми негайно ж виступаємо за П'ятку і дамо їм бій. На чесний козацький герць викличемо цього псячого виродка, що вигрівся на ваших козачих землях, обдурював чесне військо, продавав його панам. Він зневажає вас, козаки і рицарі, знущається з ваших старшин, брутально ображає обраного в колі гетьмана...

Косінський говорив грізним і переконливим голосом. Старшина мимоволі проймалася настроєм свого гетьмана, в грудях закипав гнів на князя Вишневецького. Викрики обурення почулися з гурту на валу, потім хвилею перейшли вниз і загули загальним хором:

— На бій, за віру й правду!

— У поле, за рови!

— Паскуда!.. Сором... На бій!

Лобода стояв осторонь. Він рушив з місця, а в грудях йому бушували урагани і проти Вишневецького, і проти Косінського. Гетьман розгадав його.

— Вам, пане полковнику,— звернувся Косінський до

Лободи,— доведеться взяти козацькі скарби і через східні ворота пробиватися з ними на Січ. Я вийду з військом у поле, де головні сили цього поганця, і повчу його поважати ворога. Панові Ничипорові з січовиками лишатися в місті. А панове донці...

— Чого так, пане гетьмане? Мої хлопці не захочуть ганьби.

— Донці придадуться для вирішального бою, пане полковнику, вони йдуть із полком січовиків.

З цими словами Косінський переможно глянув на обох полковників і обернувся до війська.

Знизу долинали виразні вимоги і старшин, і війська:

— В поле! В поле, на бій!

— Я згоден,— промовив Лобода, темніючи на виду від припливу крові.

Сказав і рушив від гурту, потім спинився. Ні до кого не звертаючись, спитав:

— То зараз і вирушати?

— Зараз вирушимо ми,— тріумфально натиснув Косінський.— Почнеться бій, ми змусимо Вишневецького зняти зі сходу Гульського, звільнимо вам путь, тоді й вирушите, пане полковнику, із скарбами... Гей, панове! Полковник Ничипір на цей раз лишається з січовиками в резерві. Полковник Лобода із своїми йде на Січ із скарбами. Донці прикриють йому путь за східними воротами і потім прилучаться до січовиків полковника Ничипора. Решту виводьте з південних і західних воріт на поле. Відкривайте ворота. За мною, аго-ов!..

— Аго-ов, агов! — залунало на валу, внизу біля воріт перекинулося і, як луна, прокотилося по місту.

13

Опівдні почався перший бій під лісом. Вишневецький звелів ударити з лісу, не чекаючи, доки Косінський з усіма силами вийде з П'ятки й вишикується до бою. Передовий загін Косінського не сподівався нападу і після першої сутички відступив на горбок. Сам гетьман примчав до загону, коли діло вже закінчили, на полі бою лишили кілька десятків мертвих та поранених бійців.

Лють Косінського не знала меж. Треба було особливої сили, щоб утримати біля себе на полі бою коло шести тисяч озброєних людей.

Волами з П'ятки притягли чотири вози з гарматами і поставили їх на найвищому горбі. Сам Косінський керував першою наводкою гармат і велів випустити на ворога по чавунному ядру. Ефект був надзвичайний! Двоє ядер влучили в лави військ Яна Гульського, що негайно був знятий Вишневецьким із східних воріт і поспішав до південних.

Крики й паніка серед військ Гульського підохотили козачу старшину, і козаки, не чекаючи наказу Косінського, ударили лівим флангом на піхоту противника.

Косінський не висловив задоволення з дій своїх старшин, але й припиняти удару не звелів. Він лишав собі право оцінювати ті дії по їх наслідках. З горба було видно, як змішалися в одну суцільну масу дві лавини ворогуючих між собою людей. З лісу Вишневецький послав допомогу Янові Гульському. Косінський півшепотом вилаявся і звелів знов ударити з гармат понад лісом. Раз за разом пушкарі зробили шість пострілів. У долину за ядрами покотилися хмари чорного диму, по лісу перегукувалася луна.

Уже після перших двох пострілів допоміжний загін Вишневецького спинився і без усякої команди старшин повернув назад у ліс.

Та не ці шість гарматних пострілів вирішили долю бою у долині. Ще з ночі в загонах подолян творилося щось непевне, не схоже на бойові приготування вояків. То в одному, то в іншому місці розташування в лісі загонів Яна Гульського з'являлися люди з інших загонів, пошепки говорили, озиралися на старшин, когось проклинали. Особливо заклопотано вештався серед людей Онисько з Олики.

В одному загоні, вже аж на околиці лісу, Ониська оточили кілька десятків таких же, як і він, молодих вояків. Суворі погляди один на одного свідчили про рішучість їхніх намірів.

— Мати кожного з нас,— розпалювався в розмові з ними Онисько з Олики,— сповиваючи в колисці, мріяла, агей виросте син-годувальник, на старість віку надія і втіха. А ми... панськими попихачами повиростали, надією князів, воєвод та їхніх дозорців поробилися. Забули-сьмо рідну матір, нашу землю, польським воєводам її віддаємо! І ось, коли подніпряни встали проти пана, встали проти католицтва, ми й тут ідемо, голови свої

несемо, щоб панське право ляха мало звитягу над подніпрянами. Нехай наші матері горбляться й надалі у відробітках пану Гульському за кусень хліба...

— Нехай би пани Синявські подавилися ним!..

— А Гулевичі...

— Та й Острозькі, хоч і православні князі, погибелі на них катма!

— Отож...— знов озвався Онисько.— Як собі хотять нехай пан Гульський, а я, братове, передаюся до подніпрян, до повсталого проти панів люду православного!

— Чого ж самому? Ми ось теж... мали-сьмо матерів, бачили-сьмо їхні сльози...

— Гуртом передамося, чого там...

Пан Гульський не знав про це аж до початку бою, як не знали того і старшини його загонів. При початкові бою старшини мимоволі помічали, що загони помітно рідшали, хоч убитих на полі було мало. Спочатку не було коли розібратися в тому, бій тривав. Але коли пролунали з боку Косінського убивчі вибухи гарматних пострілів, тоді навіть сам пан Гульський спостеріг, що від тих пострілів майже не поліг ніхто, лише лякалися гуку лун позаду в лісі. А в загонах меншало людей, з бою поверталися надто поріділі купи його вояків.

— Це бидло, проше пана, ся передає на бік бунту гультяйського! — тривожно сповістив дворовий сотник пана.

Гульський ухопився за голову. Але в ту ж мить отямився і, збагнувши становище, дав наказ на відступ до лісу. Та воїни Косінського, знесилившись від переслідування в глибокім снігу, кинули Гульського й повернули крилом на узлісся.

В цей час до гетьмана на вмиленому коні підскочив джура і повідомив, що Вишневецький напав з правого флангу на козачі полки. Косінський без слів вихопився на коня, помчав за джурою на свій правий фланг. Вся позиція бою простягалася на три-чотири милі — від Волинського шляху аж до південних воріт. Вийшовши з гетьманом західними воротьми з фортеці, козаки спинилися, чекаючи бойових наказів. А він не давав тих наказів, поїхавши з невеличким загоном та з гарматами до південних воріт. Довелося старшині на власний розсуд вивести свої загони далі на горб і чекати. Так і чекали, доки на них збоку не напав сам князь Вишневецький з добірними сотнями.

В долині, між західними й південними ворітьми, Косінський здибав ще два полки своїх людей, що йшли з П'ятки на звуки пострілів гармат. Праворуч від них, за горбом, чути було бойовий лемент. Косінський забрав обидва полки і повів їх на лемент за горбом, де йшов запеклий бій між козаками Косінського та черкасцями.

Сама поява Косінського з цілими двома полками свіжих сил уже вирішувала справу бою. Його козаки і без того мали значну перевагу в зброї та витривалості. Вишневецький раз за разом підсилав невеличкі допоміжні загони, та вони не врятували черкасців.

— Пане князю! Косінський розбив Яна Гульського за тамтим лісом.

— Я послав міліцію на допомогу панові Гульському.

— Міліція повернула до лясу, пане князю! Там бунт учинили хлопи в загонах пана Гульського!.. Гарматами Косінського вбито лише шістнадцять міліцейських, одного сотника поранено та кількоро коней. А вони повернули...

— Лайдацтво, пся крев! — вилаявся Вишневецький, тривожно озирнувся в бік лісу, де виступав Гульський.

Черкаський староста розумів, що втихомирення бунтарів перейшло в справжню війну, з убитими, пораненими, з наступом і маневрами, навіть і — з перебіжчиками до однодумців... Хвилину поміркувавши, звелів черкасцям відступити до основних позицій своєї армії.

— А де пан Гульський? — запитав у джури.

— Відступив до лясу і не сказав, як чинитиме далі... Він у розпачі...

Тим часом два полки Косінського з гетьманом на чолі вихопилися з-за горба і навалилися на черкасців з флангу. Така перевага самими людьми та тривожні чутки з загонів Гульського посіяли паніку серед військ Вишневецького. Наказ відступати долиною довелося в ту ж мить змінити, коли Косінський появився на горі. Черкасці повернули в ліс.

Проте й поспішний відступ черкасців до лісу не рятував їх — це зрозуміли навіть рядові бійці. Полки Косінського гналися навперейми, заважали відступові. Доводилося приймати бій і відповідати на нього бодай слабкими контрударами. Гетьман з новими полками майже бігцем ішов навперейми. Глибокий сніг і швидке просування знесилювали людей. Та й самого вигляду такого

озброєного полчища було досить, щоб остаточно змусити князівські війська безладно втікати до лісу.

Ян Гульський якось-то встиг відступити в ліс з рештками свого війська. З усіх сил виладнував ті рештки, бадьорячи та підносячи їхню боєздатність. У лісі довідався від посланців з табору Гулевича, що і в князя Вишневецького не блискучий стан, війська тануть або... втікають...

Ставало ясно, що коли Косінському пощастить оточити черкасців — найкращі частини всієї армії Острозьких, тоді все загине, лишиться тільки скласти зброю.

До пізнього вечора тривала тут битва, поперемінно втішаючи успіхами то Косінського, то князя Вишневецького. Виморені переходами по глибоких снігах війська Косінського таки мали перевагу не лише своєю кількістю і зброєю, а й духом повстання, в той час як загони Вишневецького вже не мали сили далі воювати. Хоч утрати в Косінського вбитими були значно більші, аніж у Вишневецького, його армія поповнювалася перебіжчиками і кількісно залишалася такою ж, як і на початку бою. Тому гетьман довше тримався, перешиковуючи свої частини кілька разів. Нарешті таки зважився, послав джуру в П'ятку просити Ничипора негайно виступити ще і січовою кіннотою.

А досить було тільки з'явитися кінноті полковника Ничипора в західних воротах П'ятки, як Вишневецький дав новий наказ: спішно відступити. Зморені боєм козаки Косінського не погналися за черкасцями та розпорошеними загонами Гульського, а вечірня сутінь приховала їх відступ на свої позиції. Князь Вишневецький тієї ж хвилини відрядив хорунжого в Костянтинів до Януша просити допомоги...

І другого дня, як косарі в жнива, на сході сонця знов почали сходитися війська супротивників на бій. Першим таки напав Вишневецький, не стерпівши брутальних образ з боку військ повстанців. Атаки були запеклі, та Косінський спокійно витримував їх і відбивався. Після двох атак Ян Гульський уже не пішов у третю: йому не стало з ким іти проти бунтарів.

У кілька разів численніше і краще озброєне військо Косінського тепер завдавало великих втрат своїм супротивникам, вичікуючи моменту, щоб напасти на нього з усією силою своєї переваги.

Третю атаку зробив Косінський із своїми козаками. Бій тривав більше години, і Вишневецькому довелося пустити для захисту позицій усі свої резерви. Ліс потроху порожнів, а сила нападів Косінського ставала все відчутнішою і вразливішою. Наближалася катастрофа...

Коли сонце перебігало в швидких хмарах свою сніданкову зимову пору, катастрофа вже стала очевидною навіть для кожного бійця. Треба відступати... Та де там відступати, коли доводиться втікати, хто куди втрапить, віддавати Костянтинів і, може, десь під Острогом спробувати припинити наступ Косінського, зібравши свіжі польські сили. Вишневецький бачив, як неохоче його люди перешиковувалися, як байдуже кіннотники заїздили то з лівого, то з правого боків. Посланий учора до Януша хорунжий досі не повернувся, чекати допомоги з Костянтинова немає жодних підстав. І найстрашніше те, що вже й відступати ніяк. Ворог рубатиме втікачів, наздоганяючи їх по протоптаному снігу.

Коли б ніч... За всяку ціну затримати Косінського до ночі!

Вишневецький скликав старшин і запропонував сам повести людей ще раз у контрнаступ, спинити Косінського, щоб відступити принаймні в ліс. Треба тільки зломити упевненість ворога в його перевазі, і тоді справи поліпшаться.

Нарада старшин не заперечувала. Бодай одна людина не втратила голови в цім скрутнім становищі, і то гаразд. До того ж ця людина — сам нащадок Байди Вишневецького. І з ним погодилися без слів.

Черкаський староста сів на коня і помчав до зморених своїх загонів, що ледве трималися і не кидали в сніг обважнілу зброю. Вже сьомий раз випалила гармата Косінського, і за кожним разом цілими загонами лягали в сніг люди, щоб перечекати страшну чавунну цяцьку, що десь позаду знімала вихори снігу. Ці постріли знесилювали дух армії, яка не мала жодної гармати.

Про який наступ можна було думати князеві Вишневецькому! Та він звелів кільком загонам іти в обхід Косінського з обох боків, а сам збирався йти в лобову атаку і, може... вмерти.

— Шановне панство, старшини й воїни! Я, князь Вишневецький, з вами йду на бій. Козаки тільки лякають нас отими пукалками, щоб приховати свою неміч і боягузтво. Частина січовиків, з полковником Лободою, під

охороною донців утікають східними ворітьмі в Січ. Косінський вивозить наші скарби за пороги. Ви лишаєтеся на зиму голими в своїх домівках, бо Косінський з донцями грабують наші добра, знущаються з наших жінок, з дочок... Вельможне панство ратне! Нам треба вдарити на Косінського несподівано, і тоді більшість наших людей, селян, що пішли до Косінського, кинуть зброю або повернуться з нею до нас, оборонців православної віри й честі князів Острозьких. Ви бачили вчора, панове молодці, коли пан Гульський з лісу вдарив на тих тюхтіїв, які безсилі вони захищатися проти справжніх вояк. Князь Януш посилає нам на допомогу славетних своїх гусарів. Не чекаймо ж їх, і за мною, хто рицар у душі, за мною! За князя Костянтина і нашу віру православну!.

У війську Косінського козаки здивовано перезиралися, побачивши, як переможені вже недобитки військ Острозьких раптом вирушили і бігом посунули на козачий табір. Попереду, під крик та свист, гнала зморених коней невеличка купка кінноти на чолі з Вишневецьким.

Великого удару не чекав Косінський від цього наступу. Та зухвалість черкасців обурила його. Він звелів січовій кінноті за раз відбити охоту в князя Вишневецького будь-коли дражнити справжню армію. Січовики трохи злегковажили удар Вишневецького, не розрахували спільних дій з кількох боків і в першій же сутичці були зломлені, відступили. Підбадьорені успіхом, загони Вишневецького посунули далі, з флангів на Косінського напали й рештки загонів Гулевича та Гульського.

Суцільний військовий лемент, брязкіт заліза, іржання коней зливалися в один страшенний гул. І серед нього дивовижно чітко вряди-годи вирвалося одчайдушне «гекання» якогось заповзятого вояки. Вишневецький гасав між своїми людьми на вмиленому коні, збився з голосу, кричачи і підбадьорюючи, але сам не спробував у бою ні своєї шаблі, ні пістоля австрійського. Його люди п'яніли від завзяття. Кінні січовики кілька разів кидалися в бій і за кожним разом змушені були повертати назад, до гармат.

Та у Косінського стояли в запасі викликані з фортеці Ничипорові кіннотники. Кілька разів гетьман вирішував послати Ничипора в бій і за кожним разом згадував свою суперечку з полковниками-запорожцями на валу

фортеці та відкидав своє рішення. На столоченому сніжному полі лежали трупи, в повітрі гримів побідний гамір військ Острозького.

Полковник Ничипір під'їхав до гетьмана збоку, чекаючи наказу. Чи Ничипорові стало шкода цього шляхтича на бойовому коні, чи сором за армію, в якій він вважав себе командиром, проймав полковника, але й проситися на діло рубаному полковникові було соромно перед Косінським, перед немилою людиною.

А Косінський стурбований, йому не до гречностей воякьких. Він тільки кусав губи й різко наказував джурам спинити своїх утікачів. На полковника лише озирнувся, різко стиснув коня острогами. Кінь рвонув і помчав. Косінський не спиняв його, проскочив до військ, що виходили з бою, щось кричав до них, лаючись, і знову повернув на своє місце, де все ще стояв полковник Ничипір, не то засмучений, не то зневагою до гетьмана пройнятий.

Назустріч Косінському на вмиленім коні вискочив один з його осавулів. Гетьман, не чекаючи слів осавула, закричав до нього:

— Передайте гарматам: рішучий бій... До ноги розтрощити цю князівську погань! Чули?.. Полковнику! — раптом звернувся до Ничипора.— Вам лишатися в резерві. То відведіть свій полк або... або починайте...

І знову рвонув на коні до відступаючих військ.

— Починаю, пане гетьмане! — гукнув йому вслід Ничипір, не приховуючи якогось зневірливого глузування.

Він ще на валу в П'ятці несподівано немовби зачепився за непевну і таку переконливу тривожну думку. Ідуть оці повсталі люди, глибоко вірячи, що вони виборюють якийсь-то новий лад життя без пана, без ляха. А який він буде, той омріяний лад, хто сильний очолить поспольство, творячи народний лад, куди поведе, до якого берега державного пристане?.. І думки приводили до дивного висновку бувалого вояка: все це — лише кривавий протест, нагадування про внутрішні сили народні, але... не завершальний бій. До завершального бою треба не тільки ненависті до пана, а і якоїсь вищої організації тої народної сили. Щось мусить змінитися в цілому краї на користь люду, сама земля, її багатства нехай запротестують проти пана!.. Братньо получитись би з великим російським народом...

Та повернув свого коня до січовиків, проїхав попри

них кілька кроків. Він уже не сміявся і далі не заглиблювався в ті зрадливі на війні думки. За ним уже кожен вершник схопився за шаблю.

Полковник вище підвів голову, ще раз озирнувся вслід Косінському. Потім далі проїхав поза возами, що складали пересувну фортецю штабу Косінського, не озираючись на свій полк, махнув рукою і повів його на фланг Вишневецького.

Минула обідня пора. Куций зимовий день схилився на зимовий вечір. Холодне і зморене сонце котилося на спад, обганяючи швидкі й пошматовані, як після бою, снігові хмари.

Ничипір загинав крило від шляху, а гетьман Косінський, не зрозумівши маневру полковника, проклинав його і всю Січ Запорозьку за таку зраду. Піші війська Косінського кинулися тікати, і навіть гарматні постріли неспроможні були їх спинити. А полк січовиків нерішуче виїхав з-за горба й спинився. Ничипір, не дивлячись ні на кого, неначе пригадуючи щось складне, нарешті вихопив шаблю. І цього було досить,— січовий полк кінноти рвонув на Вишневецького...

Як зломилася хрупка бадилина, так спинився Вишневецький, уздрівши січовиків на конях. Давати їм бій із своїми зомореними людьми було безглуздям і злочином. Його врятує тільки негайний відступ до старих шанців під лісом. Але де той ліс, де той порятунок...

— Назад, до лісу! — крикнув Вишневецький.

Сам перший повернув коня, закривши очі, погнав до лісу. Люди вже й без наказу повертали спини ворогу, вони відчули, що підготував їм Косінський. Хвилею підхлинули до лісу.

Косінський на мить завмер. Робота полковника його просто захопила. Потім звівся в стременах, зірвав з голови шапку і помахав нею в повітрі. З голови, з-під шапки, йшла пара, як з-під козачого сідла, голос зривався на останній високій ноті радості й подяки. Та хто його чув у цей клопітний час... Нарешті отямився гетьман, звелів перехопити втікачів від лісу. Козаки побігли манівцями, глибоким снігом перерізували відступ утікачам.

У князя Вишневецького з-під козацької шапки виступив рясний піт. Холодний, він здавався краплями розтопленого заліза і пропікав до мозку. Часом моторошно ставало, в очах клубочився безпросвітний туман. До

нього під'їхав на коні стурбований, без голосу і волі пан Гулевич.

— Що будемо чинити, князю?

— Звеліть шикувати загони, пане Гульський...

— Я не Гульський, а Гулевич, проше пана князя... Може... білу хустку почепити на ратище?..

— Пан би хусткою бавився, стократ чортів! — скипів Вишневецький і шаблею закривавленою погрозив над головою.— Ми будемо боронитися, доки в наших руках...

Але вже за спиною в них ішла бійка з пішими козаками Косінського. Загони Вишневецького одчайдушно пробивалися до лісу, ціною сотні трупів прочищали відступ усьому війську. Попереду вже чути було, як по рівнині слалося сопіння загрузлих у снігу січових коней, як стогнали поранені і вигукували звитяжці.

Як останній присуд, пролунали постріли двох гармат від штабу Косінського. Одно ядро проскочило крізь збиті рештки змученої кінноти Вишневецького — і четверо коней майнули догори ногами. Катастрофа походу Вишневецького блискавично наближалася, як смерч, вихрили січовики полковника Ничипора. Жодного порятунку ні зовні, ні тим більше від власних сил не чекав уже князь Вишневецький.

— Давайте хустку, пане Гулевич,— промовив черкаський староста крізь зуби, а сльози злості й безсилля обганяли краплі холодного поту на щоках.

Такої ганебної поразки не чекав гоноровитий Вишневецький. Пан Гулевич, хвилюючись, прив'язував на спис полотнище, відірване з своєї дорогої білої сорочки, а від головних сил Косінського відокремився загін вершників на чолі з самим гетьманом і попрямував до кола Вишневецького. Вишневецький не збирався втікати, в голові стриміла одна думка: знімати з себе всю зброю чи тільки віддати голу шаблю переможцям — ганьба одна. З вояцької практики не знав, що чинить у такому випадку переможений полководець, як здавалися численні рицарі на ласку й гнів, от хоч би Александра Македонського. Він же, Вишневецький, мусить зняти руки догори, порожні, беззбройні руки, перед пройдисвітом Косінським...

У цей час і з'явився Наливайко.

Вороний білокопитий кінь пружно виходив із-за того самого горба, з-за якого недавно вихопилися Ничипоро-

ві січовики. Ступивши на Волинський шлях, кінь спинився. Наливайко, наче розбуджений від солодкої дрімоти, оглядав поле бою, оцінював його. Височів один — на вороному, аж сизому, коні — посеред білого, широкого сніжного килима. За двоє гін, чи й ближче, перед ним умирали люди.

«За що вони вмирають? — бентежилася стривожена душа.— Хто дав право січовикам проливати кров на рідних землях, догоджаючи такому ж панові шляхтичеві?..»

Сотник обернувся весь у сідлі і злегка гукнув униз, за горбок. Мов із землі виринули його сотні муштрованих гусарів. Коні пружними стрибками вихоплювалися на горб, до шляху.

Коли б то січовики бачили в цей час Наливайкове обличчя! Воно починало всміхатися тією страшною посмішкою, про яку розповідав полковник Ничипір. Цілу дорогу від Костянтинова й до цього поля його гнітили тяжкі роздуми. Скільки разів кортіло повернути коня і вдарити на... Костянтинів. Розтрощити капосне кубло і знайти отого нещасного коваля, що вже два роки відробляє князям за якісь нікчемні свої провини. І хіба він один, той коваль? Скільки їх по воєводствах уже вловлені на хребтині, чи на митному, чи на десятині. А скільки ще чекає своєї долі, остерігаючись неминучої «провини», що визріває, як болячка, і таки прорве, гноєм струїть усе життя їм, і дітям, і рідним...

«Е-ех, Косінський! З якого краю, панове козаки, встаєте, а кудою вус закручуєте! Такий край, матінко моя...»

Тяжкими думками краялося серце, коли поспішав з гусарами під П'ятку. Князі — Радзівілл і Януш — уже поставили на терези його, сотникову, долю. Дозорця того наглядачем послали з ним, запевняючи, що дозорець за негайного зв'язківця правитиме. Мусиш рубатися, Северине! Пани князі не приховують своєї недовіри, очі свої за ним на поле криваве засилають.

— Послухайте-но, пане дозорцю,— озвався до вершника, який так ретельно тулився поруч коня сотникового, кроку не відступав від нього.— Гоніть лишень свого коня до Костянтинова, доповісте їхмосцям, що прибув уже сотник Наливайко з гусарами до Волинського шляху. Так і скажете: прибули гусари йогомосці пана Януша на Волинський шлях під П'ятку і зараз ідуть у діло... Ну, чого ж стоїте, пане дозорцю? Виконуйте наказ...

Наливайко спочатку ніби аж почорнів на обличчі, тамуючи лють. Потім, рвучко вхопивши ефес шаблі при боку, осадив білокопитого коня, що той аж цапки став. Дозорець теж смикнув свого коня вбік, але в ту ж мить спинив його.

— Пане сотнику! — вигукнув перелякано.— Еж маю ся нести з повідомленням панам зацним, коли пан сотник на ворога вдарить...

— Ударив, пане дозорцю, так і скажеш! — стримуючи лють, мовив Наливайко.— Ондечки він, ваш ворог. Не бійся, Наливайко вдарить, він слово вірності слуги самому князю воєводі давав і... не звик ламати своє щире слово!.. Так і передай, наглядачу, їхмосцям — не звик ламати...

І пристроживши коня, поскакав на пагорбок із долини, в укритті якої вів своїх гусарів. Не озирався на спантеличеного дозорця, був певен, що той повернувся, виконуючи його наказ. Та лють від того не вляглася, в грудях бушувало серце.

А вже коли вихопився на Волинський шлях і почув стогін переможених, тоді озирнувся на гусарів, ганяючи очима по їхніх лавах, неначе поради питався в бойових друзів. І зрозумів, що вигуляний гусарин рветься до бою, помірятися силами з дужчим хоче вояцька натура. А дужий тут — січова кіннота!..

Забувся за дозорця-наглядача,— січовики зараз кривавили поле... Чи на догоду примхам шляхтича Криштофа Косінського, а чи рука козацька розмахнулася в помсті за кривди люду!.. Але ж кривди чинять старости, шляхта, Корона, а шаблі стинають ті ж голови посполитих, панських рукодайних, яким є і сам сотник... «Стій!» — хотілося крикнути, чи, може, здалося сотникові, вигукнув уже він, войовниче вхопившись за шаблю. Рубає той же Косінський, якого сотник пообіцяв привести Янушеві, щоб почути якусь загрозливу для себе розмову.

Ничипір угледів Наливайка на Волинському шляху і був певний, що гусари ось-ось нападуть на січовиків з флангу. Наливайкове невиразне «стій!» почули і деякі січовики. Ничипір звелів обертати коні і самим ударити на гусарів.

Як вітер, з'явилися вони в степу з-за горба. Від мерзлого снігу з-під кінських копит сипалися колючі іскри, а сонце, спадаючи скупими пасмами, відсвічувалося в

тих іскрах. Безкрая, глибока сніжна пустеля була, як домовина, мовчазна і безпорадна. По ній слалося важке дихання гусарських коней.

Січовики приготувалися не тільки захищатися, а й нападати. Та коли туге морозне повітря сколихнулося від смертельного, гадючого свисту витягнутих з піхов шести сотень відгострених шабель,— мимоволі похолонуло в рицарських серцях.

— Гусари! — стривожено гукнув полковник Ничипір, і ті ж самі гострі думки блискавкою промайнули в голові — пора звитяги народної ще не настала... Але сам перший рвонув назустріч гусарам.

Січовики, не розмірковуючи, пустили коней за полковником, обганяли його, на хвилину втішаючи себе азартом несподіваного нападу на Наливайка. Крило січовиків загрозливо обхопило гусарів, від возів і гармат сколихнулася чорна хмара піших, знявся знову галас. Та гусари вже йшли в бій.

Вони навіть не вдарили, а тільки черкнулися центру січовиків, наче хвилею поклалися назустріч бурі. І все змішалося в шаленому вихорі бою. Глибокий розмішаний сніг налипав на ноги, відбирав останні сили в січовиків. Зморена цілим днем бійки козацька худоба ледве пробивалася в цих хвилях снігової піщуги, а голови вершників, як молоденькі маківки з-під вередливого батога, схилялися і в'яли від вигуляної руки гусарів.

— К дяблу хустку, пане Гулевич! Наливайко! — несамовито закричав Вишневецький, вирвавши з рук Гулевича ганебне полотнище.

Здеморалізоване його військо тепер спинилося, не маючи за собою смертельної погоні. Вишневецький знову проскакав перед ним, закликаючи на переможний бій. Гулевич розгублено збирав свої загони, а Гульський з-під лісу останньою жменькою своїх вояк уже напав на Косінського.

Несподівана поява Наливайка з гусарами і їх смертоносний удар на січовиків в одну мить зломили впевненість Косінського у перемозі. Після першої ж сутички Ничипір звелів своєму полку відступити до гармат. Та Наливайко, всміхаючись своїм страшним посміхом, прорвав стіну січовиків і не дав їм відступити. Від гармат тікали люди світ за очі.

Ничипір повернув до західних воріт фортеці, пробиваючись на П'ятку. Вибиті з позиції піші козаки, побачив-

ши, як утікають січовики, теж кидали зброю і манівцями тікали просто в поле. Розлючена князівська міліція мстила за свій недавній переляк, рубаючи на капусту беззбройних супротивників.

Косінський ледве вихопився на протолочені в снігу стежки, помчав до фортеці за Ничипоровими вершниками. По снігу рухалася вся маса його військ, шукаючи порятунку за високим валом П'ятки. Якийсь звіриний зойк — чи то переляк переможених, чи то радості звитяжців — слався вслід утікачам. А зверху вечір повільно придушував увесь цей содом нічним спокоєм.

Наливайко гнав навперейми утікачам. Ще від гармат він помітив, як випростував свого коня гетьман Косінський, намагаючись не відставати від січовиків і з ними зникнути за воротями фортеці. Коли б не натовп утікачів, гусари Наливайка ще встигли б перехопити добру половину січовиків, бодай перед самими воротями фортеці. Тим часом полковник Ничипір ускочив у ворота й став біля них, пропускаючи своїх вершників. Косінський щодуху мчав до воріт. Він уже чув якусь лайку гусарів, навіть голос Наливайка, коли Ничипір, пропустивши останнього січовика, зачинив ворота. Стримувані вудилами коні гетьмана та Наливайка немов грудьми вдарилися об грубе дерево, кілька разів тупо стрибнули з усіх чотирьох, наблизившись до воріт, і спинилися. Косінського кінь аж сів на задні ноги. І в ту ж мить біля нього дозорець-наглядач осадив свого змордованого коня. Шабля в руці дозорця загрозливо злетіла збоку над головою в Косінського. Ще б лише одну мить не догледів Наливайко, і незахищену голову гетьмана повстанців розрубала б та люта рука дозорця. Наливайко ще раніше помітив шалену погоню дозорця за гетьманом і, в запалі змагання з конем Косінського, не надав тому ваги. Аж зараз — як пострілом — махнув своєю шаблею, спинаючись у стременах, і в ту ж мить шабля необережного дозорця шкереберть полетіла, вибита з його руки.

Криштофор Косінський збагнув своє становище, не замисливши, геть далеко в сніг відкинув свою шаблю і байдуже, навіть по-хлоп'ячому легковажно, зняв догори руки перед Северином Наливайком.

— Наше обопільне рукодайництво в Острозьких нех бендзе запорукою мого жицця, пане Наливаю...— промовив Косінський, злегка всміхаючись як своєму рятів-

никові. Ніби говорив тою усмішкою: значить, упізнав його пан сотник, не дав загинути від шаблі ворога!..

Наливайко вклав шаблю в піхви й рукавом витер спітніле чоло.

14

Косінського пропустили до покоїв воєводи, князя Василія-Костянтина. Пропустили не як переможеного, а як козацького гетьмана, шляхетської крові людину.

Воєвода сидів у своїм чорнім сап'яновім кріслі. Кімнату заповнювали його найближчі сусіди, друзі й родичі.

Озброєні князь Вишневецький і Гульський шепталися біля дверей. За плечима у воєводи урочисто стояв його маршалок, заробляючи свої тисячі злотих. Поруч з ним бундючно красувався Претвич, тримаючи ліву руку на ефесі шаблі й вряди-годи нахиляючись до вух князя, не так для того, щоб шептати якусь пораду, як показати присутнім свою близькість до воєводи.

Косінський увійшов з кількома своїми старшинами повагом, пропустивши перед себе князя Януша і свого військового писаря Івана Кречкевича. Низьким поклоном привітали старшини українського магната, виголошуючи одне лише слово:

— Чолом! Чолом!

За прикладом Косінського старшини покірно стали на коліна перед кріслом воєводи. Лободи та Ничипора серед полковників не було.

Наливайко стояв у кутку кімнати. Він був там і тоді, коли Іван Кречкевич подав воєводі писаного своєю рукою листа від гетьмана Косінського. На німе князеве запитання Косінський приклав праву руку до грудей і глухо, здавленим голосом, проказав:

— Так, ясновельможний князю і господарю наш...

Ці слова нікого не здивували. Тільки Наливайко обернувся і, тихо прошепотівши якусь глумливу фразу, презирливо відійшов до дверей.

Воєвода подивився на документ, глянув на вояк — своїх недавніх збройних ворогів, що стояли тепер навколішках, ледве видавив бліду посмішку і промовив:

— Читай...

Повіки на запалених старечих очах стулилися, а рубці-зморшки на щоках розгладилися від самозадоволен-

ня... Тільки глибокі смуги-складки писали кривими лініями це високе чоло. Присутні завмерли, коли військовий писар, прийнявши з князевих рук документ, почав читати своє недавнє письмо. Косінський тільки вряди-годи змінював свої наболілі коліна, спираючись то на одне, то на друге.

— «Я, Криштоф Косінський, на той час гетьман,— князь Василій-Костянтин знов посміхнувся на цих словах,— а ми, сотники, отаманья, все рицарство війська Запорозького, визнаємо цим листом нашим, іже-сьми добродійства і ласки ясновельможного пана Острозького, воєводи київського, маршалка землі Волинської, старости володимирського,— за кожним цим визначенням воєвода, стверджуючи, кивав головою,— котрие його милость нам, усьому війську і кожному з нас зосібна, по всі часи віку свойого, з милостивеє ласки своєї панської показувати й вельми доброго для нас чинити рачив. А ми, знехтувавши теє все, немало прикростей і шкод його милості самому й діткам його,— Наливайко кашлянув і вийшов за двері,— слугам і підданцям їх милості подіяли й заважили. Ласку їх милості для себе порушили, котриї ті всі виступки наші за ганебними а пильними просьбами, і за причиною вельми людей заціх, будучи їх милость під П'яткою,— воєвода примружив очі і повернув ліве ухо до читача,— то все з милостивеє ласки своєє, як панове нашої віри хрістіянської, не прагнучи пролиття нашої крові, нам відпустити рачили. Для чого ми, все рицарство війська вищейменованого, тії всі кондиції, нам від їх милості князя подані і тут у цім листі нашому йменовані, виконаємо і наперед обіцяємо та присягою своєю стверджуємо: їж від цих часів пана Косінського за отамана не меть і овшем на Україні заразом іншого на теє місце надалі за чотирй тижні наставити, а потім у послушенстві королю, його милості, не чинячи жадних суперечок з сусідами його королівської милості, нашого милостивого пана, на званих місцях, за пороги бить, але ж жадних ані приставств, шкод, аніі кривд жадних в державах і в маєтностях їх милості не...»

— Дозвольте, вашмосць...— схопився з місця Вишневецький.

Воєвода простяг руку до писаря, спиняючи тим читання. Писар замовк; мав велику охоту повернутися, щоб подивитися на сміливця. Але, стоячи навколішках, це не

так легко було зробити, та ще до того й ноги зовсім затерпли. Та він сперся лівою рукою об долівку і, поглянувши на Вишневецького, всміхнувся.

— Що князь вельможний хоче? — поспитав воєвода.

— Я мав би охоту, вашмосць, додати один артикул...

— Де саме? Прошу, пана князя Олександра впливати на зміст документа, як того вимагають... ну...

— ...інтереси розуму й шляхетства...— допоміг воєводі Вишневецький.

— Маєте рацію... Пане писарю! Додайте-но слова вельможного князя Вишневецького...— і сам знову зліг на м'який чорний сап'ян.

Вишневецький ступив до писаря, що навколішках підсунувся до лави, де маршалок поставив зі стола каламарчика та перо, і слухняно приготувався.

— Після слів, пане писарю, «і в маєтностях їх милості...» слід додати: «також в державах і маєтностях приятелів їх милості: його милості княжати Олександра Вишневецького, старости черкаського і інших...»

Претвич теж рушив до стола, але Вишневецький порухом руки спинив його й додав:

— «...і інших на той час при їх милості будучих і теж у маєтностях і державах слуг їх милості...» Ну, а далі, як у вас там написано: «не мевать і не чинить...».

Писар кінчив писати. Повернувшись до воєводи, продовжував:

— ...не мевать і не чинить. Збіги, здрайці княжати їх милості і слуг їх милості, до нас збіглих, видавать і оних у себе не переховують, стрільбу де збройно забрану на замках, містах яко і в державах їх милості...»

— Окрім Трипільських, вашмосць...— благально пролепетав Косінський.

— Окрім Трипільських,— хутко погодився князь.

— Окрім Трипільських...— промимрив, записуючи, писар...— «...вернуть также і хоругви, коні, бидло та речі рухомі, тепер в маєтностях княжат їх милості побраніє, вернуть маємо, также челядь обоє плоті, которая єсть при нас, від себе відправити й вічно в княжат, їх милості і в стародавній милості мешкати і ніколи проти їх милості з жадним чоловіком не переставать і овшем їх милості служить, которие то всі кондиції, вищейменовані як від їх милості подані, ми, все військо їх милості, присягаємося вічно, ціло й непорушно, не шукаючи жадних причин, здержати та заховати на вічні часи. А тая

присяга наша є така: Я, Криштоф Косінський, ми, сотники, отаманья і все рицарство війська Запорозького, один за другого і кожний з нас за себе присягаємо пану богові в тройці єдиному...»

У темряві сусідньої кімнати Наливайко не стримався і буркнув якусь лайку. Все панство повернуло голови до дверей, але тиша між старшиною панувала така, що й не вірилося, що хтось там наважився порушити її.

— «...присягаємо пану богові в тройці єдиному, котрий створив небо й землю...»

— І людину, й звіра...— зовсім серйозно додав з дверей сотник Наливайко.

— Це, гадаю, й так відомо, пане сотнику,— огризнувся Ян Гульський.

— Так, це відомо,— ствердив Острозький.— Читайте далі...

— «...на тім іж ми всі і кожний з нас зосібна маємо і винні будемо тії всі кондиції, на цім листі нам подані і пом'януті їх милостю князем Острозьким, ціло й непорушно, не вишукуючи жадних причин до порушення їх проти їх милості, на вічні часи зберегти, так нам, пане боже, допоможи. А коли б несправедливо присягли, пане боже, нас скарай кожним ворогом нашим. І скарай нас, боже, на душах і на тілах і в цім і в майбутнім віці. А для ліпшої певності в вічності тверджень наших, я, Косінський, рукою власною своєю підписав і печать свою прикладаю, також і ми всі військову печатку до того листа прикласти зволили і котрі з нас писати вміли на те єсьмо руки свої підписали. Діялось в Острогу, року божого тисяча п'ятсот дев'ятдесят третього, в десятий день лютого місяця».

На цьому спинившись, писар уклонився, і йому відповів старий князь ледве помітним поклоном. Косінський навколішках підповз до князя, рвучко вклонився йому і, звівшись на затерплі ноги, ще раз вклонився, стоячи на ногах. В колінах захрустіло, і здалося, що то постать його така крихка і ломиться на цурки. Поточився, повертаючись, також низько вклонився княжаті Янушеві й решті і тільки тоді підійшов, шляхетською мовою перший підписав листа «Krysztof Kosinski». Віддав перо своєму писареві, а той кирилицею вивів: «Іван Кречкевич, писар військовий іменем усього війська рукою власною».

Старшини Косінського підвелися з колін, від чого во-

ни затріщали, мов ратиці в худоби. Низьким поклоном воєводі подали знак, що вони неписьменні.

Документ поклали тоді на стіл. Старий князь звісив низько свою сиву голову на груди і, видимо, спав уже. Таке довге й напружене слухання писаря, як дячка на похороні, втомило князя. До стола по черзі почали підходити навшпиньках і підписувати: «Якуб Претвич з Гаврон, каштелян галицький і трембовельський староста, власною рукою; Олександр, князь Вишневецький, староста черкаський, канівський, корсунський, любецький, лоєвський; Вацлав Боговитін, хорунжий землі Волинської; Василій Гулевич, войський володимирський». Ян Гульський підписав останній.

Товплячись, виходила старшина та Косінський з покоїв. За дверима стояв сотник Наливайко і, вже не стримуючись тепер, одверто й зневажливо сміявся.

— За що купили, за те й продаєте, шановний гетьмане?..— почув на вухо Косінський.

Ні жарту, ні глузування в тих словах не було. Полковники мовчки заскрипіли зубами, а Косінський доброзичливо кинув йому на відповідь:

— Не було купівлі, пане Северине... Стережися! Радзівіллові стало відомо, що пан сотник поривався втікати зі мною за ворота і життя мені, як спільнику, врятував!

Наливайко раптом помітив, як пильно вдивлявся в нього князь Радзівілл, ніби почув те застереження Косінського, пригадуючи в той же час образу від гусарського сотника. Потім повернувся до князя Януша й шепнув йому щось зле, що, здалося Наливайкові, діяло як присуд. Мов укушений, обернувся Януш і рушив до дверей. В його очах горіла рішуча лють.

Северина Наливайка вже не було в сінях. В той же час він виводив свого коня з стайні. А ще за кілька хвилин князь тільки й міг дізнатися, що сотник виїхав на південні Костянтинівські ворота.

Частина друга

1

Одразу ж після поразки Косінського під П'яткою купи повсталих наймитів з панських маєтків, разом з біднотою голодраною, відривалися від військ Григорія Лободи й уночі, а то і вдень розходилися по селах. Поразка збройна, та ще й така ганебна, з повною капітуляцією старшини на чолі з гетьманом, глибоко вразила повстанців. У світлі цієї поразки здавалося багатьом, що міць воєводська, міць панів старост та всього їхнього кодла незборима. Боротися з паном ставало дедалі чомусь важче, збройна сила воєвод щорік міцнішала...

Купи повстанців спочатку неначе танули ще в степах, на роздоріжжях. Але в селах, по хуторах вони несподівано потрапляли в розпалені гнівом на панів цілі селянські громади. В кожному селі з'являлися свої довідці, верховоди. Гострі суперечки розколювали громаду, з неї виділялися сміливі борці, до них приєднувалися не лише ті, що втікали тепер з колишніх військ Косінського, але багато й тих, які воювали у військах Острозького, Гулевича, Гульського і навіть — черкасці...

Северин Наливайко спочатку не збирався втікати з Острога назавжди. Але він був у такому збудженому стані, що не міг далі сидіти в Острозі і чекати панського осуду за свої вільнодумні настрої. Наговори Криштофа Радзівілла ось-ось почнуть діяти. Наливайко міг сподіватися на прихильність старого воєводи. Але що може той старий князь зробити проти молодих, енергійних політиків Корони — проти сина та зятя? Осідлав коня і поїхав через бічні ворота замку. Згадав перелякану дівчину в селі, дочку коваля, який відробляє в кузнях воєводи якісь свої провини. Згадав і повернув коня до кузень.

За узвозом, по шляху на місток через Горинь, стояли воєводські кузні, обгороджені високим дерев'яним парканом. Низенька церква неначе підсунулася до взгір'я колишнього високого берега Горині і, злякавшись труднощів, відмовилася дертись на те взгір'я. Так і присіла, ремісничою церквою стала. Отець Дем'ян у великі свята спускався з горішнього Острога, чинив відправу і в цій церкві. А поза тим — лише титар з дячком та з церков-

ним сторожем (він же й воротар ковальського висілка) відчитували «часи», не мавши постійного пароха на парафії.

Северин від брата Дем'яна знав про цей пустопорожній заклад віри Христової, часом вислуховував і нарікання духівника на занепад тої віри серед ковалів воєводських. Не надавав тому якогось значення, вислуховуючи його більше з братньої гречності.

Але зараз, майже випадково натрапивши на кузні, Наливайко згадав навіть і ім'я коваля, який непокоїв панотця Дем'яна своїм загрозливим відступництвом.

«А чи не є цей коваль Шаула Матвій батько тієї білогрудківської дівчини?..» — запитав себе Наливайко в думці, спиняючись перед воротями до кузень. Згадалася недавня зустріч у селі: чорнява дівчина в убогій свитині лякливо запевняє його — «такого як лякатись...», і розмову з сотником завершує мимовільною скаргою на долю батька-коваля...

Сотника воєводських гусарів без затримки впустили у ворота кузень. Дзвінкий грюкіт молотів стверднів Наливайкові, що він потрапив саме куди слід.

— Пан сотник, певне, воліє розмовляти з паном майстром-дозорцем? — запитав у Наливайка воротар, якому і одягом, і нестриженим чубом, і манерами догідництва більше личило б прислужувати десь біля келії монастирського ігумена. Червоно-буряковий колір бульбастого носа до того ж свідчив і про слабості воротаря до оковитої (корчма стояла навпроти воріт).

— Волію бачити коваля з Білогрудки! — скорше наказав, аніж відповів Наливайко на запитання воротаря.— Той коваль два роки пану воєводі відробляє за провини, яких зажив, господарюючи в Білогрудці.

— Так, так,— не знати чому, легко згоджувався старий воротар.— Пан сотник воліє бачити Матвія Шаулу... Його й духівник йогомосці князя, панотець Дем'ян, на оці має. Неспокійна людина...

— Клич! — різко звелів Наливайко.

— Таж... не вільно мені його кликати...

— Чому? Негайно поклич до мене пана Матвія Шаулу!

Воротар безпорадно озирнувся на порозчиняні двері кузень, звідки нісся робочий клякіт сотні пар молотів, і, вдаривши об поли руками, комусь у ті двері пояснив:

— Матвія воліє пан сотник бачити, а Матвія замкнено з наказу дозорця за богопротивні розмови про черкаського старосту та його невільницю турківну...

Наливайко зіскочив з коня, мовчки причинив за собою ворота. Потім ступив до розгубленого воротаря і, ледве розпускаючи уста в посмішку, звелів:

— З наказу йогомосці... негайно відімкнути Шаулу! Чули-сте, пане воротарю?

Ще тільки помітивши ту жахну посмішку на устах сотника, воротар зблід на виду. Почав оступатися, ладний світ за очі втікати геть від сотника. Почувши наказ, покірно захитав головою і позадкував до кузень. Потім повернувся й швидко зник у перші двері.

Сотник нерухомо стояв, тримаючи на поводі свого неспокійного бойового коня. Кінь хизувато гріб перемерзлий, з жужелицею перемішаний сніг білокопитою ногою. Раптом одірвався від цього марного клопоту й розкотисто заіржав, звівши голову. Немов привітав заростого густою бородою високого й дужого чоловіка в посмаленому ковальському одягові під ремінним фартухом на шиї. Той наче виринув, пригнувшись у низьких дверях кузні, і пішов до гусарського сотника, супроводжуваний тим же несимпатичним воротарем.

— А шапку надіньте, пане ковалю,— озвався Наливайко, втушивши посмішку.— Голова людині завжди потрібна дужою, а надворі зимно. На простуду пан ся важить.

Коваль ще ступив зо два кроки і таки послухався, насунув облізлу смушеву шапку на голову. Озирнувся на воротаря, щось сказав таке, що той спочатку уповільнив ходу, потім зовсім став.

— Мені казано дочкою пана Матвія в Білогрудці, що батько її два роки за якісь провини працює в цих кузнях. Волів би бачити того коваля, який так старанно добрам воєводи рачить, що й сім'єю рідною накладає. Чи це не ви, пане ковалю? — мовив Наливайко в такому людяному тоні, що коваль на хвилину розгубився і якось обачно ствердив:

— Так, ласкавий пане сотнику, це я, Матвій Шаула з Білогрудки.

— Матвій Шаула? З богом і з воєводою лише провинами ся в'яже?..

— Так, прошу... Два роки не бачив-єм сім'ї, працюючи тут...

— Відробив провини, пане Матвію?

Шаула проковтнув слину, неначе вона заважала йому не то що говорити, а слухати і як слід розуміти сотникові запитання...

— Що мовить ласкавий пан сотник? — перепитав і знову проковтнув клубок слини.

Наливайко помітив рухливий гострий кадик на худій горлянці коваля.

— Питаю, чи скоро пан коваль відкується геть отих клятих провин? Чули-сте, Матвію: гетьман Косінський «навічно» зарікся водити отаких «противників» на панські замки. Певно, тепер одробітки теж загрожують навіки лягти на плечі ковалів, наймитів, посполитих...

— Прошу пана сотника простить мі... Дурна, забита голова. Не доберу, на яку руч розуміти ті слова.

— Мудрість лише в тому, що треба розуміти просто, як вони говоряться... Ось що, пане Матвію: мечі кувати раджу, народ узброювати слід. Не Косінський, то інший хтось поведе. Оце моя мудрість... Зараз до Білогрудки ся несу, може, пан перекаже, коли дочка має паджидати батька, а дружина мужа вдома?

— А на коли пан сотник радить? — запитав Шаула, уже сміливо дивлячись сотникові в очі.

— Принаймні на весну, пане Матвію!.. Про це слід і іншим ковалям сказати. Весна, то... обнова в житті, пане ковалю. А наша грішна земля он як жадує тої обнови! Мечі кувати треба, кажіть людям. Люд при Косінському тим і наклав цілим рушенням своїм, що мечі непевно трималися в тих руках. Та й мало їх знялося на... обнову землі!

— Від кого ж маю офірувати те... те вогняне слово?

— Від Северина Наливайка. Прощайте!..

Шаула мимоволі зірвав шапку з голови, але тут же її й накинув, не натягаючи на вуха, а лише приліпивши десь на потилицю. Послужливо відкрив ворота, доки сотник сів на спочилого коня. І легким уклоном привітав вояку, що тут же, за ворітьми, й зірвався, чвалом понісся на міст через Горинь.

2

Квітуча весна загомоніла у воєводствах Київському, Брацлавському та Волинському. Весняне тепло раптово топило товсті шари снігів — зима цього року не поскупи-

лася снігами. Повнився Дніпро весняними каламутними водами.

Котилися снігові води з гір і пагорків у долини, в річки. І, як води гомінкі, котилися нові хвилі народних повстань на панів — весна гуркотіла грізною поземною силою. То там, то там в приміських селах, поблизу від воєводських копалень та кузень вибухали громовиці людського гніву. А їм відгукувалися розбиті під П'яткою, але не переможені оружні єднання, не чекаючи миру Острозького з Косінським, вони посунули засніженими шляхами до Дніпра, на Білоцерківщину та ближче до Низу.

В серцях повстанців не загоїлися рани, а ще більше роз'ятрилися ганебною п'ятківською капітуляцією.

Не вгамувалася й лють Криштофа Косінського. Здибав за Черкасами оружних людей, які й не думали розходитися кожен до свого пана, як говорилося в угоді з воєводою Острозьким. Навпаки, вони тісніше гуртувалися знов, обирали собі сотників, старшин, на всі лади планували невгамовне народне рушення...

До Острозького замку знову докотилися тривожні луни погрозливого рокоту землі. З Черкас надійшла звістка, що між князем Вишневецьким та нескореними повстанцями, знов очоленими передовішими реєстровцями й низовиками, зайшлося на війну. Гоноровитий черкаський староста квапився довершити п'ятківський розгром повсталого люду, вночі засилав на ті єднання свої збройні загони. Князівському гонорові лестила перспектива прийти на майбутній всепольський сейм із звісткою про докорінну ліквідацію народних заколотів на Україні. Прочувши, що капітулянт Косінський знову повертається на Низ, та ще й не сам-один, а з товариством, що біля розбитого острозьким воєводою гетьмана знов купчаться нескорені козаки та наймити, Вишневецький підняв у Черкасах свої збройні сили. І опам'ятатися не встигли нескорені єднання навколо Черкас, як на них наскочили вночі загони Вишневецького. В самому місті було висліджено Косінського з товариством і підступно вбито на постої...

Ця чутка швидко пронеслася по воєводствах, роз'ятрила в народі незагоєну рану недавньої поразки. З майстерень, з копалень князя-воєводи дозорці приносили нерадісні звістки. Не радувала старого воєводу ця весна. Посполиті чи майстрові князя, прикуті взимку

снігами й морозами до хати та печі, тепер виходили за двері, зливалися з іншими і текли, як гірські потоки нестримних вод.

Поет з природи, вісімдесятирічний, з багатим життєвим досвідом, воєвода Острозький походжав по своїй кімнаті в замку і міркував:

— Над воєводством хмарою встає привид нового бунтарства — душі моїй клопіт і гріхи. Боже праведний, якою силою утихомирю те? Народна сила, як буйний кущ терну, розростається, і ніякі накази королівські не стримають ту силу, не вгорнуть її в річище воєводського ладу. Руці моїй старечій не вправитися з мечем, ногам моїм натрудженим не впоратися з стременом на степовім вояцькім коні. Сини... О бридкий апостоле кривавого католицтва, Петре Скарго! Ти далеко зайшов, багато досяг. Такого сина Івана забрав у мене, зробивши його католиком Янушем... Та князь Василій-Костянтин ще має голову на плечах і мільйони злотих. Мене вважають дволичним, та бог мі дасть сили діяти, як діяв піввіку, на користь і славу нашого народу. Я ще впораюся і з бунтарством на Україні, коли в тому буде мені потреба. Упораюся і з найлютішим ворогом краю — з католицтвом, з навалою Петра Скарги та Замойського. Острозькі мусять мати... коли не корону польську, то... королівську шану в себе, на Україні. Не собі, а єдиному синові Олександру, єдиній надії православія і роду Острозьких...

Саме в цю піднесену хвилину войовничого настрою воєводи до кімнати зайшов слабкий здоров'ям і спантеличений духом Гера́сим Смотрицький. Схудлий, як схимник, він дивився на князя глибоко запалими очима, вимолюючи прощення за свій трохи запізній візит. О цю пору в благополучні дні старий воєвода кличе свого духівника і слухає молитви «на сон грядущий».

— Пане Гера́сим? — як завжди, запитав Острозький, ніби переконуючись, з ким має справу.

— Так, вельможний княже, я. Послання від афонськогоченця до вашмосці принесли мені сьогодні до школи. Не міг до завтрього лишити вашмосць у невіданні про це послання...

Князь якийсь час дивився на Смотрицького з-під клочкуватих сивих брів. У першу мить навіть не добрав як слід, про якого афонськогоченця мовиться. Потім

ледве помітно кивнув головою на знак згоди і, оступившись, сів у свій важкий, чорного сап'яну, фотель.

— Іоанну не ченцем би бути, пане Гера́симе, га?.. Ну, що ж нового дізнали-сте з того послання? Чи знає Вишенський у своїх святих келіях Афонського монастиря про гнів небесного вседержителя на наші землі?.. Читайте, кажіть...

На лаву, показану рукою князя біля довгого дубового стола, сів керівник Острозької школи, проводир наук і дворовий поет. Воєвода заплющив очі, щоб не спостерігати цю нехай і не стару, але таку немічну вже істоту. Блискавично з'явилася певність, що незабаром князь втратить цей свій «додаток розуму», щирого ревнителя знаннів і віри православної.

— Читай, пане Гера́симе, кажи!..— значно тихше в голосі, але владніше в інтонації звелів воєвода, не розплющуючи очей.

— На занепад рідного краю скаржиться чернець,— озвався Смотрицький, шелестячи сувоями паперу.— На занепад і безбожне недовір'я в нашому житті нарікає Іоанн. «Де-бо сьогодні в Ляцькій землі віра? Де надія, де любов?» — скрушно бідкається він, вельможний княже.

— Краще б сам порадив, де її знайти та як знаходити ту «надію й любов»...— тихо, як подумав, висловився князь, перебивши мову Смотрицького. Але Смотрицький лише перечекав репліку і читав далі:

— «Де правда й справедливість суду?..»

Воєвода раптом підвівся в фотелі і, показуючи пальцем на сувої, саркастично всміхнувся, знову перебив:

— Годі, все знаю! «Правда... справедливість...» Пусті слова в устах монаха. І правда, і любов на наших землях виборюються кров'ю... Чули, шляхтича Криштофа вбив православний черкаський староста? Убив, боронячи нашу правду й надію, за те, що Косінський очолював борців за іншу справедливість і любов... Не треба читати! Дайте писарям на списання і попам у церкви розішліть. Та не всім, а тільки тим, у яких захитався грунт під ногами... «Де правда, де любов і надія!..» Легко попитати з далекого приморського монастиря...

— То й не читать далі?

— Не треба. У Краків Феліксу Соцінему личило б посилати такі послання. А Петро Скарга хіба що зареготеться від них, на шлунок йому полегшає... Не чули,

чим дихає коваль у кузнях, чому зараз молиться посполитий у воєводствах? Весна, пане Гера́симе, новими заколотами в народі прокотилася на Подніпров'ї. А князь Олександр ся бавить помстою над шляхтичем. Замість того щоб тушити пожежу зовні, він її розпалює зсередини... Князі, старости...

— Чулем, вельможний князю, що наймитівство й волинського панства до куп ся збирає. Та то відоме свавілля розбещеного поспольства. Коли воно не ворушилося за останні півтора десятка літ? Королівські привілеї шляхті та регламентації православному людові, розпуста з тією нобілітацією...

Князь махнув рукою, щоб Смотрицький умовк. Важким кроком пішов воєвода по кімнаті. Керівник острозького закладу знань побачив, як старий на ходу зганяв зі щік одинокі й іскристі проти свічок сльози.

— Боже праведний, вседержителю!.. Пошто єси всеблагий і довготерпеливий, милостію своєю гріхи людські покриваючий, і дневі злобу... Ви ще не пішли, пане Гера́симе? Пошліть-но духівника до мене, бо з голови старість витисла молитви. Верзеться мі злоба дня...

— Але ж духівник вашмосці, отець Дем'ян, десь на парафії, міг на кілька днів і з Острога вибути.— І, побачивши, як владно спинився воєвода, не слухаючи, а лиш повеліваючи очима, додав: — Іду, іду, вельможний княже. Кілька списків зашлю волинським отцям церкви і, може... в друкарні послання Вишенського розмножити?

— В друкарні,— згодився Острозький. Розгладив широку бороду й побрів до сап'янового фотелю, як знесилений плавець береться до далекого берега.

Патотець Дем'ян у той час обходив майстерні, побував у кількох кузнях князівських. Придивлявся до ковалів, прислухався до їхніх розмов. По кілька разів допитував підозрілих, якої вони віри, і таки змусив білогрудківського коваля Матвія Шаулу зайти ввечері до ремісничої церкви посповідатися.

Коваль весь день за роботою думав: іти йому на сповідь до князівського духівника Дем'яна чи зараз же порвати всі пута, що в'яжуть його волю, змушують третій рік каратися в князівських кузнях? У Білогрудці животіють і теж караються його дружина й дочка. А скільки їх ще поза Білогрудкою? Шляхами на Бар і Брацлав народ іде в повстання проти панів. Ім'я гусарського сотника дедалі частіше чути стало.

Весна!

Та на сповідь таки пішов, товаришів послухався. Панотець Дем'ян уже чекав його, походжав самотній у церкві, навіть сторожа й дяка вигнав геть — непотрібні свідки при сповіді такого грішника... На панотцеві дешевенький підрясник з німецької тканини, дарований патріархом Єремією.

Коваль побожно увійшов до церкви. Замість молитов, шепотів про себе:

— Для чого він, патлатий, зве? Невже дізнався? Щось недобре намислив собі цей апостольський дозорець...

— В ім'я отця і сина... допізна чекати себе змушуєш, брате. Богові борги мав би першими віддавати, а тоді вже свої там... мирські справи... і духа святого.

— Амінь,— ледве чутно вимовив коваль, стаючи навколішки біля аналоя. Підкреслення попове тих «мирських справ» ще більше насторожило Шаулу. Ще раз спідлоба глянув на розжеврілі повні щоки панотця, помітив у його очах неприємний блиск злої рішучості. Схилив голову на свої два пальці, шанобливо простягнені на кованому сріблі євангелія. Піп поспішав. Злісно бурмотів молитву, більше схожу на закляття,— в ній Шаула відчув, що його покликано на допит і суд церкви.

— І душу свою, гріхами земними обтяжену... повторюй, рабе божий, здається, Матвій... розкрити єсьмо обіцяю. Да простить мі господь милостивий і діва пречиста... Ти мовчиш, брате?

Шаула не відповів. Приспаний довгою й нудною молитвою, він думками поніссся в Білогрудку, згадав товаришів і того сотника гусарського, що радив волю собі здобувати власними руками.

Піп стривожився, не дістявши відповіді на запитання. Примовк і собі, міркуючи, як же повестися далі,— він уже боявся коваля. Потім глибоко зітхнув, немов уболіваючи за душею грішника, запитав надміру побожним голосом:

— Грішен єси?

— Грішні єсьмо, отче,— згідливо відповів коваль, поправивши застигле коліно на камінній підлозі церкви. Попові відлягло від серця — людина заговорила.

— Помилуй нас, боже, яко велика милость твоя єсть. Молимтеся, услишах — помилуй... Гріхи твої, Матвію,

брате во Христі і в бозі нашому, гріхи ті мені відомі від самого духа святого, яко же і премудрістю від пана бога-отця сподобен бяше. Признавайся отцю духовному і брату своєму старшому, іж, чинячи неподобства бунтарські, ділом, словом чи мислію потаємною виконував єси лукавства чиєїсь направи злої?..

— Не відаю, панотче, про що умудрив вас дух святий, паки же дивуюся з натяків про звані вами неподобства бунтарські. Про що пак ви, отче святий?

Піп ще більше осмілів. Рукою повернув голову грішника, як горщик на тину, і пильно заглянув у глиб його очей, більше для остраху грішника, аніж пізнання по тих очах бодай крихітки істини:

— Молотком погрожував?

— Грішен, панотче.

— На кого?

— На себе, на свою грішну душу та на молоду жінку: тягається, думаю, не в'янути ж такому зіллю в розлуці з мужем... Гріхи наші, отче, тяжкі, що й казать, та мало ми розуміємося на тому. Треба ж і мені ото було провинитися перед паном дозорцем, вирубати в нічиєму лісі два дубки з урочища Бісова Баба...

— Не про ті гріхи сповідаєшся, брате Матвію, сугубо тим согрішивши. До якого бунту намовляв у кузнях, хто направу ту диявольську давав вам? Признавайся, рабе божий, ми тут свої, православні... Чи знано є всім, хто слухав тієї направи, якої кари зазнаєте ви від гніву господа бога?..— і раптом умовк піп Дем'ян Наливайко.

Догадки Матвія Шаули справдилися. Він звів на отця Дем'яна очі і поволі зводився з колін, упершись обома руками в кован срібло нового Острозького євангелія. І заговорив, спинивши камінний погляд на попові:

— Панотче! Віру Христову сприймали єсьмо як волю душі моеї. Про те ж, що віра стає й суддею мирських діл народних, не знав ні я, ні інші православні. Про що говорено в кузнях, довідуюсь з премудрості святого духа, такого довірливого вам. То для чого ж і питаєте, та ще і в храмі божому? Чи зробити мене відступником від братської честі хочете, а чи зрадити нашу народну справу направляєте — це вам не пощастить, даремна праця. Ні слова про це не дізнаєтеся, духовний отче. Ми вам не Косінські...

— Не дізнаюся?

— Ні, пане попе! Та й вам... моя христовобратня порада: не чіпати ковалів, не дослухатися, про що говорить народ. Весна, пане попе, народ розбрунюється, закипає. Нехай умудрить вас той-таки пан божий дух на мирне сприймання цеї істини, так краще себе матимете, от що... Прощавайте.

Піп був остільки ошелешений такою зухвалою поведінкою віруючого, що уста йому заклякли. Дивився вслід ковалеві, в мислі відхрещувався від нього, як од сатани, і не міг прибрати слова, щоб спинити його і якось пристойніше закінчити сповідь.

3

Другого дня вранці старий воєвода згадав учорашню пізню розмову з Гера́симом Смотрицьким і кілька разів пробував належно оцінити свою поведінку. Чи так уже його, старого, і цікавлять оті проникливі послання з Афонського монастиря? Але в особі Івана Вишенського він має ще одну людину, яка є силою в рідним народнім слові! А як мало тієї сили при такому осоружному натискові католицтва, як неприпустимо мало! Чи не з тих міркувань воєвода забрав Смотрицького аж із Кам'янця, звідки вперше з'явилися на Україні списки четьї мінеїв, де зродився й виріс Ісайя — перший сміливець по добуванню з бібліотек Івана Грозного повного грецького тексту біблії? За знання грецького й латинського письма воєвода зробив цього звичайного кам'янецького писаря ректором Острозької школи і ревнителем друкарської справи, перебраної від учнів друкаря Федорова. І не помилився, правою рукою його має в тих мудрих і клопітних справах...

Негайно ж звелів покликати до себе ректора, наказавши, щоб той неодмінно прийшов з посланням від афонськогоченця. Острозький не лише співчував кволому Смотрицькому, захоплювався його прагненням щось велике зробити для рідного краю, маючи до того кричуще обмежені сили, але й глибоко поважав людяні пориванння цього писаря; його знання та проникливу душу. Вчорашній прийом Смотрицького починав бентежити старого як несправедливість до щирого підручного, як образа йому.

Тепер чекав, який уже раз продумував майбутню зустріч з ним, послання Вишенського, справи шкільні,

друкарські і відчував, що в цьому віці йому б тільки й жити справами друку, школи. Навіть віра поступалася перед цим благородним стремлінням старого воєводи. Розмовами з Смотрицьким він жив навіть і тоді, коли лише сподівався на них, готувався до них. А в тихомирній розмові — спочивав душею й тілом. Школа відтоді, як став господарювати нею Гера́сим Смотрицький, нітрохи не турбувала, а тільки радувала старого. Виявляючи ту радість, Острозький мимоволі виявляв і почуття вдячності ректорові, які той не міг сприймати інакше, як любов князя до нього.

І Гера́сим за щастя вважав бути у помочі воєводі по роботі в друкарні, по редагуванню біблії, текст якої Острозький з гідною подиву настійливістю таки дістав у російського царя Івана Грозного. Турботи по школі, а особливо праця в друкарні робили Острозького й Смотрицького цілковитими однодумцями навіть і поза цим, однодумцями як у внутрішній, так і зовнішній політиці воєводи. Ось чому розмови з Смотрицьким були своєрідним відпочинком старого князя, пригніченого заколотами у краю.

Та до кімнати ввійшов не Смотрицький, а отець Дем'ян.

— А, отче Дем'яне, ви? — удаючи приємне здивування, запитав воєвода. По обличчю промайнула тінь незадоволення. Старий не любить, коли до нього вдираються непрохані відвідувачі саме тоді, коли він чекає інших.

— Так, це я, вельможний князю. Важливі й страшні справи принукою стають, мусив іти і потурбувати вашу милость. Не до спокою стало.

Воєвода сів у своє сап'янове крісло, готовий слухати найстрашніші панотцеві справи. Вірний помічник у тому ж клопоті по друкуванню біблії, піп Дем'ян ставав дедалі сміливішим у всілякіх порадах князеві.

— Відправили? — меланхолійно запитав князь.

— Службу божу, вельможний князю?

— Не досвітки ж, панотче. Службу божу, питаю, відправили в цеховій церкві за узвозом біля містка?

Отець Дем'ян зрозумів, що воєвода знервований, що нетерпіння спонукає його так гостро реагувати на неуважність до запитань. Сів і склав хрестом руки не як духівник перед своїм підсповідним, а як грішник перед духівником. Час його наступу на князеву волю — ще попереду.

— Ну? — не терпілося старому.

— Вельможний князю! Прошу спокійно і... розсудливо мене вислухати. Гончарі з-за річки, ковалі з кузень, чернь худопахольська вчиняти бунт знову збираються. Всім відомо стало, як Вишневецький у Черкасах Косінського підступно стратив.

— Ну й що ж, панотче: справляйте тризну їм по Косінському, а коли хтять помститися за нього, нехай шукають Вишневецького в Черкасах чи в Лубнах.

— Жартуєте, князю, невчасно. Не Вишневецького, а нас перших ладнаються плюндрувати. З того часу, як зник брат Северин...

Острозький нервово поворухнувся в кріслі:

— То краще подбали б, панотче, про розшуки сотника гусарів Северина Наливайка, аніж дослухатися маєте, на які бунти лаштує ся чернь. Відомо про те й мені — новина вже застаріла. Та, напевне, чули ви... і щось інше, не менш страшне, як і оті бунти гультяїв? Скарга-Повенський надіслав листа: через сина мого Януша уніатством тим хіба таку колотнечу затіває. Проповіді цього ксьондза та авантюри канцлера Яна Замойського стали кревною справою мого рідного сина і, мабуть, його жінки — цієї амазонки в славному роді князів Острозьких... О панотче, це такий бунт, якого потушити далеко важче, ніж бунт нещасних хлопів.

Попа не так здивували погрози уніатством, як удавана байдужість воєводи до заколоту посполитих. Він підвівся з лави, на уста напрошувалися слова, що переконали б камінь, не то що цю живу, хоч і занадто перестарілу людину. Адже Брацлавське воєводство довгий час вважалося найспокійнішим серед воєводств, і це завдяки ретельності та дбайливості не тільки самого воєводи, рачителя православія, а й завбачливості отця Дем'яна.

— Прошу отця Дем'яна зрозуміти, що й лотрівського бунту нам зараз уже не вгасити ні законами, ні мечем кривавим, як те вчинили з Косінським. Піднімається-бо сила сирої землі. Ви молодший за мене і шаблю ще втримаєте в руці, та й вона придасться нам не проти бунтарів, а... може, й разом з ними...

— Не розумію, вельможний князю, не збагну, як то разом з ними! Вони ся підносять проти папа свого, а я ж єму слугую розумом і серцем, окрім того, що охороняю закони церкви.

— Ваш розум, отче, як шкураток на вогні, скрутився

з переляку від одного слова «бунтарі». Сідайте й слухайте.

Та піп не сів. Ображене самолюбство підбурювало його залишити князя й піти геть. Піти не тільки з цієї патріархально-грізної кімнати, а зовсім з Острога, від роду Острозьких. Хіба він не має друзів у Київському старостві, у Львівському, у патріарха константинопольського? Тільки цікавість дізнатися, що могло ще наверзтися на думку старому воєводі, тримала його в кімнаті. А голову ту, вельми здатну ще на добрі вигадки, він знав.

Острозький ніби й не помічав біля себе ображеного панотця. Заклав за спину руки і почав ходити по хаті, широкий, наче й не згорблений старістю. Десь з кутка озирнувся — біла, викохана борода його тріпонулася, горіли в гніві сховані в бровах очі. Піп стояв уже не з своєї волі — його приковував грізний княжий гнів та його надмірна знервованість. Воєвода заговорив рівним, за звичкою десятки років наказувати, владним голосом:

— Худопахольський бунт треба розумно підтримати.

Дем'ян Наливайко поточився на лаву й сів, неначе ним кинув хто, як лантухом. А князь на те зовсім не зважив, тільки хвилинку перечекав, щоб духівник уважніше його слухав, і продовжував:

— Бунт треба підтримати й скерувати на інших, а не на себе. Пани гетьмани коронні, напевне, і цей бунт худопахольський прозвуть родинною сваркою. Вони сподіваються, що ми на Україні поперегризаємо самі собі горлянки, щоб голими руками тоді нас патрати. О ні! Ляхам треба самим відчути сей бунт на власних маєтках і шкурі... Не то що не спиняйте сего бунту, панотче, а... візьміть на себе тиху проповідь...

— На бунт?

— На бунт, панотче, на бунт хлопів проти католицтва, а не проти українських православних панів старост, бо ж ми будемо тоді ніби разом з ними, розумієте? Це треба зробити розумно, щоб і нас у бунті тому не обвинуватили. Полки бунтарів за наші кошти самим споряднти, корогви дати, а зате — спровадити їх за межі воєводства. Нехай там бунтують, нехай інші турбуються про ту «родинну сварку», турбуються про придушення бунту. Родинна сварка...

— Розуміти починаю, вельможний князю. В польських коронних землях на цей бунт не пошкодують по-

слати і жовнірів, бодай знявши їх з молдавської виправи. Це вірно умудрив вас пан бог, у нас немає військ придушувати такі бунти, а до того ж... Корона польська. Може, час і проти неї вже бунтувати?

— Правильно зрозуміли, панотче. Проти Корони, а не проти своїх, українських старост!

— Але, вельможний князю: корогви ми дамо, а що напишемо на них? Своє ім'я? Підпишемось у зраді королівству? А ще й те відомо, іж чернь хапається за палке гасло, увірує в нього. Тій черні наші корогви без гасла — тільки ганчірки, з них можуть хіба що онучі собі зробити. А гасла у них є свої. Поки що я міг почути в кузнях, що хлопи не хотять платити подушне, на погіддя лісні й рибальські зазіхають. Волею снять і днюють...

— Знаю. Таж церква для чого є у ваших руках, отче Дем'яне? Коли б я по-вашому розумів церкву і бога, то чи слід би було витрачатися на нове євангеліє, зрозуміле нашому людові? Сам я розумію й латинське письмо, духівники... якось-то і в грецькому розберуться. Звелів би всьому поспольству для упокою душі стати на коліна і так ся в молитві та в голоді нагло з цим світом розлучитися. Адже там рай вічний... Ви служитель божий — це для душі. А для тіла — ви служитель воєводський. Мусите церкву зробити діючим джерелом, з якого й полинуть найзапальніші оті ваші гасла для збунтованого бидла. Ми з вами — православні, і бунтарі — теж православні. Користуючись гнівом черні худопахольської, зверніть їхню силу на лядську церкву, на католицтво — в цьому є велика нам користь від бунту. Пообіцяйте, не шкодуючи не тільки небесного раю — це зовсім дешево нам коштує, пообіцяйте їм і дещо земне з моїх скринь, і народ піде за нами, піде з воєводства хоч і самому дияволові в зуби... А коли й наразяться вони там десь на збройні полки пана Жолкевського,— нехай їм пан бог царство небесне дасть... Ну, а далі ви, напевне, вже все знаєте, як діяти?

Воєвода говорив, дивлячись собі під ноги. Здавалося, що мислі ці прийшли йому давно, та розгубив він їх і зараз старанно визбирує, єдиний порятунок від страшної загрози бунту і... як захід вести й далі боротьбу проти унії. Годину тому воєвода здавався захопленим тільки школою, тільки друкарнею, тільки Смотрицьким та іншими добропорядними справами керунку воєвод-

ствами. Тепер ходив своєю важкою ходою, наче підкрадався до тисяч життів, і диктував:

— Довідцею стане у них не хто інший, як сотник Северин Наливайко. Та треба, щоб не тільки сотник відчув нашу на те волю і допомогу. Нам усе згодом пригодиться, панотче, на те ми господарі.

— Северин? То я мушу наражати брата на вірну смерть від ляхів?

— Не брат він, а гніву божого достойний раб. Згадайте-но, як він зрадливо хотів разом з Косінським за ворота в П'ятку ся внести, на бік бунтарський ще тоді віддатися. Лякаєтеся, панотче, на початку боротьби. Кров батьківську, а не життя моє й своє шануєте. До того ж сотник з головою вояка, вивернеться й від Жолкевського, не плачте. Все одно на Січ утече.

Дем'ян нахилив голову — згода. Він повнотою збагнув увесь жахливий план воєводи.

— Тепер я все розумію. Та де ж я візьму Северина, де розшукаю його? Князь Януш з Радзівіллом роздражнили, відігнали брата...

— Від того не умирають, зліший буде. Собаку для того навмисно змалку дражнять. Пообіцяйте братові, що Януш помириться з ним, коли сотник подарує Янушеві гармат та іншої зброї замкової. Саме Януш якісь-то свої кондиції має...

— Схаменіться, вельможний князю. Де може Северин узяти гармат і зброї на мир з князем? Та й гнів у Януша не простий. Тут вплуталася його дружина, красуня чешка, Середзянка. То певно, що її любощі з братом спричинили найбільший гнів княжати на Северина.

— Про Середзянку і той ганебний нашому родові зв'язок її з рукодайним моїм слугою давно я мав поговорити з вами, панотче. Коли хлоп забунтує сам — то одна справа, а коли до нього прилучиться ще й дружина його пана — то це вже не бунт, а розправа. Коли вовчиця на когось лютує, того вовки на шмаття рознесуть... Це золотце пана Середзяна принесе нашому родові, нашій великій справі не тільки ганьбу, а й руйнацію, поєднавшись з таким воякою, як сотник Наливайко. О панотче, ся амазонка не до двору нам прийшлася. У сотника Наливайка, крім загравань, вона вчилася не тільки їзди верхової, а й спритності орудувати шаблею. Навіть пушкарську справу вивчала від нього. А пушкар із сотника, самі знаєте, на всю Європу. Шаблею він орудує за

трьох рицарів іспанського двору королівського. Середзянці було чого повчитися у сотника... Недарма пан Криштоф Радзівілл зле серце має на тую амазонку. Коли це ще й не Борзобагата-Красенська виростає на моїх грудях, то...

— Вельможний, ми ся ухилили від справи.

— Ні, панотче, не ухилилися. Пообіцяйте братові й Середзянку, навіть каштелянство в якомусь моєму замкові воєводства... але те все потім.

— То ви насправді думаєте, вашмосць, дозволити Сюзанні стати Севериновою?

Воєвода різко перебив панотця:

— Союзанна, моя мила невісточка, ризикує навіть життям, і це... можливе значно раніше, аніж вона б стала дружиною сотника. Миру між сином князя воєводи та привідцею бунтарів — не буде. Вона може піти з нашого роду тільки в домовину... Та ганьба не станеться, заспокойтеся. А гармати, звісно, не валяються під ногами. Воля пана бога через вуста служників церкви святої повинна вплинути на бунтарів. Їхні полки вийдуть за межі України, маючи від нас і шматок хліба, і Христове напуття. А там... он цісар Рудольф австрійський терпить від турецького султана неприємності, вони воюють. Нехай веде ваш брат туди свої полки бунтарів, у Волощину, на Молдавію, на турків, на самого сатану... і здобудуть вони там споживу та гармати. Звісно, польські гетьмани за турків не подарують Наливайкові. Та то вже його справа, нехай викручується.

Воєвода замовк і сів поруч з панотцем Дем'яном. Якийсь час, неначе в склепі, панувала в хаті моторошна тиша. Потім піп поволі підвівся з лави, рушив до дверей, не мовивши більше ні слова. Воєвода не спиняв його, тільки в двері гукнув услід попові погрозу:

— А не зробите, як велю, чи викриєте комусь таємниці,— вас першого, як бунтаря і наклепника, велю посадити на палю...

— Вельможний...

— Як бунтаря! Не вірю я, що не ви, панотче, приховуєте від мене брата і з ним разом не знімаєте проти мене бунту. Виведіть Наливайка з бунтарями геть за межі України, і шана до вас від мене ще збільшиться. Будьте ж розсудливим, не надійтеся на патріарха, він уже покійник, не допоможе. Ось повідомлення з Львова.

Дем'ян Наливайко як обернувся, так і закляк на по-

розі. По короткій паузі заворушився, мовчки пішов з покоїв, як побитий, упокорений пес. Тільки за дверима повернулася до нього гідність духівника. Поволі випростував зігнутий перед князем стан, знімав догори голову. Він усе збагнув: подяка всепольського сейму воєводі Острозькому за втихомирення козачих бунтів тепер постала як хитрий дипломатичний захід Корони польської, а погрози Петра Скарги приневолити Україну до віри католицької — являють перший ступінь таких заходів політиканських. Та можливий грізний козачий бунт! Він переб'є і всі ті заходи Корони, і дволичну мудрість воєводи. А в завзятку того бунту можна буде й панотцеві Дем'яну винестися над головою самого воєводи...

За всяку ціну розшукати сотника Северина Наливайка! Йому судилася смерть, це факт і божа воля. Ніхто тепер не врятує Северина від неї. І живому попові, рідному братові Северина, хіба що молитися за душу братову залишається.

Молитися!..

Отець Дем'ян так щиро хрестився, як зараз, ще тільки в день милостивої посвяти його в попи. Перехрестився, неначе ліктем одміряв Северинове життя. Відчув, що зайвого ні на палець не попустив,— і в ту ж хвилину рушив ретельно розшукувати сотника, бунтаря і брата, Северина Наливайка.

4

А де його розшукаєш — вітра в полі? Ще сніжаними шляхами та місячними морозяними ночами носився він, шукаючи розради. Спрямував себе на Гусятин до батька, до сестри. А вже в Білогрудці його наздогнала чутка про розшуки сотника гусарів воєводських: дозорці княжати Януша та збройні посланці Криштофа Радзівілла носилися шляхами на Бар, на Дубно, питаючись про вояка на білокопитому коні...

І з Білогрудки сотник уночі поїхав. Сказав, що до Гусятина навідатись має намір, батька старого втішити. А вже за першим лісом Бісова Баба круто повернув у нетоптані копитами сніги, в напрямки, які й вітрам не довіряв, тримаючись затишків лісових...

Отак одної ночі прибився до Олики. З лісу через мерзлі очерета й ситняги продерся в Уласів город. Грушу столітню впізнав, і, мов жива, уявилася картина: на

порозі хати стоїть дівча в запасці дорослої господині, вклоняється так низько, що сотник бачить аж потилицю з підібраними шовковисто-світлими косами і худу тонку шию... «Не забудете заїхати?» — спитала, низько вклонившись.

Під грушею спинив коня й зіскочив з сідла. Подубілі ноги спробував розім'яти хіднею. Під ногами заскрипів невтоптаний сніг. Та вже не був то скрип як у хрещенські морози. Зима зломилася, ішлося до тепла, і сніг захрумтів, лишаючись збитою крижиною.

Ні місяця, ані зірок на небі не було, їх закривали суцільні хмари. Наливайкові здалося від того якось тісно на землі, під кучерявою безлистою грушею. Малось би бути десь за північ, бо ще коли він був у лісі за Горинню, то півні в селі поодинокими голосами проспівали цю віщу пору. І відчув, як раптом потягло його на сон. Навіть білокопитий стояв як спинився, виявляючи крайню втому кількаденним блуканням по степах та лісах.

Старий рибалка, дід Улас, категорично настояв перепочити Наливайкові в нього до весни.

— Чи далеко й до неї? — запитував старий за сніданком у вбогій хаті.— Ніхто не чув і не бачив пана сотника. За цей час пан сотник бородою зарасте, личину сі змінить — ніхто його потім признавати не буде... Хата наша не з показних, дозорця того капосного давно, ще з різдвяних свят, немає в селі. Відпочине й кінь у клуні з коровою, не самотній, то й не іржатиме. А чи й заіржже — хто почує, коли ми на такому відчепі живемо...

Та вже третього дня Мелашку, тепер уже значно вилюднілу дівчину, лишив старий Улас саму на господарстві, бо мусив іти. Дівчина чула приглушену змову сотника з дідом. Трохи боялася за старого. Бо в тому, що сама лишалася в домі наодинці з молодим і вродливим сотником, ще не вбачала якоїсь небезпеки. Ледве добирала дівочим розумом, що парубка в домі треба приховувати від стороннього ока не лише тому, що він сотник гусарів і його ретельно розшукують воєводські збройні люди, щоб покарати за співчуття бідному людові. Приховувати треба ще й від «поголосу» — дивне і якесь лоскотливе в її становищі слово. Та дід, відходячи з дому, наставляв: «Стережи пана Северина, він наш чоловік. Головою накладає за людське щастя. Щоб же ніхто в

Олиці не довідався, що він у нас перечасовує. Вночі буде й надвір виходити, а вдень... зачини в хатині, подай щось з'їсти, та й по тому... А поголосу людського не бійся, пан Северин на себе взяв той клопіт, і я вірю йому...»

Якось єдиний раз за сніданком, десь за тиждень після відходу діда, сотник привітніше заговорив до неї, порушивши страшну мовчанку.

— Що чувати, Меласю, на людях? — запитав і навіть очі відвів геть на вікно, щоб не засоромити дівчину поглядом.— Прошу мене звати Северином, а коли можна, то й братом, щоб щирішою була мені розмова з ласкавою... господинею.

Мелашка скинула погляд просто в очі сотникові і немов обпеклася, як метелик, торкнувшись вогню. Почервоніла, знітилася. Та сотник, бровою не моргнувши, витримав той дошкульний погляд і, ніби не помічаючи ніяковості дівочої, пояснив:

— Певне, в Олиці, крім діда Уласа, є ще рибалки, бідні посполиті, які цікавляться справами поспольства, розмовляють між собою про те...

— Авжеж, розмовляють. Почали повертатися двірські наймити від панів дідичів, прошу пана... Северина. Сама їх не бачила, а чути, що вночі, як і пан Северин, ся повертають домів.

— Що говорять?

— Не чути... Так сі гадаю — лають панів старост а чи їхніх дозорців. Ну... певне, на Низ, до козаків ся правити на весну мають...

Та це була не єдина розмова сотника з Мелашкою. За цілих три тижні подорожування старого Уласа до Гусятина Северин не раз вів мову з дівчиною про долю народу.

Повернувся старий уже забрьоханий поталими снігами, обвіяний і наче аж присушений, як тараня, передвесінніми вітрами. Значно схуд за цю втомливу подорож, навіть кашляв більше, аніж перед подорожжю. Але всміхався цілком бадьоро, бо мав що розповісти засиділому в чеканні сотникові...

Ділову розмову почали тільки пізньої ночі, коли Мелашка, побажавши йому «легкої ночі», вийшла з хатини, де оселили вони сотника. Але не зразу лягла спати. Чула, як у хатинці потушили лойовий каганчик, як поволі притишували голос, довівши його майже до шепоту. Та

всю розмову чула, багато чого нового зрозуміла з почутого. А головне — під час цього підслухання розмови дорослих уперше відчула, що Северин перестав бути їй цікавим гостем, а став близьким, своїм, став дорогим...

«То, може, це й воно, кохання?..» — лячно запитала в думці. І на відповідь відчула трепетний стукіт серця; в тій притишеній розмові діда Уласа з Северином підсвідомо відчула загрозу. Його життя впліталося в якісь страшні і такі до болю бажані події! Наливайко з кожним його словом у хатинці виростав і обарвлювався в казкову постать героя...

— Ну, пане Северине, дякувати богові, повернувся я в здоров'ї і з добрими вістями,— розпочав старий.

Наливайко дмухнув на ворухкий язичок вогню лойового каганця — в хатинці стало зовсім поночі. А це підказувало про обережність — дід притишив голос.

— Були в Гусятині, бачили-сьте, розмовляли? — підохочував Наливайко своїм запитанням.

— Аякже, бачився, говорив. Сестра пана Северина водила мене на теє диво, бо так пан Юрко Мазур на люди вже себе не показує, як кому заманеться. Спочатку батько ваш, поздоров боже, домігся того, щоб Юрко повірив. Мовляв, пан Северин має переказати дещо тому завзятому юнакові. А потім... на власні очі в якійсь хижі біля водяного млина здибали-сьмо... Уклінно віншує пан Юрко пана сотника із щасливою думкою — прислужитися людській справі. Людей, він мовить, вистачає на Бузі й на Дніпрі. І каже, що ганьба п'ятківська ще більше людей на панів розлютила. Та скаржиться сміливець на зброю. Зброї, каже, замало в людей, треба зброю добувати, до січовиків засилати треба людей по зброю та просити допомоги.

— На допомогу просили-сьмо донців. У Путивль до руських я заслав посланця, до білорусів удаюсь. Справу розпочинати треба всім миром, бо пан усюди однаковий, то людська лють на нього теж однакова. Січовики — люди хороші, таж старшина у них здебільшого Короною польською, нобілітаціями отими, як розпустою, себе спаскудила. Такий полковник Григор Лобода! Днини не всидить без бійки, знов, кажуть, на Дунай виправляється. Кращого б гетьмана піднятому людові й шукати немає чого...

— Як Лободу, то й Лободу запросити можна,— вкинув старий і своє слово.

— ...та зовсім зіпсований старшуванням і достатками чоловік, діду Уласе. Нещодавно мав, кажуть, якийсь привілей королівський, ще один хутір добув у володіння, на пана росте... А від пана, діду Уласе, не жди добра. Полковник Ничипір, пам'ятаю, людиною був на Низу. Та саме з ним і довелося мені рубатися за князя воєводу. Міг прокляти...

Потім довго говорили про батьків Северинових. Лютує гусятинський пан Калиновський. Одного двірського наймита палею звелів скарати за те, що той нібито з військ Косінського після поразки повернувся. Наймит, звісно, втік до Юрка Мазура, а Калиновський ще більше розлютився, грунти та ліси прирізує до своїх земель, незважаючи, що вони споконвіку належали комусь із посполитих...

Того, як умовлявся Наливайко з дідом Уласом про свої мандри до Брацлава, до Острога, Мелашка не почула. Коня лишав на опіку рибалки, а сам мав іти від села до села,— прислухатиметься й придивлятиметься.

— Якомусь панові за двірського наймита дров нарубаю, комин витоплю, а в іншого коневі мазку пущу, дідусю,— признавався Северин на прощання.— Аби-м на власні вуха чути, на власні очі бачити своїх спільників і ворогів...

І ранком, коли Улас будив онуку поратися з коровою, коня сотникового у клуні ж поводити, напоїти, сотник Северин Наливайко проїздив уже третю милю від Олики на возі якогось спроданого крамаря. Крамар із дужим служкою якийсь час недовірливо позирали на заросłого бородою балакучого чоловіка в старому, поруділому від давності кобеняці з овечого сукна. Та згодом упевнилися в цілковитій безпеці й також, як і подорожній, охоче розповідали йому про поговори й настрої людські у львівських землях на Холмщині...

5

Запам'яталася панотцеві Дем'яну Наливайку ота ніч у покоях старого воєводи. Наче гроза пройшла безжально ламаючи найміцніші мури душевного супокою панотця. Старий князь Острозький немов ще одну, на цей раз уже останню, виправу вчинив із військом на

землі супостатів кримських чи на придунайські володіння ханів турецьких. Несподівано наскочив і розгромив, розвіяв за вітром спалені на своєму сліду оселі!

З тої ночі минуло чимало часу. Дем'ян Наливайко повертався з довгої подорожі по Брацлавському воєводству, з Бара. Добру сотню церков відвідав, і проповідь повстання народного в ім'я віри Христової, православної несподівано для віруючих залунала з церковного амвона. Дем'ян говорив з посполитими в селах, з рибалками на ловах по озерах і річках. Говорив з бродячим людом по лісах і степових шляхах. Тріщали голови віруючих від панотцевих проповідей, як палаючі оселі на сліду виправи воєводи Острозького!..

По шляху на Бар після полудня одного погожого дня панотця спинили лісовики. Старший звелів попові злізти з коня й віддати шаблю та німецький самопал.

— Куди прямували, отче? — запитав старший.

Отець Дем'ян намагався вдавати спокійного, та це було важко зробити, коли тремтіли щелепи й слова звучали, як у перемерзлого жебрака.

— Шукав вас, браття,— відповів піп, недовго думаючи.

Повстанці перезирнулися.

— Як то, нас шукали-сте? Радимо розважним бути, панотче, і не брехати. Куди прямували, питаю?

— Ви єсте добродій Юрко Мазур? Чи вірно мене інформовано? — запитав піп, набираючись сміливості, коли здалося йому, що він упізнає в старшому сина гусятинського реєстрового козака, в якого край села «криниця з доброю водою й сусідка-молодиця з гарною бровою...». «Аби тільки не помилитися»,— блискавично майнуло в думці. Уста говорили далі: — В сусідній церкві мене інформовано ласкаво, іж саме на цьому шляху зустрінути маю майбутнє лицарство України з паном Мазуром на чолі. Я єстем панотець з острозької замкової церкви і сповідник нашого найдобрішого князя Василія-Костянтина. Йогомось воєводі нашому, князю Острозькому, припадає до душі святе рушення народне...

— Ого, добре відбріхуються батюшка.

— Ось мій хрест, коли ви християни. Православна церква терпить від латинців утиски, а з цього йдуть і утиски панів польських на поспольство. Православний князь український, пан Острозький, сам у неволі у ляхів

і народові своєму радніший би полегшити в житті, та невільний він у тому. Королівські універсали і накази ся підпирають військом і гарматами, що є в руках відступника від православної віри Станіслава Жолкевського. Щоб позбутися загарбництва короля польського та унії церковної, треба вставати і князям українським і виставити своє військо, озброєне шаблею гострою, ділом пушкарським і порохом та свинцем...

Мазур довгий час придивлявся до попа і, нарешті, впізнав у ньому проїжджого, що заїздив у двір напувати коней і до молодиці сусідньої так привітно говорив. Піп тоді не сказав, хто був, але великий почет мчав за ним на конях; це говорило, що птиця з хижаків. Спочатку не вірив поповим словам, та Дем'ян так запально говорив, переконливо доводив потребу повстання та запевняв у щирості самого воєводи проти Корони і панів польських, що довелося згодитися. Мазур віддав попові коня й шаблю, а коли довідався, що піп є рідний брат сотника Наливайка,— відчув себе навіть винним перед ним.

Та на запитання попове, де можна розшукати брата Северина Наливайка, Мазур сам нічого не сказав і звелів іншим не говорити. Піп зрозумів, що Наливайко в Барі, що він керує всім повстанським рухом в Брацлавщині, але розшукати його тільки щасливий випадок може допомогти. Бо повстанці не скажуть, а інші про те можуть зовсім не знати...

Так, побувавши у Барі, навідався в Брацлав, повернувся через Хмільник і Костянтинів до Острога; ледве дух тримався в тілі, зморенному подорожуванням верхи. Наливайка йому не пощастило розшукати. І в Барі, і в Брацлаві, і навіть у Хмільнику попові говорили, що Наливайко «тут», але побачення з ним ніхто не наважився влаштувати, бодай і за велику ціну, пропоновану попом. Так і повернувся до Острога з єдиною втіхою, що доручення старого воєводи він виконав блискуче... Поривання народу, здається, спрямовано саме на нагальну потребу вирушати за межі воєводства Острозького, щоб здобути в турків чи в волохів зброю і загартуватися в боях. Аж тоді вже ставати на захист ладу на Україні. Якого ладу — про те нікому, навіть собі, не говорив пан-отець Дем'ян.

6

Воєвода влаштував у замку весняне свято. Наїхали гості з воєводських земель, сусіди, далекі й близькі. Прибув і син Януш з жінкою своєю, Сюзанною Середзянкою, старого Середзяна з Чехів дочкою. Вона сердечно привітала свекра в його напівмонастирських покоях. Щороку старий говів у Дубненському монастирі, переодягнувшись із панських шат у вбогу лотрівську одіж. Два роки, перебуваючи в Дубно, Сюзанна мала нагоду приймати свекра у себе в гостях. Цього ж року звада з Косінським, потім нагальний сейм і нелади в краю відтягли старого, і великопісне говіння та побачення з невісткою не відбулося.

До латинців-католиків не був прихильний рід Острозьких. Свого сина Януша за зраду церкві православній воєвода ладен був прокляти й на очі не пускати, коли б не мати Янушева. А потім застаріло те, і по смерті жінки Острозький затамував ненависть і образу, навіть звик до католиків у своїй родині. А Сюзанну підкреслено охоче приймав у себе, був ласкавий до неї навіть на самоті. Була вона жінкою веселою і молодою, незалежно поводилася навіть у старого свекра в замку. Розуміла, що дар природи, свою жіночу красу і молодість, як яблуко дозріле, коли сама не зірве вчасно, то черви підточать і падолистім упаде воно, нікому не потрібне. Жовтенькі шнурочки, що стягували на грудях сріблясту з червоними виноградинками атласну сукню, уміла навмисно розпускати серед рицарства молодого, серед гостей.

Воєвода Василій-Костянтин закликав до себе в покої вірного свого маршалка і в присутності зятя Радзівілла дав розпорядження про слугування гостям. Кілька хвилин тривала розмова, після якої цілком спокійний і певний вийшов князь до своїх гостей. Здивувався, коли серед слуг і лакеїв побачив кількох нових, невідомих йому чоловіків. Його двірський маршалок робив свою справу продумано і спритно, але здалося старому щось дивне в його діях...

Господар — веселий, гостям радий. Для кожного знаходилося в нього слово привіту й шани господарської. А особливою увагою воєводи користувалася його невістка Сюзанна. Їй приділялася найщиріша і наймиліша посмішка, до неї промовлялися найсердечніші слова.

Гостям-приятелям висловлював батьківське захоплення невісткою. Вона й учена не гірше за його сина Януша, вона й привітна, що й дочку Єлизавету в тім перемогла, і станом, прибраним шляхетно, не викликає, як інші, старецької огиди.

— Забуваємо, панове, що вона й католичка в роду Острозьких,— голосно говорив гостям при синові й невістці. Середзянка червоніла від тих підкреслених компліментів, а Єлизаветі Радзівілловій здавалося, що чешка перехопила належні тільки їм струмки батьківської щедрої ласки. Вся шляхетна молодь на святі у воєводи починала запобігати уваги в Сюзанни, з нею танцювали найкращі танцмайстри, про неї шепотілись визнані в краю кавалери, звитяжці над найхолоднішими серцями красунь. Навіть слуга новий, заросліий чорною, густою бородою, але визивно стрункий і бравий, навіть і він не зводив очей з обласканої господарем Сюзанни.

І кожен згоджувався в думці, що не самий тільки шляхетський етикет змушував чоловіків стежити за прекрасною чешкою. Її чарівні блакитні очі і завжди невинно усміхнені благородні уста та скромне поводження в танці чарували гостей. Нехай рід її не такий відомий, таж сам канцлер Ян Замойський, наближаючи до себе і до Корони Януша Острозького, вшанував відвідинами на Чехах старого Середзяна.

На початку святкового обіду воєвода обдарував гостей. Така звичка була в роду князів Острозьких, привезена ще з Литви. Щороку один-два рази справлялося свято в замку резиденції, щоб ушанувати якусь подію в воєводстві. На святі старший в роду роздавав присутнім подарунки. Цього разу святкувалося на честь славетної перемоги військ Острозького над Косінським.

За великим столом слуги наповняли вином срібні келихи гостей. Келих Сюзанни наливав молодий слуга, що разом з маршалком був у покоях воєводи. Сюзанна сиділа поруч з воєводою, і воєвода бачив, як у того слуги ледве помітно затремтіли руки, коли відкривали затичку візерункової фляги...

— Мої поважні гості і гречна громадо! — привернув воєвода увагу гостей.— Дорогі мої сусіди й рідні! Два роки нашому супокоєві загрожувало небезпеченство від лотрів і грабусів на чолі з шляхтичем Косінським, якого підступно засилала до нас висока якась рука хитруна політика. Ті лотрівські бунти нервували нас. Ні з'їсти, ні

спочити, ані повеселитися в такій ось компанії. Як на поході себе мали. Та нарешті ми позбулись Косінського, завдавши поразки в першу чергу тим політикам... Меч у міцній руці Острозьких розрубав ті хитрощі охочих нападати на нас. Нехай пробачать мені дорогі гості, сущі в вірі католицькій. Мушу сказати, що й проти унії, проти навали ксьондзів і ляхів, проти всіх панів-папежників ми виставимо, крім гусарів, ще й численне українське військо. Пани ксьондзи хоч і переважають нас, то хіба що кількістю куховарок, яких вони за жінок собі тримають, ці фарисеї. Наш край у великій тривозі. Зараз уже не про маєтки йдеться, а про душі. Майстрові з цехів, люд посполитий іде на захист усього краю. І нікому, нехай найпідступнішими методами віри католицької, не пощастить зневажити міць української землі... Я пам'ятаю вашу перемогу під П'яткою, то був кінець авантюри страшної й ганебної... Особливо завдячуємо княжаті Янушеві, моєму синові, за ту перемогу. Тоді ми на Краків уже позирали, втікати збиралися. Така ж наша дяка другому українському рицареві, сусіді нашому, князеві Вишневецькому,— він-бо мужньо доконав того богопротивного лотра і авантюриста Косінського. Шана й подяка іншим моїм звитяжним сусідам і друзям, що мечем своїм, крицею допомогли покласти край неладам у воєводствах. Будемо сподіватися...— воєвода побачив, що Сюзанна взяла піжними пальцями свій повний келих. Ще більш схвильованим, урочистим голосом поквапливо закінчив тост оголошенням про подарунки:

— Дарую вас, сусіди й рідні, своєю милостю, чим бог обдарував нас, недостойних. Тобі, князю черкаський, Прилуку віддаю і грамоти Баторієві на неї, та й забудемо недавню сеймову сварку, будемо друзями, як і раніш. Тобі, друже Якубе, повертаю ліски, що батько твій за борг втратив їх. Мій маршалок прочитає всім про нашу добрість. Тобі ж, Сюзанночко, за ласку цоречкову [1] дарю...

Сюзанна спалахнула, погляпула на чоловіка навпроти стола і зворухнула келихом до присутніх. Воєвода на мить завмер, спостерігаючи, як невістка з наївної радості вип'є вино, не дослухавши навіть його промови. Але Сюзанна заспокоїлася і келих знов опустила на стіл.

---

[1] Цоречковий — доччин.

— Дарую тобі село Білогрудку, що по сусідству з маєтком пані Оборської лежить над річкою. Там велю збудувати замок з покоями, аби моя невістка мала відпочивати, коли шумлива Горинь у кручах співатиме їй колискової пісні. Вип'ємо, панове, перший келих за ласку й красу, за їх тепле слово...

Перехиляючи свій важкий келих, князь стежив за невісткою. Вона, як ягода дозріла, неначе думку якусь пустотливу відігнала з голови, всміхнулася, і рука понесла вино до вуст.

У ту хвилину, коли розжеврілі й усміхнені вуста, як квітка, розімкнулися, щоб випити свекрівське вино, біля Сюзанни опинився зарослий бородою слуга, що так пильно милувався красою чешки. Без слів, але владно, взяв у неї з рук келих і, вхопивши рукою слугу, що лагодився уже втікати, дав йому те вино:

— На випий сам, щоб довести ласкавій пані, що у вині немає трутизни!..

Сюзанна відсахнулася. Під одягом слуги вона помітила добре приховану шаблю, а голос його так міцно пролунав, що скоріше нагадував голос грізного начальника, а не слуги. Інстинктивно закрила долонею свої уста. Чи боялася вона, щоб отрута з рук слуги не потрапила таки їй, а чи ховала ім'я того, чий голос здавався подібним на голос цього рятівника? Такий голос вона пам'ятає у сотника Наливайка. Сміявся він чи наказував, співав а чи учениці своїй високій пояснював примхи степового козачого коня — його голос звучав, як пестощі коханця...

Гості вмить поставили келихи на стіл. Невимовне збудження от-от вирветься в гніві й паніці. Що це: зухвалість слуги чи справжнє попередження нещастя? А слуга тим же голосом заспокоював:

— Трутизна, панове, тільки в цьому келиху. Хто має охоту перевірити, той може спробувати з нього. Цноти вельмишановної пані Сюзанни непокоять одну... особу, що, як боягуз, надіслала сюди з трутизною цього підкупленого відлюдька. Спокійно пийте з решти келихів, господар має добрі вина в дідівських льохах.

На доказ того він ухопив з рук гостя перший найближчий келих і зопалу випив його до дна.

Воєвода нарешті опанував себе. Десятки пар очей запитливо дивилися на нього. От-от гукне котрийсь з гостей прокляття дому і роду цьому. Краще вмерти і

тим довести свою непричетність до отрути, аніж випустити гостей з думкою про господаря як про злочинця, про вбивцю. Таки вилилася зятева зла неприязнь до Сюзанни отрутною жовчю в її келих.

Тремтлива рука воєводи знялася врівень з білою головою.

— Ганьба! — крикнув князь, потрясаючи рукою.— В моїй господі ніхто не посмів би чинити вбивство, та ще й такими мерзенними способами. Це брехня!

Рука, як шаблею, рубонула повітря і вже вхопила келих з отрутою. Та збудження воєводи і десятки років життя на клопітній землі відібрали в нього сили. Голос тримався, уста говорили, а тіло здригалося, розхлюпуючи не князю вготований напій. Нарешті вклякнули й ноги, князь хитнувся, і келих впав на підлогу, покотився...

Та честь господаря врятована. Він ніби опам'ятався, звільненою рукою провів по чолу, видушив на устах посмішку й примирливо мовив:

— Старість — не радість...

А зарослий бородою слуга, що добре розумів збентеженість господаря, уклонився присутнім, ховаючи в низькому поклоні іронічну посмішку, взяв переляканого слугу, що насипав отруту, і рушив до дверей.

— Не карайте його, прошу вас,— ледве чутно вимовила Сюзанна, здіймаючи сполохані очі на свого бородою замаскованого рицаря. Рука його не випустила нещасного, але нерішучість блиснула в очах, він затримався на мить у залі. Сюзанна відчувала, що бореться він сам з собою, чекала перемоги й боялася її. Так, це він... Загрозливу паузу порвала першими, які збрели на уста, словами, а очі говорили інше.

— Така жахна... помилка, пане, пане...

Сюзанна раптом схилила голову на руки на столі і, як дитина, заридала. І хто з присутніх міг думати, що молода дружина княжати Януша плаче не від переляку чи радості за врятоване своє юне життя?..

— Заспокойтеся, благаю вас, шановна пані. Повірте мені, заспокойтеся...— слуга торкнувся рукою плеча Сюзанни, і в ту ж мить рука смикнулася назад. Плече здригнулося, як від розпеченого заліза, а жінка плакати не перестала. Тільки безнадійна любов і радість несподіваної зустрічі могли б спричинити такі рясні сльози.

Наливайко — бо то був він — ще раз окинув поглядом

закам'янілих гостей, злегка зітхнув і вийшов, волочачи за собою нещасного слугу.

Острозький замок огортала глупа ніч. Була пора, коли все живе завмирало на коротку мить в солодкому і всескоряючому сні.

І ось в ту пору глупої ночі заскрипіли ковані двері Онопріївської церкви. Розчинилася половинка настільки, щоб випустити людину, і знов причинилася за нею. Людина постояла біля дверей, ще раз перевірила рукою, чи щільно вони причинені, і рушила геть. Мовчанку ночі тепер порушував нестримний цокіт козачих підків об камінну стежку від церкви до воріт.

За ворітьми козак знову постояв, розмірковуючи, і пірнув у ніч. Та біля воріт до подвір'я панотця Дем'яна він знову виринув, озирнувся на церкву й рішуче пішов до хати. Панотець не спав. Подія за урочистою вечерею у воєводи не виходила з попової голови. Хто він, той рятівник чешки? Невже справді Северин? То, значить, у них...

Думки ставали дедалі тумаиніпіими, безладними. Піп уже й не перевертався на своєму зім'ятому ложі — от-от засне, але ще вчув, що в його подвір'я зайшла людина. Її тверді кроки наближалися до хати.

Коли почувся перший глухий стукіт у дубову дошку дверей, панотець Дем'ян уже був біля них.

— В ім'я отця і сина, хто там?

— Амінь! Брат твій Северин, отче Дем'яне. Впусти на слово братнє...

Дем'ян упізнав голос і раптом згадав його за вечерею у воєводи. Це ж голос рицаря, що врятував Сюзанну. І дивно: попа розбирає сміх чи від тої згадки, чи від несподіваного візиту брата, а чи від надмірного хвилювання. Він нестримно й голосно сміявся, впускаючи брата.

— Чую, весело живеться княжим духівникам,— сухо промовив Северин замість привітання.

Піп перестав сміятися. Тремтячими руками клопотався з кресалом і трутом, запалював недогарок свічки. На брата з острахом позирав і чекав лиха.

— Що ж, брате Дем'яне, війну супроти Корони знімаєш, чи то брехні такі ходять у народі про тебе?

Піп намагався удавати спокій, вдивлявся в неголене лице брата Северина. Дивувався, що на святі у воєводи

не впізнав його. На запитання удав здивування на обличчі, запально відповів:

— Звичайно, балачок усяких не уникнеш. Та чи в силі ми супроти Корони ся знімати з голими руками?.. Але де ти взявся, Северине? То ж диво. Сідай і повідай мені, де був, що маємо чинити. Князя воєводу вельми стурбувала та причина за обідом... О, заспокойся, брате, я теж певен, що там була трутизна... До речі, воєвода виголосив своїми устами — дарує тобі турецьку шаблю, золотом кована, і стверджує подарунок від невістки — коня білокопитого... Та сідай, еж у брата ти єси.

— У духовного наставника княжого...

— І твого потаємного однодумця, Северине. Посповідався б ти, брате. Вже відколи без причастя ходиш, церквою нехтуєш.

— Запевняю тебе, що й зараз тільки-но з Онопріївської церкви йду. Там зв'язаного виродка того лишив голого, янголицям на втіху.

— Не богохульствуй, Северине.

— Лишім це, панотче Дем'яне, про інший час. Я слухав твої проповіді в Барі і в Хмільнику. Мені розповідали люди по всій Брацлавщині, що рух посполитих підтримує і церква православна. Чи щиро те у тебе? Признавайся, яку каверзу вигадуєш іще на голови змученого народу.

— Щиро, Северине. Корона знову збирається будувати фортеці на Дніпрі. Українське козацтво і славних мужів до керма державного не допускає, реєстри не збільшує й утримання не платить реєстровцям. Як щирий рачитель православія і краю, князь Василій-Костянтин на боці свого народу...

— На шиї, а не на боці. Кажи про себе. На боці й чиряки схоплюються в того народу. А ти добре завчив усі скарги нобілітованих. Як по писаному шпариш.

— Ти зле міркуєш, брате Северине. Твій вчинок на вечері...

— Мене там упізнали всі? — як у підсудного на допиті, запитав Наливайко.

Панотець поблажливо захитав головою:

— О ні, будь спокійний. Крім Сюзанни, навіть я, твій брат, не впізнав тебе. Але певен, що старий князь коли і не впізнав, то догадався, чого так плакала красуня чешка.

— Ну, ти облиш це...— Наливайко підвівся з лави і

відвернувся до вікна. Під кунтушем піп аж тепер помітив шаблю.

— Ви її таки отруїте? — тихо запитав Северин, не повертаючись від вікна. Дем'ян підійшов ззаду до брата, поклав руку на його мужнє плече. Наливайко не обернувся, чекав на відповідь чи, може, й сам забув уже про те запитання, дивився крізь вікно у темну нічну порожнечу. Піп, нарешті, заговорив голосом, яким і сам сатана не вмовляв Єву на первородний гріх. Довго й настирливо говорив про славетний український рід князів, про полковників і рицарство козаче. Говорив про корону українську, про народ, який бунтує. Але коли очі його зустрілися з очима брата, що поволі обертав голову від вікна, піп згадав про запитання:

— Будь певен... Сюзанна... коли і вмре, то тільки своєю смертю...

— Значить, таки отруїте... Ну, давай, продовжуй про народ.

— Ми благословляємо те рушення народне, бо воно обіцяє грядущу славу нашому краєві.

— Благословення ваше для ситих, а не для голодних повстанців придатне. Потрібна зброя, порох, гармати, а не кропило.

— Все буде, брате Северине. Он полковник Лобода з реєстровиками на Джурджево пішов і незабаром повернеться в Січ з великою здобиччю і зброєю.

— Гетьмани ж польські пильнують про мир з турком.

— Бардзо пильнують, але що ж нам до того? Гетьмани польські, а не ми.

— Правдиво, та не дипломатично, брате. Адже зачепиш турка — наразишся на жовнірів Жолкевського, що зараз у Молдавії порядки наводять.

— Тю, які дрібниці тебе турбують. Замойський знов напише воєводі або в Січ, що їхні люди турбують турка, от і все. В Січі посміються знову з того, а Острозький відповість, що то вільний люд собі козачим хлібом бавиться. Повернетеся ж з гарматами, з порохами й зброєю — як рідні будете прийняті у воєводстві. Тобі князь і грамоти королівські...

— Каштелянство, шляхетну дружину...— докінчив Наливайко, і вмовкли обидва.

Постояв біля вікна, потім пройшовся по хаті, в тяжкій задумі, як людина, що має вирішити долю цілого краю. Дем'ян знітився від репліки брата. «Випадково вирвало-

ся слово, чи знає все?» — билася думка в поповій голові. Аж Наливайко спинився і, дивлячись просто на попа, різко сказав:

— Як брата рідного, а не князівського духівника, питаю: допоможеш озброїти полки повсталих чи тільки що колискові пісні про благословення співатимеш?

— Хрестом клянуся! З казни воєводи будуть видані червінці, а з моїх рук благословення й корогви. Тільки дістань і віддай Янушеві десяток-півтора гармат, щоб помиритися вам і згодом сили ратні з'єднати для боротьби...

— Годі, Дем'яне! Вашого Януша поляки не віддадуть ні за які гармати й цілі замки, даремно стараєтеся. Продажна шкура кожного пана на Україні цінується тільки на торгах Кракова й Варшави, а ми й за безцінь не потребуємо того падла, не то що за гармати... Але беру твої слова на віру і обіцяю, що на перших порах я не зачеплю воєводи. Твоя робота відчутна й серед повсталих,— вони стоять за негайний похід за Тегин. Та я всіх сил докладу, а не підуть повстанці з України. Звідси почнемо...

— Тим зашкодиш справі нашого рідного краю...

— Годі, кажу! Кому ти брешеш, паночте? Адже я знаю, що з князем готуєте наразити мене на жовнірів гетьмана Жолкевського. Придумано розумно, що й казати, та не підемо ми з України і, доки там Жолкевський з Молдавії повернеться, встигнемо декого приборкати і виставити своє військо проти гетьмана. Нас підтримає не тільки Січ, підтримають такі ж працьовиті люди півночі й заходу, підтримають і реєстровці. Ми не бунт оголошуємо, а справедливий суд, і тяжке панське ярмо народ таки скине з своєї шиї!

— Що ти мелеш? Схаменися, Северине!

— Так говорить народ, а не я. Ви радитеся рушення народне розбити силами польської держави. Чужими руками жар вигортаєте, брате, мріючи про українську державу. О ні, цього разу не Косінському до рук потрапить оте рушення. Про те подбаю я й без вас. Тепер я добре розумію тяжку помилку під П'яткою і вдруге її не зроблю, не сподівайтеся з воєводою. Народ розкусить його побожність, я тому допоможу. Ми будемо бити пана, якому б розп'яттю він не молився і яких би клятв не виголошував перед народом. Пан — есть пан, як вовк над отарою обдурених, замучених людей...

Що ж до Криштофа Радзвілла, то йому я першому знесу роги, навіть там, на Литві, його дістану. В моїй крові течуть сльози наших людей, у моєму серці запалав вогонь їхнього гніву на пана-гнобителя. Стережися, брате, того вогню, спопелить він і тебе, не зважив ши на хрест у руці і братню кров у жилах...

— Северине,— благально озвався піп, спантеличений повним розкриттям таємниці князівської змови і страшною погрозою брата.

Наливайко не зважав на те благання.

— А коли й трапиться на якийсь час невдача і сили народу не подолають панської навали, то ми подамося на північ, до народу руського, і вже з ним напевне доконаємо панів, звільнимося від того ярма й безчестя... Отож ще раз і востанне питаю, як у брата: чи буде збройна допомога, а чи перешкода рушенню? Відмовся, брате, від князівської витівки, не з руки нам з воєводами.

Северин Наливайко розкрив поли кунтуша і взявся за ефес козацької шаблі. Це вже не був кревний брат отця Дем'яна, то був ватажок грізного повстання народу.

— Буде, буде. Але ти мусиш ся винести геть за межі воєводства, або ж я... буду скараний на палі цими ефетами [1] можновладства...

— І це знаю, панотче. В ту ніч, як ви змовлялися з воєводою, мій чоловік вас підслухав у покоях... Хоч у Сюзанни й панська кров у жилах, та батько її завжди з козаками мирно жив. Не хочу я смерті цієї... хорошої й корисної нашій справі жінки в домі найлютішого ворога, католика Яцуша Острозького. За її наглу смерть найжорстокішим суддею воєводи буду я. І не вигадуйте якихось «любощів» — як ви висловлюєтеся побожно. У чешки молодість, як пишна квітка. Коли б росу ранкову випив з неї чи вітром степовим пелюсточки квіту поворухнув — не вам з воєводою боронити честь такої жінки. Коли не бог, то совість людська нехай вас переконає, що не з цієї роси живитися маю, завдаючи ганьби жіночій і своїй честі... І ладити її за мене — даремна праця. Я знайду собі дівчину, яку-небудь рибачку... власне, вона вже й є, в неї й ховаюся від вас. Не судіть Сюзанну за мене, та й мені не судді ви в такій природній бурі... Сюзанна!

---

[1] Ефети — давні афінські судді.

Наливайко глибоко й важко зітхнув. Потім, немов прокинувся від хвилинного сну, спокійно заговорив:

— Ну, ось і вся розмова, та й ранок надходить. Натякнеш воєводі про Сюзанну, що я мимоволі тут згадав, у ту ж мить вважай себе покійником... Того дурня з церкви випусти і порадь йому мені на очі не потрапляти. Прощай, брате. Обіцянку про зброю я приймаю. Повстанням керуватиму я, а не воєвода.

— Схаменися, брате! Ми ж нічого ще не поговорили, у мене свої... свої...

Та Наливайко поспішав до ранку залишити замок...

7

Брацлавщина, як рій, загула. Спочатку крадькома від своїх панів сходилися люди погомоніти. Потім потрапляли в ліс, а з нього в Бар чи в Брацлав, а то й просто тяглися до Острога. Защеміли давні, ще дідівські, виразки, згадалися несплачені панами борги. Ідучи до Острога, об'єднувалися в десятки, в сотні, охочі сотниками ставали, сміливіші здобували бодай якусь зброю, пробували свої застояні сили. Там каштелянові добром порадили віддати сідла, там іншого примусили поділитися зброєю, а то й віддати всю, яка в нього зберігалася. Пішла гуляти по воєводствах чутка, що сам старий князь знов збирає дружини вільного козацтва. Ніхто гаразд не міг сказати, в яку війну встряватиме воєвода, але поголоску підхоплювали попи і старанно втовкмачували в голови повстанців, що Острозький дає волю посполитим на козакування, щоб потім усіх у військо, у реєстри записати.

В Білогрудці чоловіки весь день гомоніли біля хат і надвечір таки зібралися до клуні коваля Матвія. Неначе знав Шаула, що білогрудківці саме сьогодні зберуться до нього в двір. Два роки не навідувався додому з князівських кузень. Сьогодні з'явився, як перший чорногуз із півдня. З уст в уста, із двору в двір переказувалася нечувана новина: покараний дозорцями коваль кинув княжі кузні і прийшов додому. Та ніхто його дома не чіпає, княжі дозорці як і не бачать. Такого не пам'ятають навіть найстаріші люди на селі.

— Щось тут є, присяй-бо, тут якась халепа є.

— А те й є, що Матвій кинув кузні й прийшов.

— Отож-бо воно, прийшов. А хто його пустив від воєводи?

— Повинен би хтось-то пустити. Людина посполита своєю волею ходити не мала б. А ке лиш зайдім, поспитаємо. Чутка така, що й інші пішли. В Острозі охоче військо збирається, може, гляди, й ліси не панські стануть...

До клуні зайшов і Матвій Шаула, оточений десятком селян молодшого віку. Він без шапки, як дружко на весіллі. Місцями вигоріла на сонці й у кузні батьківська свита незагорнута і поясом кармазиновим не підперезана. Верхній замащений гудзик з сирищі тримався тільки на одному ушивальничку й теліпався, як переспіла ягідка.

Після навального дощу стояли в дворі, на стежках, калюжі забрудненої води, під ногами розбризкувалася розквашена земля. Матвій позирав на свої морщені постоли й струшував ногою з них налиплу грязюку. В клуні примовкли сусіди.

— Так от і маємо: то були князівські, воєводству подушне, поземельне й так відробляли і ніч і день, а тепер віддано нас ще католичці, домініканцям...

— Як то віддано? То виходить, що ми худоба безрога?

Матвій засміявся.

— Гірше за худобу стали. Ми їм належимо тепер, як кисет, як істик. За кілька дубків, що ними треба хату лагодити, я два роки вже відробляю і краю не бачу, коли ж кінець. Хто чув, що лісок оцей понад Горинню панський? І дід мій не знав того, і батько здивувався б, узнавши, що син його Матвій панським ковалем став за два дубки з того лісу. Був ліс наш, людський, віділйшов до пана. Пан король грамоту написав, і все. Яке боже чи людське право мають ті польські королі гендлювати мною, людиною? Живі люди, ми тільки за те, що не пани, що працюємо до поту чола, відходимо перелічені, як карасі в рибальському кошику.

— Відходимо?

— Відходимо до майна домініканців та пані Середзянки. Хоч вона й чешка, а не полячка, та панське ярмо однаково мулить шию нашому братові. Нас подаровано разом з землею, з худобою, з собаками, і будьте певні, король напише грамоту й на це.

— А пані Янушева,— вихопився титар з каплиці церковної в селі,— пані Янушева домініканський костьол будуватиме в селі, ксьондзів понаводить і нашу предківську віру православну замінятиме на віру панську, католицьку...

Зірвалося кілька обурених голосів:

— Не дозволимо! Не будуть вони торгувати нашим тілом, нашими душами! Де ж право людське? Доки таке терпітимемо?..

— Чортів їм три коробки в печінки!

Білогрудківці захвилювалися. Хтось до коліна переломив дубовий ціпок і обома цурками погрожував у повітрі, викрикуючи слова протесту, ненависті до панів, слова заклику до визвольного бунту.

— Пани жируватимуть з красунями, а нами розплачуватимуться за той бруд розпусний? Діждалися... .

— Шкуру позлуплюють із живих!

— Отож, люди добрі,— озвався Шаула,— і відгукнімося на рушення народне проти всякої панської сваволі. Охоче військо козачим зватиметься, своїх полковників, гетьманів оберемо.

— І в реєстри впишуть?

— Самі впишемося. Тільки ж це не буде ота нобілітація польська, що на задрипаних панків вихрещувала нашого брата нобілітацією реєстровою...

— Правду каже Матвій.

Селяни слухали коваля, як благовісника нових, омріяних часів. Замість щодень тяжчого поневолення — вільне козакування. Кожен, як сам умів і розумів, в уяві малював те нове життя без пана в країні. У кількох селян з'явилися й шаблі біля пояса, а один у дозорця воєводського забрав і рушницю. Іти козакувати лагодилися негайно, сьогодні ж.

Починало вечоріти, коли до ковалевого двору під'їхав товстий, огузкуватий вершник, що пильно вдивлявся в двір, немов пізнаючи, куди прибув. Здавалося, що в сідло його, як дитину, всадовлено й пущено коня шляхом. Ішов кінь, доки йшлося, а тепер став. Та раптом те опудало переконалося, що доїхало куди слід, тоді зовсім по-козачому спритно зіскочило з коня й попрямувало в двір. Матвій озирнувся, впізнав попа Дем'яна.

З клуні метушливо рвонулось кілька боязкіших селян. Матвій спинив їх і вийшов назустріч попові.

— Благословіть, панотче... Навідатись до родини прибув, два роки не бачився з дітьми і з людом.

— Господь бог да благословить тя, брате. Похвалібно вчинив єси, що і родину, і сусід провідав. Чи не було тут часом пана сотника Наливайка серед вас?

— Сотника Наливайка? Не було, панотче, от і сусіди подтвердять. Заходьте до хати,— запросив Шаула для годиться.

Не випадковою здалася Матвієві ця поява попа біля його двору. Та приїхав той на самоті, а вечір уже спадав на землю. Чи не здумає ще й ночувати в коваля, хоч Білогрудка має і солтисів, і дозорця з кращими, як у коваля, хатами та харчами.

Селяни знов почали сходитися до гурту. Панотець Дем'ян у хату не пішов. Статечно оглянув дворище, до людей придивлявся. Декотрі ховали шаблі, задкуючи між люди. Та піп устиг помітити озброєних, тихенько посміхнувся до когось у гурті. Ішло мовчазне змагання, хто перший заговорить. Шаула не витримав, заговорив:

— Чули ми, панотче, що у воєводстві збирається охочий люд у військовий похід якийсь. Чи не сказали б ви при цій нагоді правду мировi? Народ кипить, вирує, як залізо, гріється в горні тих чуток.

— Навпаки — до замкових покоїв відомості сі доходять, же народ бунтарством ся бавить, на валку збройну з людьми князівськими жадає йти. Того паче прибулем до вас — довідатися істину.

— Не чули про таке.

І знов замовкли. Піп відчув, що саме зараз час йому розпочинати. Ще підступив у гурт, вуса товсті розгладив. Аж за воротьми стиха заіржав кінь,— гурт селян обернувся на вулицю. Біля воріт з повного бігу спинився вершник у старшинському жупані. На поясі висіла шабля, на чоботях забриніли остроги, коли вершник, лише мить поміркувавши, рішуче зіскочив з сідла. Трохи осторонь від попового коня накинув ремінні поводи за кілок і попростував у двір. Йому назустріч рушив здивований отець Дем'ян.

— Я так і поклав на тому, же ти, брате, був або будеш тут. Народ, як бачиш, готовий.

— Бачу, брате, що спритність твою я не дооцінив. То добре, що народ розуміє потребу не захищатися, а нападати...

І сміливо ввійшов у гурт селян, чемно вклонився на всі боки, заговорив:

— Добрий вечір, панове громадо! Духівник воєводський, напевно, налякав вас здорово. Перестаньмо лякатися, нехай нас бояться пани та їхні духівники. Панотець Дем'ян нахвалявся завітати до вас з хорошими звістками про допомогу повсталим селянам зброєю і стацією чи грішми на те. Чи так, отче?

— Амінь, братіє мої... Старий воєвода ся ладнає в велику путь Христову, домовину для того готує. Прожито ним статечний вік на благо народу українського. Та він сі жадає вчинити найбільше добро тому народові. Коли люди у виправу козачу вирушають, то князь велів допомагати тому рухові, сам колись козакував. Велів розчинити замкові склепи і видати зброї на дві тисячі посполитих, зробивши їх козаками, іж самі того бажають... Приїхав я сказати вам, жеби не зважали на старост і каштелянів польських. Часом опір учинить котрийсь, не казати йому про волю князя, а нас про це негайно в Острозі сповіщати. Озброївшись, вирушайте собі, кажіть миру і за послушенство князю воєводі, і за звитяжну нашу козачу славу. Пан війт брацлавський повинен би не вчинити вам шкоди і буде найближчою рукою воєводи та вашим найретельнішим другом... Отак... І з богом, славне козацтво українське. Зажалійте тільки землі свого ж рідного воєводства. Німецький цісар Рудольф наймає славне лицарство для війни з турками, з татарами поганими. Козача честь най буде нашим повсякденним благословенням...

— Стій, отче! — гукнув Наливайко.— Народ у повстання йде не для цісаря Рудольфа, а для себе...

— Та, братіє Христове! — ще голосніше вигукнув піп.— Не на православну ж віру ви знімаєте цей справедливий меч.

— Ні, панотче! — вигукнуло кілька голосів з гурту.

— Сам бог нехай керує вашою волею, а не ми, во гріхах бренних народжені... До цісаря Рудольфа ви підете чи ні, а хліб козачий і зброю мусите ж на турчинові невірному, а не на мені, служителі православія, здобувати...

— Це облуда-а!..

Та голос Наливайка уже потонув у вигуках і галасі стривоженої маси. Агенти отця Дем'яна спритно чинили свою справу. Наливайко зрозумів, що і в Білогрудку він

таки спізнився. Матвій Шаула ще в Острозі натякав йому, що вояцький гарт повсталий люд повинен здобути лише на стороні, на невірних головах шаблі нагострити...

Ці настрої і тут запанували.

Северин Наливайко мусить поступитися. На запалені завзяттям обличчя майбутніх козаків дивився, як закоханий на дівчину, і міркував:

«Нехай лаштують козакування. З своїми кількома вірними сотнями я наздожену їх і в поході. Переконаю чи силою приверну до себе і поведу на Україну. Шаулу полковником зроблю, а братові... братові доведеться вчинити суд Каїна. Такі від проповіді перейдуть до дій шаблею, і тоді опинюся я на становищі Косінського під П'яткою...»

Майже непомітно відійшов від гурту. Біля коня ще мить постояв, домірковував. І тільки коли сів на коня й повернув від тину, поїхав у степ,— білогрудківці, мов з наказу чийогось, обернулися разом. Довгим, мовчазним поглядом виряджали сотника Наливайка в простори степів.

8

Невеселий їхав Станіслав Жолкевський у Замостя. На кордонах Волощини лишив свої війська, з якими не знав, що далі й чинити. Захищати волохів від турків він міг, навіть зберігаючи потрібний життю Польщі мир з султаном. Дозволяти ж туркам удертися в Волощину, а там і в Семиграддя — означало б утратити ці краї, покинути мрію на остаточне підкорення їх Короні польській.

Не було від чого веселим бути польному гетьману. Завжди вірний своєму принципу «на сеймі бувати неодмінно треба, а жити — може, й не треба», він побував лише на андріївському інквізиційнім сеймику, а на всепольський варшавський сейм так і не потрапив за нагальними військовими справами.

Події на Україні починали розгортатися, як розгоряється вогнище, погрожуючи катастрофічною пожежею. Через оказію почув, що на варшавському сеймі багато говорено про Україну. «Україна,— міркував польний гетьман,— мусила б стояти на тому сеймі як креси Речі

Посполитої, і... гетьманом тих кресів мав виступити Станіслав Жолкевський... Століття минають у дипломатичних турботах звести Україну на те. Князь Острозький перестає бути надійною людиною, опорою Корони. На зміну Острозьким, Вишневецьким, Гулевичам та іншим з'являються якісь Микошинські з Низу, Лободи — шляхетні гетьмани реєстрового бидла... Але й вони — тільки пласти танучого снігу, з-під якого вирує повідь козачого руху...»

— Подарують нам вітру в решеті сі рицарі непосвячені... З'явився ще Наливайко, пся крев! — уголос закінчив гетьман міркувати, доїхавши до нової резиденції Замойського.

З горба оглянувши Замостя, Станіслав Жолкевський уловив себе на заздрощах. Він заздрив своєму шурякові Замойському й лютився на нього люттю друга. Тої хвилини спала йому думка зробити з містечка Вінники таку ж неприступну фортецю, назвавши її, скажімо, Жолкви... Це містечко офірувала його дружина Анна, в дівоцтві Соколівна — теж православного колись роду, як і Жолкевський. Єдина із спадкоємців Андрія Висоцького вона стала дружиною гетьмана, пішовши в родину Жолкевських разом з добрами Висоцького як добросусідський дар батькові гетьмана...

Коли проти вечірнього сонця заблищав купол нової академії Замойського, Жолкевському скортіло хоч би чимось незвичним зневажити друга — законного мужа найпрекраснішої з польських жінок, молодої й ніжної Барбари...

Покликав жовніра:

— Скажи, що то блищить в Замості?

— Ніц не вєдаю, вельможний гетьмане. Може, костьол?

— Отож-то, дурню, костьол... Академію граф Замойський відкриває для польської шляхти... Буде, каже, знати мене польський шляхтич і посполитий, академія про мене їм розповість. Маєш, Яню, юж розповіла жовнірові... Ні, ти академію очеретом укрий, а утримання жовнірові хоть частку виплати. Народ дурити треба, бо недурений він бунтує, до шляхтича рівнятися береться. Дай йому лапнутися за метал, зроби так, щоб не ти йому, а він тобі був винен...

В'їздили в Замостя, коли згасали останні промені липневого сонця за обрієм. Денна духота знімалася до-

гори, поступаючись перед свіжим подувом вечірнього вітерця.

Замойський цього разу не вийшов зустрічати свого друга. Жолкевський пройшов до нього в кабінет, як це чинив десятки років вірного слугування цьому уславленому мужу Польщі. Не стримував кульгавості на праву ногу — від того одна острога різкіше забряжчала в діловій атмосфері домашнього кабінету канцлера.

Віталися, неначе тільки вчора вони розійшлися. А минуло з останньої зустрічі в Андріеві в посольській ізбі добрих дев'ять тижнів.

— Мене цікавить, Яню, той сейм варшавський. То певно є, що вискочка православний, воєвода з Черкас, князь Вишневецький про Україну доповідав Польщі? Велика Польща не знайшла достойнішого мужа...

Замойський не зразу настроїв себе на дружню розмову. Невесело і йому, хоч причини того суму були інші. Не поталанило йому і з дружиною. До всіх підозр і припущень долучилися ще й жіночі капризи... Раптом їй закортіло відвідати пані Середзянку в Дубно. В цім нібито й нема нічого прикрого ні графському званню, адже Середзянка тепер дружина князя Япуша,— ні намірам графа. Сюзанна з Барбарою були подругами по Краківській школі, куди з Чехів привозив її старий Середзян. Та чешка вона, не кревна полька. Хоч і це б нічого... Чому в Дубно? Ну... виклич її до себе в гості, пригости саму, без... тої їзди на гусарських конях...

Барбара, на думку Яна, має чудернацькі, далеко не патріотичні погляди на українське козацтво. Коли ж зберуться дві жінки в оточенні тих... козаків, дві жінки, вільні від державних обов'язків, вони можуть багато наговорити одна одній і третьому... чиє ім'я загрожує однаково честі і Япуша Острозького, і Яна Замойського. Знов поголос пішов по Україні про того щасливого на жіночі симпатії красуня, гусарського сотника Наливайка.

«Не вірю я, що він справді неприступний для шляхетних паній і якоюсь рибачкою втішає свою молодість. Та й звідки Барбарі знати про те...»

В голову Яна Замойського прокрадалися нехороші підозри. Ті Барбарині приємні спогади про подорож минулої осені до батьків із сотником, ті часті нагадування та розпитування про нього, нарешті, вагітність її, така дивна з тої осені, і таке нагальне бажання поїхати в

Дубно...— все це на нічні кошмари обернулося сивоголовому канцлерові Замойському.

Сьогодні Ян був жорстокий з дружиною і не тільки відмовив їй у подорожі до Дубно, а й натякнув про свої антипатії до того сотника...

Тепер совість його мучила за ту грубість до молодої і насправді самотньої в цім Замості графині. Адже брав він її не в ім'я любові — це безповоротно перейдений етап для Яна. Мав їхати за межі Речі Посполитої й одружитися з чужинкою. Та породичатися з своїм підканцлером Тарновським було йому потрібно, і життя дівоче дочки підканцлера принесено було тоді в жертву цьому дипломатичному шлюбові. Підканцлер на той час користувався особливою ласкою короля Жигмунта.

Непокоїв канцлера цей король. Хто мутить йому дрібну, як на короля, голову, канцлер не знав. Але що він ненавидить і не довіряє ні канцлерові, ні гетьманові польному — це так. Поради Замойського тепер сливе байдужі для короля, і духівник Петро Скарга вирішує, котра з них державі корисна. «Швед» не міг не знати, що Ян Замойський керував тією державою впродовж усього королювання Стефана Баторія, і країна вславилася кількома переможними війнами та поширила впливи свої на східні креси. Знав король про державний розум і звитяги канцлера, та не міг пробачити йому активного противенства шлюбові короля...

— Королі!..— часом міркував Ян Замойський.— Єдина, і то сумнівна, крапля крові Ягеллонів тримає вас на троні. Тільки за неї, за ту краплю крові славетних поляків, я здатний віддати все найдорожче мені, та... не Жигмунтові оцінити це...

Такі турботи серця й гонору обтяжували голову канцлера, коли його відвідав Станіслав Жолкевський.

— Діла, пане Стасю, такі діла...

— Чи не з академією щось трапилося? — не приховуючи дружньої іронії, мовив гетьман. Замойський тільки здивовано глянув на нього:

— Ти, Стасю, якусь кривду від менс маєш?

— Бог мій свідок, з якої речі?

— То до чого ж тут академія? — Замойський дістав з шухляди стола великий пергамент.— Ось маєш і за академію — сам Маласпіна, папський нунцій, пише: «Зі слів шановного охоронця православія Адама Пацея...» — ну, тут він не догадується, що це ми Адама

Пацея знов православним зробили в інтересах унії...— «довідались ми і папа Климентій об новій академії вашій та об капеланському відділі в ній. Сам папа обіцяє вшанувати благословенням це нове джерело Христового світоча...» — чуєш, пане Стасю: Климентій Восьмий. Але є справи значно турботніші. Про Україну сам от питаєш замість слова привіту другові.

Жолкевський зніяковів, та намагався не виявити цього, не ронити гідності відомого вже на той час у Польщі вояки Жолкевського.

— Прошу дарувати мені запальність, мій пане Яню...

— Облишмо про те. Прибув я з сейму і юж у посольство до австріяків виїхати мушу... Жигмунта до шведів вирядили на сеймі, та ще як вирядили! — перескакував канцлер з новини на новину.

— Чув я, що вирядили його. Батько короля з тим ся світом поєднав, кажуть?

— Дві сотні тисяч злотих велика Польща дала на цю поїздку, та сто тисяч Литва дає... Ніби ми ці злоті з козачої клуні, як ту полову, загрібаємо. Глинський вискочив з пропозицією про дві сотні тисяч, і сейм... промовчав. А то є те саме, що й згода.

— Триста тисяч! А жовніри от-от бунт учинять, не дістаючи коронного утримання. Не сьогодні, то завтра нобілітовані козаки з голотою ся знов об'єднають... Україна від того стає подібною до переросло пасинка: поволі ся випростує і виходить з-під послушенства у вітчима.

— Поетичне порівняння, достойне Яна Кохановського, але ніц не патріотичне, пане Стасю. Те хлопство українське й на пасинків не здольне. Тільки в ярмо, у працю і молитву ту чернь зарозумілу, тоді вона ся заспокоїть. Шляхетні ж реформації наші то тільки розпуста для польського бидла, а українському — зайвий привід, щоб видертися з-під влади нашої, з-під панства польського. Що пану шляхтичу здрово, то хлопу є хвороба заздрощів і єго смерть, прошу пана Стася...

— Цю гірку істину повнотою сприймаю, ласкавий пане Яню,— збуджено похопився Жолкевський.

Замойський вийшов з-за стола.

— Пан Станіслав жадає знати, що діялося на сеймі? Наша шляхта подуріла від сваволі, живучи на кресах між козацтвом. Вишневецький другим ся королем вважає на Дніпрі, в Черкасах. Він доміркував своїм

глупим розумом, що Криштоф Косінський справді небезпечний ворог Речі Посполитої, ба навіть він є наймит бояр московських. Заманив його в корчму і, певно, п'яного зарізав, як кабана. Прокажи, як мовлять українці, глупакові молитву, то він рідного батька вилає нею.

— Ну, а тепер? Невже не розуміє він політичної шкоди від того вбивства?

— Звісно, з нашою допомогою зрозумів, переляканого з себе удає, від сейму допомоги просив. Маю відомості через Януша Острозького (його на каштеляна краківського рекомендую королю), що Криштофа забито з намови старого Острозького. Старий гнівається на нас за те, що військ коронних не послали на тего бунтаря Косінського. Пам'ятаєш, певно, його натяки — «знать, з намови чиєїсь...». Проте ж порадили-сьмо ми з гнезненськими та краківськими послами і політично висловили від сейму подяку старому воєводі за придушення бунту Косінського. Це справило блискуче враження, Вишневецький два дні не говорив з Острозьким і почет свій одвів на західний бік Варшави, де стояли люди литовських воєвод. Та згодом Вишневецький удався до короля, щоб помирив його з воєводою брацлавським. А король наш на тонкій політиці не розуміється і до того ж у всьому діє мені наперекір...

Замойський ще раз захопився справами сейму і, як і раніше, запально їх переживав, довго і в деталях розповідаючи про варшавські події. Смерть шведського короля, батька Жигмунтового, спричинилася до скликання сейму. Та на сеймі говорили про це тільки доти, доки вирядили осиротілого короля Речі Посполитої на похорон небіжчика. Потім уже почалися пекучі державні справи. З усіх кінців України йдуть недобрі чутки про козаків. Григорій Лобода з кількома сотнями низовиків і реєстрових промишляє на кресах.

— Ми дуже помилилися, вважаючи, що розколемо Україну, охрестивши реєстром тисячі козаків у шляхту. З того вийшло, пане Стасю, тільки нове лихо. Нобілітовані українські козаки, крім усього, тепер ще мають себе незадоволеними за утримання, за сукна. Разом з іншою черню виходять з послушенства у старост і воєводи. Свавільні козаки збираються в гурти, в сотні, бунтівниками ся оголошують і скарги свої в сваволенстві виявляють. А коріння цього всього значно глибше, пане Стасю.

— Україна добрала, що коронною провінцією стає?

— Не Україна добрала, Станіславе, а наші ж намісники, і найперший з них — воєвода Острозький. Старому вмирати час, а він своїм українством бавиться.

— А народ?

— Народ — гультіпаки, ланці. Коли б державна наша канцелярія була вільна від всіляких скарг шляхтичів, коли б ми мали більшу змогу кресами своїми турбуватися, то було б інше. Єзуїти пророкують кари божі за гріхи і короля двічі-тричі на день до костьолу тягають. Нема коли йому самому державні справи вирішувати. Скарга вишукує найдошкульнішого прокляття молодій Речі Посполитій. Разом з дисидентами плямує всіх підряд, небавом чекай бунту в самій великій Польщі. Цей єзуїт в ім'я Ісусове послав би на вогнище разом з дисидентами половину Польщі з якоїсь божевільної примхи уніатського братства. А у нас же чимало є православних і серед знатної шляхти.

Жолкевському здалося, що Ян натякає і на нього. Станіслав Жолкевський про людське око був запеклим католиком, але потаємно, через довірених осіб, підтримував друзів з православної церкви. Це, однак, не заважало йому нищити вогнем і мечем люд православної віри. Від батька сприйняв корисну науку: «Молись, як те душа твоя сприймає, а хрестися так, як пан круль бажає...»

— Які ж ухвали виніс сейм у справах українських?

— А знов те саме: по Дніпру війська розставити, будувати фортеці аж під Січ. Дозволено нищити бунтарів українських без суду, військовою розправою. Цей закон набагато полегшить нам упоратися з Україною, під нього можна підвести все.

— За найкращих законів і найсуворіших ухвал, Яне, важко зарадити державі в корупку східними кресами, іж ті креса населені дяблом...

— Що я чую? Пан Станіслав Жолкевський у паніці від самих чуток про лотрівські сваволенства на Україні! Сі дябли граблями вправно орудують, а не шаблею. Найбільше лихо з них, що турчина, як ту собаку, дражнять і можуть накликати навалу орд на нашу землю. Нам з тобою, Стасю, тільки великі наші діла можуть повернути королівську ласку і довіру. Якої ж кращої нагоди шукати тобі, вояці? Навмисно вичекати, щоб дошкульніше зашкодили ті бидла інтересам Корони,

шляхту трохи б поскубли, щоб і король відчув потребу в тобі, Станіславе, а потім і вдарити... Спом'янеш моє слово: сам король назве рятівником і тебе — гетьмана на полі бою, і мене — гетьмана коронного, організатора того врятування краю...

— З надією на Єзуса Христа спробуємо в доброму здоров'ї... Наливайка пам'ятаєш, Яне?

— Наливайка? Красуня дипломата від Острозьких? Не турбував, пане Стасю, свою голову такими дрібницями. А що таке?

— Це не дрібниці. Наливайко, мабуть, з граблями не знайде що робити, за який край руками взятися, але при шаблі він господар європейський!.. За якимись хитрими кондиціями воєвода київський спровадив кілька численних бунтарських загонів за межі воєводства. Гетьманом цих військ хоч і оголосив він якогось Шаулу, та Наливайко не сходить з вуст у тих бунтарів. Здається, цісарю Рудольфу до послуг стануть вони у боях проти турчина.

— То вже певно, чи тільки ману пущено? І до чого ж тут Наливайко?

— Цілком певно. Відомості з надійних джерел. А Наливайко з кількома сотнями вірних йому людей спокійнісінько собі пішов навздогін Шаулі, прочувши, певно, що його ім'я народ і в Шаули, як прапор, підносить. Наливайко — справжній вояка, Яне, страшний вояка! Коли він жадає тільки дрібним козакуванням бавитися, то інша річ, дай боже! Напевне, на Січ піде, помириться з Низом, що досі не забуває йому поразки Косінського, і все. Але чується мені, що ця буйна голова має далекосяжніші політицькі кондиції бунтарства українського...

Замойський і без цього імені ледве стримував своє нервування, сприймаючи всілякі чутки про Україну. Ім'я ж Наливайка, та ще й у таких мимоволі похвальних тонах Жолкевського, пересмикнуло йому обличчя, він різко напав на гетьмана:

— Чому ж я про це ніц не відаю, пане гетьмане? Януш Острозький днями був — і ні слова про те. Чи, може, змова проти мене і серед моїх найближчих друзів, пане Станіслав?

Поночіло в кімнаті, тому був радий канцлер. Темрява приховувала його раптову лють. На щастя, в ту хвилину до кімнати ввійшла графиня Барбара. Граф на півслові

замовк, а Жолкевський схопився з лави й рушив назустріч господині. Пані Замойська, видимо, чула останні слова знервованого графа. Ніби нічого не знаючи, збуджено сплеснула руками:

— Матка чесна! Пан Станіслав гостить у нас у домі, а я про те півслова не відаю. Стидайся, Янеку, ховаєш від мене такого гостя. Чи не ревнуєш?

Мужчини кожен про себе сказали по кілька слів не то виправдання, не то задоволення з вчасної появи графині.

— Напевне, лайку мі бурмочете, панове. Та дарма. Чи не подати вам світла? Дівчатка! Подайте панам свічки.

— Як ся має вельмишановна пані Барбара? — улесливо, як завжди, звернувся Жолкевський і урочисто ніжно припав устами до двох пальчиків графині. Дівчата внесли світло. Довга, слизька тінь від пані Барбари віхнула по кабінету канцлера. Тінь зламалася на стіні, ударила в клавікорди, проскакуючи повз вікна, і завмерла вздовж килимця через усю кімнату.

— Дякувати пану богу, ся маю в добрі і... шані. Здається, я вам дипломатичну розмову обірвала своєю появою. Прошу милостивими бути до моєї байдужості в тих справах...

— О, будь ласка, вельможна пані! З дозволу пана канцлера я маю передати вам... єдного листа.

— Мені листа? Вельможний гетьман сі турбує поштарськими обовйонзками? Чи це тільки для мене?

— Тільки для вас, ласкава пані Барбаро. Той лист відібрано в козака на прикордонній смузі. Наливайко, коли ласкава пані не забула цього гусарського сотника...

Графиня ледве стрималась, щоб не скинути руки на стривожене несподіванкою серце. Напускаючи гордовиту цнотливість, не знати для чого озирнулася на мужа. Що гетьман знущається, мстить їй — це вона добре відчула. Недавній розлад з мужем, його одверті дорікання тим гусаром встали знов у всій ганебній силі. Було тим важче все це зносити, що силу Наливайкової честі вона знає...

— Такого файного козака забути? Пане гетьмане, кепсько ж ви цінуєте пам'ятливість молодої жінки,— зухвало озвалася графиня, роблячи невиразний рух по кімнаті. І тіні, роз'єднані, як промені, промайнули через

стелю в куток.— Разом подорожували аж до Стобниця, про поезію Торквато та Кохановського дружньо сперечали-сьмо,— вже спокійніше закінчила графиня.

Жолкевський не чекав такого мужнього відпору. Без слів віддав листа графині. В цім першім бою вона перемогла, навіть Ян помітив те. Та гетьман готував другий наступ, більш надійний, якому не жіночій «білій глові» протистояти. Подаючи лист, гадав тим збентежити пишну пташку і потім, як її спільник, приховати від Замойського її злочин — зв'язки молодої жінки з «файним» козаком. Присутність Замойського робила задум гетьмана особливо гострою зброєю в руках спритного ловеласа.

Та Барбара сміливо взяла лист, нашвидку оглянула його, блискавично вирішуючи, як поводитися далі. Потім цілком спокійно передала той лист Замойському.

— Припускаю, Янеку, що в листі тому про державні справи пише сотник і тільки для конспірації шле його через мене.

Граф теж не сподівався на таке. Розгублено взяв листа з рук дружини. В голові завихрили мислі, як докір совісті: «Старієш, Яне, перед власною жінкою розгубився... Коли, за мудрістю віків, перша жона від бога, друга — від людей, а третя — від дябля, то від кого ж ся, четверта?..»

На лист тільки поглянув. Кого більше ненавидить він у цю гостру хвилину? Наливайка, не зовсім вірогідного коханця його дружини, чи найкращого свого друга й спільника Станіслава Жолкевського? Скарги дружини, доноси старого Тарновського, поява цього підозрілого листа... Які непотрібні вони посивілому Яну, законному й шляхетному мужу молодої, гоноровито пишної польки! «Зажилосць [1], пане канцлере. Дружба... то є гавань, куди прагне людина: вона дає твердість та спокій духові, вона — відпочинок у цьому тлінному житті й початок того... небесного»,— урочисто процитував про себе улюблену мудрість того ж Торквато Тассо.

Жолкевський бачив тільки вагання, саме на них і сподівався він. Знавши свого друга й патрона, його високі розуміння чемності та світське виховання, Жолкевський навмисне при ньому віддав листа, щоб якнайдошкульні-

[1] З а ж и л о с ц ь — дружба, приятелювання.

ше зачепити, вразити графиню. Був певен, що граф листа, не йому писаного, читати не буде.

— Мені дозволено буде, вельмишановна пані Барбаро? — влесливо проказав Жолкевський, потягнувшись до листа в руці здивованого Замойського. Граф опам'ятався. Визивна фамільярність у поведінці друга зачепила і навіть образила гоноровитого шляхтича. Барбара ж і тут витримала до краю,— погідливо хитнула головою і намірилася вийти геть. Проміння тіні рвонулися по килимцю і застигли — канцлер спинив дружину:

— Оскільки, золотко, цей лист написано до тебе... Дозволь нам не втручатися в твої особисті справи і цього листа не читати.

Мовчки взяла лист, ледве помітно, ніби самою думкою, всміхнулася, без вагання перервавши надвоє, кинула на підлогу. Ошелешений Жолкевський у ту ж мить нагнувся, загріб обидва клапті в жменю. Графиня різко спинилася, не ховаючи жіночого презирства, владно взяла з рук гетьмана ті клапті й поквапно вийшла. Довга тінь пірнула й зникла в чорнім отворі дверей.

Виправдувати дружину а чи похвалитися нею перед своїм необачним другом, щоб підкреслити недоторканність того, що належить Янові?.. Мовчання в цю мить погрожує їхній багаторічній приязні, дружбі. Те відчували вони обидва.

— Наливайко уже на Волощині, де з двома тисячами лотрів орудує Шаула. В поході гультіпаки всіх народів вільно пристають до них. Там є руські й поляки, українці й білоруси, і навіть якийсь єврей затесався на рівних правах...

— Де ти, Стасю, дістав того листа?.. А втім, нецікаво... Як же так сталося, що Язловецький випустив наливайківців у той похід? Адже й ти з військом на кордоні повертався кілька разів і зараз там стоїш, пане гетьмане. Цісар Рудольф навіть нас, поляків, перехитрив і козачі війська, найкращі війська в наш час, виходить, залучає нам на шкоду...

— Граблями вправно вони орудують...

— Не до жартів тут, пане гетьмане. Нам з вами негайно треба знову вирушати на Молдавію, бо вся багаторічна робота згине за кілька тижнів.

— Але Рудольф дбає про залучення всього Запорожжя, в кількості понад десять тисяч воїнів. Це вже факт,

«язики» передавали, що послів Рудольф готує відправити на Низ.

— З кожною хвилиною, пане гетьмане, ви подаєте новини, що голова від них обертом іде. Від Януша я мав повесні цілком утішні донесення. Його дружину, ту ненависну чешку, треба б використати. Вона їздить до батька в Прагу гостювати...

— Сюзанна нагло вмерла в Дубно по повороті з гостювання в свекра. Януш лютує, та пани лікарі Острозького запевняли, що те сталося від недозрілих вишень, які так полюбляла небіжчиця...

Графиня Барбара припала очима до складених клаптів пергаменту, читала листа. І вона засилала довірену людину з листом до сотника. Розради гонорові і серцю юному жіночому шукала молода пані в тому листуванні. Була певна, що це і є відповідь на той заклик самотньої жінки, графині, безтямно закоханої в гусарського сотника з України... Та лист був від Лашки Оборської. Тільки на маленькім клаптику кирилицею виведено кілька гречних слів до графині: «Вельмиповажній пані козацька дяка за ніжну увагу. Посланець пані Оборської, що мав донести цей лист, славно загинув у ділі військовім. Замість нього посилаю свого другого козака. Моя вам шана й літ довгих побажання.

Сотник Северин Наливайко, з ласки князів Острозьких старший козаків українських».

Барбара зім'яла клаптик і руку притулила до розпалених грудей. Потім до свічки з вогнем піднесла, спалила той жмуток камінно-холодних слів. Коли ж зачула чоловічу ходу, поквапно розтерла в долонях сухих васильків і пахощами італійськими сповнила кімнату, де перед цим ледве слався запах горілого.

Замойський, повагавшись біля дверей дружини, таки зайшов до неї. І відчуття провини перед нею, і цікавість ревнива гнали графа в кімнату дружини. Вона сиділа за столом, мертвотно бліда й чужа. Перед очима розіслані клапті пошматованого нею листа від Лашки. Над ним, як над покійником, схилилася Барбара і — ніякої уваги до чоловіка. Його пройняв холод байдужості.

«За молодих літ не час було одружуватися, але... за старих — надто пізно, Яню...» — збігла убивча думка в голову.

В розпачі його потягло до цієї жінки; сказати їй слово втіхи, вимолити бодай крихітку прощення й ласки. Кинув оком на ті клапті листа. Годованка Оборської, панна Лашка, з глибоким сумом у словах, але спокійним почерком сповіщала про смерть спільної подруги — Сюзанни Середзянки. Граф ще більше вкляк. І здалося йому, що над писанням цих гірких слів не було відчутно стільки горя й самотності, як над їх читанням.

9

Та у Жолкевського був ще один лист, таки від Северина Наливайка до канцлера Речі Посполитої польської. Жовніри Жолкевського здибали посланця від Наливайка, видерли пошту й закутого його відправили до краківської в'язниці, що належала одному єзуїтському орденові. Прочитавши Лащиного листа до графині і знаючи толерантність графову, Жолкевський сподівався, що Замойський знищить листа, не читавши його. Сталося ж інакше...

А втім, прочитала пані Барбара в листі своєї подруги про якусь гречну подяку сотника Наливайка чи ні,— свого Жолкевський домігся. Граф ледве тримався і, нарешті, таки відклав розмову до другого дня. Він ревнує свою квітку до того красуня степового, а цього й треба Станіславові Жолкевському.

Думки обірвалися. Не те щоб сором охопив Жолкевського,— це почуття навіть у дитинстві його не турбувало. Розбуркана злоба та пристрасті мішалися з заздрощами і терзали гетьмана. Він схопився з старовинної канапи — пам'ять Янового діда Фелікса — і, як ужалений, забігав по хаті.

— Ет, дябло! Прокляття гопору... Чому вона мені так далася в серце? «Козацька дяка за ніжну увагу... шана». Лайдаче, битий і ти на чужих жінках, цнотливим прикидаєшся. Та на цьому я тебе й уловлю... Вшаную, пся крев, ганьбою на Краківському плацу. На зло цій квітці... коли не захоче добровільно мені поступитися своєю молодістю... Я шляхтич і азартний крамар того... шляхетного краму, прошу пані графова. Сама мені красу до ніг складеш, як Іродіада голову предтечі...

І знов постали в пам'яті спокусливі ямочки на ніжних щоках Барабари, і вуста, завжди свіжі, як лілеї на ставу, і посмішка її до того сотника... Вагітність ніжно

полонила молодість, та її не спили ще, як не співається роями бджіл розквітла пишна квітка... Гетьман відчував, як стигне кров у його жилах від цих принадних мрій...

— Козацька дяка... шана — лайдак. Ніхто вам не повірить, що подорож та ночами на самоті була така невинна...

Робилося часом шкода свого старшого друга Яна Замойського. Йому щастя не стало всміхатися з появою в родині цієї жінки. А як усміхалося колись!

І жаль, і зненависть, і злість палали в грудях гетьмана. На цьому весіллі Жолкевський уже не їхав на огирі у вигляді Діани, в зеленому вбранні серед чотирнадцяти німф прекрасних, як це було на весіллі Яна з Гржижельдою Баторіївною. Тоді Станіслав був майже юнаком. Не слава гетьмана, вояки, а молодість йому тоді слугувала. А тепер? Тільки псом дворовим ще більше прислужився Яну, та... жінки неоднаково цінують ті послуги. Гржижельда на другому місяці всміхалася на самоті Жолкевському і клятву вірності своєму мужу губила в поцілунках та крадених пестощах. А Барбара не приховує своєї огиди до Яна і на домагання та любов Жолкевського таким презирством відповідає, що кров холоне в жилах.

Ян Замойський своє від життя взяв. Коронне канцлерство, гетьманство, багатство, слава, академія і... чотири законних дружини, одна від одної молодша!..

— Ну, держись, лайдаче Наливайку! — Гетьман широкими кроками пошкандибав по кімнаті. Потім у заполі кунтуша дістав Наливайкового листа до коронного гетьмана Замойського і при світлі свічок знов перечитав його:

«Вашій мосці, коронному гетьману і славетному мужу панства Речі Посполитої, наш лист.

Насмілюємося повідомити вашмосць, що слуга ваш покірний, сотник Наливайко, відійшов від пана княжати Януша і рукодайним воєвод Острозьких не є вже. Довідались ми, що нашій країні, а також і Короні польській загрожує навала бусурманська, а з цього й намислили, що не час нам свої козачі руки і лицарське завзяття тримати в замкненні та ледарстві. З дозволу пана нашого зібрали ми чимало товариства під наші руки і вдаємося до вашої гетьманської милості та керунку. Просимо, коли ласка ваша панська, дати лад, куди краще нам

стати збройно, на якого ворога, а також — спинитися на постій у багатого панства, де б ми теж живності до часу слушного діставати мали.

На кордонах Речі Посполитої Северин Наливайко рукою своєю власною. 27 дня, цього місяця, року панського 159...»

Перегорнув листа і взяв обома руками, наважуючись його порвати. На пам'яті став такий же гострий момент у кабінеті Замойського. Ніжні руки пані Барбари, з тоненькими, тільки для пестощів і клавікордів, пальчиками,— розшматували надвоє лист від Оборських.

Гетьман не порвав листа від Наливайка. Замислившись, підійшов до своїх подорожніх військових саквів і згорнутий удвоє лист старанно просунув між свої папери.

— «З дозволу пана нашого...» Подивимося, що то за іден, пригодиться,— промовив крізь зуби і пішов спати.

У вікнах загорялися промені літнього світанку.

10

Турки давалися взнаки балканським державам. Щорічні напади мартольозів [1] і постійна загроза генерального походу змушували народи — молдаван, волохів, семиградян — дрижати від страху перед розоренням, що чинили війська обох ворожих сторін, проходячи через їхні землі.

Татари й турки цього разу йшли на Угрію через Дунай. Загонам Синан-паші на допомогу султан вислав самого агу яничарського, чого ніколи не було в історії турецьких походів і воєн. Ордою йшли ті війська, палили села, вбивали чоловіків, забирали жінок і дівчат. Ось одну веде якийсь ситий турчин прив'язаною до воза. А то й отарою женуть їх, і коси дівочі, серед білого дня розплетені, мають на вітрі...

Цісареві угорсько-австрійському Рудольфу II давно кортіло мечем і кров'ю розв'язати квестію орієнтальну. Розраховувати на допомогу держав-сусідів нічого було. Король Генріх IV французький був вдячний султанові за допомогу проти Іспанії і тихенько відсунувся від східних справ. Королева Англії, Єлизавета, однаково не

[1] Мартольози — бандити.

полюбляла як Габсбургів, так і турків. Та коли зважила, хто їй вигідніший у ту хвилину,— заслала посла до турків і підписала з ними мирну угоду. Єдина поміч могла прийти з Риму. Рудольф мобілізував усі свої сили, а їх же жменя — тих сил. Треба було вишукувати негайну допомогу.

Папа Климентій VIII відгукнувся. Не так військом — Рим не розкидається на дрібниці,— як благословенням Христовим надолужував представник божий на землі. Магометанство під боком у Ватікану здавалося зухвалим викликом.

Найспритнішого нунція Комулея папа заслав за Дунай, за Дністер, щоби благословити різню між людьми. Адже їх так багато наплодилося наперекір холерам і іншому промислу божому...

І почалася біганина. Рудольф вирядив посланців до Москви, знов до Парижа і таємно до запорожців, як старостів до неповнолітньої панни. Тільки до Речі Посполитої не засилав. Молдавія, Волохи, Семиграддя — такі ж ласі шматочки і для Польщі. Що Баторієві плани коронний гетьман Ян Замойський ретельно і на подив спритно та послідовно виконує,— це Рудольф гаразд знає, розуміє. До того ж і рана від поразки брата Максиміліана під Бичиною така свіжа, ятриться,— чи ж може Рудольф знехтувати всім тим і звертатися до Польщі по допомогу? Ті поляки й короля собі обрали шведа за порадою турчина, на зло короні імператора...

Султани війну з персами вдало закінчили. Вподобали різню і здобич необмежену,— шукали поля, де б ще докласти вояцьких рук. Господарі молдавські й семиградські от-от під руку цісаря передадуться. І пішов Синан-паша війною на Балкани.

Над Кам'янцем спливало обіднє сонце, і віти з верб поникли, дрімаючи від спеки. В таку пору міщани Кам'янця обідати сідають за патріархальними звичаями. Порожніють вулиці, затихає торговиця й корчми.

Та не сіли міщани обідати, не кинули вулиць. Містом проходили незвичайні війська у свитах, піші й кінні. Проходять тихо, чемно вітаються з міщанами і йдуть на широкий майдан біля римської церкви.

— Наливайко!..— невідомо якими шляхами й джерелами проникла звістка і з уст в уста передавалася, супроводжуючи спокійний марш зморених козаків.

З другого боку міста, з-за річки, з лугу, теж заходили такі ж самі війська, тільки значно галасливіші. Галас нісся вулицею, де вони з'явилися, і від того ніби душніше ставало повітря. Козаки спинялися біля міщан, а то й заходили або заїздили в двір — прохані чи непрохані. Де регіт, а де й крута лайка супроводжувала їх з двору.

Шаула і Панчоха їхали попереду, за ними ще кілька старшин цього війська.

— Об'єднуватися нам, Панчохо, неминуче треба з Наливайком, це вірно. Але ж і турбот нових скільки постане з тим.

— Яких, Матвію, турбот?

Шаула помовчав, на інших старшин озирнувся.

— Мусимо обрати гетьмана цього війська...— продовжував Шаула, і чутно було в тоні його голосу, що не це його особливо турбує.

— Гетьмана? Це пусте... Звемося ми наливайківцями, то що ж тут думати? Його й оберемо, нехай править.

— Це правда, нехай править... Але ж Северин не за козакування. Доганяв він нас, бо не послухали його в Брацлаві. Затим і об'єднатися прагне. А ми ж босі, частина з кийками замість шабель та самопалів в руках... а тут ще й посли оці, будь вони прокляті... Скажи там сотникам — нехай припинять галас. Сором, як подурів народ.

Наливайко поставив військо, кілька сотень кінних і піших козаків, півколом на майдані, попід вербами. Сам з Юрком Мазуром і іншими старшинами виїхав назустріч Шаулі. На середині майдану з'їхалися. Наливайко перший зіскочив з свого воронього білокопитого коня, повів його за повід. Шаула зробив те ж саме. Коні заіржали несподівано, і це стало гаслом. Юрко Мазур заострожив коня, рвонув назустріч старшині військ Шаули.

— Панчохо, чорт кудлатий, здоров! — закричав Мазур, вихопивши шаблю й махаючи нею, наче на ворога люто скакав. Наливайкові сотні з-під верб зірвалися вскач, і майдан задвигтів від дужого крику привіту. З обох боків неслися козаки в гурт, вітаючи своїх, упізнаючи сусідів.

Наливайко обняв Матвія Шаулу, пригорнув до грудей, потім підняв, як дитину, й поніс до старшин, що, спішені, віталися між собою.

— Здоров, брате Матвію!..— вимовив, поставивши Шаулу на землю, аж закректали обидва. Загальний регіт, вигуки привітали ту зустріч.

Подивилися один одному в очі, всміхнулися і знову зійшлися, цього разу на те, щоб дружньо почоломкатися тричі.

На середину майдану прикотили кілька возів. Матвій Шаула перший виліз на воза, гукнув до натовпу:

— Панове козаки! Наша умова про об'єднання, як того хотіло чесне козацтво, закінчилася ще там, на лузі, через посланців. Тепер хоч би й хотів хто роз'єднатися...— Шаула виразно повів рукою на військо.

— Не треба!

— Не буду, не буду. Нам треба обрати гетьмана оцих військ українських...

Наливайко вже стояв поруч і перекричав своїм дужим голосом:

— Не гетьмана, а старшого пропоную обирати.

— Старшого! Наливайка!..

З гурту старшин вийшов Панчоха, видерся на віз. Шабля в нього теліпалася на архідияконському поясі з насічкою з срібних ангелят та з хрестів. Весь він був довгий і гнучкий, за що й прозвали його Панчохою. А в погляді пронизливім було щось від голодного вовка: упертість та злоба. Він зняв догори шаблю, потім повісив на неї свою шапку, і це зрозумів натовп козаків. Вони почали притихати.

— Військо ти наше, українське, народне! Ми звалися наливайківцями ще з Острога, з Брацлава, з Хмільника. Кого ж, як не Северина Наливайка, ми оберемо собі за старшого.

— Наливайка! Наливайка!

Панчоха знов поворушив шапкою на шаблі:

— Та візьмемо клятву від нашого старшого, що чинитиме він волю старшинування, радившись з нами, старшинами, і з вами, козаками. Нас прийшли запрохувати на діло посли королівські, намісники та інше падло. А ми босі, беззбройні. Нехай наш старший теж міркує, щоб послам тим вояцьке, козаче слово вуші палило, а нам користь чинило. Чи так я говорю?

— Так, Панчошечко, так! Давай...

— Наливайка-а!

Наливайко зняв смушкову шапку, червоною китайкою навскоси повиту, помахав нею.

— Браття-товариші мої, вояки-побратими! Клянусь! Не поведу вас без вашої волі нікуди, але клянусь і в тому, та й признаюся перед тобою, чесний люде, що моя мрія — Україна, її воля й щастя. Повстали ми проти пана, проти його дозорців і ярма на наших шиях трудящих. Цього я буду пильнувати... Ніхто не буде босий, і в бій за волю не виступимо з киями. Оце моя клятва. Підете за мною — поведу.

— Веди-и! Підемо!

— Зброї!

Під неймовірний галас Наливайко повагом тричі вклонився козакам. Вклонився на схід тричі, обернувся на захід — кланявся, на північ і південь — кланявся. Тоді звелів старшинам поставити війська на квартирах, а самим зійтися в замку, щоб не було в них не сказаних один одному думок. Послам звелів передати, що завтра в колі на цьому ж майдані буде всім дано козачу відповідь.

Понад три тисячі наймитів, ремісників та селянської голоти зібралося в коло другого дня вирішувати свою дальшу долю. Здебільшого мовчали, та кожен думав про себе, а дехто пошепки питав у товариша, куди поверне Наливайко, забравши в свої руки військо, як того хотів ще з Бара. Вони зійшлися в полки з земель українських. До них приставали такі ж наймити панів польських і чеських, з Московії й з Білорусі та з Литви. Вони йшли, щоб шаблею відміряти собі клапоть тієї загарбаної в них землі, щоб збройно довести панові свої людські права. З дня на день чекали якогось величного початку своєї справи, гомоніли, вирішували,— а початку все не було. Козакувати йшли, а де ж те козакування? На панів ішли, а обминали їх, переляканих, і зброю з рук каштелянів замкових приймали, як перерослі щедрівники дохід. Чогось не вистачало їм у цьому поході, тому так радісно сприймали звістку, що Наливайко наздоганяє їх, щоб об'єднати сили з Шаулою.

Наливайко розумів, до яких згубних наслідків може привести бездіяльність повстанських загонів; сьогоднішнім колом неодмінно треба вирішити, куди нахилити народ далі. «Повернути, неодмінно повернути на Україну,— думав Северин, ідучи в коло.— Пройтися по зарослих мохом «замочках» панства та поспитати в шляхтичів, за якими божими чи земними законами вони люд

трудящий полонили собі на вічних наймитів. До біса того пана завелося на матері землі: воєводи, каштеляни, старости, підчаші, монастир, попівське кодло, власники маєтків. Закони королівські, привілеї королівські та божі, папери — все для них. Сам бог їм, як корчма крамареві, на відкуп даний. Одні за схизму, інші за католицтво, а найхитріші — унію вигадали на голову народу. І все те чинять, щоб ярмо трудящому на шиї краще припасувати. А верх візьме той, у чиїх руках зброя не схибить, чия святіша сила буде. А сила за народом... Помиляєшся, паночте, брате, із своїми воєводами. Побачимо, хто кого перехитрив. Я повернуся з ними і вас, богобоязливу братію, пошлю захищати унію та воєводські привілеї і... королівську владу. Зіткнути народ з коронним військом вам не пощастить. Брехатиму Короні, листами очі засипатиму гетьманам, шанобливими грамотами присиплятиму пильність королів... І сам бог їм не поможе...»

Коло гомоніло на майдані. Мішалися піші з кінними, майоріли різних кольорів шапки, жупани, корогви. Десь аж під римською церквою голосив ріжок, збуджуючи войовничий настрій.

Назустріч Наливайкові з гурту молодих старшин вийшов Матвій Шаула. Сам він розумно погодився на становище полковника, орудуючи майже третиною всього війська. Северина Наливайка поважав, як рідного брата, війську ту повагу і любов прищеплювати збирався.

— Замислюєшся, Северине, як дівка перед м'ясницями. Може, каєшся? Народ у діло проситься.

— Діло не за горами, Матвію. Бити є кого, було б чим. А хто не має зброї, най не йде в бої,— говорить мудрість народна... Чи зібралися там люди?

— Зібралися, тебе чекаємо...— Шаулі сподобалися слова Наливайкові про зброю.— А бити, правда, є кого. Давно не битий пан не знає, як воно болить. І з нашого брата шкуру залюбки дере. Аж проситься його товста шия під сокиру. Розумію, Северине, яку шкоду нашій справі і я вчинив, не послухавши тебе ще в Білогрудці. Та тільки пальцем покажи ти їм тепер, рознесуть...

Почали рясніше зустрічатися козаки в найрізноманітнішому одязі. Серед поруділих або брудно-сірих свит з сукна, на сировім валі тканого, тільки зрідка попадалися міщанські потерті і зім'яті жупани. Де-не-де промайне жовнірська мазурка втікача з королівських пол-

ків Жолкевського. Розрізні, з червоною підбійкою, рукави та сап'янові чоботи такого жовніра немов глузують з одягу решти козаків. Насправді ж зодягнені в ті гоноровиті прикраси люди втікали з війська Жолкевського і часто були щиро віддані справі повстання.

— Там серед послів сьогодні якийсь птах високого польоту завітав до нас у коло,— згадав Шаула, виходячи на майдан.

— Може, семигради?ни? Кілька разів вони засилали й до мене просьбу.

— Ні, се інші, сьогодні здалеку прибули. Якийсь знатний ксьондз із козачком, що знає нашу мову. З ним же прибув і наш братчик, ніби запорозький старшина, а зветься Станіслав, власне — Остап... Остап Хлопіцький.

— Хлопіцький? Про цього авантурника я чув давненько. Здається, він і в Стефана ще служив на якихось шпигунських послугах. А він же з чим до нас?

— Кат його знає. Горілку кликав пити декого. Твій Левко, з пішого куреня, пронюхав десь-то, що це прибув гендляр живими душами козаків. Він хоче запродати нас, некуплених, німцеві Рудольфу...

— Що ти кажеш? Молодець Левко! Раджу його на старшого в розвідку призначити. Неодмінно візьму... А Хлопіцького я пригадую, Левко не помилився. Цей Остап з лукавих Остапів української землі. Попорпайся в нього за душею, то довідаєшся, що він одночасно підданець і німцеві, і полякам, і Україні... Значить, він теж тут? А ксьондз же чого з ним? Товариство, що не кажи, дивне.

В середині кола стояло зо два десятки старшин. Полковник Сасько ніби хвастав своїм чепурним запорозьким жупаном. А Мазур срібло й золото коване на шаблі та на поясі шанобливо промацував пальцями. У всіх висіли коло боку довгі, криві козацькі шаблі ще з Брацлавщини, хоч у декого не було на чому до пуття їх вчепити — теліпалися на сириці або на пасмі сплетеного прядива. Здалеку гурт старшини вирізнявся начальницькими поставами й ходою, хоч зблизька, крім Саська та ще двох-трьох, зодягнених у турецькі жупани донців, видно було, що на старшині, як і на бійцях-козаках, рясніли рубці на одягові, латки на чоботях.

Праворуч стояли, в купу збившись, чоловіка з десять приїжджих. І одягом, і зброєю відрізнялися не тільки

від козаків, а й від старшини, навіть від Саська і Наливайка. Чорні кунтуші на всіх, крім одного Хлопіцького, робили з них скоріше монахів єзуїтського ордену, а не вояк чи дипломатів. З-під довгих чорних кунтушів важко звисали до землі широкі мечі, а руки були складені високо на животах, як на молитві перед причастям. За козацькою старшиною пильно стежили очима, не дивлячись один на одного, коли-не-коли перекидалися окремими словами. Побачивши Наливайка з Шаулою, чужинці заворушилися, поопускали руки з животів і розступилися, щоб дати прохід своєму старшому. Один він був серед них з непокритою головою. На тихенькому вітрі злегка ворушився його чуб, підстрижений під макітерку. Біленький комірець, дбайливо посланий по чорному одязі, та поза божої покори — все це остільки ж личило б манірній послушниці з обителі святої Франчески, як і цьому захованому в собі чоловікові. Правиця тримала на грудях коштовне розп'яття з слонової кості, єлейні вуста от-от «Veni creator»[1] проспівають, а ліва рука вправно підтримувала під одягом важкий меч.

То був Комулей, нунцій папи Климентія VIII.

Неначе думки набридлі відганяв нунцій: відірвавши на мить руку від довгого меча, різко провів нею по чолу. Безкровне лице, коли й справді воно свічадо душі, не ховало тепер ні лукавства, ні диявольської впертості. Але ж — і тільки те. Це, власне, тільки характер людини, а не її думки й наміри. Служитель Ватікану своїм схудлим лицем намагався випромінювати боже милосердя, добрість і ласку — папа знав, кого послати до українців. Коли шляхетний кардинал Сфорца, хворіючи на потребу гострих хвилюючих переживань, міг з жадобою різати на шматки невинне тіло Беатріче, то Комулей, здавалося, знепритомнів би, коли б побачив роздушену ним кузьку. Лице його ховало думки навіть від самого себе. Тільки йому праведний Альдобрандіні міг довірити таємниці інтриг своєї заплутаної зовнішньої політики.

— Козачий рух проти турків — це ніж у серце хитрунам політикам Корони польської,— востаннє навчав папа Комулея.— Та треба будь-що кинути козаків на магометан, приховавши наші наміри в Христовім розп'ятті

---

[1] Veni creator — релігійний спів під час урочистого виходу владики.

і в серці. Доки мир керується не тільки з самого Риму... ми терпляче повинні руйнувати його спокій, до рук прибирати...

Такою папською печаттю заклякло це пергаментне лице нунція, коли він підходив до гурту старшин у колі війська українського. Наливайко навіть не посміхнувся, зустрівши і розгадавши гострий погляд нунція. Комулей намірився пом'якшити старшого, розпустив свої вуста до меж Христової посмішки в страстях. Та лице від того не повеселіло.

— Благословення папське на вас да проллється...— вимовив Комулей заздалегідь вивчену фразу з слов'янської мови.

— І то діло, отче святий. Наблагословлялися в своїх попів, аж нудить, а ваше благословення вперше чуємо. З якими новинами до нас, отче? З благословення й вимови чую, що не тільки заради цього ви в таку даль вибралися.

Комулея рятувало незнання мови, хоч на відкритому обличчі Наливайка він читав богохульство і зневагу. Та він нунцій... Так само урочисто продовжив, подаючи вже на переклад козачкові:

— І слава християнська, мечем здобута, нехай не породить гордині в мужів, що керують цим козацьким походом проти ворогів Христової віри...

Наливайкові починала набридати довга процедура подвійного переказу віщунської, порожньої промови прелата.

— Значить, від самого папи ви? А ми вас за цісарських вважали,— перервав Северин Наливайко ту промову.

— Ми цісарські,— похопився Хлопіцький, але змовк. Нунцій окинув його нищівним поглядом, що вкрай руйнувало посольське достоїнство перекладчика.

— Я єсть посланець святого престолу. Найсвятіший на землі отець Климентій Восьмий начувся про ваше високе поняття і прихильність до релігії та про співчуття намірам майбутнього монарха світу — імператора Рудольфа...

— Правду кажучи, не сподівалися ми на таку широку чутку про наші духовні нахили. Шануємо високого гостя...— Наливайко при цих словах повільно зняв шапку. Його чорний, кільцями-жмутками завихрений чуб там, де мусив би звиватися тільки оселедець січовика,

посвідчив Комулеєві про цілковите безбожництво цієї людини. І замість жахнутися того впевнення, Комулей ще лукавіше всміхнувся, зібравши біля очей сніп зморщок з пергаментного лиця.

«Він відступився від бога і від козачих звичаїв»,— міркував тим часом Хлопіцький. Самому йому відступитися навіть від самого себе не становило ніяких турбот ні для душі, ні для серця. Кілька разів міняв віру, міняв підданство, ім'я. Часом за раз виконував найпротилежніші шпигунські завдання двох ворогуючих між собою володарів, і все це було нормальним для нього, життєвим законом. У Наливайка ж побачив, як замість викоханого оселедця запорозького вихрився світовицький чуб, і це здалося просто злочинним. Уголос Хлопіцький висловив:

— Чисті серцем християни завше скромні, як от і ви, пане старший. Отцю Клементію і рицарству цісарському знана не тільки ваша випробувана хоробрість, а й не менша відданість вірі християнській.

Наливайко перевів очі на Хлопіцького і з таким поглядом його вислухав, що присутні старшини та козаки нестримно зареготали. Хлопіцький замовк, знітився й відступив у гурт.

Та нунцій провадив свою роботу, як добрий дипломат. Ще довго довелося Наливайкові та присутнім ламати списи у запальних розмовах з Комулеєм. Нарешті Наливайко вихопив нитку мудрої дипломатії посланця і перервав її:

— Коли справді для світу таке потрібне нищення магометан, то з цього й починаймо, отче святий...

Представник папи не збентежився від різкості тону старшого. За словами нунція, святому трону зовсім не цікаво, чи гадають славні козаки нападати на бусурманів зразу, а чи кількома днями пізніше. Не цікаво також і те, чи вони запорожці, чи черкасці, чи просто з України.

Чи будуть вони самотужки виступати, а чи прилучать до себе охочих волохів, молдаван — теж байдуже Ватікану. Аби виступили, аби напали на турків і затримали б просування Синан-паші, доки настигне цісареві допомога з інших країн. Може б, славне козацтво й татар перекопських та мінгрелів спонукало теж до бунту проти своїх господарів і турків?.. Заповзятість же козача відома всьому християнському мирові, і тактиці нападу

не вчитиме їх грішний раб і слуга престолу божого, папський нунцій. Папа цілком схвалює намір козаків, коли справді такий намір існує,— напасти на Монкастро, щоб цим шляхом піти по берегу Чорного моря. І малодосвідченому вояці відомо, що саме такий план дій забезпечує і здобич велику, і цілковиту перемогу над турками...

Старшина добре зрозуміла ці дипломатичні замасковані поради папи. В стратегічні плани Шаули таки входив напад на турків з боку Монкастро. Здобути найкращу зброю і найбільше можна тільки там.

— А як гадає святий трон підкріплювати своє прагнення покарати бусурманів за те, що вони існують наперекір вірі Христовій? Чи тільки молитвами допомагатиме, а чи й більш істотними акціями, наприклад — зброєю? — запитав Наливайко.

— Найсвятіший Климентій Восьмий проти крові...

— Своєї?

— Ми проти крові мирської... Та коли в скруті християнські землі, коли вони ганьбляться поганцями...

— То?

— Ні коней, ні гармат, звісно, папа дати не може. Ми боремося хрестом та святим словом...

— Це зброя проти чорта і панянки, отче святий.

— Шаблею та свинцем воно куди зручніше,— додав і Шаула.

Нунцієві точно переклали обидві фрази, і він уперше виявив нервозність, забігав очима по обличчях старшини, на Хлопіцького озирнувся. Але уста заговорили в тому ж раніше взятому тоні:

— У буллі святій до козацтва папа про хоробрість вашу виклав високу думку і благословення своє посилає...

— Може ж, хоч трошки грошей до благословення, будьте ви відвертішим. Самі зброю закупимо, аби гроші,— знову перебив Наливайко нунція.

Аж тепер щиро всміхнувся Комулей і подумав: «Яка геніальна прозорливість у папи. Насамперед, каже, козаки про гроші потурбуються...»

— Коли отець святий дізнається, що піднялися ви і якогось значного успіху домоглися в ділі, то і він, і весь престол виявить до вас свою ласку, про гроші потурбується. Гроші — це мертва річ, узяв і дав. А християнська справа на Балканах...

— О, куди живіша, цілком зрозуміло,— не приховуючи іронії, перебив Наливайко.

— Скажи простіше, єзуїте: жити людям від того покращає, коли ми турків розіб'ємо коло Чорного моря? — запитав Панчоха, пронизуючи нунція своїм вовчим поглядом.

— Ви вільні рицарі землі,— відповів нунцій, мудруючи. Повіки його очей задрижали, коли він уздрів під шаблею в Панчохи ремінний, кований хрестами, пояс монаха.— Воля духовна є найвище благо для людини. На жаль, у Римі не знали про такий безпорадний стан вашого війська...

— Про нас вистачить...

— Папа зможе витрачатися тільки на цілком певну справу для блага віри і церкви. Про гроші подбаємо, а благословення хоч і зараз,— піднесено висловив за одним духом нунцій, щоб знов не перервали зухвалі козаки його перекладача.

— Не велика біда, якби трохи й припізнилися з благословенням, отче.

В гурті знов зареготали на цей дотеп Наливайка.

Нунцій образився, але з кола не йшов, як те зробили інші з його людей. «Легкодухі дипломати»,— подумав нунцій, озираючись.

— Добрий брат не має підстав зневажати папську буллу.

Збоку похопився Хлопіцький:

— До того ж це думка тільки старшого, а не всього війська...

Та Наливайко вважав закінченою розмову з обома цими посланцями, не міркуючи, звернувся до кола і коротко розповів про наймачів з Риму, від самого папи. Він таки нагадав і про потребу озброєння, про зміцнення війська для того, щоб свої інтереси можна було сміливо боронити. І ніякого крутійства чи вигадки не було в тих словах. Комулей стояв один, навіть без перекладача козачка. Хлопіцький явно відступав під прикрими поглядами Наливайка та старшин.

— Панове друзі і браття! — говорив Наливайко.— Зважте на все. Озброєння нам потрібне, і ніхто його за добре слово не дасть, його треба взяти силою. Найнявшись до папи, мусимо кривавицю пускати турецьким людям, як це роблять запорожці під орудою Лободи чи Язловецького. Чи йти до папи в найми, чи погодитися на

пропозиції Рудольфа, а чи, може, зголоситися Синан-паші допомогти побити цих святих спільників? Коли почнем отак... боюсь, що й далі підемо себе ганьбити. Сьогодні проти турка на гроші Риму чи за корогви та перначі Рудольфа, а завтра — за привілеї польської Корони проти всіх. А король Жигмунт Ваза виголосив, що «Москва — головний ворог шляхти Речі Посполитої...». Он для чого потрібні війська Короні! Поміркуйте. Моя думка така: цей святий муж своїми хитродумними пропозиціями так і проситься козакові на кулак грішний. Але хто ж з них кращий — цих послів ми маємо вислухати кількох підряд. Найкраще було б обрати шматок голої землі десь під Тегинею та Очаковом, там є добрі землі. Оселитися й робити кожному, хто на що здатний: кому хліборобити, кому теслярити, кому кувати чи шкіри м'яти, а мабуть, знайдуться й такі, що і дітей письма навчити зуміли б... А чи ж дадуть спокій пани та інші нахлібники роду людського? Доки вони існують і мають у руках зброю, ми будемо змушені воювати. От і вибирайте, з ким і проти кого вперше виступимо. Я дав клятву і згоден буду на все, аби тільки мати потім змогу повернутися на Україну зміцнілими і робити те, що треба робити нашому братові, поневоленому панами...

До воза, де промовляв Наливайко, сходилися козаки. Видиралися на віз і говорили. Говорили старшини й козаки, говорили всіма мовами, хто якою міг. Знов миршавенький козачок підійшов до Комулея — і почав перекладати ті промови. Хлопіцький і ще один з почту Комулея, що знав балканські мови, кидали нуцієві окремі фрази. Комулей мимоволі відступав з кола, відтискуваний козаками все далі від промовця. Козачок замовк. Хлопіцький лишив Комулея, змішався з гуртом і зник серед натовпу.

Надвечір угомонилося коло. Комулей давно виїхав до Львова, проклинаючи спеку і козаків. Хлопіцького при Комулеї не стало та й серед козаків його вже не було. Таємниче зник Остап Хлопіцький. Хоч ніякою стратегією це не викликалося, та як шпигун і пройда дипломатичний він не міг інакше закінчити свою несподівану появу в армії Наливайка.

Раптом стало відомо, що не всіх послів за день відряджено, з'явилися ще одні наймачі. Сусіди-семиградяни теж прислали попа з делегацією просити козацтво українське до них на службу.

— Чи не за монахів вони нас приймають: як не ксьондз, то піп, то просто тобі прелат престолу папського... Молись — не хочу.

— Гулящі оці церковні праведники, то їх і посилають.

— Або за дурників нас мають, хрестом хочуть заманити. А кудись-то ж треба йти нам. Не стоятимемо ж у цьому Кам'янці...

Послів пропустили до воза, козаки знов почали напирати. Діловий піп почав з молитви, та коли помітив, що навіть шапки мало хто скинув з голови,— поквапно перехамаркав святе слово і почав з діла. Вони — християни, як і козаки, і потребують вояцької допомоги. А в кого ж їм просити тую допомогу проти турецького паші, коли не просити її в своїх же християнських народів, родинно пов'язаних з Семиграддям.

— Адже Семиграддя — це та країна, що дала вам покійного короля польської Корони, Стефана Баторія.

— Родинно зворушені і вдячні за таку поділшливість, та короля все ж ви дали польській шляхті, а не нам,— ввічливо відказав Северин Наливайко, мимоволі схиляючись до думки, що воювати їм проти Синан-паші неминуче доведеться,— так складаються справи.

Піп похопився відповісти:

— Але ж за короля Стефана сам український воєвода, князь Острозький, голос подавав, а з ним і черкаський староста Вишневецький та інші старости й старшини з українського кола.

— Про нас там забули! — вигукнув Панчоха.

Наливайко, щоб прискорити неминуче і припинити набридлу розмову з попами, просто сказав:

— Наші полки, шановне панство, убогі на зброю. Дасте ви її нам? Проти турчина воювати, то треба, крім шаблі, і самопал, і коня доброго, і гармати мати, та й порохом забезпечитися.

— Чи слід про це говорити славним воякам? — не помисливши, заговорив семиградський вельможа.— Адже до Семиграддя ви маєте пройтися по скількох землях, через міста і замки... Чи такий уже великий труд добрим рицарям, а чи й первина здобувати зброю та збагачуватися полкам?

— То ви нас на грабіж підмовляєте?

— Закони дужчого ніколи ще судової кари не зазнавали. Військова сила і звитяга — то не грабіж, а святий

закон землі й війни. Споконвіку такі були звичаї рицарські...

В колі замовкли. Навіть рядові козаки були здивовані такою одвертою порадою семиградян. Потім Наливайко, посміхнувшись, помірковано погодився:

— Хіба що звичаї... А коли такі звичаї... то ми їх не зганьбимо. Чому б нам, справді, дорогі браття, не піти на цих благословенних віками умовах?

— Зброя всякому потрібна, чого там...

— Та й голі ми, зодягнутися б слід.

Наливайко нагадав Шаулі його умову з князем Острозьким, і обидва багатозначно посміхнулися. На мирову з Янушем конче потрібно було саме двадцять чотири гармати. Чому б їх і не дістати в таких щедрих родичів, як ці посли...

На ранок другого дня дали згоду семиградянам піти їм на допомогу. З тим їх і вирядили. А ввечері з-під Кам'янця вирушили полки Шаули, кіннота Саська та Мазура й інші. З нечисленними гарматами вночі вирушив на Семиграддя й старший військa українського повстанського Северин Наливайко.

11

Не заспокоєний столицею, а ще більше знервований і збуджений повернувся Станіслав Жолкевський до своїх військ на південне прикордоння. В колах влади якесь ніби тривожне очікування. Державна машина несподівано десь заскрипіла, метушилися дипломати, але від того державні справи не ставали яснішими...

«Куди хилитися, кого підтримати?» — запитував завжди обачний і далекоглядний політик-воїн Жолкевський. Своєю вірною службою та щирою приязню він зв'язаний з Яном Замойським — ученим, політиком, воякoм, державним мужем. Доки тримається Замойський на ногах, доки канцлерська печатка перебуває в його залізних руках — припустимо, за ним не загинеш. Таж Ян — азартний гравець і часом не досить продумано ставить свої ставки. А що, коли він не витримає проти короля і Микола Жебржидовський — Янова креатура — зазнає поразки... Що тоді?

Щоправда, Жолкевський з військом завжди стоїть «на боці Речі Посполитої польської». І коли король з нею, то й польний гетьман з королем. На щастя — Жиг-

мунт на розум не багатий. Розібратися в тонкощах політики, на струнах якої Ян Замойський грає часом надто складні мелодії,— королю дуже важко. Бувалий воїн Станіслав Жолкевський не раз навіть остерігав свого друга канцлера, але ніколи не йшов супроти його складних ходів у великій дипломатичній і дворовій грі. А за підтримку короля в критичну хвилину — її не важко відчути багатому на досвід гетьманові,— за таку підтримку хто б пожалкував дати Станіславові коронне гетьманство і навіть... канцлерство...

— Дивацтво, пане Янеку, витіваєш,— голосно продовжував міркувати.— То ти за Жигмунта Вазу під кулі і шаблі ерцгерцога Максиміліана ся перозважно ставиш, а то королю в дрібницях артикулу віри й шлюбу суперечиш... Дивацтво, пане канцлере, політика збиткова.

В штабі на Бугові Жолкевського негайно сповістили про якихось непевних людей, що блукають на шляхах прикордоння.

— Хто ж то взнав, що непевні?

— Хорунжий упізнав між ними одного з низових старшин...

Жолкевський вимушено посміхнувся, махнув рукою.

— То ви, пане полковнику, старієте, низових здрайців жахаєтеся. Адже і Наливайко, той лотр острозький, десь тут за Буг пройшов. Скільки всякого люду тут гиняється! Ледарі...

— Коли ласка пана гетьмана, дозволю нагадати...— не згоджувався моложавий полковник.

— А що нагадувати? Коли звір страшний, його убивають. Вас я лишив тут за старшого, пане полковнику, мали виявити, хто тен...

— Дозволю нагадати Станіслава Хлопіцького.

Жолкевський рвучко обернувся до полковника, зміряв його коротку постать недовірливим поглядом:

— Хлопіцький? Тут ся обертав Хлопіцький? Здрайця, що службу Баторієві зраджував за турецьке золото, а тепер Рудольфові в підданці пішов.

— Те вам більш відомо, пане гетьмане. Та я радий, що Хлопіцького згадати вам пощастило. Саме його хорунжий здибав з якимсь німцем і з євреєм у Прилуці подільській.

«Нема сумніву, що то Рудольфові шпики,— вирішив гетьман.— Значить, пронюхав він, що Корона посилає

свої кварцяні війська на допомогу молдавському господареві. Виходить, відомо стало Рудольфові про політичні заміри Замойського зробити всю Волощину покірними кресами Корони польської. Так-так. Шпики імператорські майже в штабі коронних військ».

— Чому ж не зловили? Де той бездара воїн, що бачив і не...

— Ще не пізно, вашмосць. Хорунжий здибав учора й оце тільки сам прибув з тою звісткою. Коли буде воля...

— Буде воля! Накажіть негайно схопити і... щоб про це ні слова серед людей.

— В точності так зроблю, вашмосць. Незабаром мають повернутися люди з арештованими.

Жолкевський згарячу хотів наказати розжалувати нерозважного хорунжого, та чи варто? Адже не оберешся сорому, коли ті шпигуни раптом виявляться звичайними собі гультіпаками. Хіба мало їх довелося зустрічати самому гетьманові. Вони навіть у селі, майже на очах у гетьмана, можуть зухвало зібратися й говорити все, що забреде у їх холопські голови. Ці Наливайки вкрай розкладають раба посполитого...

«Старости доносять з міст,— верзлося далі в голові,— що Україна вся начинена не тільки чутками, а й загонами, які йдуть на пана з ім'ям Наливайка на устах. Наш наддніпрянський Кампанелла!.. Кинув гасло: бий пана! — і охочі посунули з усіх боків. Поодинці й купами вони йдуть на запах горілого. Якийсь Донець з Росії підібрав до себе хлопів і йде допомагати Наливайкові, сподіваючись, що Наливайко підсобить їм. Росіяни Комарницької волості із-за Путивля єднаються з білорусами і сунуть сюди на південь,— наливайківцями звуться. А Наливайко рветься повернути всю цю різноязику армію лотрівства на Україну. Україна — це креса Польщі! Челядь польського панства теж правиться до цього месії... Вони грабують наші добра, нищать папери на привілеї і рівністю погрожують шляхті...»

— Рівність, пся крев!

Того ж дня оглянув нові шанці, з'їздив на Буг, де брід прихований вибрали. Проїжджаючи дубовий ліс, він раз у раз озирався зовсім не як господар. Неначе не він ловить, а сам ховається, щоб не бути зловленим із-за чагарників. Столітні дуби оберталися на того сміливця Наливайка, а гнучкі берези, здавалося, всміхалися геть-

манові вслід, ховаючи в тому глузуванні грізні таємниці для гетьманського щастя.

Повільним літнім вечором повертався до штабу і помітив незвичайне пожвавлення серед охорони. У воротях були прив'язані мокрі від нагального бігу, засідлані коні. Від них тхнуло звичним для вояки запахом кінського поту. В дверях Жолкевський здибав полковника.

— Ну, новини? — ніби нагадав про вранішню розмову. Зомореному гетьманові зовсім не до новин.

— Привели всіх трьох, вашмосць.

— Хлопіцький?

— Тільки-но привели. Бачив тільки іудея.

Гетьман поминув полковника і пішов до відчиненої хати, де вже блимали каганці. В уяві гетьмана виник лисячий образ запорозького пройди, якому фортуна так всміхалася в житті. Радість стискала дух у грудях Жолкевського. З усякого погляду Хлопіцький у руках Станіслава Жолкевського може принести значно більше реальних благ Короні, аніж тоді, коли він на волі. Коли б король чи Замойський гідно оцінили цей улов, то не лише сам Хлопіцький, а і його нерозважний цісар перестали б лякати Польщу своїми безконечними інтригами на Сході...

На лаві в ряд сиділо троє. Той, що аж під образами, був наймолодший, інші годилися б йому якщо не в батьки, то в значно старші брати. Молодий опустив очі додолу, наче мав побачити там свою долю. Одяг на ньому коштовний, як у панського слуги, трохи зім'ятий і забруднений. Сап'янові чоботи, розстебнутий кунтуш з вилинялим коміром червоного плису. Біла його сорочка була розірвана, на шиї червонів пруг від волосяного татарського аркана, на якому приведено парубка до штабу.

Два його сусіди зодягнені в латаний селянський одяг. «Переодяглися»,— подумав Жолкевський. Обидва сміливо, зовсім безтурботно і навіть визивно глянули на гетьмана, що зайшов до світлиці. У тих поглядах світилися знайомі Жолкевському вогники селян-бунтівників.

Хлопіцького серед них не було. Перед ним дешевий, нікчемний крам. Жолкевський більше по інерції, ніж з цікавості, підійшов до наймолодшого.

— Хто ти? — гримнув, не розрахувавши голосу; язик ледве спромігся на те запитання замість: «Чому ти не

Хлопіцький, пся крев?» Голос зірвався на зовсім не гетьманський вереск. Лють точила гетьмана. Чому вловили цього слизняка, а не Хлопіцького? Здалося парубкові, що лютий гетьман от-от наступить на нього чоботом і розчавить, як жабу в болоті. Жолкевський помітив, як заворушилися в парубка зв'язані руки,— мимоволі вхопився за шаблю.

— Хто ти, питаю?

— Вашої вельможності арештант єстем, проше пана. Накажете ніжку почоломкати, вельможний?..

Парубок звів на Жолкевського очі, і той упізнав його. Як ужалений, відскочив:

— Га? Слуга Замойського на прикордонні? Цо то є, пся крев?..

Парубок визивно дивився в очі лютого гетьмана і тільки на брутальну його лайку рвучко встав з лави. Жолкевський відійшов далі за стіл, озирнувся на полковника, на хорунжого, заліпленого гряззю й мокрого від поту. Хорунжий пояснив:

— Його зловлено під Прилукою, ясновельможний пане гетьмане. Лист знайдено при нім, ось він.

Жолкевський узяв лист. Парубок ступив до гетьмана і зовсім спокійно попрохав:

— Накажіть, ласкавий пане гетьмане, розв'язати мі руки. Еж я маю... не давати того листа, а в зв'язаного й дурень видере...

— Що?

Хорунжий штовхнув парубка на лаву і поглянув на гетьмана, щоб дістати його схвальний погляд за це. Гетьман навіть радий був за свою стриманість: цей хорунжий зовсім заслуговує на розжалування та безчестя. Та чи саме час виявляти благородний гнів? Вони творять у дрібницях те саме, що бачать зверху... Зовсім миролюбно вимовив:

— Чужинці ваші ся обернули на звичайних хлопів.

— Так, вашмосць... Але ж насмілююсь доповісти, що й чужинці таки були. Вони втекли на Низ. А ці двоє при парубкові селянами ся білоруськими назвали. Насправді ж довідались ми іншими заходами, що еден з них еврей, вашмосць, а другий схизмат з путивльських росіян.

— А цей? Поляк?

— Поляк, вашмосць.

— Не може поляк бути разом з православним і іудеєм! Як ти смів, падло? — з новим напливом злості закричав Жолкевський, бліднучи.

Єврей вступився за парубка:

— Ой, аж мені страшно на ваше вельможне мосць дивитися, признаюсь по щирості. Про пана гетьмана, такого лицаря, клянусь цнотами Авраамової Сари, земля говорить, іж схизму потай сповідуєте, а служите католицтву, як єго вельможність... У мене, бідного єврея, був такий вірний цуцик...

— Мовчать, жиде лайдачий! Виведіть його негайно і всипте поки що сорок парених... Це за язик, а потім... Ну, а ти, здрайцю гонору панствового, розповідай, куди йшов, хто заслав тебе?

— Він бачився з чужинцями, вашмосць.

— Ти бачився з тим... Хлопіцьким? Цо то за побачення такі в слуги канцлера коронного з шпиками ворожої нам держави? Тебе сам граф послав до них, чи як?

— Сам заскучив, давно не бачився з тим паном.

— Брешеш!

— А коли брешу, нащо питати? Ясновельможний пан гетьман і сам знає, яку цікавість маю до чужинців. Пам'ятаєте бичинську виправу...

— Замовкни! Ти глузду збувся... Я ж бачу лист від графині Барбари. Говори правду про чужинців, а про лист я потім у тебе допитаюся.

— Починайте з листа, ясновельможний, діло в руках, а не якісь там чужинці в уяві пана офіцера... Хвилинку, пане гетьмане, най будуть вони й чужинці. Все розповім. З ними я здибався несподівано, не мні на злий шанс гонор класць. Іду бродом, а назустріч вони бредуть... Питалем тего, іж вашмосць Хлопіцьким єго взива: чи не грузько в осоці... Всі четверо на конях, між собою по-німецькому чешуть, навіть той Хлопіцький, що в ясного пана на дипломатичних розмовах бував і пану гетьману єден раз млоду паненку приволік...

— Що говорять між собою? Не базікай, хлопе!

— Прощення прошу, вельможний пане. Як кінь не виправить їздця, а пахолек [1] глупого пана, так і мене лихо...

— Замовкни, гунцвот... Що говорили між собою чужинці?

---

[1] Пахолек — слуга, лакей.

— Про то пан Мотел-Хацкель скаже... До Білої путь верстали, про Січ згадували...

Жолкевський озирнувся на двері, куди перед тим вивели полоненого єврея. Невиразно махнув рукою і сів за столом, розгортаючи листа, відібраного в парубка.

— Не гречно, вельможний пане, читати листи, не вашій ласці писані. Пан гетьман, як уряд альбо маршалек, має биць чистий, як кришталь...

— А-а! Пан хлоп дістав у графині світовицьке виховання... Як кришталь! До кого, питаю, цей лист від пані графової? Ти мені кров'ю відповіси...

Посмішка ввічливості і жарту зникла з лиця парубка. Спокійним голосом він відповів :

— По дрібному ся гнівить вельможний пан. Лист до шуряка свого я ніс від Ядвіги, моєї сестри, що пану гетьману в покоях графа слугувала...

— Знов брехать, стокрот дяблів? Рука графині...

— Певне так, бо сестра моя зовсім неписьменна...

Жолкевський на якусь мить повірив парубкові, ще раз на лист подивився. Потім з новою лютою приступив до зв'язаного слуги Замойських:

— Здрайцю поганий! Тут написано рукою графині не до шуряка, а до Наливайка, до Наливайка, лайдаче... Замкніть їх. За цим особливо стежити.

Махнув рукою, щоб лишили його самого в хаті.

До ранку не спав. Читаючи листа графині до Наливайка, не міг стримувати свою роз'ятрену лють. То був лист молодої жінки до людини, яку воліла б вона називати другом і тільки з скромності не називала. Вона благала Наливайка не губити себе, застерігала від смертельних ворогів серед високих мужів краю і пропонувала прийняти її допомогу, хоч би це сталося ціною її гонору шляхетського і навіть життя.

І це остаточно зломило гетьмана, позбавило його сили навіть гніватися. Тепер стало цілком зрозуміло, що Барбара Замойська не пошкодує ні честі мужа й роду, ані прагнень Корони, аби дати своїй, єдиній у житті, молодості, зігрітій красою й гордістю того українця, хоч раз на повний цвіт розквітнуть. Що новітні вчення та поради Модржевського — це зло у вихованні шляхти, гетьман побачив саме на Барбарі, батько якої так захоплювався і Реєм, і Модржевським. В цій жінці буяла кров гаряча, а не холодний розрахунок польки, якою б мала

бути графиня. Розсудливо вчинив він, Жолкевський, ставши поляком. Ціною віри батьків дістав собі гетьманську булаву, дістав і друга — канцлера коронного, був одружений з його сестрою. А Барбара під ноги найлютішого ворога шляхти спокійно кладе честь тої шляхти, як непотрібний мотлох.

Жолкевський відчув велику силу в цій жінці. Барбара здатна кинути гетьмана до своїх ніг, як хлопчака, і змусити його в сльозах вимолювати жіночої ласки. Графиня — не загнана сарна, не безсила жертва звитяг козачих. Барбара є жінка, що надто поважала і цінувала свою молодість. Залякуванням чи грубими інтригами сполохаєш цю пташку з гніздечка. Вона нав'язує зносини з Наливайком, настійливо засилає до нього слуг одного за одним і порадами обережності, запрохуваннями та обіцянкою допомоги на королівській службі намагається наблизити його до себе, зробити дворянином, висунути на державного полководця...

Гетьман поглянув на купу рваного паперу, підійшов до нього і пожалкував, що так необачно погарячився. З цим листом він міг би багато більше вдіяти, аніж з попереднім. Адже в цьому листі графиня не тільки кладе тінь на вірність шлюбну, а й стає зрадницею шляхти, навіть Корони.

Довго ще сидів за столом замислений. І, нарешті, таки вирішив покласти край тому, покарати графиню — надалі буде обачнішою з гетьманом. Почав писати до Яна Замойського: «...повідомляю, що мої люди схопили хлопа з листом графині Барбари до того лотра українського Наливайка. Вона безсоромно його запрошує стати...» Кинув перо, міцно сперся на стіл зчепленими руками і так застиг надовго. Здавалося, що й заснув так. Та коли надворі під ранок загомоніли,— гетьман звів голову. Запаленими від безсоння очима подивився на вікна, потім на розпочатий лист. Схопив його, роздер і кинув на долівку.

— Нє-е, ласкаво-ніжна пташко, солодка й отрутна мріє графа... Цю зброю я використаю в іншій стратегії. Ти обніматимеш мене з вогнем, з яким не обнімала й Гржижельда Баторіївна, і уста твої тремтливо шептатимуть коли й не слова про любов, то мольбу не виказувати твоєї зради...

За годину після того передав джурі такий лист до Замойського:

«...маю честь повідомити ВМ, що Хлопіцький, якого веліли-сьте ще за Баторего скарати на горло, днями проїздив через Прилуки з чужинцями. З мови й одягу судячи, я певен, що то є дипломати Рудольфа II і прямують вони на Низ. Розмисливши, вдаюся до розуму ВМ, як чинити з ними. Стою на тому, що шляхті Корони польської квестія західна вигідніша і кревно рідніша є, аніж московська, і заходам Рудольфа шкоди не чинили-сьмо. А буде на те воля ВМ, так і чинитиму, слуга коронний.

Вельмиповажній графині Барбарі прошу передати рицарську подяку за шанобливий її привіт мені через слуг-посланців вашої милості...»

Наказавши не чіпати себе, поклався спати тут же, на голій лаві, і швидко заснув, як дитина після купелі.

12

За стайнею в темряві тільки голоси ледве бубоніли й танули у вологості передсвітання.

— Ніц тобі не видне око до графині повертати.

— Ніц, ніц... І горобець мовив «ніц-ніц», а повна стріха галацуцьків. Не можна до графині, то я до Наливайка ся спрямую, пане жовніре,— шепотів стримуваний голос парубка в темряві.

— До Наливайка? Так, це вірно. До нього прямують усі, коли інші стежки їм заказані. Наливай буде на Бистриці зараз...

— Дзенькую бардзо пана жовніра, та я платив вам за волю, а не за адресу, кудою мені прямувати. То як же з московитином і з тим другим, проше пана?

Жовнір мовчки пройшов повз стайню і знов повернувся до чагарника:

— Жидовин за паном гетьманом числиться, йому сорок гарячих всипано поки що... А чи личить нам, полякам, клопіт за росіяна мати? Пан поляк єсть, і я єстем поляк.

— Душа у нього, пане жовніре, така ж людська. За мене чоловік страждає... До того ж я платив пану жовніру чистими за трьох, а не за їдного.

— Але ж той жидовин, певне, повернеться домів по такій карі. А цей схизмат... Ні! Коли хце пан, нех втікає сам, а ні... Зречусь від усього злота твого, ніц не чув і не бачив, вертайся до стайні...

— Еж ні, пане!

Парубок несподівано скочив у бік жовніра, метким ударом кулака збив його з ніг і надушив коліном на горло.

— Бялогловій до таємниць, а жовніру до спільності — не повєряй ключа!.. Ворог він єсть і на злото жадний.

...А одного дня, коли сонце піднімалося над головою, всі троє продиралися над берегами Бистриці. Цим напрямком кілька днів тому пройшов Наливайко десь на Семиграддя. Високі гори й густі ліси непролазні гарантували втікачам захист від погоні лютого Жолкевського. В дорозі до них пристав четвертий — чи то молдаванин, чи то волох.

Втікачі поспішали. Щоб когось розпитати про Наливайка, завжди засилали Мотеля. Володіючи кількома мовами, він найкраще з усіх справлявся з цими обов'язками. Про Наливайка говорили в корчмах, на торговицях. Наливайковим ім'ям погрожували, про нього сперечалися.

Третього дня натрапили на точний слід — два дні тому пройшов тут Наливайко з гарматами. Втікачі ще прискорили ходу, ішли навіть і вдень, обминаючи села та хутори. І таки одного ранку їх спинили невідомі озброєні люди.

— Хто ви? — запитали озброєні.

— Ми... наливайківці,— не подумавши, відповів за всіх «царапин» [1] з Волощини.

— Наливайківці? Таких наче й не було.

— Най мі пан бог скарає, коли не до нього втікаємо,— заприсягався поляк.

— До бога?

— До Наливайка.

— То інша річ. Коли до нас прямуєте, та ще й з добрими намірами,— не перечимо: люди нам потрібні.

Наливайко не зовсім довірливо поставився до цієї четвірки втікачів — занадто зібралися вони дивно: панський слуга, єврей, холоп російського боярина і царапин. Але вони так щиро запевняли про свою ненависть до пана і охоту бути разом з військом Наливайка, що нарешті Наливайко дозволив їх прийняти.

[1] Царапин — бідний селянин.

Що день, що крок — життя відсуває Северина Наливайка все далі й далі від намірів, які зародилися вперше ще біля діда-рибалки та його онуки. Виявляється, що неволя людська — це не тільки брацлавське та волинське лихо, воно загальне за всіма державними кордонами. Стогне український бідняк у пазурах пана. На тварину робочу обернули пани волоського царапина, польського посполитого, боярського холопа в Московії. Виходить, світ — це люди, а правлять ними королі, магнати і церква. Все це повалити треба, де б воно не було, з якою б державою не лучилося, якому б богові не кадило фіміам... Та поки що — зброї, зброї!

Новим утікачам увечері прилюдний допит учинив.

Крім єврея, троє з них неначе добрані один до одного. Молодий Бронек здавався за всіх наймолодший, але статурою мало чим поступався навіть боярському хлопові. Росіянин мав широке плече, що трохи ніби аж деформувало стрункість його постаті. Особливо вражали задовгуваті й важкі руки, на яких з обох боків червоніли страшні шрами від арештантських колодок. Завжди зведені брови робили дві стоячі складки на чолі, які не розгладжувалися навіть тоді, коли чоловік усміхався. Селянин з Волощини був старіший за Бронека та росіянина. Давно не стрижене волосся спадало йому на лице, закривало глибоко заховані десь чорні очі. Він більше всміхався, всіх намагався задобрити і не міг стриматися, щоб не говорити.

— Ось ти, парубче,— звернувся Наливайко до Бронека,— поляк і кунтуш носиш з панського плеча, а людям нашим сказав, що з добрими намірами за Бистрицю потрапив. Нам не випадає так спроста вірити. За сотні миль блукає людина, поляк чи українець, любов ту братню до нас носить у грудях чи піж за пазухою — напевне шпигує за нами.

— Вашмосць... .

— Не вашмосць, а... пане старший,— поправив Наливайко Бронека і вдивлявся в них, особливо в царапина, щоб уловити бодай тінь настрою їх прихованих душ. Звернувся до тих трьох, обрав з них єврея: — В таких літах, як у вас, уже не брешуть. Повідайте мені, що кинуло вас до нашого табору.

— Пане старший! Чи мені, бідному євреєві, вас обдурити? Я не корчмар і не лихвар, і крамом ніяким не промишляв. У землях Радзівіллів литовських я гонив

смолу з дерева аж сімнадцять літ. До кагалу єврейського далеко, до пана бога високо, а Радзівіллові дозорці щодня на смолокурні. Серед двох десятків смолокурів було нас троє євреїв. Надало мені нещастя дочку молоду мати і гонор людський. Дозорці на мене в'їлися, дочку вгледівши...

— Далі можна не говорити, вірю. А сльози перетопіть на свинець проти пана Радзівілла. Дочка жива?

— Втекла з замку від пана і... втопилася... А комірника панського я...

— Правильно вчинили. А скажіть, пане Мотел, де ви цього юнака взяли?

— Не я його, а він мене до вас припровадив, пане старший.

— Пане старший! Я маю слово мовити сам за себе,— не витримав Бронек.

Наливайко повернувся до нього. Якийсь час мовчали всі. Наливайко довго дивився на парубка, поринувши в думи. Потім сів поруч з холопом боярським на лаві, заговорив:

— Матимеш цю змогу, слуга Замойського. Дай поговорю з... іншими. Що скаже нам слуга боярина, по вірі й долі брат наш старший? Чому маю вірити, що не гетьман Жолкевський, або пан Ходкевич, чи той же князь Вишневецький підіслав тебе. Як пак звати маю?..

— Иваном поп парёк. А так — Болотником да Колодником прозываюсь, за войну против беззаконья... Батьку Исаем звали, умер на боярской работе.

— Маєш жінку, діти?

— Куды мне, старшой, двадцать на третьем году сам еще. Брат мой, тот женат был.

— Разом жили, діти має? — допитувався Наливайко.

— Как водится... Прасковью без согласия братнего боярин один забрал в барский дом, жалея свою жену. А детишки... без матери, что трава без земли.

— Діти малі? — перебивав Наливайко, неначе всю розповідь Болотника давно вже напам'ять знав.

— Куда уж меньше: Дуняша на третьем, а Климушек на первом году... Без креста, как щенят, схоронили шабры. В лихорадке, сказывают, с неделю обое помаялися...

Наливайко зітхнув, на царапина поглянув, але таки запитав чи скорше сам відповідав на мовчазне своє ж запитання:

— Значить — за законом воюєш, помстився за брата і втік до гурту?

А Іван пом'явся, шукаючи слів. Ударив довгою, важкою рукою об шапку в лівій руці, очі до землі опустив.

— Какое там, пан старшой. Брат, бают, сам хотел было боярыню ту наказать маненько, из горницы будто выволок. А Прасковья на руки ему повисла, шуметь начала. «Они, чать, благодетели...» Известно, человек о таку пору только и владеет, что рукой. Прасковье и досталось... А уж, когда бежать ладился, боярин будто дорогу ему загородил, людей кличет... Что скажу, пан старшой: жизнь, она еще не начата нашим братом, а боярин постарше, видно.

— Помер?

— Как водится...

— А брат?

— Брат, он живой на Дон, бают, ушел. А я — к Истоме Пашкову думал, да в болота лесные прятаться ушел. Истома, вишь, велит разбоем жизнь налаживать. А по мне... в разбое что? Гуляй сегодня, чтобы завтра тя вздёрнули на осине. Люди ж остаются, как были, всем в разбой не уйти. И пошел я, пан старшой, к своему найбольшему боярину, князю Телятевскому, холопом у него был. Хороший князь, понимающий. Для виду колодкой велел пострашать меня, а сам же и приказал потом сбить колодки те, в горницы кликнул и... дураком назвал...

— Дурнем? Це їм не важко...

— Да вот, дурнем назвал. Но, постой, пан старшой. Дурнем-то он назвал, а и разумное слово молвил. Вы, говорит, разбойными делами поодиночке ничего не добьетесь хорошего, только себя губите попусту. Потому — закон!.. Иди, говорит, да умнее веди себя. Может, и всем нам противу законов царей впору бунтовать стать...

— І відпустив? — допитувався Наливайко.

— Как видишь. Иди, говорит, ищи своего счастья, ты мне не холоп, и я те не барин... А и то сказать: правду ведь говорил! Законы... Цари, короли, царедворцы, бояре, паны творят законы, вяжут ими народ, как им самим лучше, нас не спрашивают. И коли уж бунтовать, так первым делом — противу законов, противу престолов и бояр...

— Вірно, Іване, брате, вірно! Проти бояр, проти панів, бо закон — це вони... А як же ти аж на Бистриці опинився, пощо кинув край, людей і до нас прибився?

Іван не зразу відповів. Оглянув присутніх, які слухали його з неприхованою цікавістю, шапку на руці повернув догори менш облізлим боком. І заговорив, підвівши чисті очі на старшого:

— Оно, конечно, пан старшой, будто и не с руки. Да и то сказать, сам же баишь, братья мы! Попал я к одному нашему. Горячая голова, Донцом прозывается, людей надежных сколько-то имеет под рукой с оружием. А слухом земля полнится. Услыхали мы об имени твоем с Украины, соседи ведь. Похвально, слышь, выступает Наливайко. Иди, говорит, связывайся, Иван, с Наливайко. Будет помощь наша нужна украинцам, окажем. А потом вместе на царский трон войной народной пойдем, королей бить будем, законы свои установим... Царь Иван, слышь, грозен был боярам, закон об уходах из панской кабалы издал. А Федор опять на барскую руку воротит закон-то. Ну и не хочет, слышь, народ закона Федорова, кабалы крестьянской, идет куда ни то... Иные тоже на Дон пошли. А то в хуторах батрачат у шляхтичей ваших, кто у старшины казачьей работником пристал... Я пошел, пан старшой, как Донец велел, к тебе пришел. Считаю себя хоть и судьей пауков мирских, бояр, значит и графьев, а все ж боязко как-то. Судить надобно сообща!.. Вон сколько нас, уходников, за Путивлем осталось. Ждут, гудят... одна она у нас, доля-то...

— Гаразд, Болотником зватимемо тебе, Іване, а будеш поки що суддею у нас і підеш до мене в пушкарі. До Донця когось із наших пошлемо... А ви? Ви таки справжній царапин з Волощини?

— Справжнісінький, клянусь...— царапин кинувся, щоб поцілувати полу Наливайкового жупана.

Наливайко схопився, відійшов і, примруживши очі, сказав:

— Погану звичку вам прищепили господарі... Підете до полковника Мартинка в господарську сотню... Вас, пане Мотел, призначаю до Панчохи в розвідку і для зв'язку з полковниками. Ідіть.

— А я? Таж пан старший узнав мене, слугу Замойських?

— Та й тільки. З тобою ще треба на самоті домовитися. Говори.

Бронек озирнувся на товаришів, що виходили з сотником за двері, почав:

— Мене з листом до вас послано. Пані графова так і наказала: «Гетьману Наливаю...»

Наливайко схопився з лави...

— То де ж той лист? Давай мені, я і єсть Наливайко.— Простяг руку до парубка. Бронек теж схопився з лави, діловито закотив полу кунтуша, зубами зірвав підкладку і подав Наливайкові невеличкий клапоть, папіру — листа Барбари.

— Прошу пана старшого. Пані графова здогадувалася, же мене можуть схопити лихі люди, і написала два листи. Іден у мене видерли в сонного жовніри гетьмана Жолкевського. Пані графова так і наказала: «Умри, Броиеку, а цей другий лист бодай з трупом твоїм має дістатися панові Наливаю. Ні мужу, ані богу і нікому не відкривайся про нього, за це матимеш мої молитви до неба за тебе...» В сльозах наказ мені оцей давала, виряджаючи вночі. А пан Жолкевський жовтів і зеленів від злості, читавши того другого листа. Напевне від цього листа лють йому відібрала б душу. Коб знав те...

— Годі, годі! Пан Бронек піде теж в гармату, під рукою в мене, не «трупом», а здольностями своїми слугуватиме, виконуючи той наказ пані... графової. Іди й скажи про це сотникові...

Лишившись один, довго не міг вгамуватися, ходячи з кутка в куток. Листа ще не наважувався прочитати, переклав його з руки на руку.

— Другого листа засилає нерозважна жінка,— вголос, хвилюючись, міркував,— може, й справді щире те, за це їй така ж щира моя дяка. Здибаюся... Та графиня вона. Може, припрошена канцлером, стала паскудною зброєю його хитрощів? Еж ні, ця пані з тих, що вірять більше голосу свого юного серця, аніж титулу. А серце в неї... Але ж безпечніше буде серцеві старшого наймитських військ українських не дослухатися до того трепетного жіночого голосу. Нам воювати ще стільки треба з князями, графами і Короною, стільки того серця козачого треба нам. Що віра, що жінка в поході козакові, як отому Іванові кайдани, тільки в'яжуть волю й розум...

Зворушено махнув тим листом. Підійшов до свічки і запалив його — нечитану сповідь душі молодої жінки...

Лівою рукою загорнув викрастий чуб з чола аж на потилицю. Спокійним і рівним, майже беззвучним голосом промовив:

— Таку б жінку в дівочій свиті мати, біля рибальського кошика здибати! Таке серце!.. Бодай прочитати б палке слово юності жіночої...

А рука, не здригнувшись, твердо тримала лист на вогні.

13

Жигмунт Баторій, небіж покійного Стефана, був на той час семиградським господарем. Звільнення від постійної загрози з боку турків було давньою мрією семиградських господарів. Хотілося перекинутися на захід, коли вже не можна лишатися самостійним господарством. Держава польська по смерті Стефана Баторія всіляко намагається пригородити Семиграддя, зробити його ще одним воєводством Корони. Хоч ніхто про це вголос не говорить і з ханами турецькими ніби в цілковитій згоді благословляють господарів Семиграддя, та важко Замойському приховувати свою далекосяжну політику квестії балканської.

То чи не краще й Жигмунту Баторію проводити таку ж приховану політику! Спочатку звільнитися від залежності турецької — цих союзників польської Корони,— а потім уже полякам показати на двері, як мусульманським прихвосням, і з Рудольфом на спілкування скласти вічну угоду...

Прочувши, що по прикордонню десь на молдавських землях ідуть українські козаки, і знаючи їхню зненависть до турецьких ханів та войовничу відвагу, Жигмунт сподівався допомоги від того війська. Чи будуть козаки нападати на турків, а чи тільки стануть по прикордонню, щоб запобігти турецьким нападам на українські й польські землі, він не знав. Він заслав своїх послів до козаків у Кам'янець, наказавши всіляко сподобатися українцям і привернути їхні симпатії.

— Обіцяйте їм не лише дружбу господаря, а й всіляку допомогу, стацію та гостинність у наших землях, обіцяйте їм вільний прохід через наші землі. Українське військо могло б стати нашим сторожовим псом на Дунаї, коли ми розумно офірували б їм дещо з ужитку людського...

Так радив Жигмунт Баторій своїм послам, засилаючи їх до Кам'янця. А коли дочувся про те, що діялося по Семиградді,— на собі волосся рвав з досади. Про самих наливайківців ще б нічого — знав, кого кликав на землі господарства. Та вся країна от-от обернеться на табір повстань. Наймити, біднота зводили рахунки з своїми господарями, а потім ішли у військо до Наливайка. Його армія зростає, заводиться зброєю — годі й думати про ліквідацію цих «спільників» власними силами.

Тоді й згадав Баторій рідню. Звернувся до короля польського Жигмунта і родинні почуття вилив йому в посланні. В утіху собі єдиного просив Баторій: щоб Наливайка з його старшинами четвертували прилюдно. Це, мовляв, ворог усякій державі і панству, що ту державу своєю вважає. Не так шкодять сваволенства Наливайка, як розклад, що діє з його армії на кнехта й кміта [1], на вугляра, на ремісника і навіть на міщанина.

«...первєй того многократ о тім вашої королівської допомоги просимо, аби-м урятувати від свавільних козаків нашу родовиту честь, наші пожитки, казну і зберегти хлопа при дворі свого пана уродзоного, утримати його на панських землях, в його лісах і рибних ловах».

Так плакався Баторій королеві Жигмунту, ховаючи свої попередні заміри.

Довідалися про те в таборі Наливайка. Зо два десятки його старшин і військових товаришів сиділи в хаті і радилися. Наливайко не хотів присипляти дешевими успіхами на чужині справжніх прагнень наймитівства... Чекати в Семиградді, доки польські та українські пани зговоряться і пошлють військо проти них? Чи негайно знятися й вирушити в степи? А чи вдарити на Синан-пашу і поживою задобрити Низ запорозький, щоб прийняв до себе з усім військом. А що далі по тому?

Не дивлячись ні на кого, заговорив Наливайко, ніби наказував:

— Доки зброя в ваших руках вправно слугуватиме, доти й усяке спілкування діятиме. Але ж ми хочемо воювати за право народів, за волю, на те ж повстали, рідні оселі покинули. До нас зібралися втікачі від пана, і доки той пан живий буде, він вимагатиме, щоб повернулися до нього наймити.

— То нехай умре ідолів пан!

---

[1] Кнехт — наймит, кміт — селянин.

— Пан живучий, браття-товариші. До його послуг королі, війська, казна. Я схиляюся на похід проти турка, паші-завойовника, щоб добути коней, щоб Січі гостинця послати та убезпечити себе від запорожців. Пани спробують нацькувати ще й січовиків на нас, це треба мати на увазі. А, забезпечившись від них, у своїх українських землях ми потроху наведемо лад, запорожців підіб'ємо на те, і тоді нам не страшна буде Корона польська...

— А коли не втримаємося?

— Треба втриматися, на те голову маємо на плечах. Будемо хитрувати, як коронні гетьмани Замойський та Жолкевський. Напишемо їм і королю ще кілька листів вірності, може, якесь дрібне доручення, щоб довести ту «вірність», виконаємо, аби тільки пройти на Україну неушкодженими від кварцяного війська під орудою Жолкевського. А коли й там, на Україні, на нас нападуть вони і відпертися не вистачатиме в нас сили, тоді... тоді підемо на Путивль, у Московію. Руський люд нас зрозуміє і не дасть нас скривдити...

Ці думки не були таємницею в лавах військ. Та вперше голосно про них сказав Наливайко. І стали вони своїми для кожного — так думали, починали думати всі. Та хіба такій армії доведеться тікати з власної землі в Путивль? Щодня пристають нові десятки скривджених до армії, і то — в чужих землях. А народ український хмарою суне на боротьбу за свою волю.

— Не забуваймо, братці, небіжчика Івана Підкову,— нагадав Шаула.

Що хотів сказати цим Шаула, Наливайко не зрозумів. У загонах Шаули були здебільшого колишні реєстровці, які в козакуванні, лише в самому козакуванні вбачали свій порятунок. Козак — вільний від панської волі! Ці настрої, певне, передавалися і Матвієві — невільному ковалеві з панських кузень. Невже досі ще не зрозумів він повнотою, що козаками всіх людей не поробиш, а вільними від пана повинні бути всі! Іван Підкова також боровся лише за козакування...

— А що згадувати, Матвію, Івана Підкову? Сороковусти нехай попи правлять.

— Підкова зовсім не затівав того, що ми з вами, а польські емісари з допомогою лукавих реєстровців схопили його в Немирові і віддали Короні на кару. Перетяли чоловікові горло у Львові...

— Пам'ятаємо, Матвію, Підкову, та не забуваємо й пана посла коронного, Голубоцького. Отак і інших, як тих щенят, топитимемо в Дніпрі, як січовики втопили Голубоцького...

Це не була сварка між Шаулою і Наливайком. Шаула теж не міг спокійно терпіти статків, здобутих на козацьких походах, як це чинив, скажімо, гетьман Лобода. Відомо, що той і нажився на кількох подібних виправах. Але тут оці розмови про поворот на Україну, про бунт проти панів майже з голими руками його ще не переконували. Зробити б тільки один похід, озброїтися, і тоді нехай буде по Наливайковому.

Наливайко зрозумів ці сильні настрої серед повсталих, навертав на своє, але навертав дипломатично і на похід проти Синан-паші в критичну хвилину дав перший своє слово. На тому й поклали край нараді. По табору вмить пролетіла вістка, що вночі таки виступають на Синан-пашу, на козакування.

Наливайко залишився сам у кімнаті. За вікном, десь у діброві, залунала нова козацька пісня, складена Юрком Мазуром ще в Брацлавщині. Дужі голоси наймитів і посполитих підхоплювали молодечий заспів, і вечір сповнювався грізним закликом:

Ой у пана Наливая та вороні коні:
Ходіть, браття, повставайте —
Чуємо червоні!

Ой ми чуємо червоні в Василя старого.
Не лишимо ж скупердязі
Ані золотого...

Северин підійшов до вікна і притулив голову до лутки. Замислено проспівав останній куплет так, як він радив Юркові переробити його:

Не лишимо хитрунові
Панувати з того...

Так і приліг задрімати, не роздягшись, по-козачому. Потім згадав нараду, згадав рішення, пішов перевірити полки; з полковниками говорив з кожним зокрема. Йому треба було знайти в душі цих друзів ратних зачіпку, за яку б узявшись, він повернув їх за собою без риску зірватися...

Опівночі знімалися й рушали на схід, де Синан-паша пищив села, полонив дівчат, забирав у неволю і без того

поневолених своїми панами та дуками людей. Втікачі з Волощини шукали порятунку в Наливайка. Сповіщали, що Синан-паша бере в полон тільки тих, хто не має за що відкупитися, викупити жінку чи дочку. Багатії лишалися в селах, вони навіть допомогу Синанові дають.

Скорим маршем пройшла кіннота на свіжих семиградських конях; проходили піші в доброму одязі і з добірною зброєю. Кілька пар гармат з навченими самим Наливайком пушкарями завершили похід десь аж на ранок.

14

Посол короля Рудольфа, Еріх Лясота, спритно викручувався з-під очей Жолкевського та його погоні. Станіслав Хлопіцький щодня кудись зникав з дороги вбік, випитував і замітав усі сліди. Посланці Рудольфа везли з собою цісарські подарунки запорожцям — вісім тисяч червонців золотом, клейноди та корогви з імператорськими гербами. Під німецькими прапорами мали виступати запорозькі старшини на підтримку войовничих намірів Рудольфа.

На Еріха Лясоту Рудольф II не міг скаржитися. Ще в бійці під Бичиною, об руку з ерцгерцогом Максиміліаном, проти Замойського, Лясота довів свою відданість цій династії. Розбитий Замойським та Жолкевським, ерцгерцог Максиміліан, невдаха-претендент на польський престол, потрапив у полон. Вірний його слуга, Лясота, своєю волею з'явився до звитяжця-канцлера, щоб той і його полонив разом з господарем...

Такий збереже таємницю імператорського посольства і службу йому вірно виконає. Обминаючи загони й пости Жолкевського, вужем вислизаючи від його погоні, Лясота прямував на Січ. То у головнокомандувача угорських військ Криштофа фон Тейфенбаха лишав золоті червінці, то засилав по них свого помічника Гейнкеля, а сам з Хлопіцьким зникав у бік з шляху. В землях панів Синявських, на річці Бугу, мало не потрапив до рук прикордонних військ Жолкевського. На щастя, нагодився молодий поляк із Замостя, ним забавилися жовніри та заклопотаний і настирливий хорунжий, а тим часом Лясота опинився аж у Пікові.

Влітку 159... року Лясота прибув до Базавлука. Гаряче літо спалило вже лугові трави на буграх, нечисленні коні січової варти паслися на подах біля самого Чортомлика. Сповіщені Хлопіцьким січові старшини спорядили пишний почет назустріч імператорському послові, салютували з гаківниць на честь його прибуття.

— Радий застати й бачити славне козацтво в добрім здоров'ї,— вітався Лясота, щоб якось-то підвелися насуплені козацькі брови та привітніше б глянули їхні очі. Зустрічали його отамани без гетьмана, бо сам Микошинський перебував у поході на кримських татар. Оселили при коші, змусили чекати на гетьмана.

Близько двох тижнів терпляче вичікував, дістаючи від Хлопіцького найпотаємніші щоденні донесення про кіш. Поза тим і сам придивлявся, прикидав у думці ті наслідки спостережень, розважав настрої козаків, старшин. Січова старшина була рада послові. Але серед широких кіл козаків, що на Січ потрапляли, втікаючи від панів, ходили й погані для німця розмови. Лясота намагався не часто потрапляти на очі козакам, але до розмов тих мусив прислухатися якнайуважніше, бо ще мав розмовляти в колі з козаками.

Аж ось повернувся і сам Микошинський з походу, полюднішало на Базавлуці. Привів полоненого із знатних татар і під настрій зустрічі з послом такого впливового на Заході імператора йому офірував того полоненого. Посли бояр московських, теж прибувши на той час до запорожців з подарунками гетьманові та старшині, неприхильно поставилися до такого вчинку гетьманового. Через дяка посольського сказали Микошинському, що за образу сприйняли надання такої переваги імператорові Рудольфу.

Микошинський відразу ж погодився, що жест його був надміру підкреслений. Січ не має за що і на царя московського поскаржитися, тому послів московських першими заслухає коло старшин і козаків...

Знаючи про настрої козаків щодо цісарського посольства, Еріх Лясота домагався, щоб гетьман скликав для нього окреме, лише вузьке старшинське коло.

— Це було б порушенням козачих звичаїв на Січі, пане гетьмане,— заперечуючи Лясоті, нагадав полковник Ничипір.

— Так, пане Лясото,— згодився гетьман,— порушувати звичаї та свою присягу я не зважуся... не буду.

Згодом Еріх Лясота змушений був двічі викладати мету своєї подорожі, хвалитися цісарськими подарунками — на вузькому старшинському колі та на широкому, багатолюдному колі козаків. Голосним було це козаче коло.

— А де ж ті червінці, що німець за нашу кров офірує? — гукнуло кілька голосів, коли полковник Лобода став тлумачити пропозиції Лясоти.

Посол мусив пояснити:

— Червінці, шановні лицарі, у Якова Гейнкеля, мого друга і помічника в посольстві.

— Полічить би їх, той і обдурити може. Скільки прислав цісар?

— А чи не мідяків заморських нам підсунуть ці паничі в підрясниках?

Лясота терпляче слухав і не поспішав. Як і сподівався він, козаки не зраділи, коли дізналися, що цісар надіслав справді лише вісім тисяч.

— Господар за дочкою віно більше зичить, аніж цісар на військовий похід козачий відлічив. Чи не пан Остап Хлопіцький те порадив? Напевне сам більше хапнув...

— Того б панка з наших пустити без штанів з кручі в Чортомлик. Торгує душами українськими...

На допомогу Лясоті гаряче виступили деякі старшини. Полковник Лобода кілька разів пройшовся серед старшин, совістив козаків і вийшов у коло з промовою.

— З Москвою нам, панове, теж не легко умовлятися, хоч руські одної з українцями віри.

— Одної крові, а не тільки віри,— гукнули з гурту козаків.

— Кров тут ні до чого...— підправили інші.

— І крові, славне козацтво,— погодився Лобода.— Бояри прислали тільки грамоти, а цісар грамоту паном Лясотою на словах передав — та й так віримо,— зате червінці, я сам їх бачив, червінці, натурально, припровадив аж на Січ. А нам, славним лицарям, якого оплона ще треба? Аби гроші! Та я, ваш полковник, хіба не з вами щойно повернувся з-під Білгорода? А що ми здобули у тому поході? Ганчірку на онучі, старий дукат турецький, та з турчанкою побабилися сміливіші... А тут нехай поки що тільки вісім тисяч, але ж вони вже готовісінькі бряжчать, не під шаблею, а в кишенях лицарства...

— Пан полковник годився б у скарбники, бодай і ляхові...

Лобода з старшинами обернулися в той бік, звідки озвався насмішкуватий голос, а з другого боку гукнули ще:

— Юдина звичка в наших полковників!

— За тридцять срібних, а то й за мідяки, не то що за вісім тисяч злотих, продадуть!

Гетьман Микошинський у гніві вигукнув:

— Безрозсудство й ганьба! Ми йдемо туди, де потребують наших вояцьких рук. Еж лицарі ми, а не наймити. З нами підуть статечні козаки, а вся молодь, яка з упертості худопахольської ніколи не розуміє корисних цісарських пропозицій, нехай тиняється по куренях. Та я відмовляюся гетьманувати в людей, що не розуміють, за чим прийшли сюди, в людей, що не цінують свою лицарську козачу славу і честь запорозького імені. Похід, коли він до того ж і як слід оплачений державою, то є справжній обов'язок військового люду...

Аж по обіді третього дня старшина запорозька домоглася згоди кола на пропозиції Рудольфа. Щоправда, запорожці не мають коней до служби його величності, і це затримає негайне їхнє вирушення. Та Лясота нагадав старшині козачій, що цьому лихові зарадити не важко, пройшовши Україною до кордонів, а там Волощиною... Упрілий від кількаденного хитрування, дипломат Рудольфа, нарешті, міг спокійно записати в свій щоденник: «...передав старшині вісім тисяч червінців золотом серед поля, де віхолив стяг його величності. Вони прослали кобеняки на землю і звеліли старшим козакам перелічити гроші».

У тому ж колі під кінець січовики вирішили послати Хлопіцького до московських бояр, а до цісаря обрали посланцями Ничипора та Федоровича. Обидва вони дуже помірковано поводились, а Ничипір навіть про честь українця щось заговорив і посланцем відмовлявся йти, та приневолили миром.

Канцелярія гетьмана виготовила листа до його величності і повноваження полковникам. І те, і друге було урочисто скріплено: «...що свідчимо, і для більшої вірності видали ми послам нашим цю вірчу грамоту, скріплену вище печаткою нашого війська і власноручним підписом нашого військового писаря Льва Вороновича. Да-

но в Базавлуці, при Чортомлицькім рукаві Дніпра, 3 липня, року панського 159...»

Запорозьке коло довго не розходилося. Поважні віком козаки й старшини, потіючи, лічили на кобеняках німецькі гроші, збивалися і знов починали пересовувати золотий метал з місця на місце. Гетьман з частиною старшини походжали між козаками, підтримували войовничий настрій в найбільш упертих прибічників полковника Ничипора. Раптом з човнів привели двох добре одягнених і озброєних посланців, неначе з королівської варти. Микошинському вони здалися польськими emісарами від самого Замойського, а може, й від короля. Такі невчасні свідки! Винуватими, сполоханими очима окинув він присутніх: чи не затримався десь Лясота? Його давно вже не було в колі.

— Пане гетьмане! До тебе ці двоє справу мають, не сказали й чиї.

Микошинський обома руками поправив обважнілий від пістолів та шаблі посріблений пояс і, плутаючись ногами в кривій шаблі, вийшов назустріч. А коло вирувало настроями надій, сумнівів.

— Прошу... Я єсть гетьман козацтва низового.

— Пошана й честь тобі, батьку січовий. Ми послані від старшого українських військ, за межами України на виправі сущих, від Северина Наливайка.

— Від Наливайка? — Гетьман, помітно нервуючись, знов підсмикнув обважнілий перехняблений пояс.

— О бісове зілля... Наливайко вже тобі посланців засилає, га? — зацікавився Григор Лобода, не ховаючи насмішкуватої неповаги до посланців. Поспішно пройшов до гурту старшин і ту новину, сміючись, шепнув полковникам на вухо. Ничипір поквапно озирнувся на посланців, підійшов до них і, незважаючи на гетьмана, почав розпитувати:

— А де ж Северин? Він у поході? Де, на кого?

— Наш старший, Северин Наливайко, чолом усім вам б'є. Він зовсім не сподівався, що його бойових товаришів так негостинно буде прийнято на Чортомлиці.

Юрко Мазур, неначе знущаючись з гетьмана, і собі обсмикнув тугий, золотом кований турецький пояс, на якому вправно висіла шабля. Полковник Ничипір поглядом знавця зміряв горді постаті посланця та його мовчазного і занадто кремезного товариша. Ще не дійшов-

ши якоїсь певної думки, ніби й собі образившись, заговорив:

— Наливайка самого, може, зовсім би не прийняли у нас. Нема чого на негостинність скаржитися людині, що в бою щербила нам козацькі шаблі...

— То ворог наш, а не старший війська українського! — гукнув Лобода.

— Не ворог, пане Лободо, бо випадково ми збройно зіткнулися з Северином під П'яткою. До того ж ваша, Ригоре, шабля ні разу й не схрестилася з Северинової,— Ничипір дошкульно засміявся.

— То схреститься, пане Ничипоре, мат-тері його сто дяблів.

— Не позаздрю вам, Ригоре, в тій зустрічі, краще уникайте її...

Микошинський уже оцінив пояс на посланцеві, спостеріг тремтливу руку другого, широкоплечого, на руків'ї шаблі і примирливо гримнув на обох полковників:

— Соромтеся, полковники, ще за чуби схопитеся!

Запропонував посланцям говорити, з чим прибули «від того Наливайка». Мазур голосно, щоб чули й козаки в колі, розповів про те, що Наливайко словом рицарським був зв'язаний з князями Острозькими, слугою рукодайним був у них і не міг зганьбити те козаче слово. Та й не січовиків, не козаків він поразив тоді під П'яткою, а шляхтича Косінського, що заради власної користі пристав до повсталого люду, за гетьмана йому став.

— Косінський був вам не кращим другом, ніж усякий інший шляхтич чи князь. Мабуть, Наливайко і на те зважив, ідучи в бій проти нього,— закінчив Мазур.

— Кому розказуєш, молодий ще ти учити! — гукнув Лобода, намагаючись присоромити посланців перед козаками.

— Не вас учу, пане полковнику. Коли рідний батько вас не навчив розумітися на ворогах чи друзях, то мені хіба що поспівчувати доведеться.

— Ого! Та він гострий на язик!

— Воюємо не язиком, пане гетьмане, а ще гострішою крицею і непохитним бажанням волі народної. Панове козацтво, шановна старшино, і ти, гетьмане січовий! Наливайко прислав нас не на каяття за минуле, а на дружне слово про сучасне і про майбутнє життя люду українського...

Галас у колі стих. Навіть статечні старшини перестали лічити гроші на кобеняках. Тільки Лобода, аж посинілий від образи, ще бурмотів собі під ніс якісь брутальні лайки.

Ничипір став поруч посланців і так дивився на козаків у колі, ніби гордо підкреслював, що не Юрко Мазур, а він є старший посланець від Наливайка, Ничипорового учня у військовій справі.

А Мазур говорив далі:

— Ми маємо військо і зброю. Нелегко те все далося нам, та серцем спокійні ми, бо меч той відгострили на голови ворогів народних, у якій би вони державі не були. З нами, українцями, ідуть втікачі від панів українських, польських, російських, волоських, навіть турецьких. Зі мною ось в посольстві прибув товариш наш росіянин Іван Болотник. За тую ж людську справу турбуються і руські люди. Поки що нам у помочі стали. І хочемо ми ту силу повернути на Україну. А коронні гетьмани польські, їх облесливі спільники чатують на нас гірше за найлютішого ворога.

— То ви нас, може, проти Корони намовляєте?

— Не намовляємо, пане гетьмане, а так до слова прийшлося. Тільки за тим і прибули, щоб попередити про дружбу нашу кревну та помиритися.

— Миритися б мусив сам Наливайко, а не... підлітки якісь...

— Пане Лободо! Ви не повелись би так з цими хлопцями за чортомлицькими берегами,— озвався Ничипір.

— А мы и не в обиде, пан Ничипор,— озвався Болотник.— Головой полковник, видать, не силен, не подстать полковнику башка та. Такую ба... ладно, ужо не время направлять такую-то...

Болотникова довершив Юрко Мазур:

— Наливайко, коли на те буде воля козацька, сам може прибути в коло, принесе свою голову на ваш суд. Коли Низ бажає того, наш старший за правду голови своєї не пошкодує.

— Козача голова, що й говорить. Я висловлююся за мир з Наливайком та з його людьми. Я за те, щоб...

— За що, за що, пане Ничипоре? — гукнули козаки, підганяючи полковника.

— За те, щоб спільництво чинити не з цісарем Рудольфом, а з Северином Наливайком .. ..

— Та той же ваш Наливайко спілкує вже з Рудольфом! — злісно викрикнув Лобода.

Тоді Мазур та Болотник знову скинули шапки, оглянули тисячний натовп кола. Обвітрені, напружені молоді обличчя говорили про кам'яну стійкість та войовничу силу, Мазур, незважаючи на репліки ображеного полковника, від щирого серця усміхався до того тяжкого, але дружнього дихання тисяч низовиків. Він відчував, що вірять козаки їм, а не Лободі.

— Полковник говорить, що в голову збреде, а ми говоримо, з чим послано нас на Низ. На знак щирого і братерського примирення повстанців з низовиками наш старший послав вам шістнадцять сотень голів турецьких коней. Степами, в двох косяках пригнали їх наші люди аж до Дніпра. Коли не гребуєте...

— Вестимо, мерин казаку — не златые червонцы те, что и баить, понимаю вас, пан Лобода...— Болотник, всміхаючись, кинув оком на кобеняки серед кола.

Ніби стогін вихопився з тисяч грудей. Шістнадцять сотень турецьких коней у такий час, коли десяткові звичайних сільських шкапин зраділи б! Це така подія для Січі, що раптом зникли всякі образи й нарікання.

— Отак, пане Лободо, по-нашому миряться.

— А я й цьому не вірю, пане Ничипоре.

— Ну, що ж, не вірте, така у вас вдача, Ригоре. Шкода мені вас, добром життя свого не кінчите.

Ничипір заспокійливо позіхнув, потім розправив руки й міцно потягнувся, немов уставши з м'якої, дбайливою рукою слапої постелі.

15

— Усяка шантрапа народом присягається...

— Ви все ще про те саме, пане Лободо?

— Про те, пане гетьмане. Дозвольте, я вам ще й ліву ніздрю тютюнцем почастую... Славний дістали-сте тютюнець у турків, пане гетьмане...

Лобода, улесливо струшуючи турецький ріжок, сипав тютюн на простягнену долоню гетьмана, тоді ніжно брав двома пучками з тієї долоні добре тертий, бархатистий порох тютюну і, поглянувши, чи не гнівається за те гетьман, міцно затягся й сам. Микошинський ще не

звик надто ласувати тютюном, але втішався підлесливістю полковника; це не часто буває на Низу. Знімаючи з кілочка свій пояс, тільки сріблом кований, вслухався в слова Лободи, а в уяві вимальовувався турецький пояс, золотом кований, на гнучкім козацькім стані Юрка Мазура. Відчував, що червоніє від заздрощів і злості. Лободі лише кинув:

— Народ, полковнику, теж буває всякий. Іншим і не заприсягнешся.

— То правда, пане гетьмане. Не заприсягнешся отим кізякоробом бездвірним.

— Я маю на мислі киян.

— О! Як в око вліпили... Дозвольте тепер у праву ніздрьочку... Кияни дійсно не розуміють, не осягнуть мозком, що то є низовик, запорожець. Я їм не вірю ні остілечки... Гап-пчхи! Ну й тютюнець дістали-сте, пане гетьмане... Та що їм Запорозька Січ, коли вони від самого короля накази мають, у них є чим пишатися, Наливайко не горнеться до них... А наші козаки — бидло бидлом. Я і їм теж не зовсім став довіряти. Чули, як прийняли Наливайкових балакунів?

— То нічого, пане полковнику... Нюхайте ще ті турецькі ласощі, на здоров'ячко... З Наливайком нам лаятися тепер нема чого. Он бачите, коней яких надіслав. Та за тих коней наші козаки на руках принесуть Наливайка аж із-за Дністра...

Лобода в ту ж мить почав правити іншої. Важко собі уявити, щоб у цьому огрядному тулубі так вільно вміщалася така гнучка й улесливо-догідлива натура. Йому б тільки вловити думку, настрої гетьмана, а там уже він знайде стежечку, і тон, і слова, і лінію поведінки, щоби бути найближче, найщільніше біля можновладного, біля самої його душі. Тепліше живеться біля душі можновладного, а коли пощастить ще й потрібним стати для тої душі,— о, то вже не нарікатимеш на долю! Нехай тоді слабіші нарікають.

— А це й справді лицарський вчинок у Наливайка, я не сподівався. Та я знов же таки про наших послів до киян. Їх можуть прийняти по-людському, але з нашої угоди з черкаським старостою Вишневецьким тільки посміються. З українцем, пане гетьмане, треба по-українському. Ваші шляхетські заходи їх не переконають... Ну й тютюнець же... До киян, пане гетьмане, не двох посланців треба заслати, а цілим кошем іти...

— Куди це пан Ригор кошем розігнався? — у дверях запитав полковник Ничипір. Він увійшов без шапки, майталачив полами розстебнутого жупана. За ним до гетьманового куреня зайшло ще кілька чоловіка старшин.

— Маємо новину,— промовив полковник Ничипір, беручи з рук Лободи гетьманів ріжок з тютюном.— Маємо погану новину, гетьмане... А розкажіть лиш, пане сотнику, самі.

Ничипір дав прохід сотникові, сліпому на одне око. Той носив гостру повстяну шапку з голови степового татарина, натягав її на сліпе око і майже ніколи не скидав з голови.

— Зрада, пане гетьмане! Кияни наших посланців зганьбили.

Незастебнутий гетьманів пояс сковзнув по ногах і впав, ледь-ледь забрязкотівши убогим сріблом. Лобода спритно гойднувся за поясом і обвихнув ним тугий стан Микошинського.

А він сприйняв ті послуги, як дань. Як соняшник за сонцем, так він за сотником повертався і переляку свого та злості не ховав.

— Як то зганьбили?

— Вони їх узяли на допит...

— Чи не те я казав? — похопився Лобода.— Не посланців до них засилати, а кошем піти...

Микошинський рукою дав знак Лободі замовкнути. Сотник розповідав:

— Взяли на допит з наказу польського і катували. Сотник Ворона умер у льоху, а Ляхович ледве живий, зараз на хуторах у селян.

— Прокляття!.. Воєвода Острозький напевно ж про те й не відає... Пане Лободо! Схиляюся перед вашим досвідом. Вирушайте з кошем по Дніпру до Києва, а потім...

— Потім я вже сам, пане гетьмане, потраплю, куди козакові треба. Сьогодні ж вирушаю. Це блюзнірське поводження з Низом. Наче ми турки якісь, що нас у льохи.

— Ой, змарнуєте ви, Ригоре, козацьке життя ні за цапову душу. Не доживете до людської смерті.

— То що ж, по-вашому, Ничипоре, мені собача, чи що, судилася смерть? Починаєте набридати своїми жартами...

З куреня виходили, товплячись у дверях. Без зайвих ухвал і вигуків усім стало зрозуміло, що киян провчити треба, щоб знали, як шанувати січових послів.

А в сутінках сховані в очеретах і заводях човни відпливали проти води з Базавлука. Один за одним, майже без найменшого звуку, випливали на течію, неначе нічні привиди. Вряди-годи скрипне застояне весло в кочеті, вилає старший необачного весляра. З столітніх дубів, лип і осокорів злітали сови, шарахалися й ховались у гущавину поросслі на вербових пеньках над водою. Кажани зграйками пролітали над човнами з козаками та гарматами. У степу за лісом зовсім згас обрій, де, за сонцем поспішаючи, мов за матір'ю, зайшов і моложавий серп місяця. Погасала самотня пісня далеких степових чабанів.

— Аби лиш погодка мі слугувала... Київ ще має чим відкупитися. А файно зробили братчики, як по писаному...— бубонів Лобода з переднього човна, вдивляючись у контури скелястих берегів Дніпра.

16

Влітку Ян Замойський повернувся з Праги, перервавши свою дипломатичну подорож до цісаря Рудольфа II. Дістав повідомлення з Стобниця про народження сина, якому Барбара пропонує дати ім'я — Томаш.

Радіти чи сумувати з того народження? Чверть століття прожив одружений. Чотирьох дружин мав поряд, починаючи з родовитої Радзівіллівни й кінчаючи цією струнокою ланню з Стобниця. Ні Радзівіллівна, ані то більше — повнокровна й життєрадісна семиградянка Баторіївна не ощасливили його нащадками. Лише вразлива норовом і гнучка, як виноградна лоза, дочка підканцлера Тарновського обдарувала його сином. Син — на шостому десятку літ... Чий син, чия кров, кому граф Замойський передасть честь шляхетського роду, надасть графське ім'я?..

Томаш Замойський!..

Як це сталося? Осінь, бабине літо, як говорять посполиті. В романтичному супроводі войовниче настроєного українського сотника Барбара поїхала до батька в Стобниць. Була капризна й життєрадісна перед тим і мала всі права вимагати в мужа цієї подорожі... А скільки спогадів по тому, яких несподівано яскравих

барв не шкодувала, щоб змалювати того степового козака в ореолі чеснот, розуму й «рицарської файності»... Томаш Замойський, граф Замойський, Барбара... Чий син?!

В канцелярії коронній здибав свого тестя, підканцлера Тарновського. В таких турботах раптом згадалися думки підканцлера про козаків, про їх домагання. Дрібниці, здавалось би: нобілітованим українцям надати права польської дрібної шляхти, а запорожців визнати за коронне прикордонне військо, виплачувати їм утримання, старшині титули надавати, привілеї, конфедерації, сейми... Зовсім дрібниці. А чи не приховується за всім цим родинна прихильність Тарновського?.. Чи не турбується тут його дочка Барбара за якогось українського козака Наливайка?..

Відчув, що коронні справи падають у нього з рук. Молоді літа дружини, і син такий... Жолкевського підозри, натяки.

— Розумієте, панотче, радість моя батьківська трутизною підозр отруєна. Гетьман польний так і мовить: «Старий ти, Яне, для такого дитяти... від молодої лані...»

— Тобою бувши, пане канцлере коронний, я заборонив би Жолкевському втручатися в твоє особисте життя. Не вірю я в щирість тих натяків і одвідин ним моєї дочки Барбари в Замості і в Стобницю, коли відсутній її муж. Мені вони здаються дивними і зайвими, як для дружніх відносин. Я маю листа від Барбари.

— Вона... скаржиться на Станіслава?

— О, прошу, най пан канцлер не хвилюється. Вона пише родинного листа батькові і, звичайно, скаржиться. Пан Жолкевський її лякає своєю поведінкою. Він з якоїсь примхи вигадав, що Барбара засилала листи до якогось козака, і тим шантаж чинить...

— Листи до лотра, пане підканцлере, а не до козака...

— Прошу пана канцлера, ніби Барбара засилала листи до лотра, до грабіжника, до здрайці...

Замойський у жмені зім'яв підканцлерове лебедине перо і кинув його на підлогу.

— Листи до лотра... від дружини графа, канцлера коронного...

— Але ж, на дябла, прошу пана канцлера... Це умисне і зле припущення хворої фантазії! Чи личить панові

графу так легковажно puścić uszy na targ [1], зневажаючи честь Барбари й мою честь...

Канцлер, як засуджений, звісив голову на груди, пройшовся по кімнаті. Чи згодився граф Ян Замойський з трохи сміливими як на підканцлера твердженнями, чи зважив на політичні вигоди свого шлюбу,— він не відповів на визивну різкість слів Тарновського.

— Вірно, панотче, вірно. Про поведінку Станіслава я подумаю... Але...

Підійшов, немов підкрався, до тестя і, дивлячись пильно йому в очі, твердо закінчив:

— Але пану Жолкевському граф Замойський звик вірити!

— То як розуміти це все мені, батькові?

— А... облишмо це.

— Я не дозволю так думати про мою честь. Жолкевський — виродок русинський, схизмат в кишені, а на людях католицтвом клянеться. За булаву коронну, за привілеї двору королівського цей... лис здатний...

— Пан Тарновський нервується і говорить недоречності... Які там новини коронні? Що чути з України, з Москви? Рудольф так і мовить про Наливайка, як про охочекомонне військо Острозьких. Вони розбили турків за Молдавією. Той сотник нажахав панство семиградське, волоське. До нього тисячами лине гультяйство, навіть з турецького війська: забивають старшин, а самі йдуть козакувати. Це страшна пошесть худопахольська, якої ще не знала велика Польща.

— Прошу, пан канцлер перебільшує вагу простого...

— О, то ваша політична кондиція, ласкавий пане підканцлере, про козачі привілеї. Кепський варунек...[2]

— Пан канцлер глузує?

— Прошу мі пробачити, панотче, зле спалося в дорозі. Давайте справи.

Тарновський якусь мить дивився на зятя, продумуючи доцільність дальшої дискусії. Верх узяло світське виховання і побоювання за кохану дочку. Чи слід чинити їй шкоду?

— На Україні, прошу пана канцлера, ті ж самі чутки про Наливайка. Він таки з'єднався з Шаулою, його сила зростає на нові й нові загони, що охрестили себе нали-

---

[1] Puścić uszy na targ — прислухатися до брехень (*польськ.*).
[2] Кепський варунек — непевні, ненадійні гарантії.

вайківцями (ще де в дябла) і йдуть, погрожують, зазіхають на спокій старост, на воєвод, На жаль, деякі воєводи в тому самі винні. Вони всміхаються, сподіваючись, що війська панствóві втихомирять той часом справедливий протест черні...

— Справедливий?

— Перепрошаю, еж мовлю: ч а с о м справедливий. Ось, прошу, доказ тому. Прошу пана канцлера прочитати цей лист до вас від київського нашого єпископа Верещинського. Кияни таку кашу заварили ім'ям Корони... Полковник Лобода з Низу йде чи не наливайківським шляхом. Гетьманом реєстровців став і на Корону не гірш за Наливайка скаржиться. А є подібні відомості, що козаки самого Лободи наливайківцями себе називають, і тоді стелеться їм широкий шлях до маєтків переляканої тим ім'ям шляхти. Про дещо з тих неподобств і пише пан єпископ.

Замойський розгорнув листа від католицького намісника в Києві, єпископа Верещинського, і мимоволі вчитався в нього. Здавалося, не буде кінця йому. Тарновський кілька разів виходив і повертався, розглядав папери й чекав. Нарешті канцлер відвів руку з листом від очей.

— Так. Значить, пан Лобода гетьманом велить себе звати?

— Що, прошу пана канцлера, не вчув? — перепитав Тарновський, відриваючись від державних справ.

— До дябла гетьманів розвелося на кресах польських.

— Пан про Лободу, напевне?

— Так. І про Лободу теж. Отцеві єпископу цей гетьман аж надто догодив.— Замойський звісив свою посивілу голову на груди, почав ходити по кімнаті, не випускаючи з рук листа.

— Будуть якісь рішення пана канцлера про єпископа?

— Про українців, напевне, хотіли сказати, пане підканцлере?

— Ні, про єпископа Верещинського.

— Нема що вирішувати про того дурня.

— Це вже рішення, пане канцлере. Така й моя думка. А чи виміняємо кращого?

— Міняти його не будемо; кращих у нас немає. Повідомте пана Жолкевського про зміст листа. Порадьте

збройно підготуватися, щоб заспокоїти й цього «гетьмана пана Лободу»... Е-ех, Барбара, Барбара. Запросіть до мене пана Жебржидовського — маю до нього справи.

Останні слова канцлер вимовив ледве чутно. Тарновський бачив, як самі губи шепотіли: «Барбара, Барбара...», і пробачив канцлерові не зовсім пристойний в межах коронної канцелярії його тон щодо підканцлера.

Замойський підійшов до вікна, задумано сперся руками на лутку. Потім зовсім іншим голосом запитав:

— Чи знав панотець коли-небудь щось з розумної творчості Петрарки?

Тарновський чи то з відчуттям неспокою за стан зятевого здоров'я, чи то із здивованням лагідно відповів:

— Знавав колись у школі, і то замало. Давно було, забулося. А що?

— В Падуї проказав мені шановний дидаскол.[1] Сігоніуш, і я надовго запам'ятав одну мудрість Петрарки: «Домагатися влади, щоб мати спокій та безпеку,— значить дертися на вулкан, жеби ся врятувати від бурі». Розумно сказано, паночте, га? Жеби ся врятувати від бурі — дертися на вулкан... Панам українцям з їх налівайками я, шляхтич Речі Посполитої, таку бурю влаштую, і на вулкані ся не врятують. Пишіть королівський наказ до гетьмана польного Станіслава Жолкевського... А то відкладім на день, другий... Барбара, Барбара!..

17

Козацькі січові звичаї забороняли мати при собі в поході дружину. Це обтяжувало б похідне життя, викликало б у козака настрої жалю та потяг до сімейного спокою, коли воювати козакові треба.

Григор Лобода ще в Києві від єпископа Верещинського дізнався про Лашку, вихованку пані Оборської. Духівник сповідав цнотливу вдову з вихованками. Білоголова Лашка над усіх в око впала, і тепер, за вечерею з паном Лободою, він тихо, як змій падшій жінці, на вухо шепнув гетьманові про те зілля хмільне в подобі панни. За це пан єпископ приязнь до себе зберіг у завзятого рубаки-гетьмана.

Лобода не забув про той шепіт спокусливий. І коли спинився в Барі на Брацлавщині, поїхав до самотнього

[1] Дидаскол — навчитель.

хутора пані Оборської. З часів останнього привілею королівського, що зичив полковникові хутір на Лівобережжі і натякав про нобілітацію та... герб, Лобода добрав смаку у латинянах. З біскупом — своїми ставали, в коло панства шляхетного втирався козак...

Оборська звикла до козаків, навіть сумувала інколи, не мавши довгий час у себе озброєних гостей. Дочок своїх рідних давно повидавала заміж десь на Литву і літо бабине свого вдовиного життя втішала дочками-годованками. Жовкли гаї навколо, в дрімоту передосінню впадало життя на вдовиному хуторі.

Пана Лободу зустрічала перший раз у сінях, як біскупового друга і сановитого гостя. Пригнутись попрохала в присілих дверях і в світлицю свою, де висіли потьмянілі від часу старовинні фамільні портрети, ввела обережно, як хворого.

— Багато чула про вас, шановний гетьмане, Наливайками зветеся, на здоров'ячко вам, тим на шляхту лякану жах наводите.

— Ге-ге-ге! Засиділася наша шляхта, паніматко, як зледачіла гусиня на торішніх яйцях, ге-ге-ге! А Наливайками тепер усяк зветься, хто хліб козачий в рідному краю шукає, ге-ге-ге...

Дівчатка з наказу пані шанобливо ходили біля гетьмана, а сама Оборська любострасно пожирала вдовиними очима одгуляний козацький стан. Тільки Лашка не догоджала Лободі, не посміхалася як гостеві,— надто погляди його страшні дівчині. Від його важкого сміху стискалось серце, в розмові не знаходила слів для цієї невихованої, неосвіченої людини. Це не сотник Наливайко, біля якого відчуваєш себе, як лозина біля ставу: ростеш, і гнешся, і вроду свою дівочу, немов у люстрі, в тих очах молодецький упізнаєш... Коли б католик він — не пішов би від неї з непокарбованим любов'ю серцем...

Лашка виходила до світлиці, де гостили Лободу, офіціально відповідала на слово і лише для ока своєї добродійки, пані Оборської, питала гетьмана про київських жінок, про їхні з німців привезені моди. Або відходила до клавікордів чи до вікна і, підвівши горду голівку, ворушила білявими хвилями кіс, щоб розляглися вони по голівці, послалися на плечах.

Одного вечора, десь за третіх одвідин, Лобода затримався, доки панни спати пішли. Вдова те по-своєму,

вдовиному, зрозуміла і вина найдорожчі сама з льохів дістала для втішного гостя. На столі в розлогих підсвічниках запалила свічки, святкувала.

— Я б ся мав щасливим, пані гречна...— несміливо почав Лобода, відвертаючи очі від розквітлого обличчя вдови.

Вона, як засватана, спалахнула від цих скромних натяків такого короля-мужчини. Що українець — шкода мала, він — гетьман. Острозькі теж українці, а яка найгоноровитіша полька не вважала б за високу честь породичатися з тими українцями.

— Розумію вас, пане Лободо... Я бідна вдова, але ж...

— То дрібниці, мила пані. Маю свої хутори,— «Хутори має!»,— і гетьманство в козачих походах.

Лобода замовк, щоб перевести дух. Потім встав з лави і, ступивши крок, схилився на одне коліно перед розгубленою й щасливою пані Оборською («От тобі й мужик!»). Вона ладна була схопити цю по-світському схилену перед нею голову, осипати її поцілунками.

— Я щасливий, пані гречна, що ви... що ви благословляєте мене з вашою білоголовою донечкою одружитися,— нарешті здужав витиснути з себе захоплений гетьман.

— Що? — жахнулася вдова, знявши руки, як для захисту від божевільного.

Лобода ніяково звів очі знизу вгору на перелякану вдову. Підводячись з колін, він ясніше виклав свою думку:

— Я б ся мав щасливим, кажу, паніматко, одружитися з панною Лашкою. Панна такою чарівною мені здалася, аж я і звичаєм козацьким нехтую.

— Пан гетьман з глузду з'їхав,— зітхаючи, вимовила Потім підвелася, відсунула венецьку тикву з настояним угорським вином і довше, аніж треба, дивилася на невдячну істоту в образі козачого гетьмана. Очі її поволі непомірно витріщалися. Лобода зрозумів вдову і відчув одразу зненависть до неї.

— Пан гетьман з глузду з'їхав,— зітхаючи, вимовила Оборська.— Панна Лашка є католичка, шляхтянка родом...

Він, уражений, схопився і завмер, немов чекаючи повторної образи. Вдова не поскупилася на неї. В своїй хаті, віч-на-віч, чого страхатиметься вона?

— Мудрій глові досить на слові, а пан гетьман такий gilbas[1] викохався, а glupi jak bót[2] удався. Панна — дівча зелене, козаків, чоловіків боїться. Пан би мав на себе глянути та до своєї ноги топтаного чобота взувати. Я мала вас за цілком шляхетну людину, хоч і... схизмата. Біскуп Верещинський, певне, і не відає, що пан Лобода не... друг католицтву...

Лобода на мить спалахнув барвами сорому, та злість заважала йому зрозуміти розважні слова Оборської. Не прощаючись, вийшов з хати, і господиня гадала, що це назавжди. Собаки виряджали його з двору, джури молоді ледве встигали за своїм гетьманом, неначе від ворога тікали.

В першу мить образа й лють зовсім забили баки полковникові Лободі. Він вибирав лише — вогонь чи меч для помсти за таку ганьбу. Кілька разів серед ночі в степах спинявся, щоб вилаятись, обернувшись на коні. А коли перший гнів почав улягатися потроху, коли ображений відмовою полковник став уже дещо мислити і помічати приховані посмішки джур, він зрозумів, що мечем убити міг лише беззахисну жінку. Вогонь же давав ще менше, пустивши за вітром добра Оборської, з яких розважний зять мав би певний зиск...

В таких душевних муках пронудьгувавши кілька ночей без сну, Лобода знову навідався до вдовиного обійстя. Не поскупився на козачий почет — увесь двір пані Оборської заіржав і загомонів, як у час війни. Біля самого полковника напідпитку крутився в сідлі якийсь гулящий піп, теж під чаркою, закотивши заполи ряси під пояс із шаблею. Великий срібний хрест блищав на чорному фоні ряси, теліпаючись на такому ж ланцюжку через шию. Поріділа і давно не чесана попівська грива загиналася з-під шапки позад, як псячий хвіст у реп'яхах.

— Го-осподі, воззвах к тебе, усли-иші мя...— раз за разом мугичив собі під носа цей войовничий святитель, тримаючись весь час полковника.

Та вже вставши з коня в дворі, Лобода лишив свій почет і таки сам зайшов до покоїв пані Оборської. Така ж улеслива вдова, тільки неприховано насторожена, привітала полковника в передпокої. Полковникові бра-

---

[1] Gilbas — здоровило.
[2] Glupi jak bót — дурний як пень.

кувало шляхетних звичаїв, навіть не зважив на те, що господиня тут і розмову з ним розпочала, не запросивши до світлиці. Козацьке життя полковника свої норми поводження йому приписувало. То більше — в таких рішучих намірах.

Ледве привітався, як зміг, стримуючи лють, що знову полонила його, мішаючись із хмелем. Господиня відчувала, про що має говорити з лютим полковником. У вікно помітила вершників, чула їхній гомін, що вже здавався на бешкет у дворі, і все зрозуміла.

— Пан гетьман, певне, стації потребує для рицарства свого на ніч? Може, дати наказ про те моїм служкам? — запитала, видушуючи якусь посмішку на устах.

— Не треба. Козак у виправі — господар на лаві... Не за стацією прибулем, паніматко. Маю скінчити ту нашу розмову про... про родичання з шляхетною пані...

Оборська озиралася по передпокої, немов шукала спільників чи порадників. Таки запросила до світлиці, бувши цілком певною, що її «кози» поховалися геть. Звертала розмову на інше, намагалася вплинути на цього настирливого нареченого її Лашки. Але натрапляла лише на упертість і лють.

— То віддаєте, паніматко, Лашку за мене, чи сам муситиму ся одружити з нею? — спитав Лобода таким голосом і тоном, що в Оборської ноги вклякли, затремтіли губи.

— Хіба шлюб і родичання з шановним гетьманом мене зневажить? Не я ж за пана віддатися мушу. А пан кавалер мусить волю панни знати.

— То зайва річ, паніматко. Не серце її вразити намагаюся і почуттів глибоких або вдячності її за честь таку не чекаю.

— Але ж що то є за життя, коли подружжя не кохається? Та й молода вона.

— Рясна гречка в снопі доходить, шановна паніматко. Молодість її — мій у тім клопіт. Була б старою, то й не надокучав би вам з цим сватанням. Не дасте її за мене, то сам візьму,— відрубав Лобода.

Оборська розуміла вже, що так воно й буде. Дорікала собі, що не відіслала Лашки цими днями хоч би до Стобниця.

— Вельмиповажний гетьмане, але ж невіста має слово до шлюбу...— не скупилася на величання Лободи

гетьманом, хоч язик поривався й лайдаком його назвати.

— Не захоче мене кохати, навчу, аби-м послушною мі стала, і сам її кохатиму всім серцем і душею...

Старий воєвода, князь Острозький, сам навідався до друкарні. З того дня, коли й Смотрицький висловився за доцільність об'єднання віри православної з християнськими релігіями Заходу, князь відчув глибокий острах. Неначе обкрадають його таємні, спритні злодії. Пацей, Терлецькі, Верещинський, навіть власні діти — всі його кидають, лишають все більш і більш самотнім. Ціною великих втрат доводиться тримати кількох шляхтичів-сусід в однодумстві. Отець Дем'ян був добрим духівником і вірним слугою, але ж він ні роду, ні імені серед шляхти не має, це просто хатня людина. Лишається Смотрицький, і раптом таке вихопилося в нього з уст.

В друкарні застав отця Дем'яна. Він перечитував королівські накази, що їх воєвода дав духівникові ще вчора. Накази ще не говорили про Наливайка, але в тоні і доборі слів щодо «сваволенства худопахольського» Дем'ян відчував, як готувалася братові Северину не слава звитяжця, а смерть від рук польської королівської влади.

— По-божому, вашмосць, ви б мали засвідчити Короні, що ці насильства та грабунки чинить Лобода, прикриваючись ім'ям сотника Наливайка.

— А звідки мені, отче чесний, знати, хто там грабує? Земля гомонить, що то наливайківці невдячні плюндрують мій спокій, а чи мені не старість кидати замок і їхати в поле правди дошукуватися! Пан Лобода і сам маєтки має, чи пристойно б йому збройно йти на панство?

— Однак відомо мені, що це в Брацлаві вирує Лобода, а брат Северин ще десь біля Дунаю.

— Вчора біля Дунаю, сьогодні на Дністрі, а завтра й на Дніпрі. Чи ви ходите за ним, додивляєтеся, що чинить? Покладімося на промисел господній: ловитимуть за цим наказом не ім'я, а справжнього грабуся. Нехай він сам про себе піклується, отче Дем'яне.

— Україна вся заворушилася проти ляхів, вашмосць, та, на лихо наше, і проти своїх панів разом з тим. Панство не тверде в вірі і ляхам потурає. Чи не краще було б Северина під рукою мати на чолі гусарів?

— Пізня рада — серцеві звада, отче Дем'яне. Ваш Северин переріс гусарів, і сотникування йому надто легке стало. Наливайко нас обох, старих дурнів, обійшов. Чутка йде, що п'ять тисяч добре озброєних людей має він біля Дунаю і ще стільки ж вештається їх по Україні під гетьмануванням Лободи тощо. Все прибрало собі таке символічне ім'я — Наливайківщина, і те ім'я з кожним днем глибше проникає в наше повсякденне життя, в помисли живих душ. Одні страхаються його, як породження пекла, а інші архангелом-спасителем величають, як у божевіллі, марять ним і йдуть... Ковалі, цехові, наймити — всі піднімаються, йдуть. Пішли й єднаються в лісах — просто й загрозливо. Копальні королівські в Олкушу ще від мніха Августіана давали коронній казні срібло, а тепер стали. Всі копачі знялися й пішли. Все пішло в Наливайки, паноче.

— Пішло і єднається в лісах?

— Так. Пішло і єднається в лісах. Добре було б, коли б єдналося для бою за віру нашу, за спокій України. Еж ні, бунтують. Бунт! Страшне слово! І сам не збагну, пишатися ним чи анафему оголосити. Моїй старечій крові б тільки спокій, а натура наша українська ворушиться, бунтує. Чому, боже ти мій, князем мя створив, надів мі пута ці тяжкі князівські! Радість бунтаря, що в крові ляха і Корони втішив би свою людську гідність сина України, навіки відібрав господь від роду нашого. Ми не маємо вітчизни, бо ми українські князі, дворяни, і польській, чужинській державності осанну співаємо. Та ще як співаємо — на щире серце! І ніхто нас не плямує... Блаженне царствіє твоє, о боже премудрий. Умудри нас на прю цю з худопахольством мужньо стати...

Старий замовк. Молитовна екзальтація розслабила його вкрай, зігнула, згорбила. Потім очі ніби знову знайшли точку опори. Старий ухопився за неї всіма збереженими силами.

— А пан Лобода бавиться весіллям... Щоправда, цей не страшний, цей просто грабує. А проти грабіжників закони в усі віки ретельно виконувалися. Маю відомості, що Жолкевський на зиму поверне з прикордоння і навідається в наші краї. А Жолкевський має важку руку. Не було ще того ворога, що йому б не здався... Ось прочитайте, паноче, що Кевлич пише про Лободу...

Воєвода віддав лист Кевлича і сам присів на верстаті друкарському, доки піп уголос читав листа:

— «...То теж знаменито, що пан Лобода, гетьман запорозький, ся одружив, шляхтянку пошлюбив, повинна б близькою бути пані Оборській, в якої паненкою мешкала і за Лободу поневолі ся віддала. Іж так він волів того і змусив як пані Оборську, так і кобету[1] тепер свою. Піп страху ради шлюб їм давав, але чи дав той шлюб пан бог, того не знаю. Чи довго до того, жеби всевишній розгнівався, та пан Лобода тим часом уже кохає свою дружину, шляхтянку щиру... Пані Оборська зло мєвать[2] стала на гетьмана, якого жіночим серцем сама поважала. Тепер гетьману польному Жолкевському скаргу занесла і порятунку годованці та собі чекає...»

— Але ж Жолкевського ще немає на Україні, вашмосць.

— У потрібний час він буде. Жолкевський родом з Червоної Русі. Батько його не покидав православія, хоч про око королівське католиком прикинувся. Про синка такі ж чутки ходять серед духівництва львівського. А щоб приховати те,— надолужує на службі коронній і саме на православних бунтарях себе покаже... Що брат ваш, отче, для нас уже загинув, нема чого побиватися, про те не раз уже рішали разом з вами. На Москву він якісь надії покладає. Де та Москва, а панство польське — під боком... Ага, ось і пан Смотрицький. А вам, паноче, слід негайно до Львова поспішати. Комулей від папи золото привіз, наймати військо має. Глядіть, пан Микола Язловецький сам загарбає те римське золото.

18

Україна!

Наливайківці, одірвані від України, як діти від матері, починали сумувати за нею. З того боку, де вона прослалася понад Дніпром, вставали хмари по обрію. На ті хмари дивилися козаки, зітхали, а Наливайкові це було вигідно, на руку йому туга за вітчизною в душах козаків.

Хтось висловив сказані колись Наливайком слова:

— А може, спинимося, браття, де-небудь отут, на дунайських степах, жінок валашок, полюк, українок приведемо? Та ні пана, ні князя. Тільки степи в пиріях

---

[1] Кобєта — дружина, жінка.

[2] Зло мєвать — злість мати.

бавляться та сонце радістю купає верхів'я лісів над Дунаєм...

На того мрійника тільки подивився Наливайко довгим, задумливим поглядом. Мрія та і в нього не виходила з голови, а туга за рідним краєм розпалювала його давні наміри.

Україна!..

— Щоб повернути на Україну — нам не світить сонце, Северине,— озвався Матвій Шаула.

— То повернемося при місяцю, Матвію. Шляхів не питатимемо.

— Вірно! Накозакувалися, а там чекають нас...— вихопився Юрко Мазур.

Він устав з гармати, шаблю свою войовничо смикнув. Був він молодий, як і Наливайко, Україну любив, як немовля любить матір. Пани Острозькі рано далися йому взнаки. Скуштував і руку панів Синявського та Калиновського. А за все те й досі не розплатився з ними. Ще в дитинстві мріяв про це. Тепер ключі від долі роду свого та люду українського в руці, у шаблі своїй тримає, а тиняється по чужих землях, сумує.

Наливайко давно чекав цього моменту. Він знав, що заговорять вони всі мовою Юрка. Вся Україна тліє вже ім'ям повстань — його ім'ям. І якби з'явився він туди з такою армією — Україна запалала б невгасимим полум'ям. Усе, що зветься паном, треба нещадно палити на полум'ї народних повстань, щоб не було тих божих претендентів на землю, на копальні. Селяни заведуть порядки на землі, ремісники — на ремісничому верстаті, а канцелярію державну обрати всенародним колом і з Москвою з'єднатися не тільки збройно!.. Тоді ніякі Замойські, ані шведи — королі польські, ногою не ступлять на українську землю...

До гурту під'їхав Шостак на вмиленому коні. Зіскакуючи з сідла, повідомив:

— Браття! Панчоха та Іван Болотник прибули з розвідки... Ось і вони.

Панчоха, розхристаний і давно не вмиваний, тримав за пазухою поранену ліву руку, жмурив свої гострі очі. У розвідці з ним, крім Івана, ще був Бронек і татарин Муса, що недавно перейшов до Наливайка в одному бою. Не раз опинялися вони в скруті, були у козаків Миколи Язловецького, проте повернулися живі. Пощастило їм у хаті тій побувати, де сам Язловецький

радився про військові справи. Господарка хати підслухала, що Язловецький Лободу купив на якісь-то римські гроші.

— Чи не ті, що нам пропонував стрижений піп у Кам'янці?

— Напевне, за ті самі. Пан львівський староста хвалився, що обдурив Лободу, від Львова відвів, а сам пішов і кримців потрусити наважився. Та козаки і Лобода кинули Язловецького самого. Язловецький злий утік у своє староство і на нас, як пес, накинувся.

— Ну, ну, давай, Панчохо. Що ж далі?

— А далі те, пане старший, що під нашим ім'ям козаки Лободи повертаючись, проходять селами, містами.

— І не грабують?

— Не без того. Може, якийсь на зло нам і з бідноти знущається. Народ після них почне ненавидіти ім'я Наливайка.

— Ганьба!

— Тож-бо, ганьба, браття-товариші,— схопився Наливайко.— І між ангелами знайдеться нечистий, як між апостолами Іуда. До реєстровиків з Лободою такий Іуда міг затесатися, щоб ганьбити наше чесне ім'я бунтарів проти панства. Не будьмо необачні. Що Жолкевський намагатиметься не пропустити нас на Україну — це правда, про те подбали наші доброзичці Острозькі. А Лобода спокійнісінько йде на Україну. Нехай і надалі він іде з нашим ім'ям. За ним і піде гетьман Жолкевський, а ми тим часом прорвемося через Поділля з нашим п'ятитисячним військом. Доки будемо оббивати тут чужі пороги, коли рідна земля чекає нас, своїх господарів! Хто не хоче пристати на негайний похід на Україну, той може собі лишитися на Дунаї. Степи широкі, а пани знайдуться...

— На Україну!

— А щоб на якийсь час Корону заспокоїти, я написав листа до коронного гетьмана Замойського.

— Чи ж повірить?

— Певне, що ні. Польські дипломати самі державну політику свою тримають на брехні, дипломатичному повійстві і жодному писаному слову інших не вірять. Та бодай на короткий час увагу їхню відхилимо до листа. Дурнями ж вони нас вважають, чого доброго, гадатимуть, що ми й справді засумували за панським ярмом. Чому б і не спробувати полоскотати їх, щоб виграти час.

— Читай, що написав їм.

Наливайко розгорнув листа з печатками на шовку. Голосно читав і кожне слово, як кукіль з зерна, вибирав:

— «...Довідали-сьмо і зрозуміли верховенство коронне над нами, паном богом у рукодайні народженими для їхмосці, панів наших. Пропонуємо послушенство своє його панській мосці, гетьманові коронному...

Не бажаючи ледарювати й час гаяти, ми рушили під Кілію, щоб здобути князю Янушу Острозькому тих діл гарматних двадцять і чотири. Тільки підійшовши, на догоду вашмосці знищили ми немалу частину невірних католицькій вірі вояк поганських, а частину з наймитів та бидла турецького, як і ми з вашої високої ласки,— тих до себе залучили... Осілих хуторами старшин палили, а замок у Кілії не спромоглися взяти. Своїми заїздами розігнали турків, забрали ясир для вашої милості...»

Шаула, сміючись, перервав читання:

— Жалібніше про ясир треба писати. Щоб панові канцлеру слинка котилася від згадки про турчанок і невільників...

— До чорта в пекло всілякі листи! На Україну!

— На Україну! На Україну!

— То заприсягнімося ж, що на Україні будемо битися за волю народу, за наші права. Битися до останнього, щоб перемогти хоч би для дітей наших. Я клянуся, браття-товариші, що смерті своїй дивитимуся в очі просто, як чесний воїн рідного краю, і не відступлюся від народної справи. Цією шаблею боронитиму вас і вашу волю, доки сил моїх стане. Летітиме з-під неї голова панська, як кукіль у покосі. Коли ж знайдеться серед нас якийсь Чарнавич [1], — рука моя не схибне і на голові такого зрадника. Така моя клятва. Кляніться ж і ви, товариші старшини і козаки.

— Клянемося! Клянемося! Веди на Україну!

На схід по небу пронеслася комета. Вогненний хвіст лишила за собою, неначе рваною виразкою продірявила небо, і кров'ю вогняною закипіла рана. Козаки обернулися на те диво нічне.

Здавалося, навіть і небо закарбувало їхню клятву.

---

[1] Іеремія Чарнавич зрадив молдавського господаря Івону та Запорозьке військо, продавшись туркам і відкривши переправу через Дунай у 1574 р. *(Прим. автора)*.

Частина третя

1

І літо досі ще гаряче, і путь з Острога до Любліна — далека. Що рік, то важче стає старому воєводі, князю Острозькому, пускатися в таку подорож. За молодих літ у сідлі він міг висидіти хоч і добу, без перепочинку йдучи з військом аж на Дунай. А тепер в кареті на подушках щоразу ойкав під безугавні розповіді свого духівника. Здебільшого мовчав і терпеливо слухав набридле бурмотіння отця Дем'яна, його незадоволення з цієї подорожі. Та під кінець путі не витримав старий:

— Як то, отче: наш рід, а не Україна вимагає від мене цієї жертви? Не розумію, за котру Україну вболіваєте ви... Про рід Острозьких, коли хочете, то я міг би сидіти в затишному замку і певен, що до смерті моєї нічого родові тому не станеться. Україна вимагає дбати про неї не одним, нехай і найгарячішим серцем, отче Дем'яне. Серце не камінь, невидимо зотліє. Треба розуму і невсипущої акції патріотів, щоб українську справу не проспати в покоях під лагідний шепіт про її велике майбутнє...

— Таж Україна вимагає, аби не лучитися з католиками, вельможний князю.

— Я не лучуся, отче Дем'яне. Я борюся проти унії.

— Їдучи на змову з прихованими уніатами?

— Пацей — православний єпископ.

— Я вже загубив лічбу, вашмосць, скільки разів він перекидався на католика й назад. Посередництво князя Заславського у цьому вашому побаченні з Пацеєм мені здається надто лукавим сватанням...

Князь Василій-Костянтин десь у глибині душі погоджувався з думками свого духівника, а говорив якраз навпаки. Коли замовк отець Дем'ян, Острозький знов яскраво відчув цю суперечність власної душі, навіть внутрішній сором обсипав жаром старече тіло. Але не повернув коней назад до Острога, не сказав духівникові про свою згоду з його думками.

«Мабуть, така наша природа князівська,— гірко подумав воєвода.— Сором у нас — як вода у топленому смальці, на дно сідає...»

А князь Заславський блискуче виконав свою роль «духовного свата», як визначив отець Дем'ян. Єпископ Пацей справді умовив Заславського бути посередником у побаченні з Острозьким. І довгождане це побачення можновладця православія на Україні, воєводи Острозького, з новоосвяченим єпископом володимирським відбулося в Любліні.

Кінчалося гаряче, сухе літо. До приїзду дорогого гостя будувалися спеціальні рублені покої в старій розкішній діброві, коло міста, над річкою. Король і Петро Скарга цікавились будівлею і посилали туди кілька разів пана Волана. Нехай аріанець він і папу істинним антихристом вважає, та дипломат з нього для Корони вірний. Його посилали до Пацея і як дипломата, але більше для того, щоб простежити за коронними грішми на приготування, щоб не потрапили вони до єпископських кишень.

Острозький зосереджував у своїй особі політику князів і старост з українських степів. Східні креси і православ'я здавалися Короні часом неприступною фортецею, замикалися перед жадібним оком Речі Посполитої польської, а ключ від фортеці був у Острозького. Навіть жалувати Острозького Короні доводилося по-особливому, підкреслено. Тільки історична традиція королів — обдурювати — спонукала на це рискованє «сватання». А щоб обдурювання освіченої й поважної віком людини набрало більш прихованої форми, на той випадок, коли б воєвода розкусив лукавство,— існував Пацей. Якби його не було, його б сфабрикували за гроші та привілеї з першого-ліпшого православного попа. Та Пацей існував, то був ідеальний Пацей підлоти й ошуканства.

Колишній Адам з хрещення, тепер новоосвячений єпископ Іпатій, спритно виконував заходи Корони не згірше, як ветхозавітна Єва виконала завдання лукавого змія. На дружбу князя Іпатій Пацей не розраховував. Та про це побачення узнає вся українська шляхта. Вона зрозуміє цю подію як спільництво, як змову і відсахнеться від Острозьких. А без нього українські старости й православне духовенство, як рій без матки, голими руками вгортай у найтіснішу дуплянку...

Політику Жигмунта та Замойського воєвода брацлавський добре знав. Україна для них — ласий шматочок. До рук її прибрати прагнуть, десятки років на те витра-

тили, то марно гніваючись і погрожуючи, то лагідно заманюючи козаків нобілітаціями. Але того, що Пацей слугує тій політиці, не збагнув старий. Колишній перехід Пацея в католицтво вважав за життєву помилку, тепер так раптово виправлену поворотом у православ'я. Посвята на владику володимирського була цілком розумним актом, заслугованим цією ученою, морально цільною і благочестям душі увінчаною людиною... Так міркував Острозький і категорично заперечував отцю Дем'яну:

— Які там хитрощі, отче Дем'яне, вигадуєте ви в цьому «сватанні»? Я — воєвода і князь Острозький, а не просто український шляхтич, якого можна манити пальцем, ховаючи за спиною пареного дубця.

— Для вашмосці, вельможний князю, дубця замало, про це католики знають. Ляхи вірою крутять перед вашими очима, як шинкарка плахтою перед козаком з червінцями в кишені... Най благословить господь сю путь нашу, бо се побачення на благо церкви нашої... Господи, ізбави душу мою від уст неправедних і від язика льстива. Жезл сили посилає вам господь від Сіона, спрямуйте його на ворогів ваших...

— Лякаєте мене, отче, глаголами Дивида-пророка. Адже ми з вами не без пам'яті будемо на цій розмові? Для чого ж я брав вас у таку путь?

Владика сам зустрів Острозького за містом, сам виконав православний звичай, подаючи на гаптованому рушнику хліб-сіль дорогому гостеві. І тільки тоді благословив його й отця Дем'яна єпископським благословенням. Цей жест шанобливості владики остаточно схилив серце князя до довіри, навіть до дружби з Пацєєм. Виявилася невидима воля Корони польської в тому прийомі українського магната — це відчув князь і про себе висловив Короні зароджену в душі подяку й прихильність.

— Вашмосці, ревнителю православія, наша велика шана. Радіємо з доброго здоров'я вашого і молимо пана бога о бардзєм щенстю та довголіттю вашому.

Князь цілком щиро поцілував хрест і руку моложавого владики. Навіть на польську його мову не звернув уваги,— хто не бавить себе балуваною законами Корони мовою? Прийом здавався остільки ж божественно простим, як і велично щирим, і припав старому до душі. Його військовим почтом розпорядився знов-таки сам єпископ, виявляючи здібності недавнього каштелянуван-

ня брестського. Владика чи не краще знався на тих військових справах, аніж на духовних.

Розмови почалися вже аж за пізнім обідом. Пацей не натискав, не квапився, а тільки нагадував, зітхаючи, про болючі справи грішного світу і надто влесливо вислухував авторитетні міркування князя. Підкуплений тим воєвода примирливо поскаржився:

— Злий люд пускає чутку, що я проти того, щоб об'єднуватися церквам — православній і католицькій. Адже ж я тільки...

— Не віримо ми, вашмосць, у ті блендні[1] чутки,— ловив владика на слові.— Еж ваша милость перший подали нам тую мисль, і ми ся присвятимо якнайдосконаліше виконати той ваш розумний помисел. Як накаже ваша милость, так і вчинимо...

— Для слави пана бога, на благо християнства треба, щоб сам король на собор духівництва згодився. На тому соборі і маємо закінчити справу об'єднання. Адже всі, хто визнає пана бога отця, сина і святого духа, то є люди єдиної віри. Титул католиків лише московським християнам не можна надавати, бо вони хотять свого митрополита, а бояри до того ж противу шляхти нашої подніпрянської якісь мислі таять...

Та дружня бесіда була перервана раптовим приходом люблінського підкоморія. Прийшов він до покою, де провадилися ці розмови, неначе його бурею лютою вкинуло в двері. Великі, цибулясті очі підкоморія тепер ладні були зовсім виприснути з орбіт. Як божевільний з переляку, він хапав повітря, то розкриваючи, то закриваючи рота, бо слово застрягло в горлі. Нарешті пересилив ляк, звернувся ще з порога:

— Проше ласки єгомосці, пана біскупа та вельмишановного ксьонжа і воєводи, маю термінові новини сповістити.

— Прошу пана підкоморія до столу.

— Дзенькую бардзо, вашмосць. Дісталем вядомості сталі, же лотри українські з грабусем на ім'я Наливайко сі прямують на велику Польщу чи на Литву.

— Вас перелякали, пане підкоморій,— втрутився отець Дем'ян.— Мені достотно відомо, що гетьман Наливайко у Волощині, за кордоном. На кордоні стоять

[1] Блендний — брехливий.

жовніри пана Жолкевського, охороняючи спокій панства...

— Панотець замарно покоєм себе втішає. Пан Жолкевський повертає до Кракова. А той лотр, проше панства, гетьман грабусів українських, перейшов за Богрічку.

— То він уже на Україні?

— У землях Речі Посполитої польської, вельможний князю,— поправив підкоморій князя Острозького.

— Але ж, пане підкоморій, то є все-таки Україна. Чи певно, що Наливайко...

— Цілком певно, проше вашмосць, пане єпископ... До Любліна, гадаю, він ще на віддалі у чимало переходів військових, та спокоєм вашої милості...

— Бог милостивий, проше дорогих гостей... Чутка йде, же той гетьман рідним братом доводиться пану духівникові вашмосці, вельможний князю,— тонко й дошкульно натякнув владика.

Натяк Пацея, як ножем гострим, різонув старого князя. В тоні відчувалося глузування. Князь згадав попередження отця Дем'яна. Йому здалося, що навіть нові стіни урочистих покоїв кепкують з князя, обдуреного, підбитого на це побачення.

— Е, ні, святий владиче. Брат по плоті — то причина випадкова в житті і на гріхах батьків ся мирить. Отець Дем'ян — мій духівник і брат по Христу та сану тільки ваш, блаженний отче... Та коли той лотр справді посувається сюди лютою хмарою, то краще відкладім розмови наші,— занервувався старий воєвода.

— Відкладання пошкодить вам. Мушу вирушати до Риму...

— За мене, пане владико, помоляться православні, і сам господь тієї шкоди не попустить на мою грішну голову. Вирушайте...

Отець Дем'ян радів. Його князь таки зрозумів лукавство Корони. Щоб не дати захолонути враженому серцю воєводи, піп скористався, коли відвернувся Пацей, і ще шепнув князеві на вухо:

— Лукавство дияволів у слові тім. «Єгда глаголах їм, боряху мя тунє».

Воєвода вдавав, що вважає натяки панотця зараз уже зайвими.

Справді-бо: чи поїде святий владика до Риму, а чи ні — Острозькому байдуже. Все ж ясно, що папа і не

збирається поступатися православній церкві, доручає Пацею не компромісів шукати в отаких, як сьогодні, зустрічах, а якомога швидше навернути українців на унію...

Щасливий з нагоди, князь поспішав кинути Люблін, припинити непевну розмову з Пацеєм. Бач, до Риму збирається, папою загрожує... А забуває, що князь ще має сили боронити православ'я!

Другого дня з радістю виїхав на Україну. Не вистачало у нього сили віч-на-віч відмовлятися від унії, проти якої замолоду так ретельно виступав. Лаятися з ксьондзами майже перед смертю — проклянуть і кістки в домовині. От позаочі він міг тепер вільно висловити своє обурення і вирішив нещадно руйнувати всі заходи уніатів. Отець Дем'ян тільки слухав ті лайки і прокльони князя на адресу папежників.

Обрали найближчий путь, що йде на Брацлавщину, з неодмінним заїздом до Гусятина. Отець Дем'ян того ждав, та і небезпека князеві від подорожніх нападів вимагала обирати той не зовсім простий, але затишний шлях.

Іпатій Пацей не виряджав їх так, як зустрічав. Коли князь виїздив з двору, владика сидів у товаристві Андрія Волана і запевняв його, що бунтує на Україні не Северин, а Дем'ян Наливайко.

2

Велика, нехай і різнострійна за одягом, зате добре озброєна армія українського повсталого війська навдивовижу спритно обійшла прикордонні варти гетьмана Жолкевського. Заздалегідь було заслано кілька досвідчених і відданих рушенню повстанців, відповідно зодягнених під селян з Подніпров'я, щоб вони вловилися варті Жолкевського. Один так захопився грою своєї ролі втікача з України, що здався лише поранений жовнірам.

У кожному випадку вловлений навіть присягою чи на тортурах стверджував, що мав шукати військо Наливайка, втікаючи від свого пана чи від лютої жінки.

— А що пан Северин Наливайко на службу до цісаря Рудольфа став і зараз правиться десь через Волощину на західні береги Дунаю, про це знає сливе кожен хло-

пець українського селянина...— не моргнувши оком, клялися спіймані.

Саме в той час і пройшов Наливайко забузькі варти й опинився аж на Брацлавщині. Юркові Мазуру та Шостаку доручив вести армію, спинити на постій десь на Горині, на шляху до Гусятина. А сам, узявши з собою Івана Болотника, з яким здружився у боях, вночі махнув манівцями до Олики.

Не раз ночами Наливайко згадував проворну онуку рибалки з Олики. Чого, скажи, далася вона йому на таку згадку — лише на згадку? Молоде дівча, ледве оце хіба на сімнадцятий рік віку зібралося. І не важка коса дівчини а чи брова над оком блакитним, як волошки, не стан гнучкий і не напівзакриті ніжні уста Мелашки так зачепили Северина. Душа її та тривожне майбутнє, здається, й невідоме людині, а таке ясне Северинові, як літній день,— ось що ріднить його з нею. Відчув, що та душа дівчини-сироти являє собою частку його власної душі, а майбутнє її — це його майбутнє, як майбутнє всього народу. Занедбаєш його в неволі у отих дозорців, панських посіпак, і... немає в людини долі, змарніють яблуко-барвні щічки, засохне потяг до життя, як усихає цвіт на палючому вітрі...

«Мелашка!» — згадував ім'я, і поруч з ним вирізьблювалися імена — Сюзанна, Барбара... Відчував глибоке обурення, що піднімалось десь із глибини серця. Незадоволення з себе, з людської натури, яка свої закони встановляє для молодості і по-своєму панує над пристрастями серця. Чи можна спинити бурю, зловивши в пригорщі ламку блискавку! Щось є в людині від стихії: передбачиш її — уникнеш лиха. Але спинити...

Розумів: цими виправданнями хіба що більше терзає себе, згадуючи поряд двоє таких імен, як Мелашка та... Барбара...

Дід Улас не здивувався несподіваному гостеві з другом, а тільки невимовно зрадів. Мелашку лишив у хаті на обід готувати тую ж щербу, а сам забрав Івана і пішов поратися з кіньми. І Наливайко відчув у тому неприховане бажання лишити його на самоті з дівчиною. Чи то Мелашка здавалася старому вже цілком дорослою і глибокі симпатії його до Наливайка диктували таку поведінку?

Дівчина хвилювалася. За нею цього не помічав Северин у попередні відвідини. Була уважна тоді, як господиня, часом аж смішила його такою виключною «дорослістю» в поводженні при своїх дитячих ще літах. Про Онисима, сусіду-парубка, розповідала, як той на Запороги збирався і зник десь, пропав... А зараз хвилювалася, ледве знаходила слова в розмові.

— Завдаємо вам з дідом стільки клопоту, Меласю,— цілком щиро бідкався Наливайко, дивлячись, як дівчина готує обід.— Може, допомогти чимсь?

— Допомогти? — запитала, кинувши на нього таким лагідним і палким воднораз поглядом, що козак аж знітився.— Авжеж, допоможіть, ласкаві будьте. Маю води цебер принести, а ключку товсту остругали дід, ледве охоплюю жменями. У пана рука дужча...

Чи сподівався Наливайко на таку щирість! Охоче пішов з Мелашкою на город за грушу до криниці. Справді, ключка товстувата як для ніжної, нехай і працьовитої дівочої руки. Витягаючи повний цебер з водою, Наливайко дивився на ті руки, що ніяково перебирали окрайок червоного пояса на гнучкій талії. Хотілося говорити, і боявся згасити на її устах полум'я щасливої усмішки.

— Пан має дужу руку, дякувати богові,— озвалася і простягла свої руки, щоб узяти цебер з водою. Наливайко хотів лише відвести тую руку своєю, бо сам має нести до хати такий важкий цебер. Але — стихія! Людина не вільна керувати серцем там, де воно керує пристрастями...

Узяв Мелащину руку в свою і відчув, як затремтіла вона від того. Але не смикнулася, не запротестувала. Тільки очі скинулися, як рибина в підсачку, зустрілися з його очима, і запалали щоки. Наливайко чув через руку, як бунтує дівоче серце. І не протест, о ні, не протест, а щастя відбивав той бурхливий ритм серця!

— Не треба, Меласю, паном мене називати,— ледве мовив і сам, стримуючи такий же бунт.— Моє ім'я — Северин... А серцем і душею я... більше аніж брат тобі. Оце й прибув до Олики, щоб побачитися. Хороша ти дівчина, Меласю!..

— Северин? Отак і казати — Северине?..— смикнулися уста, дівчина бентежно озирнулася на клуню, де чути гомін діда з козаком.

— Отак і казатимеш. А я, Меласю, давно вже зву тебе, моя хороша.

— А як при дідові?

— І при дідові, коли... коли, звичайно, тобі не тяжко.

— Чого б же мені тяжко, Се... Северине? — І цнотливим жестом лівої руки закрилася на мить, нахиливши голову. Та тут же й випросталася. Рука в руці говорили!

Наливайко, не вагаючись, прихилився і взяв... так, узяв подарований йому в цю мить палкий перший дівочий поцілунок. Тоді надовше дівчина затримала руку на прихиленім обличчі. Почув, як тихо запитала:

— Сьогодні й їдеш... Северине?

— Маю їхати, кохана...

Узяв цебер у другу руку, а з правої не випускав її, трепетну. Так і йшли стежкою на бугор, повз грушу. З клуні вийшли дід з Іваном. Дід Улас поглянув «на дітей» і одразу ж відвернувся, немов зір обпік на тих побраних руках. Голосніше загомонів до Івана:

— Та ми ж, кажу, Іване-сину, споконвіку свої, рідні не тільки вірою. Мій батько так і казав: служили-сьмо ми з Байдою не цареві московському, а народові російському, як собі. Бо росіянин та українець е рідні брати одної нашої прародительки матері...

— Вірно, діду Уласе,— озвався Наливайко, порівнявшись із ними.— А ми з Мелашкою ось... зовсім своїми стали, дідусю. Просимо, благословіть нареченими звати.

І з цебром в одній руці, з Мелашкою в другій шанобливо й привітно вклонився старому. Вклонилася й Мелашка.

— І я просю, дідусю. Я ж признавалася вам, а ви не вірили. Благословіть...

— Е-ех, матері його ковінька! — зітхнув старий.— Бог нехай благословить, діти, і я благословлю. Малоліття ще, шкода тебе, та доростеш. Глядітимеш, сину, хорошу жінку матимеш...

3

Ще за дня Северин Наливайко проїхав по селах над Збручем. Юрко Мазур з Панчохою ледве знайшли його в старій, осілій з обдертою покрівлею хаті. Дубовий, глицями збитий стіл, і на ньому ледве блимає тріскотли-

вий каганець. Біля каганця сидів сивий дід, очеретиною підтягав ганчір'яного гнота, коли-не-коли знімаючи рукою масний нагар. Тут же поруч лежали акуратно обламана половина гречаника та недороблений блят[1] з цівками з очерету. На кізяках біля печі, на тесаних вербових лавах і на полу сиділи селяни. В хаті стояв важкий дух людського поту та кізяків. Наливайко сидів за столом проти вікна і говорив до селян, коли Мазур з Панчохою протовпилися до стола. Вони змушені були перечекати, прислухатися:

— Ми йдемо як армія, а не як грабіжники. Нас п'ять тисяч озброєного люду, до нас на всіх шляхах приєднуються наймити і вбогі селяни, що зневірилися в житті під панською рукою. Ми не ховаємося в лісах і голосно звемо себе військом українського народу. Надумались ми кидати своїх панів, дідичів — і кинули. Хочемо і будемо жити вільним життям, самі собою господарювати. Та пани звикли володіти нами, як худобою. Вони намагатимуться переловити нас, повернути, як бидло, в свої маєтки. І хочемо ми того чи не хочемо — ми мусимо воювати з панами. Воювати до кінця! Доки живий пан, поки він володіє паперами та привілеями на нашу землю, на наші душі,— нам, худопахолкам, голоті, життя не буде. На землі нашого брата значно більше, аніж пана, і ми повинні припукати його до праці, а не він нас. Хоче пан жити — нехай працює з нами, нехай володіє на землі тим, що й ми, нехай живиться з трудів своїх тим, що й ми...

— Де ти бачив, чоловіче добрий, щоб пан став до праці...

— Та вони й працювати не вміють.

— Нужда до скорини стежку покаже.

Мазур кілька разів міняв місце, переходив перед очима в Наливайка, щоб помітив він його з Панчохою. Панчоха почав навмисне кашляти — Наливайко упізнав його сухий, ніби овечий, кашель.

— Якісь новини, Панчохо? — обірвав Наливайко розмову з селянами.

— Невеличкі. Там ребра...— і замовк, на Мазура озирнувся.

— Які ребра? Ти не спросоння? Давно ви з Гусятина?

---

[1] Блят — частина приладу для ткання.

Панчоха переступив ще одні чиїсь ноги посеред хати. Селяни звернули увагу на добре озброєних козаків і почали розсуватися, даючи їм прохід до стола.

— Старого твого... князя Острозького затримали під Гусятином, і пан староста гусятинський...

— Князя Острозького? Чому це він тут опинився?

— Не відаю, пане старший. Його люди схопили наших зненацька. І коли б не воєвода, мабуть, учинили б над ними суд гайдуцький.

— Що ви зробили з воєводою?

— Затримали під Гусятином. Пан Юрко вершників на охорону його поставив.

— Вірно вчинили. А про старосту що ти хотів сказати? І до чого тут твої ребра?

— Не мої, пане старший, а... тут справа зовсім кепська.

— Ну, говори.

— Словом, зовсім-таки погана справа.

— Ти не гань, а кажи, Панчохо. Коли жовніри нас чекають у Гусятині — все одно ми в ньому будемо.

— Жовнірів нема. Гетьман Жолкевський ще з кордонів не рушав, пане старший.

— То що ж з ребрами, сказися ти з ними, Панчохо?

Наливайко вимушено осміхнувся. Його пройняв нервовий холод, та мусив триматися на людях. Тільки очима пожирав Панчоху, здавалося, проклинав за нерішучість. Панчоха похилив голову і винуватим голосом проказав:

— Пан староста Калиновський ребра в твого батька потрощив ущент...

— Що? Батькові ребра?

З долівки, з кізяків біля печі, з тесаних лав посхоплювалися селяни. В Наливайкових залізних жменях затріщав розчавлений новий блят. Сивий дід перестав підтягати гнота, і каганець зачадив їдким димом.

— А де ж батько? — тихим голосом, немов підкрадаючись, запитав Наливайко, поклавши уламки з блята на стіл.

— Та з ним же трапилося... Помер він. Спробував би ти, пане старший, без ребер... Умер чоловік.— Панчоха зітхнув, на селян озирнувся.

Северин у ту ж мить ступив від стола, потім спинився, голову опущену звів догори. Щелепи заграли в нього, немов пережовував найжорстокішу їжу; знову ледве

помітно усміхнувся, тільки вже іншою усмішкою, з якою тільки в бій він ходить. Стримуючись, промовив:

— Ну, ось вам, люди добрі, панське право — жити, а наше... вмирати з поламаними ребрами. Що ж тепер? Судитися з панами не будемо за батьківські ребра. Але нашим судом, худопахольським, ми за кожне ребро батьків відберемо сотні панських нечистих душ...

Селяни поквапно застібали на свитах ремінні гудзі. Виходили, товплячись, у двері. І в кожного горіла рука, стискаючи шаблю, старий пістоль, а то й просто дубовий кілок.

В покоях пана Калиновського світилися вогні, метушилися повдягані слуги. Та самого пана вже не застав Наливайко. Мазурові звелів шукати старосту в місті, а сам перевіряв покої, допитувався у челяді. Панчоха привів йому на допит молоду дочку Калиновського. З переляку вона захворіла на гикавку і жодного слова вимовити не могла. Тільки гикала та вмивалася слізьми. Накричав на неї Наливайко, гадав, що панна обдурює козаків, удає перелякану. Аж гикавка тільки збільшилася. Тоді лагідніше повівся з нею:

— Панна мала б соромитися за вчинки батька, такого упиря. Старій людині він ребра потрощив, що той і вмер...

— Е-еж то-ой небіжчик є-е простий худопахолек мого батька,— гикаючи, виправдовувала батькові дії перелякана панна.

— Он як!.. Панчохо, допитай панну, щоб заговорила по-людському... Хто там ще на допит?

— Тут піп якийсь...

— Се я, брате Северине, промислом божим я тут опинився.

— Дем'ян? Пощо ти тут, отче праведний? З-під варти втік чи викупився?

— Твоїм ім'ям, брате Северине, людей уговорив. Таку ж то кривду батькові нашому вчинив пан староста! Навіть я не міг гріховних поривань своїх удержати, недостойний слуга Христів.

— І що ж, помстився?

— Ні. Пан староста втік з міста... Чи се ж є розмова двох братів, Северине? Допитуєш мене, наче я невільник якийсь.

Наливайко вдивлявся в пухле братове лице і бачив,

що бреше він. Поруч з попом стояв молодий челядник старости. Наливайко допитливо повів очима на нього, потім на брата. Дем'ян від того вмовк. Челядник зрозумів мовчазне запитання старшого, повільно кивнув головою.

— Говори,— звелів Наливайко.

— Пан піп застав пана Калиновського у ліжку і, певно, мав розмову з ним, хоч і коротку. Адже згодом староста втік з замку...

Панотець зашарівся, навіть піт виступив у нього на чолі.

— Замкніть його в найхолодніший льох. Бачите, панотцеві душно...— звелів Наливайко.

На світанку у кількох місцях Гусятина палали пожежі. Господа Калиновського зайнялася, коли вже зовсім розвиднілося. Покої спалахнули з кількох боків одночасно, і Наливайко мусив перенести свій штаб для допиту затриманих із замку аж у кам'яницю водяного млина.

Коли ранком до Наливайка в кам'яницю під руки ввели старого князя Василія-Костянтина, Наливайко підвівся з мішків зерна, зморений, блідий, і рушив назустріч. Воєвода зрозумів цей жест як шану від колишнього свого рукодайного слуги і вище підняв горду князівську голову.

Наливайко зупинився. Старий мимоволі замилувався ним: яка сила в постаті, в руках, у красі молодечій. Гетьманові б те все, а не ватажкові повстанців проти ладу коронного... Перед ним стояв вояка, якому позаздриш мимоволі. Ледве відвів очі на вихідні двері, в які зайшов Панчоха.

Панчоха — збентежений, розхристаний і гнівний. Очима пожирав Наливайка, щоб угадати його настрій. Озираючись на козаків, що протискалися один поперед одного за ним з оголеними шаблями в руках, Панчоха впав навколішки перед Наливайком.

— Пане старший!

— Це ще які вигадки! Встань, Панчохо. Ну, говори, що накоїв.

Козаки вмить оточили Наливайка з Панчохою. Острозький відступив у куток.

— Він глумився, пане старший...

— З кого?

— З нас, кривдив товариство...

— Розповідай сам, Панчохо.

— З твого наказу діяв, пане старший. Далебі ж... тільки допитати її, прокляту, хотів, від гикавки лікував красуню дочку Калиновського.

— Вилікував? — невиразно запитав Наливайко, стримуючись.

— Як бог Лазаря... Про це мене ще дід учив: коли жінка глагол утратить з переляку... А тут же така хирлява попалася, пропади вона пропадом, стерво панське! Подумай, Северине, хто може стриматися, крім Панчохи: це ж дочка ката Калиновського!.. Чи ліків зажалієш? Признаюсь, ударив. Але ж заговорила.

— Пане старший! Дочка Калиновського — то ж скарб громадський; а він... бити. Та ще й де — у церкві!..

— У церкві? Ха-ха-ха! Ну, то все прощаю, Панчохо. Допитай, коли заговорила, і скарай.

— Скарав. Допитав і... скарав... Дещо про панотця цього цікаве розповіла, а потім... умерла.

— З чого?

— Не з ліків же. Налетіли оці бовдури... Ну, я, щоб уникнути безчестя,— взнаєш хіба, що намислив кожен, а прискочило ж їх аж шість чоловіків,— скарав її шаблею. Та більш вона нічого й не сказала б.

— Гаразд, Панчохо, потім розкажеш. Однаково прощаю. Таких іродів на шматки дерти треба, щоб кара наша зрівнялася з їхніми злочинами перед людьми... Ідіть. Розповіси Юркові, що́ випитав у панни...

— Накажи їм, пане сотнику...— звернувся Острозький, коли козаки рушили.

— Старший війська українського, ваша милость князю.

Острозький тут же сів на старе колесо. Не звик воєвода, щоб йому підказували, як говорити. Розмова Наливайка з його людьми про таку подію з шляхтянкою, а потім і це підказування — звати колишнього свого рукодайного слугу старшим війська українського — дали зрозуміти князю, що гусарського сотника справді не стало. Перед ним зовсім нова і страшна людина, від якої тут залежить життя і смерть. Зникла віра в свою князівську міць, зникли надії на застрашення, на викуп, на коронні закони. Ось стоїть людина, під підошвою якої горить земля, палають шляхетські маєтки, випарю-

ється недоторканність і благородство шляхетської крові. Якими словами, якою силою вплинути на нього, як врятуватися?..

— До послуг пана старшого військ українських. Я-бо тілом і душею нащадок славного роду українського...

— Шляхетського, вашмосць, а чи українського — про те невідомо нам... А зараз я хотів би дізнатися у пана воєводи, з якими намірами й вістями прибули ви разом з моїм милим братом до Гусятина в такі дні?

— Коли пан старший дозволить, я волів би говорити без свідків. Адже йдеться про долю України.

— Доля України вам дорога, як крам, яким шабаюєте безсоромно. Та я поступаюся, я маю змогу поступитися. Отець Дем'ян непотрібен вашій милості при тій розмові?

— Покличте, коли панотець жив єсть.

Попа ввели не скоро. Він був трохи блідий від неспання й страху. Замкнутому в холодних та вогких льохах Калиновського отцю Дем'яну зробилося зовсім недобре, а протестувати боявся.

— Гостинно шануєш мя, брате,— мовив Дем'ян замість привітання.

— Я тільки замінив смерть тобі, рятівникові упиря, на льох, де б ти прохолонув трохи і мав нагоду помолитися за нас, грішних... Ось, прошу, вашмосць, теж «українець тілом», як і ви. Але душею — це бридкий чужинець. Напевне, разом з паном воєводою, духівнику нещасний, рішали, як урятувати того вбивцю нашого батька. Сідай, говорити будемо.

З кам'яниці вислав навіть варту. Лишилися тільки втрьох. Старий воєвода зручніше сів на колесо, дивився в землю. Піп обвикав до темнуватого приміщення, шукав очима, де б зручніше сісти далі від грізного брата. У вікно долітали шуми й галас міста, стривоженого вогнем. Палали садиби урядовців, шляхтичів та духівництва. Десь поблизу, неначе вирнувши, сопілка та бубон шкварили метелицю і відчайдушний бас приспівував:

Ой гоп, Насте, дівчинонько, гопака!
Прийми на ніч ковалика-козака.
На дівочий невзуваний чобіток
Єсть у мене підківочки й молоток.
Звари мені, Насте, галушки,
Стели мені м'яко подушки...
Як я, люба, чобіток підкую,
Не забудеш ту підківку мою...

Наливайко визирнув крізь віконце надвір. Там проходили селяни й козаки. На сопілку грав той сивий старий дід, що пильнував каганчика у невкритій селянській хаті. Йому підігравав на решеті молодий козак. Молодиця чи дівка в новій запасці, в незастебнутій сірій свиті, витанцьовуючи, оступалася перед Панчохою, що навприсядки одколював коліна метелиці. Біля нього, знявши шапку високо над головою, важко притупував чорнявий здоровий козак і, не вгаваючи, приспівував ті витребеньки. Порівнявшись з млином, козак побачив Наливайка у віконці, привітно вклонився йому і ще з більшим завзяттям став притупувати:

Гопака, гопака — така доля в козака:
Штаньми ловлю раки та щуки,
На очкурі гойдаються дуки,
Сорочкою спов'ю пана-упиря,—
Прийми, жінко, без штанів і очкура...

Наливайко обернувся до воєводи, на хвилину замислився, а сопілка й витребеньки віддалялися і затихали. Сперся на кіш, чекав.

— Прошу починати розмову, вашмосць,— тоном наказу мовив Наливайко.

— Про що, прошу, пане старший?

Наливайко тільки ще раз подивився на вікно,— музика й танці вмовкли зовсім, тільки пожежі гоготіли ще з більшою силою, заглушуючи загальний лемент. Воєвода зітхнув.

— Проте ображатися мені не місце,— рівно заговорив Острозький.— Справді, пан Наливайко міг припустити, що ми з панотцем тут акцію злочинну вдвох чинили. Нехай отець Дем'ян за те сам виправдується. Пан хоче довідатися про нашу подорож, таку сумну. До Любліна вдавалися, з паном владикою володимирським про унію домовлялися.

— Домовились?

— Ні. Пан Пацей про спокій краю на словах клопоче, а спокій той на ваших шаблях тримається, пане старший. Довідались ми про похід ваш і вирушили у воєводство, та тут і здибалися з вами так нещасливо.

— Щасливо здибалися, вашмосць...

— Прошу, щасливо здибалися, пане старший.

— О, бачу, ви недаремно прожили вік, звичаї людські засвоїли. А скажіть, вашмосць: панотець не радився з

вами, як урятувати Калиновського, знаючи, що той занапастив нашого батька?

— Я про це дізнався тільки з уст пана старшого.

— Пан бог мі свідок. Не думав його рятувати,— похопився Дем'ян.

— Чого ж квапився сповіщати про нас?

— Не про тебе, брате Северине, сповіщав. Чутка пішла, що йде навала грабусів. Пан Калиновський мі, пахолку гусятинському, вченням допомагав, мушу вдячним йому бути... Надаремно гнівишся, брате, на князя й на мене. Устряв ти в шкоду державному ладові Речі Посполитої. Куди голову свою прихилиш?

— Про голову мою даремно турбуєшся, панотче. До горя людського прихилилася ця голова, волі народної прагне вона, там знайде собі спокій. А до кого хилите ви свої голови, мужі праведні, що зветеся українцями тілом і душею. На щастя — один з вас братом мені рідним лічився, другого літа й діла освітні в краю моїм мене корять. Я мав би звеліти постинати вам ті голови, щоб не хилилися вони супроти нас.

— І не вчините цього, благаю вас, пане старший...

— Ні, не вчиню. Людський суд на вас ще прийде. Нехай цей піп, зачерствіла на божих справах людина, не розуміє простої путі до захисту вільного життя в рідному краю. А ви, князю, уславлений знанням і добродійствами, навчений довголітньою політикою Корони польської, які ваші прагнення в житті? Невже, отак зживши вік на лукавстві, ви хоч умерти не захочете повноцінною людиною, що в писаннях і діях своїх освітніх не раз добро іншим зичила? Ви проклинаєте на словах Річ Посполиту, але цураєтеся своїх людей, насправді спілкуєте з найлютішими нашими ворогами, з шляхтою Корони польської. Ви зичите православ'ю моці й розквіту, а схиляєтеся до унії з єзуїтами, на шкоду християнам України й Московії. Так і діє лис хвостом, доки його не відрубають. Стережіться, ми відрубаємо вам того хвоста лукавого. Де ваші друзі, хто ваші спільники, славетний роде князів з України? Люди вас ненавидять замість того, щоб поважати. За бидло нас вважаєте разом з ляхами, в ярмо запрягаєте, продаєте своєму й чужому панові. З Іваном Грозним тільки на біблії зійшлися, а з Руссю поворогували. Самотні стали, приречені... Оце вам і вся моя розмова.

— Нас буде скарано?

— Буде, тільки не зараз і не тут. Зважаємо на ваші літа і присуд той відкладаємо. Україна волітиме побачити свого гнобителя скараним у Острозі, на майдані, під гру отої сопілки, чуєте?..

Наливайко замовк, даючи можливість прислухатися до сопілки й бубна, що знов силкувалися заглушити лемент пожежі в замку. Повз млин промчала кіннота на гору. Десь поблизу заволав писклявий голос переляканої людини і вмовк, неначе перетято шаблею той голос.

— Скарати вас отак,— Наливайко показав рукою на двір,— за звичайне вбивство на великій дорозі вважатимете. Ні, ми чинитимемо ще суд худопахольський над вами... А поки що ви маєте час виправдатися перед народом, виправдуйтеся ж!

4

Пані Лашка виходила до гостей, старшин Лободиного війська, тільки один раз, ще звечора. Як господиня, мала б частувати гостей, та відпросилася в мужа свого гнівного, молодістю вблагала і вийшла тільки показатися їм, доки ще не п'яні були. Велика кімната повна гостей,— з усіма довелося привітатись молодій і ніжній пані господині. По чину сиділи за столами полковники, хорунжі, сотники, старшини. Коли вийшла до них пані гетьманова, трохи зблідла і засмучена,— всі встали з наллятими келихами. Чорновусий, моложавий полковник шанобливо зробив назустріч господині тільки один крок з чемності, повів віншувальну промову:

— Вельмишановній господині, молодій гетьмановій і сонцю нашому ясному — козацька слава!

— Слава, слава!..

— Дай, боже, гетьманові нашому, славному Григору, в здоров'ї дружину мати та й про гетьманенка, такого ж, як і сам, вельми дбати.

— Слава, слава, слава!...

Лашка ще більше зблідла від того негречного тосту, але уста всміхнулися до старшини. Гості надсадно, наче наперегони, випили підсолоджене тією усмішкою, гірке й брудне шинкарське питво. Молода, білоголова красуня відчула, що могла б змусити кожного з них випити жбан топленої смоли, не те що горілки. Від того ще раз, і вже невимушено, всміхнулася. Лобода зрозумів цю

другу усмішку як примирення з ним за невільний шлюб, підійшов до дружини, ласкаво запропонував:

— Ти могла б, моя голубка мила, йти спочивати. Не з жіночим здоров'ям ніч висидіти з нами, козаками. А про гостей я сам подбаю.

— Дякую бардзо, пане...

— Григоре,— підказав Лобода.

Лашка вперше глянула йому просто в очі, тільки згідливо хитнула голівкою. В очах заіскрилось знайоме Лободі жіноче лукавство, в якому кожен вільний читати і доброту жіночого серця, і безмежне море її любові або такої ж сили зненависть. Загальним уклоном попрощалася Лашка з гостями і з тою привітною усмішкою на устах вийшла.

Та Лобода стривожився. В погляді дружини він запідозрив нещирість.

Перший погляд після такої нелюдської упертості й борні... Звелів гостям налляти ще горілки, обійшов друзів своїх, щоб випити з кожним скільки міг, і, урвавши хвилинку, вийшов до Лашки.

Застав її в постелі. В блідому світлі каганчика важко було розглядіти обличчя Лашки, але те, що вона таки в ліжку, заспокоїло гетьмана. Шепочучи пестливі слова, Лобода ніжно, як міг, поцілував жінку в гарячу атласну щоку і поквапно вийшов, заспокоєний. В кімнаті гостей уже вирували підігріті голоси. Старшина закипала від першого доладного підігріву.

На світанку Лобода був зовсім п'яний, як і його гості. Чорновусий полковник підсів до нього і, випиваючи чару за чарою, почав наговорювати всячини. Лобода розумів, що тільки заздрощі друга спонукали його до тих нехороших наговорів, і милостиво прощав йому. Та в голові шуміло, козацька натура зажадала любові, ніжної і щирої.

Хитаючись, увійшов до кімнати, де спала його молода дружина.

Каганчик погас. Вікно запнуте рядном, щоб світло сонячне ранком не заважало молодій жінці доспати солодкий сон. Підійшов до вікна навшпиньках, відкрив ріжок рядна, а в грудях колотилося натруджене на питві серце. Закоханими очима глянув на ліжко...

В ту ж мить рядно з тріском зірвалося з вікна й полетіло на долівку. Гетьман підскочив до ліжка, впав

на нього і, як ужалений стонадцятьма гадюками звір, відкинувся назад.

На ліжку було порожньо і холодно, як у занедбаному льоху.

Он якими лукавими поглядами жінка купує собі волю! Похмілля витиснулося гнівом, запалав пекельний вогонь в серці обдуреного мужа. Гетьман, як паралізований тим гнівом, тільки важко сопів, неначе й повітря з кімнати забрала з собою Лашка. Нарешті уста ледве вимовили півшепотом:

— Втекла-таки... Та з землі хіба що на небо втечеш, повінчана жона...

Потім ускочив до п'яних старшин, стусанами й криком почав будити їх, неначе ворог брав останні редути його військ. Спросоння й на гірке похмілля здалося полковникам, що тільки втечею врятуються вони від лиха. Квапилися, бряжчали зброєю, і лайка слалася по подвір'ю, аж собаки нітилися, вмовкали. Нарешті зрозуміли, що сталося. На багатьох устах забриніла образлива для гетьмана посмішка. Чорновусий полковник подружньому вдарив Лободу по плечах, утішав:

— Чи це первина, Ригоре? Говорив тобі, дивись за сотником Заблудою, на шляхетський манір вуси юнак закручувати почав, не на добре... Ну, що ж, поїхали шукати... Хто вловить звірка, того й шкурка...

Лобода тільки подивився на полковника, видимо, не все зрозумів, і дав наказ — у погоню! Чотирма шляхами погнали найкращі звитяжці Лободиного війська в погоню за Лашкою. Сам гетьман вирушив з загоном січовиків найбільш вірогідним шляхом на Краків.

Сотник реєстровиків, Стах Заблудовський, прислужився Лободі не звитягою в козачому ділі, а спритністю в найскладніших, часом далеко не батальних, ділах гетьмана. Заблудовський з-під землі добував дівчину чи молодицю, коли гетьман напідпитку того бажав, навіть у військовому поході. Заблудовський збував крамарям непохватні в поході, але цінні гетьманові трофеї — він же за кілька миль до якого-небудь замку уже знав, які цінності має той замок. Бувши рядовим січовиком, він звався просто Остап Заблуда. Та за виявлену увагу до гетьманових примх Остап дістав сотникування в реєстровців і звелів звати себе Стахом Заблудовським. Товаришам за чаркою часом хвалився:

— В цьому поході, як пан бог мі допоможе, вже стану полковником.

Для вінчання Лободи з Лашкою Заблудовський добув якогось завалящого попа-розстригу чи ксьондза, позбавленого звання за розпусту. Та, на біду собі, пан сотник був молодий і мав деякі підстави вважати себе красунем. Довгий, рівний ніс, під ним молодечий чорний вус, закручений по-польському, як у драгунів, і справді непогані, майже жіночі зуби мав Стах Заблудовський. Це змушувало його завжди мальовничо всміхатися, хвалячись зубами. Трохи банькуваті очі могли б зіпсувати чиєсь, але не сотникове обличчя, не такі напрочуд рівні різьблені зуби. Банькуватість очей Заблудовський пояснював шляхетською кров'ю в далекім, побічнім роду.

Коли пані гетьманова ще на тім вінчанні крізь сльози глянула на сотника, немов шукаючи в його молодості свого спільника, він знітився; на дозвіллі довго згадував той погляд. Нарешті переконав себе, що Лашка тоді зачарувалася його молодечою красою. Погляд пані гетьманової залічив до найбільших своїх звитяг.

Сотник Заблудовський не помилився. В день, коли до гетьмана збиралися численні гості, пані Лашка попросила чоловіка, щоб він послав сотника з якимсь дорученням до пані Оборської. Лобода був радий, що, нарешті, дружина звернулася до нього з тим проханням. Сотникові наказав негайно з'явитися до пані гетьманової і якнайретельніше виконати її доручення.

— Щасливий слугувати вельмишановній пані гетьмановій,— промовив Заблудовський, скинувши шапку ще за порогом кімнати Лашки.

Найдогідливішу і красну посмішку заготував зарані. Мало не зіпсував її, розгубившись від гордовитого погляду красуні гетьманової. Та Лашка тільки на мить затримала той погляд на усміхнених устах сотника. Раптом в очах її мигнула лагідність, а на устах зацвіла привітна усмішка.

— Дзенькую пану сотнику. Прошу ся мати не як перед паном гетьманом...

— Як на те бендзє воля вельмишановної пані.

— Воліла б почувати себе в товаристві молодого кавалера, не слуги, проше пана сотника.

Посмішці Стаха Заблудовського знов загрожувала катастрофа від такого несподіваного повороту справи.

То, значить, той погляд на вінчанні таки не був випадковий?.. Сотник закусив нижню губу й ледве чутно дзенькнув острогами. На показану рукою красуні лаву не сів, а лише її торкнувся в найдогідливішій кавалерській позі, здатній викликати гомеричний регіт у Лашки. Та вона була... в захопленні від сотника.

— Пан сотник має ім'я, здається, Стах, коли не помиляюсь?

— Так, Остап Заблудовський, тобто Стах Заблуда, проше вельмишановну пані...

— Нех бендзє тільки Стах, то є каприз мій... І звати прошу мене пані Лашка, коли ми без свідків, пане Стах.

— То є велике щастя, пані... Лашко. Єгомосць, пан гетьман, наказав мені з'явитися, щоб слугувати пані...

— Про це я мала б говорити аж на кінець нашої приємної розмови, пане Стах. Коли ж вам неприємно...

— Проше, проше... Пані Лашка зле зрозуміла мої слова...

Лашка майстерно грала свою роль у той день і вночі. Перед самим вечором сотник Заблудовський доповів Лободі, що має тої ж хвилини виїхати з дорученням пані гетьманової до хутора Оборської. Навіть лист Лашки показав, в якому та просила «матінку» Оборську передати для неї всі батьківські папери та шляхетські привілеї.

«...Маю скоритися мужу Грегору, якого мі сам пан бог судив, і ті привілеї йому дарувать мушу...» — читав Лобода в листі і квітнув від радості з такої перемоги. Віддав листа сотникові і наказав негайно ж вирушати.

Цілу добу неслися коні шляхами, лісами. Незвикла до їзди в козачім сідлі пані Лашка спочатку почувала біль у ногах, у крижах, а там уже ніби задубіла вся. Тільки принукала сотника Заблудовського якомога швидше гнати до Кракова через Стобниць...

— Але ж, ласкава пані Лашко, до Кракова не дні, а тижні скакати доведеться.

— Молю вас, пане Стах, молю... Гонім що сили є на перших конях. Треба згубити слід, а там нехай пан гетьман шукає вітра в полі.

— Наші коні довго не витримають, пані Лашко.

— При мені є злоті, пане Стах. Гонім!

Великий шлях звивався вужем і спускався в зазеленене ще вербами та осокорами село. Кінь під Лашкою

почав частіше спотикатися, а його побиті нагайкою вуха теліпалися й кривавили. Немов заворожений краєвидом села внизу, куди загинався шлях, кінь спіткнувся й став. Лашка кілька разів щосили вдарила його знов між вухами, та кінь тільки похитнувся, не рушив з місця.

— Матка боска, він падає...

Сотник умить зіскочив з свого коня, устиг підхопити задубілу Лашку. Дужче, аніж того вимагали обставини, Стах Заблудовський обняв молоду жінку.

— Пан Стах надто квапиться,— промовила, ледве тримаючись на ногах.

Її кінь спочатку став на коліна, вперся запіненим ротом у землю, але не витримав свого знесиленого тіла — воно, як колода з горба, повалилося з ніг. Тільки-но пані гетьманова оступилася, щиро підтримана сотником, її кінь уже був мертвий.

— Пані ласкава мі так багато обіцяла.

— Але ж, пане Стах, ми ще в небезпеці, та й чи місце тут обіцянкам тим збуватися? Я мушу мчати далі на вашім коні.

— А я? — насторожившись, сотник підібрав поводи свого коня.

— Пан Стах забув про рицарські звичаї. Не жінка ж мусить іти поруч вершника, як невільниця, біля вашого стремена...

— О, звичайно. Прошу, моя ласкава пані.

Сотник допоміг жінці сісти в своє сідло і вловив її якусь нову посмішку. Не випускав з руки поводів і рушив. Лашка спробувала сіпнути поводи, ударила коня нагаєм.

— Прошу, пані Лашко... Заночуємо тут, в отій діброві придорожній. На ранок я б сам добув свіжих коней у селі... Заночуємо, дорога моя, ласкава пані, ти так багато мені обіцяла,— завчена посмішка сотника кривилася на плач.

Лашка несподівано щосили вдарила нагаєм по лиці сотника, рвонула за поводи й понеслася вбік. Кінь захропів, скачучи галопом. Тільки пилюга знялася вслід. Несподіванка та колючий біль вразили Стаха. Він обома руками схопився за лице і впав.

— Стократ... проклята баба... Який же ти дурень, Остапе Заблудо: за один поцілунок лукавої пані — себе згубив. Що вчинить мені пан гетьман?..

Лашка завернула внизу за діброву й зникла. Чи по-

їхала вона за село, а чи поза річкою знов на великий шлях — сотник того не міг більше бачити. Сидів, і плакав, і проклинав, і вже не посміхався мальовничою посмішкою красеня, обдурений, покинутий поруч із здохлим, загнаним конем красуні Лашки.

Сотників кінь доніс Лашку аж на другий край села і спинився. Біля воріт стояла Мелашка, онука старого рибалки Уласа. Тепер вона вже не здавалася дівчам, як колись. Була дорослою й стрункою дівчиною. З двору до плетених лозових воріт ішов з веслом старий, зовсім білий у сивині, рибалка, дід Улас.

— Диви! А кінь під пані тяжко дише. Упаде, далебі, упаде капосна тварина.

Кінь справді ледве стояв, широко поставивши тремтячі ноги. Лашка зрозуміла, що й цей кінь під нею загнаний.

— Ой, допоможіть! — гукнула на селянський лад, знехтувавши гонором шляхтянки.

Мелашка озирнулася на діда і підбігла до нещасної пані. Міцно взяла її на дужі руки, зняла з сідла.

— Леле, моя матінко! Така ніжна пані по-чоловічому в сідлі їде. Та ви, пані, хвора.

— Ні, ні, не хвора, моя мила дівчино. Від грабусів втекла із замку. Там наливайківці батьків моїх убили.

— Наливайківці? Не повинні б. Може, пані не впізнала, тепер мало хто не зве себе наливайківцями. Певне, злочинці якісь...

— Та я була б щасливою сховатися від них... Золотом заплачу.

Мелашка підвела пані Лашку до воріт, на діда запитливо подивилася. Дід Улас озирнувся на дворище, немов там бачив вихід з такого несподіваного клопітного становища.

— Людині в лихові завжди слід допомогу дати. Та коли ж вони за вами в погоню підуть, а конячка бланенька стала, от-от насядуть...

— Сховаймо, дідусю. Я поведу пані в рибацький льох, а сама дуритиму переслідувачів. Коня ж цього на луки, туди, геть у верби спровадьмо. Невже Наливайко? Пані, напевне, помилилася, з лихої чутки ганить козаків.

Лашка знизала плечима, зрозуміла своє становище:

— Не відаю певно, але ж так ся називає та розбещена чернь.

— Пані гнівається на людей, не знавши, хто вони. Я й не знаю вже, як допомогти пані. Вас, певно ж, звичайнісінькі злодії скривдили.

— Цілком певно, же вони то були, мила дівчино. Прошу простить мені в гарячці слово сказане. Я заплачу за порятунок.

— То ходімо зі мною, пані. Човном я всю ніч пливтиму аж до плеса. Там хутір є і коні добрі. Пані зможе купити, що їй потрібне. А ми до золота не звикли...

Пані не погребувала вдячно поцілувати дівчину і, ледве переступаючи з ноги на ногу, пішла за дідом Уласом у двір. Нашвидку з'їла пиріг з кислицями,— здалося, що в житті своєму ще не куштувала нічого смачнішого. Затерплими ногами шкутильгала через двір до річки; до того, як увійти в рятівний човен, не забула ще раз поцілувати дівчину. Мелашка пройнялася добрим почуттям до пані, проводжаючи очима човен, і проказала:

— Коли ті поцілунки в пані щирі є,— вона за них далеко втече від найлютішої погоні... Файна пані...

5

До Стобниця пані Лашка прибула аж восени. В дорозі на гарячку захворіла й довго вилежувалася в старого шляхтича, куди човном привіз її дід Улас. На лиці вилиняла, аж зжовкла, втратила голос свій музикальний і цноти кучерів лляних лишила десь у тяжкій подорожі, тікаючи від мужа.

Барбара з малим Томашем збиралася виїздити в Замостя, та негода затримала її у батька. Була сердечно рада прийняти в себе нещасну Лашку і слухати не хотіла про від'їзд її до Кракова раніш морозів і санної дороги.

— Такою тебе й Краків не впізнає,— жартома впевняла.

Трохи заранне материнство надломило юність Барбари, вона ніби постаршала. Але страждала вона тільки морально, бо не любила і не полюбить ніколи свого мужа. З появою сина, якому віддала все своє серце, почала заспокоюватися. Раніш виплакувала біль за страчену молодість, а коли народилась дитина, всі почуття перенесла на неї. Розповідь Лашки про насильний шлюб і про ненависного мужа знов розхвилювала Барбару.

Та потоки сліз швидко загасили неприємні спогади обох подруг.

Почалися дощі і заморозки нічні. Жінки в замку Тарновських порозшукували торішнє незакінчене гаптування й модні аплікації, коротали за ними вимушене сидіння в покоях.

Одного разу, вставши від пізнього сніданку, Барбара і Лашка вийшли погуляти в сосновій діброві, що щільно прилягала до саду пана Тарновського. Барбара знала місцевість, обіцяла сосняком провести подругу аж до річки, де з круч її відкривався на південь чарівний краєвид. Соснова діброва скрадала й осінь. Зелені сосни шуміли верховіттям, аж ніби стогнала земля.

Двоє дівчат-служниць мали наказ від Барбари йти далеко назирці, щоб не заважати інтимній бесіді молодих паній. Настрій їм підвищився в діброві, навіть Лашка вперше за кілька день невимушено сміялася з подругою.

— Ах! Бронек!..— тихо жахнулася Барбара. Оступилася назад, до Лашки.

З-за сосни вийшов до неї озброєний з ніг до голови Бронек — колишній слуга Замойського. Вигук пані Замойської на мить спинив його. Озирнувся, рукою наказав Барбарі мовчати і підійшов ближче.

— Пані графиня ласкава бендзє, не зашкодить вірному служці,— проказав він.

— Бронеку, звідки ти взявся?

— Таким рицарем став Бронек,— вимовила й Лашка, впізнавши молодого слугу Замойських, що приїздив з графинею позаторішньої осені, коли в Тарновських гостював і сотник Наливайко. Ця згадка невідомо чому схвилювала Лашку. Красунь сотник був такий недосяжний, а все ж його погляди вселяли сміливу надію, вселяли Лашці життєву перспективу. А де вона тепер, та перспектива?

— То Бронек вступив до збройної варти пана графа? — запитала Лашка.

— Так, той... Бронек панові канцлеру слугує... збройно,— белькотіла Барбара.— Пан граф щось, напевне, переказати звелів, Бронеку, чи листи якісь надіслав тобою?

— Ніц нє мам, пані ласкава, адже я... від пана Наливая приїхав,— тихо закінчив Бронек.

— Наливайко?

— Так, прошу шановну пані... Пан старший звелів сказати вашій ласці, пані графова, щоб остерігалась пана гетьмана Жолкевського й листів ніяких не засилала б. Він удячний за повагу пані та жадає, юж би сам ту дяку міг віч-на-віч висловити ласкавій пані графовій.

Лашка не чула тої таємної розмови Барбари з своїм слугою і не вважала за пристойне наближатися. Єдине слово — Наливайко — почула з уст графині й озирнулася навколо. З ім'ям Наливайка тепер шляхта пов'язує всі грабунки та збройні напади на великому шляху чи в замках.

Бронек коротко розповів Барбарі, що прибув він з-під Луцька, куди прийшов Наливайко із своїм військом за порохом та зброєю.

— Брехні то все про нас, ніби ми промишляємо грабіжництвом та вбивствами. Пан Калиновський ребра батькові Наливайковому потрощив, що той і вмер, але наш старший життям Калиновського дарував, спаливши тільки замок. У Луцьку панство, шляхта негречно повелися з нами, стацію і порох дати нам відмовили й кількох козаків посланців на смерть замордували, як грабусів. Та чи ж за таке хто милує? А я до Кракова поспішаю, доручення Наливая виконаю й повернуся. До паші ж звертаюся, коли пані графова не боїться, боронь боже, гонорові свому зашкодити, допомогти з печаткою... Коли ж боїться, то най сам же виконаю, з Кракова повертаючись. Нам лише б печатку поставити на папір, а тестамент пан Наливай і сам складе, самі й підпишемо...

— Чи не злочинницею має пан Наливай мене, графиню польську?

— Боронь боже! Каже, серце добре до людей б'еться в грудях графині. Та я сам те виконаю, жеби тільки мі графиня не зашкодила.

— Не зашкодить...

Коли підійшла Лашка, Бронек закінчив уже розмову, рицарським поклоном попрощався з обома жінками і повагом пішов дібровою, обираючи найгустіший ліс. Дівчата-служниці так і не побачили, що то за воїн зустрічався з графинею.

— Граф попереджає про напад Наливайка? — запитала Лашка.

— О ні, моя кохана сестро... В ту нашу зустріч я не ховалася від тебе з моїми... тривожними почуттями до цього сотника... Як рідній, тобі відкриюся й зараз...

— У чому, Барбаро? Ти його...

— Так! Власне, це той кавалер, якого бажає жіноче серце, коли його хвилює юнацька кров. Я кохала б його, як вітер степовий, кохала б, як дуб зелений, як зілля запашне, най би й отрутне було. Але той українець замовлений від чар жіночого кохання...

— Слабі ж ті чари виявилися, якщо молодий сотник не ушкоджений ними,— лукаво посміхнулася Лашка.

Та на той дошкульний натяк Барбара дала таку ж уїдливу відповідь:

— Але ж це, люба моя, не... Стах Заблудовський.

Лашка голосно засміялася, вдаючи щирість.

— Правду мовиш, Барбаро... Коли б сотник Заблудовський та був Наливайком...

— Той за скупий поцілунок пані не продав би рицарського гонору.

Між ними несподівано зросла стіна, як мур замковий. Чи котра з них любила Наливайка за красу і силу, чи котра з них ненавиділа його, чи байдужі були обидві — важко про те сказати. Але ж одна під захист брала козака, друга, на зло їй, ганила його, і на цьому камені розбили давню міцну свою приязнь. До скелі не пішли, повернули до замку. Кілька разів міняли тему розмови, та врятувати свою дружбу тим не змогли. Серця обох зрозуміли одне одного і зненавиділи.

Того ж дня Лашка вирушила до Кракова.

6

Бронек розшукав Наливайка серед гарматників. На шість миль розтягся табір понад річкою при лісі,— військо стало для перепочинку. Гнила осінь погрожувала засмоктати вози і гармати в слуцьких болотах. Вирішено було рухатися тільки вночі, коли морозом скове розмішану твань. Аби тільки вийти на великий шлях — і на Україну...

— Пане старший, прошу мене вислухати.

— А, Бронек? Був у Кракові! Ну що, розповідай.

— То правда є, пане старший, що каштеляном Кракова тепер князь Януш Острозький. Гетьман Жолкевський при війську на кордонах змушений сидіти, а канцлер Ян

Замойський повернувся до Кракова і зараз же у Варшаву виїхав. Нібито сказав десь, що збирається до графової в Стобниць навідатися сеї весни...

— А війська де?

— Ніяких військ ніде нема, бо всі справляли тую квестію [1] молдавську для пана канцлера.

— Та й справили?

— Що вєдать мі надав пан бог, гадаю, що справили, бо пан канцлер у добрім настрої повернувся, за пані Барбару в Стобницю згадав і про одіж нову слугам у Варшаві дбав... У Кракові, на покоях пана каштеляна, був і гетьман литовський князь Радзівілл. Прочувши, що наше військо через Білорусь на Литву просувається, пан Радзівілл вдався до короля і, певне, має від нього наказ воювати супроти нас...

— Про це звідки ти, Бронеку, довідатися міг?

— На той час я мав... дівчину з покоїв каштелянських. Пани вином і політикою бавилися. Панна Зося на тому розуміється, як ступа, і мені за щире кавалерське слово повідала про ті розмови в покоях.

— Ще що, Бронеку?

— Краків говорить про наші якісь безчинства.

— Про які саме? Ніяких безчинств не творить наше військо.

— Ніби грабуємо ми по Україні, поділивши наше військо. Особливо ганьблять військо, що на Україні. Але ж там пан Лобода орудує на Брацлавщині, з панною Оборською одружився.

— З Оборською? Оборська — стара вдова, а не панна, Бронеку.

— Прошу пана старшого... Певне, не з вдовою, а з її дочкою, панною. Та мовлять, що проти волі одружилися білоглова з тим низовиком. Тепер, певне, утекла від нього до замку Тарновських у Стобниць і на Краків подалася. Пан Лобода на шляхту розлютився за таку ганьбу, певне, не подарує їй зради дружини, шукатиме сатисфакції.

Наливайко зареготав. Бронек за три тижні свого подорожування до Кракова устиг зібрати відомості з усієї України. Бронекові той сміх старшого здався за недовіру до його повідомлень.

— Пан старший надаремно мі не вірить.

---

[1] Квестія — тут: політика.

— Пробач, Бронеку, я з іншої причини сміюся. Але чи всяким чуткам слід вірити? Панна Лашка, годованка Оборської, ще молода і... надто красива для Лободи.

— Я її зустрів. У Тарновських, з графинею Замойською приятелює. Тепер вона у Кракові, сам Януш, каштелян Краківський, посилався Радзівіллу на її найповніші, найновіші свідчення. А що повінчана невільно з паном Лободою, про те сама пані Замойська сказала мені в Стобницю.

— То ти справді і в Стобницю побував?

— Як бог свят, побував. Графиню Барбару зустрів у діброві і, каюся, збрехав їй дещо про вас.

— Що саме?

— Що сам пан Наливайко їй відповість на листи при побаченні. І про те, що... пан Наливайко в душі шанує красну пані графову за її щирість та файність жіночу... Пан простить мені за те сваволенство, адже випитувати мав я для нашої справи, а для того стільки доводиться брехати, кажу правду панові старшому... А в Стобницю пані Барбара з дитям малим сумує... З печаткою на голому папері побоялася сама клопотатись, навіть зрадою називала той вчинок...

— Нема печатки? — замислено перепитав Наливайко.

— Як то вже й нема, проше пана старшого! — з протестом у голосі заперечив Бронек.— Мовлю, же пані графова...

— А Бронек?

Бронек глибоко зітхнув і поліз рукою до спідньої кишені кунтуша.

— Печатка, гадалем так, річ мертва, пане старший. Не з якихось патріотичних збудників, а як річ слугує й канцлерові... Пані графова сказала, коли маю шанс найменше ризикувати...

Наливайко не приховував сердечного хвилювання, що раптом, на якусь хвилину, опанувало його по тій Бронековій звістці. Тільки махнув рукою, взявши від Бронека знайомий йому папір. Бронек зрозумів те як прощення і подяку. Розмові настав край. Наливайко відступив до гармати, зіперся на неї і довго дивився на захід, куди втікав день. В думці знов вирізьбилися кілька жіночих привабливих образів. Одному з них його юнацьке серце віддало перевагу! Нарешті, ще одна (коли вірити Бронекові) пошлюблена... Пошлюблена і втекла від мужа,

а інша не втікала від свого, тільки цурається його, як чуми...

Потім відійшов з папером від гармати, неначе там хотів лишити й ті небезпечні для молодого рицаря думки. Уста шептали, як прокляття:

— Шляхтянки!.. Графиня Замойська, княгиня Острозька, гетьманша Лободина... Лишилася одна, худопахольська рибачка. І любов'ю по щирості обдарує, і душу волелюбну зрозуміє... Шляхтянки!

Згадав діда Уласа, криницю, грушу і берег річки. Дозорець колись про хребтину з щуки для пана дбав і дівчину Мелашку скривдив не по-кавалерському... Обличчя в Мелашки сльозою переписане. Душа кривду знає, і Мелашка пана всім єством ненавидить.

Збоку підійшов Юрко Мазур.

— Там знову посланці прибули, Северине.

— Попи?

— Ні, цього разу міщани й майстрові з міста Слуцька. Хочуть розмовляти з тобою.

— Давайте їх, сумую без діла на цих відпочинках денних. Від Шаули ніяких відомостей немає?

— Навідувався Іван Болотник, із Шостаком говорив. Матвій збирається теж на Литві зазимувати, бо на Україні Лобода проходив і, напевне, заляже десь на Брацлавщині чи в Києві.

— Що Матвій буде близько біля нас, то добре, багато гармат має. А чи доведеться зазимувати нам і йому на Литві — про те подумати треба. Маю певні відомості, що Криштоф Радзівілл погрожує йти на нас військом і піде, королівські декрети на те має. Запасаймося порохом — і на Україну зимувати вирушимо. Лобода на Україні нам і допомагає, і шкодить. Допомагає тим, що бунтує вже проти панів. Але й шкодить нам немало, коли правда тому, ніби нашим ім'ям карає не тільки панів, а й посполитих, які на послушенство йому не присягають, не шкодує і не милує ні міщанина, ані гречкосія.

— Бентежна голова. Казав полковник Ничипір, що смертю своєю не вмре Григор Лобода. Розповідають про нього чудне. А я знав колись Лободу. Чи не знає він, чого хоче душа козацька, а чи хотіння те здрібніло. Певно, що Лобода старіти починає, на власний хутір, на пасіки та на м'яку постіль, руками ніжними стелену, потягло Григора. Не той став Лобода, що Кілію брав,

що козакові запанібрата був. Нобілітація, шляхетство душу йому занапастили, нітиться вона, загниває.

— Де ж твої посланці? Про Лободу нам ще доведеться своє слово говорити.

— Як зумів, і я сказав те слово в Січі. Шкода козака... А посланці в мене, при кінноті. Зайдім до них...

7

В Слуцькому замку у віленського каштеляна Яроніма Ходкевича гостив пан Скшетуський, далекий по жінці родич і співучень з Праги. При дворі Корони Речі Посполитої польської пан Скшетуський виконував якісь таємні дипломатичні доручення і вважав себе дипломатом не згіршим за Яна Сапєгу, навіть і за самого Замойського. Рід Скшетуських не міг похвалитися старовинним родоводом і тільки-но спинався на власний герб. Батько Скшетуського мав у Кракові добре обладнаний будинок розпусти для високої шляхти, догоджаючи якій, часом не шкодував і своєї дружини. Народження сина Казимира використав для здобуття шляхетського звання. Бездітний король Жигмунт-Август, останній нащадок Ягеллонів, скористався з послуг будинку батька Скшетуського, і сама Скшетуська (мазовецька шляхтянка) покорила короля своїм напрочуд ніжним обходженням... Чоловік її подбав про свідків, а згодом досить переконливо нагадав королю про народження сина і про кров королівську в його жилах. Тільки грізна і відома світові бездітність короля не дала права малому Казимирові стати королевичем. Та спритність старого Скшетуського дала йому звання шляхтича, наблизила родину до двору Корони і зробила Казимира Скшетуського дипломатом. Діставши від батька неабиякі здібності й спритність у слугуванні високим особам, Скшетуський Казимир сподівався від Жигмунта Вази особистих привілеїв, ретельно виконував на кресах Польщі часом і недавані доручення. Мріяв і про власний фамільний герб: лозовий плетений щит, на ньому чорне з брунатними хвилями поле, а на полі — москвин лежить, припертий до землі хрестом і шаблею в руках польського жовніра (точнісінько, як у маскараді на весіллі в Яна Замойського ще з Гржижельдою Баторіївною). Навіть замовив французькому майстрові з Варшави зразок печатки з таким гербом...

В замку довідалися про події в Луцьку, дізналися, що Наливайко немилосердно покарав шляхту, яка не впускала його до міста і не хотіла продавати йому порох, не зважившн на папери з печаткою канцлера Корони польської. Гінці донесли, що Наливайко вийшов звідти на Слуцькі ворота з усією армією,— це остаточно стривожило гостинний настрій кашеляна.

— Той лотр князя Острозького на Литву рушив. Старий князь, напевне, з ним спілкує й затіяв акцію, щоб відтягти завершення унії. Вони йдуть не як грабіжники, прошу, пане Скшетуський, вони мають свої ідеї.

— Що ж благородного в тих «ідеях» вбачає пан Яронім, коли то є рух українського бидла? Погляньте на тую «армію», в що одягнені, як озброєні хватаною то там, то там зброєю! Лайдацтво, лупезники... Навчилися володіти кресалом, щоб запалити садибу пана, а ножем, щоб зарізати свого необачного господаря.

— Лайдацтво, але ж зібралося таки в цілу армію, пане Казимире. Не ножем, а гарматами воює; то є ціла армія бойова, не дивіться на їхній одяг, зважайте на силу! Судді гродські з такими нічого не вдіють.

— Отак! То пан кашелян воліє коронні полки проти грабусів виставляти?

Казимир Скшетуський тоненько і в'їдливо засміявся. Так сміявся його батько, доводячи Жигмунту-Августу, що Казимир у нього вдався. Це був сміх догоди і погрози, сміх дипломата, що «зуби проїв» на значно складніших справах, аніж похід якогось там невпораного паном «українського бидла».

— Пан Казимир сміється, одначе не розумію того сміху,— здивування і образа прозвучали в тоні Ходкевича.— На Слуцьк наступає п'ятитисячна армія, озброєна гарматами цісаря Рудольфа, коли вірити чуткам, озброєна шаблями турецьких ханів і ненавистю хлопа до шляхти, пане Казимире.

— Пан Яронім уже й нервується, а то є зле. Нехай пробачить мені ваш литовський гонор, та мушу відповісти на докір. Литва у Москви вчиться тактики військової, а мала б польську, західну, засвоювати.

— Слова, відповідальні навіть і для дипломата, але не розумніші за сміх пана Скшетуського. Давати відсіч збройному нападові і Москва уміє, а люд руський хоробро і вправно захищається від нападів. Не зашкодить учитися такого навіть і в Москви.

— Пану Яроніму ці панегірики москвинові не зовсім личать, будемо вважати їх лише полемічним прийомом. Польська збройна сила вчиться західної тактики, і саме тим, ласкавий пане Яроніме, ми ширимо наші кордони на кресах...

— То нехай пан Казимир навчить бодай уряд Слуцька, як за польською тактикою панствовою позбутися ось цього лиха, Наливайка.

Скшетуський прийняв ці слова як іронічну відповідь на свій докір, достойний гонору нащадків Ягелла. Поважом підвівся з крісла і цілком серйозно запитав заклопотаного думкою каштеляна:

— Пан каштелян ласкаво мі доручає долю Слуцька?

— О, будь ласка, прошу, пане Скшетуський. Пан Радзівілл буде радий, дізнавшись, що ви піклуєтеся про долю... цих білорусів. З дорогою душею доручаю. Прошу застосувати вашу західну тактику. Які будуть на те накази? Викликати пана Уніховського?

— Пан Ходкевич не жартує?

— Пан бог мені свідок...— каштелян здивовано знизав плечима. І те здивування свідчило, що Ходкевич радий перекласти безпеку міста на чиїсь досвідченіші плечі. Це остаточно запалило гостя, він запропонував:

— Негайно послати посольство до того грабуся.

— Посольство? Пан гадає їх упросити? Нікчемна тактика, пане Казимире.

— Не впросити, а... вжити стратегії, прошу пана. З посольством піду я, зодягнений... ну, хоч би під майстрового — ці верстви громади, кажуть, користуються у тих грабусів безсумнівною довірою. Кілька міщан наберіть з вірних білорусів, бажано б знайти й українця, бодай одного, і підемо від громади міста запрошувати Наливайка, щоб допоміг у Слуцьку... шляхту провчити, хе-хе-хе.

— Я абсолютний бовдур на високій дипломатії, прошу пана Скшетуського. Мовиться про опір нападникам, озброєним гарматами і самопалами, а ви запросини радите. Нічого не розумію. Луцьк запрошував. А потім коли відмовили продати порох, то нападники в місто вдерлися і взяли, що було їм потрібно...

— Спокійно, спокійно, спокійно. Пан Ходкевич даремно квапиться. Я переконаю лотрів, що місто їх чекає з хлібом-сіллю, а родовиті шляхтичі тремтять від страху... От і все, хе-хе-хе.

— Так-то Наливайко й повірив панові...

— Майстровому, проше ласки, хе-хе-хе. Повірить, як матері рідній. Ми любісінько домовимося, якими шляхами йтимуть вони, заздалегідь пошлемо гайдуків і мою сотню в надійні місця і з-за куща, з-за байраку, з-під мосту вночі їх знищимо...

— На війні, звісно, всілякі методи, навіть такий облудний, використати можна, ганьба мала. Та всяка військова сила в поході має для остороги передні дозори. Говорять, що Наливайко спритний, і, прошу ласки пана Казимира, це благородний воїн,— обмірковуючи пораду Скшетуського, злегка заперечував каштелян.

— Подбаймо про благородство у взаєминах з... шляхтянками, проше пана. А посольство на те й засилаємо, щоб приспати ту пильність лотра...

Ходкевич остаточно здався на компетенцію дипломата Скшетуського. Того ж дня вирядженo до Наливайка в штаб вісім посланців, на чолі з паном Скшетуським, зодягненим під майстрового. Поручника й чотирьох хорунжих переодягли бідними міщанами.

Йшлося на вечір, коли Наливайко з Юрком Мазуром розшукали посланців. Вони сиділи на возі, оточені кіннотою, і безтурботно розповідали про темперамент слуцьких шляхтянок, ласих до дзенькоту острог у танцю. Вершники дали прохід Наливайкові з Мазуром, хтось навіть назвав ім'я старшого. Посланці вмовкли, поволі зіскочили з воза і, за прикладом майстрового, скинули шапки. Майстровий низько вклонився Наливайкові, за ним і всі інші.

— А шапки надіньте, холода починаються,— запропонував Наливайко. Зіперся на віз, у посланців вдивлявся, неначе десь уже бачив їх і впізнавав.— Чим можемо слугувати шановній громаді міста Слуцька?

— Шановні браття наші,— поважом почав передній, приховуючи польську вимову.— Прочули-сьмо про заміри ваші великі, що про користь і волю народові клопочетесь. Громада з бідних міщан, наймитів і майстрових нашого міста шанує вас і запрошує до Слуцька. Хочемо і ми провчити литовських панів, життя від них немає нам, білорусам, кров нашу, як павуки, висисають. Пан слуцький, Яронім Ходкевич, з ним пан Скумін та інші

пани сидять на наших душах, від них і дихати скоро перестане наш брат... Просимо розсудити нас з ними, несила самим.

— А ви не коріться панам. Пан один, а вас скільки! Ходкевич ледве десяток таких, як сам, має, а вас сотні й тисячі в місті... Що маємо чинити? Не судді ми, щоб розсудити вас з паном Ходкевичем. Про наміри наші все правдиво наслухалися. Ми правду худопахольську хочемо встановити на нашій землі. Та одним заїздом до Слуцька правда не встановлюється. Чи готові міщани й майстрові Слуцька? А коли готові, то не послів мали б засилати, а самі мусили збройно виступити проти панів — і литовських, та й своїх!..

Посланці тільки нахилили голови, щоб приховати очі від настирливого погляду Наливайкового. Наливайко нервово посмикав шаблю, примруживши очі:

— Ну, чого ж мовчите? Значить, не готові самі повстати проти пана?

— Готові, пане старший, за тим і прибули, щоб сповістити вас о тім і закликати.

— Не підемо. На Україну повертаємо, там лад дамо. Коли ж білоруський народ саме нашої допомоги потребуватиме, моя в тім запорука — допоможемо, як братам.

Мазур здивований стояв, вирячивши очі на Наливайка. Не підемо на Слуцьк? Чи настрій йому зіпсували вісті з України, а чи бої в Луцьку настрахали? Посланці цілого міста прийшли до нього, а він так говорить з ними...

— Прошу, пане Северине, я маю слово мовити по цьому.

— Говори, Юрку.

— Негаразд учинимо, відмовивши громаді.

— А як би чинити порадив пан полковник?

— Вволити волю міщан Слуцька, не цуратися їхньої гостинності...

— Тобто увійти всім військом у місто і далі чекати, коли пан Криштоф Радзівілл оточить нас у ньому й знищить?

— Ні, пане старший. Місто повстане проти панських порядків, за ним повстануть околиці, усе воєводство Віленське...

— Це станеться не раніше, як через рік, коли повстануть воєводства Брацлавське, Київське, Волинське, Бі-

лорусь! Власне, пан полковник, напевне, домовився вже з цими посланцями, без мене вирішив?

Посланці заворушилися, на Мазура кинули очима. Мазур ступив ближче:

— Так, я обіцяв їм. Дозволь послати хоч невелику частину в кількасот. Полковник Мартинко згоджується пройтися з таким загоном, а на великому шляху нас наздожене...

Наливайко відчув нотки непевності в тих словах Мазура, догадувався, шукав думкою пояснень того і вирішив одіслати посланців, розмову з ними продовжити іншим часом, десь у хаті. Потім на самоті докоряв Мазурові:

— Такого ще й не було, Юрку, щоб ти рішення приймав, не порадившись зі мною. А я цього не роблю, я твердо виконую свої обіцянки війську... Діла так складаються, що нам негайно треба повертати на Дніпро. Сьогодні я дістав вісті з Кракова, нехороші вісті. Добрий вояка прислухається до них... Ми тут чуже, зайшле військо. Стацією обтяжуємо, людей своїх знесилюємо. А на Україні розтечемося на зиму, люд по селах і містах підмовимо і на весну загальноукраїнське повстання знімемо. Я на Низ подамся, з січовиками кондиції виробимо, згоди дійдемо. Отак треба розумно чинити. Україну, а не віру захищати маємо. Острозький домовляється з уніатами, з польським пануванням і надалі згодиться, як його Януш, аби не позбутися можновладства.

— Все це так, Северине. Мартинко сходить до Слуцька, а там... Може, я й заскочу на день-два, і доженемо вас на великім шляху. А не дозволиш...

— Не дозволю. Та мені здається...

— Так, Северине. Я ще зранку вирядив полковника Мартинка до Копиля. Троє посланців удосвіта поскакали до Слуцька, понесли нашу згоду...

— Тьху! Пришелепуваті полковники повелися... Негайно ж дати наказ всьому війську вирушити до Копиля. Посланців затримати, пильнувати. Це готується кривава зрада, пане полковнику, а за неї хто відповість перед людьми?

Юрко Мазур нічого не зрозумів. Чого раптом так розходився старший? Але Наливайко вже був неприступний для тихої співбесіди, це був командир, і його накази звик виконувати полковник Мазур. Здалося і йому

тепер, що посланці не досить щирі були, та й одяг на майстрових ніби з чужих плечей. Чого ж той старший серед них так рвався сам повернутися до Слуцька?..

Вночі військо рухалося прискореним маршем, готове щохвилини стати до бою. З Копиля з години на годину очікували відомостей. Мазур посилав туди кількох дозорних вершників на найкращих конях. Сам їхав попереду кінноти, щоб першим дізнатися про становище в Мартинка. Наливайко кілька разів виїздив аж наперед численних піших козаків, навіть до Мазура навідався серед ночі.

— Які новини від Мартинка?

— Ніяких. Ти заспокойся, Северине, все буде гаразд. За обрахунком він повинен би цього вечора бути в Копилі. Зараз ніч, напевне, скоро матимемо звідти звістку.

— Боюся я тої звістки, Юрку. Ці посланці не дивляться в очі, коли говорять. А щирій людині чого б ховати очі?

І знов їхав до гармати. Гряззю брьохали люди, над розтягненим у поході військом стояв притишений, але важкий і рівний гамір. В ньому зливалися всі звуки зброї, похідного ритму і гомону п'ятитисячної армії.

Попереду, десь на заході, чорна темрява ночі зажевріла полум'яною загравою. Низьке осіннє небо душило ту заграву до землі, та досвідчене око Наливайка прочитало мову далеких вогнів. Він став осторонь шляху на коні і прислухався до подихів нічних там, попереду. Здалося йому, що в загальний рівний гамір маршу вкраплювалися сторонні, по-нічному тривожні звуки. Послав джуру наперед, сам рушив за ним. І не встиг проскочити кілька колон піших козаків, як почув назустріч голоси:

— Стій, я від старшого. Куди преш?

— Де старший? Це ти, Кузьмо? Біда, брат...

Наливайко вже був біля джури від Мазура.

— Що з полковником Мартинком? — гукнув, не чекаючи.

— Зрада, пане старшій. Під Копилем гайдуки засіли під мостом і в діброві. Полковника... першого вбито списом з-під мосту, а козаки не встигли й до бою стати, ніч... Доки запалили хати, нас перебили... Тільки частина пробилася крізь гайдуцькі засідки...

— Втекли?

— Ні, пане старший, ми... збройно відступали, захопивши їхнього сотника. Пан Мазур йому допит чинить, а мені звелів мчати...

Наливайко вже не слухав далі. Обігнав піших, вирвався наперед. Люди спинялися поволі, гуртувалися і гомоніли. Звістка про зрадливий напад на Мартинка блискавкою рознеслася з уст в уста, і кожен козак готував себе до бою в найближчу хвилину.

В лісі зажевріло багаття, казкові нічні постаті метушилися біля нього. Туди й попрямував Наливайко з джурами.

Юрко Мазур стояв, зіпершись на дуба, до якого був припнутий його кінь. Біля багаття навколішках перед Мазуром стояв зв'язаний полонений сотник у польському військовому вбранні.

Наливайко ще здаля помітив ту картину допиту і не витримав:

— Ми не ікони, полковнику, щоб полонені молилися на нас. Зведіть сотника, нехай стане, як вояка перед своїм звитяжцем.

Полоненого звели і розв'язали йому руки. Тісним колом оточили багаття, підкинули сухих, перемерзлих гілляк. Наливайко підійшов до сотника, мовчки зміряв його очима, немов виважуючи силу ворога, потім повернувся до Мазура:

— Розпитали про все?

— Питав про кількість військ, що нападали,— мовчить.

— З коліп, пане полковнику, правди не говорять, а брехати, може, й не вміє людина. Та й не про те питав ти, Мазуре.

В поході десь на Волощині йому принесли козаки люльку й тютюн до неї. Новина цікавила, часом бавився нею. В час дозвілля, а інколи і в час загальної гарматної стілянини добував люльку, набивав її тютюном і спокійно запалював. Особливо любив запалювати люльку не з трута звичайного, а з трута, що запалює гарматний набій, або жаринкою з багаття.

Сотника так вразив цей новий начальник, що він дивився на нього, навіть забувши і про своє становище полоненого.

— Я — Наливайко, коли чули про такого, пане сотнику... Закуріть, якщо тютюном багаті, бо ми свого супротивникам не даємо.

— Дзенькую на слові, змалечку до курива не призвичаєний.— Голос сотника помітно мінявся, набуваючи своїх природних тонів.

— Дивно. А в нас кажуть: «Тютюн вживає, як литовська дитина».

— Єстем-бо поляк, а не литвин.

— Шляхтич? Герб, маєтки, хутір маєте, папери?

— Рукодайний слуга йогомосці пана Скшетуського. З його охоронною сотнею був у бою.

Наливайко кинув курити люльку, до сотника ближче підступив:

— Рукодайний слуга? Тож, певне, слово гонору давав свому пану на вірне слугування? Знаю я те рукодайне життя за паном, сам кілька літ у ньому живився. То й як же слугувалося в пана... як пак його?..

— Пан Казимир Скшетуський, дипломат при Короні Речі Посполитої польської, проше пана Наливайка.

— Скшетуський? Постривайте, про такого чув.., шмендрик якийсь, напевне. А чого це... дипломат Корони опинився з своєю сотнею в Копилю під містками?

— Пан Скшетуський, проше пана старшого, гостить у замку в каштеляна віленського пана Ходкевича. На той час послав мене до Копиля, а сам вирушив з посольством до вашої милості...

— А-а! Так то Скшетуський ласкаво запрошував нас до Слуцька? Упізнаю польського шляхтича по поцілунку: дзвінкий поцілунок, як холостий постріл з гаківниці. А приведіть-но тих послів сюди. Зараз і вам, пане сотнику, покажемо послів, чи не впізнаєте свого дипломата серед них.

— Напевне впізнаю. Він був за старшого, майстровим переодягнений.

— Дипломат з школи Чижовського й Лаща. П'ятитисячну армію серед білого дня хотів підступно знищити, в сильце заманити...

Сотник не відповів. Приязно вдивлявся в Наливайкове лице проти мінливого світла багаття. Наливайко знов затягся з люльки, на сотника не зважав, неначе був тут самотній коло багаття, з люлькою. Потім відірвався від дуба, якого підпирав під час розмови, кілька ступнів пройшов повз багаття. Раптом став біля сотника й повернувся до нього так різко, що той аж здригнувся. Сотник бачив близько себе чоловіка, круто вросло в землю. Він стояв і пильно вдивлявся в сотникове лице,

напівобернувшись до нього. Сотникові від того погляду стало моторошно, хотілося кричати пробі.

— Шкодуєте свого пана, шановний сотнику?

— Ніц, проше пана старшого. Єстем-бо йому, як... под руку конь запренджоний [1].

— Нас тисячі спокійнісінько випряглися, пане сотнику, і коли б не отакі, як ви, у панів би розпряглася й решта нещасних наймитів. На вас надію мають, щоб не тільки боронитися від нас, а щоб і неодмінно «з-під руки запрягти». Ось цього ми й не хочемо, проти цього боремося, прошу, пане сотнику...

На останніх словах Наливайко підвищив голос і так махнув рукою, неначе шаблею рубонув по ворогу. З розмаху вистукав об дуба недогарки з люльки, недбало сховав її в кишеню сукняного сіряка з відлогою і рішуче пішов геть від сотника. Сотник ворухнувся, простяг руку вслід і таки наважився:

— Проше пана старшого... Дозволю собі просити... щоб можна мені бути присутнім на тому допиті мого пана. Пан Скшетуський, за польською наукою дипломатичною, зажадав від пана Ходкевича тої стратегії: заспокоїти вас і на безтурботних напасти потай...

— Стратегія, що й казати, гідна Корони... Далі що ви хотіли ще сказати, пане сотнику?

— Коли троє послів повернулися з посольства, їм було наказано паном Уніховським влаштувати засідку в Копилю. Я з сотнею мав брати участь у тій битві. Слуцьк готує основні війська на великому шляху. Сам каштелян, пан Ходкевич, на чолі військ став, пана Уніховського до помочі покликав... Єще, проше старшого... хотів би ся віддати до послуг ваших військ...

«Знов бреше, клятий»,— подумав Наливайко, але повернувся до нього.

Нічого йому не відповів та нервового збудження вже не міг стримувати, тому весь час рухався. Лівою рукою злегка підсмикував шаблю в піхвах, на устах зароджувалася нервова посмішка. Нарешті, заговорив різко й гнівно:

— У бою взятий ворог не стане надійним другом, пане сотнику. Особливо ж, коли той ворог ще й офіцер коронних військ... Стратегія дипломата Скшетуського,

---

[1] Под руку конь запренджоний — з руки кінь запряжений *(польська приказка)*.

то стратегія всього кодла польської шляхти: цілувати в губи, щоб спритніше в серце гадюче жало впустити. Пан сотник — не шляхтич. Та яка запорука, що й він не заражений тою стратегією шляхетської курви і не пустить жала в серце нам, назвавшись другом. Пане полковнику,— раптом звернувся до Мазура,— накажіть відпустити пана сотника, вивівши за кілька миль із зав'язаними очима. Нехай там стає другом свого люду, коли те щиро нам обіцяв на словах. А ми... своєю худопахольською стратегією віддячимо панам за полковника Мартинка та за п'ять сотень товаришів...

— Проше пана старшого! Чи ж буду присутнім на допиті дипломата, щоб не брехав він?

— То інша річ. Будете. Зачскайте, пане полковнику, виконувати наказ. Здається, ведуть послів. Поставте пана сотника осторонь, нехай пан посол вільніше себе тримає.

Скшетуський підійшов до багаття, посміхаючись. Про події в Копилю він нічого не знав, але з загального збудження у військах розумів, що та стратегія йому вдалася. Забрали його з воза сонного надто раптово,— треба сподіватися ускладнень з посольською місією. Йдучи на побачення з Наливайком, Скшетуський спробував заготувати дипломатичні відповіді і план дій. Та це побачення видавалося цілком іншим, ніж перше, мислі дипломата губилися, витіснені очевидним страхом. Заспокоював себе думкою:

«То не шляхтич Речі Посполитої польської, що лотру словом поступиться...»

А поза цією пиховитою думкою роїлася друга, що черв'яточила душу тривогою, від неї холонув мозок, тупіла голова: «А що, як усе відомо їм?»

— Доброї ночі побажаю панові старшому,— вкрадливо привітався, зустрівши спокійний погляд Наливайка.

— Доброї ночі, вельмишановний пане... майстровий. Як ся мав пан на возі: чи не скривдили часом вартові козаки? Звелю тому вуха врізати...

Скшетуському ще більший холод поліз у душу. Як дипломат з особливою коронною стратегією, він призвичаївся розуміти слова навпаки. Озирнувся навколо — ряд усміхнених загадковою посмішкою облич ствердив його догадку.

— Дзєнькую бардзєй, вашмосць, пане старший. Спали б спокійно до ранку, коли б... не потреба вашій ми-

лості в тій терміновій бесіді, яку ласкаво обіцяв пан старший ще звечора. До послуг пана...

— Волію знати, пане майстровий,— майже байдуже почав Наливайко,— чи пан Ходкевич усі військові сили виставив нам назустріч, чи й резерви лишив на замку?

— Певно, всі,— машинально потрапивши в байдужий тон Наливайка, відповів Скшетуський. І схаменувся: — Але ж то є воєнні міркування пана каштеляна, про то ніц не вєдаю.

— А до Копиля багато виправлено гайдуків, крім вашої охоронної сотні, пане майстровий?

«Матка боска»,— майнуло в голові Скшетуського. Та спокій і байдужість Наливайка поселяли в душу бодай крихітку надії. Натяк про сотню Скшетуського прозвучав як випадкова фраза. В наступну хвилину сам Скшетуський уже не міг би ствердити, що та фраза якоюсь мірою його стосувалася. Тримався дипломат на крайнім напруженні, чекав наступного слова Наливайка, але й самому треба ж відповідати на запитання.

— Про то не вєм, пане старший, бо пан каштелян з громадою не радився. Певне, в Копилю через непорозуміння сутичка зчинилася?

— Так, зчинилася, пане Скшетуський... Пан давно прощався з рідними?

— Не розумію пана старшого, яке відношення має те прощання до нашої... приємної розмови.— Скшетуський уже забув, що він майстровий, а не дипломат.

— Голівці вашій дипломатичній зашкодити трохи доведеться, пане дипломате. А шкода, може, й дітей пан має... Може, пан хоч перед смертю скаже правду: хто порадив каштелянові влаштувати ту зрадницьку засідку в Копилю? Цікаво й нам побачити шляхтича хоч на кілька хвилин чесною людиною.

— О пан бог, які страшні слова я чую. Про що пан говорить?

— Ну, годі, наговорилися. Мовлю про гадючу голову пана Скшетуського, яку йому пан бог на похмілля вчепив, щоб відрізнити мерзенного шляхтича від чесного поляка! Гадюці ми відрубаємо голову, пане дипломате. За полковника Мартинка і рід твій гадючий не розплатиться головами, а Слуцьк і пан Ходкевич матимуть нашу худопахольську подяку за ту зустріч у Копилю... Радій, єзуїте: твою голову на ранок панові каштеляну ми подаруємо на рицарському щиті в Слуцьку...

— Проше пана... вашмосць...— Скшетуський уже не бачив ніякого порятунку, словам старшого він уже вірив, і тільки шляхетська звичка до краю брехати — може, вибрешешся — спонукала його говорити, благати: — Так, я сі шляхтич, дипломат Скшетуський... Мій батько був Короні...

— Перестань теліпати язиком, шляхетська мерзото!

— Я маю сина, він не простить вам мою невинну смерть... У мене чималі скарби, міг би бардзо заплатити панам...

— Кажу, замовкни, гадюко! І сина навчив гадюкою пролазити, як сам. Доберемося і до нього, і до скарбів твоїх. Ці посли — теж військові, пане Скшетуський?

— Посли? За власне життя — все скажу. Звичайно ж, військові, і я військовий... Єзус Христус... Нєх пан обіцяє мені життя, все скажу.

— Обіцяю стяти тільки голову, а зле серце вовкам на споживу викинем. Говори правду...

Скшетуський упав на коліна й щось белькотав про скарби, про сина. Кілька разів зводили його й ставили на ноги, та дипломат використовував свою зброю і в останні хвилини. Знов і знов падав навколішки, припадав до землі, неначе намагався їсти її, а світло багаття невмолимо викривало й ту шляхетську фальш. Наливайко огидливо скривився.

— Заберіть геть це падло. Голову його мені віддати... Покличте полоненого сотника.

— Я тут, проше пана старшого, до ваших послуг.

— Пан сотник Дронжковський, Єзус Христус! — вимовив Скшетуський, обвиснувши на руках у козаків.

Наливайко махнув рукою, і дипломата потягли геть у темряву ночі поміж густими, столітніми дубами. Ні неба зоряного крізь віти не побачиш, ні надії на втечу не викохаєш у цій гущавині, ані не розважишся з страху нічного.

8

На світанку припорошив перший крупнистий сніжок. Земля раділа з того покрова, принишкла, як зморена за літо,— на спокій залягла. Червоно зійшло сонце, ледве оглянуло припорошену землю, як око втомлене, закрилося важкими повіками снігових хмар.

Яронім Ходкевич рано виїхав із замку до війська за місто. Поруч нього на білому коні їхав пан Уніховський, польський офіцер, посланий Замойським, щоб командувати новосформованим полком литовських та білоруських жовнірів. Уніховський почував себе мало не польним гетьманом у Литві, а про свою перемогу в Копилю доповідав Ходкевичу, ніби це він сам так мудро заманив козачого полковника й знищив його з козаками.

Хоч був іще ранній час, та вулиці Слуцька були пожвавлені рухом війська. З вікон визирали заспані міщани, прислухалися до дзвінкого на морозі цокоту копит, щільніше замикалися на засуви.

Одним провулочком на околиці міста швидко їхали чотири вершники. Їхній одяг і зброя, їхній протертий у боях вигляд, їхні обвітрені лиця — все свідчило, що вони не литовські вояки. Троє неслися попереду, а один позаду них на вороному коні. Середній з трьох побачив воєводу, затримав коня, щось сказав задньому і знову вискочив наперед. Ходкевич і Уніховський безтурботно їхали тільки вдвох, десяток гайдуків супроводжували їх далеко позаду.

Уніховський перший спинив коня, коли вершники чвалом вискочили на вулицю. Ходкевич теж спинився, озирнувся на гайдуків — вони прискорили ходу.

— Що за люди, з якого війська? — спитав Ходкевич зовсім байдуже. Уніховський рушив до вершників, упізнав переднього й радісно вигукнув:

— Пан сотник Дронжковський?

— Так, це я, проше пана полковника. Вашій милості і каштеляну пану Ходкевичу вісті з козачого табору привезли.

— Вісті з козачого табору? Ах, це сотник пана Скшетуського. З якими вістями, паше сотнику? Чому ви так переодягнені? Пан Уніховський доповів, що ви захоплені в полон тими лотрами. Втекли?

Дронжковський молодечо закинув голову, всміхнувся до своїх товаришів:

— То вірно, проше пана каштеляна, що я був полонений козаками, але зараз...

— Ви втекли? Розповідайте, бачили того лотра Наливайка? Скільки їх з ним правиться на Литву?

— Мені доручено сказати інше: щоб пан Ходкевич вивів свої війська з білоруського міста і шматок хліба з'їсти не боронив козакам війська українського. А за

зрадливий напад на мирному шляху, де нікому не заборонено ходити вдень і вночі, козаки вимагають стяти голови командирам, які той напад учинили, віддати свою вогнестрільну зброю козакам і Короні написати, що сам пан каштелян гостинно запросив козаків у гості до Слуцького замку... Адже ж так і виходило з місії пана Скшетуського.

До гурту під'їхали гайдуки з охорони Ходкевича, хотіли оточити гурт, і козак на вороному коні, що тримав загорнуту в коштовну матерію поклажу, відступив, щоб лишитися за колом. Неначе полонений спокоєм та увагою, він прислухався до розмови сотника Дронжковського з каштеляном.

Потепліло повітря, під копитами півтора десятка коней чорніли латки талого снігу. Ходкевич спочатку не зрозумів сотника, потім почав догадуватися. Сотник був вірним слугою Скшетуського, але той усе скаржився, що хоче його змінити, бо «надто в нього худопахольська натура випирає». Невже виперла і сотник пристав до наливайківців? Злість душила каштеляна від одної тої думки. «Як же найдошкульніше скарати сміливців і з ними цього зухвалого сотника?» — міркував каштелян.

Сотник озирнувся на своїх товаришів, що стояли поруч.

— Пся крев! — вигукнув Уніховський, вхопивши шаблю. Але не встиг витягти її одним махом з піхов. Вороний кінь з козаком стрибнув між гайдуцькі коні й опинився поруч полковника. Козак той обдарував Уніховського таким поглядом, що в полковника і в п'ятах похолонуло,— він кинув ефес шаблі. Козак заговорив трохи захриплим голосом:

— Прошу панів вельможних не чинити суду над сотником. Його добра воля була служити рукодайним у пана дипломата чи кинути його. Тепер він...

— Прошу, пане козаче, я сам... Пан полковник квапиться ображати, я йому відповім цією козацькою шаблею... Та чекаю на відповідь пана каштеляна. Не буде тої відповіді, ми повернемо й без неї і силою візьмемо в місті все, що нам по праву скривдженого належить.

— Цить, лайдаче, зраднику! Схопити його! В залізо зрадника, на тортури! — наказав Ходкевич гайдукам.

Сотник Дронжковський блискавично вихопив шаблю, і перший найретельніший гайдук повалився, розсічений нею навпіл.

— Стійте,— владно крикнув вершник з вороного коня.

Голос той пролунав, як наказ, якому не можна не скоритися. Вершник рвучко розкрив свою ношу і подав Ходкевичу плетений з лози вояцький щит. На щиті, приткнута шаблею, лежала голова Казимира Скшетуського. Від раптового помаху зірвалася велика крапля крові й упала на білу шию коня Уніховського. Полковник оторопіло подався назад у сідлі. Вершник заговорив:

— Панові каштеляну наша козача пересторога. Ми, українська військова сила народна, потребуємо тільки стацію. Нас запрошували правителі, посилали в бій, коли їм потрібні бували наші вояцькі руки. Тепер же не впускають до міста, не дають шматка хліба з'їсти і на мирнім шляху з засідки по-злодійському, а не по-військовому вбивають наших товаришів. Це такий закон, пане Ходкевичу? До Луцька прибули ми за порохом, на гроші хотіли купити — й наразилися на кулі в наші серця, на камінь замість хліба... До вас завітали тільки за тим, щоб за порубаних у Копилю товаришів відповідь зажадати. Добром просимо не чинити бійки, не лити безневинної крові. Тим нападникам постинайте голови на наших очах і віддайте зброю. Вам вона не потрібна, на розбій тільки спокушає, а ми — воїни, зброя для нас призначена самим богом...

— Царице світу, та це ж голова пана Скшетуського...— жахнувся Ходкевич.

— Вона, вашмосць каштеляне. Гадюча голова на краще не заслужила...

— Пан так хвалився стратегією польською...

Щит з головою Скшетуського каштелян узяв зопалу обома руками і не знав, куди подітися з нею. Догадливий гайдук узяв той гостинець, а каштелян збуджено схопився за старовинний довгий меч... Полковник Уніховський цього разу встиг вихопити шаблю.

— Стійте, кажу! — знову наказав козак, спритно вибивши з рук Уніховського його криву польську карабелю [1].— Не терпиться вам, нападники нещасні... Я — старший війська українського, Северин Наливайко! Сховайте, пане Ходкевич, свою стару плішню, віддайте її рибалкам ополонки на кризі пробивати. Востаннє пропоную схаменутися, не ставати до бою з нашим військом

[1] Карабеля — шабля.

і скоритися. Поважний пан віленський каштелян, слуга литовського народу, соромився б слухатися цих шмендриків Корони польської. Доведуть ці радники країну до кровопролиття і до загибелі. Ну?..

Ходкевич так і не добув свого меча. Гайдуки осадили коней, готуючись до бою, та воєвода рукою спинив їх. Під ту руку похопився Уніховський:

— Пан каштелян і я... приймаємо пропозицію козака...

— Пана старшого, прошу, пане полковнику,— підказав сотник Дронжковський.

— Так. Ми... приймаємо ту пропозицію,— повторив і Ходкевич.

— Знов королівська стратегія? Ну, гаразд, стережися, пане каштеляне. Щоб угоди було дотримано, сьогодні надвечір ми прибудемо з військом... Сотнику, забирайте хлопців, рушайте до табору, я затримаю погоню.

Лице Наливайкове заквітло тою жахною посмішкою, з якою він завжди йшов у бій. Коня свого подав назад. Двоє гайдуків кинулися за козаками, та несподіваний стрибок вороного в їх бік — і один з них без руки повалився на гриву своєму коневі.

— Я з вами, пане старший! — почув Наливайко голос сотника Дронжковського.

— Не треба. Пан сотник добрий учень, та неслухняний вояка. Мчіть до табору, я наказую вам. Он вулицею драгуни скачуть.

Драгунів побачив і Уніховський. Спішений гайдук подав йому шаблю, та полковник у страху кілька разів обернувся конем то до драгунів, то до Наливайка, що, відступаючи в провулочок, спритно рубався з гайдуками. Його посмішка, як страховище пекельне, посилала холод під теплий одяг полковника.

— Диявол! Рубайте його!..

Наливайко влучив момент і пустив коня на високий тин. Аж застогнав випробуваний кінь. Шаленим стрибком перескочив тин і понісся з своїм усміхненим вершником. Драгуни з Уніховським доскочили до тину, жоден з коней не пішов на нього. Кинулися в обхід, та Наливайко вже безслідно зник.

Ходкевич стояв як укопаний посеред вулиці, рукою ще й досі тримався за невитягнений з піхов меч.

— Що ж, пане каштеляне! До бою, нас грабують! —

гукнув Уніховський, повернувшись з драгунами на вулицю. Ходкевич нагадав про обіцянку козакам, та, не діставши відповіді на те від Уніховського, махнув рукою й рушив за ним. На вулиці валялася приткнута шаблею до лозового щита голова дипломата, а поруч — розсічений сотником Дронжковським необачний гайдук.

Здушене хмарами, ще більше тепліло повітря. Прорвався густий лапатий сніг і танув на землі. Тільки череп'яну дахівку вкривав білим пухом.

9

Короткий день минув у войовничім клопоті. Полковник Уніховський починав зневірятися в будь-яких розумових здібностях Ходкевича, впадав у розпач. Весь день доводив йому, що козаки конче підуть тільки глухим шляхом і нападуть на місто через Бобруйські ворота. Хто ж, крім пана Ходкевича, цього не розуміє, що грабусі виберуть не найкоротшу путь від Копиля, а підійдуть лісом просто до міста, зовсім не захищеного з боку Бобруйських воріт?

— Той шлях до Слуцька прокладено східними грабусями, проше пана Ходкевича. Який же, проше пана, обачний грабусь піде Варшавським великим шляхом, коли є цей, глухіший? Варшавський шлях тільки для регулярної армії.

— Та й ці грабусі мають сильну армію, проше пана полковника. Виходить, можуть піти Варшавським шляхом? Панові полковнику відоме зухвальство цього лотра Наливайка: візьме — і піде на Варшавські ворота, дасть бій на цім відкритім плацу степовім.

— Не піде і бою не дасть. Під Копилем ішли вночі, як на весілля, бо не чекали війни. А зараз знають, що ми їх зі зброєю в руках чекаємо, шукатимуть найвигідніших для грабіжницького нападу шляхів. Бобруйські ворота навіть містка якогось не мають, просто тобі йди до міста.

Ходкевич ще не зважувався. Відомості ще з літа говорили, що Наливайко йде цілком організованою армією. Луцькі події показали, що самою тільки міською охороною не відіб'єшся від Наливайка, як відбилися б від грабіжників з дикої діброви. Захищати місто для цього нападу треба не тільки покладаючись на чисельність військ, а й розумно їх розташувавши.

— Стою на тому, що Варшавський шлях оберуть нападники і саме його маємо якнайпильніше охороняти головними силами. Наш нічний напад у Копилю нападники не подарують нам і захочуть збройно віддячити, а не просто собі вдертися в місто і згвалтувати необачну шляхтянку... На захист Бобруйських воріт пошлем охорону з сотні драгунів. Не вадить послати досвідчених розвідників на обидва шляхи.

— І те вчинив, проше пана: двох шляхтичів драгунів послав ще в обід на цей Варшавський шлях для певності. Чекаю з хвилини на хвилину. Це буде останнім доказом жорстокої помилки пана каштеляна. Стратегія наша...

— О, прошу, тільки без цього... гордливого, але безславного слова. З хисткої руки небіжчика Скшетуського воно втратило для мене справжній військовий зміст. Стратегія панства — то пишний, прошу пробачити, одяг паненки, що має замінити dziewictwo stracone... [1]

— Пан каштелян вживає надто сміливих порівнянь...

— Ще раз прошу пробачити, пане полковнику. Але ж у нашому з вами стані потрібне не слово блискуче, а здоровий розум і знання становища. Не забуваймо й того, що білоруси міста скорше підтримають не литовського каштеляна, а такого ж, як і самі, бунтаря!..

Уніховський стримався, образу зніс мовчки, бо він має коритися цьому каштелянові. Дивився на нього, як на приреченого, і міг хіба що радити. Радити і за всяку ціну переконати! Від цього залежить його, Уніховського, успіх у житті. Коронний канцлер Ян Замойський, а то і сам король можуть послати Уніховського на іншу війну польним гетьманом, коли він справиться в Литві. Ні Язловецький, ані інші не впоралися з нобілітованими козаками на Україні, розпустили їх і навіть самі очолювали незаконні напади на татар і турків. Пан Уніховський припинив би ті сваволенства козачі, пан Уніховський зробив би з Придніпров'я надійну фортецю Корони польської — і від невірних з півдня, і від москвина зі сходу...

Та то були честолюбні мрії. Тепер полковник стояв перед зовсім іншою проблемою — захисту Слуцька. Кінчався день, а війська все ще були скупчені за наказом каштеляна на Варшавському шляху, між містом і непро-

---

[1] Dziewictwo stracone — утрачена невинність *(польськ.)*.

хідними лісами з заходу. З години на годину сподівайся, що Наливайко вдереться до міста зовсім не захищеним шляхом, через Бобруйські ворота.

Полковник мовчки від'їхав від каштеляна, образу гонору тамував на самоті. Поразка під Слуцьком була для полковника стільки ж очевидною, як і ганебною. Чи буде Замойський дошукуватися правди, хто винен у слуцькій поразці, хто війська ставив? Обвинуватить полковника Уніховського, свого військового довіреного, закаже йому на довгі роки й думати про привілеї королівські.

Тим часом Ходкевич поскакав до передових загонів свого війська, що сягало по шляху аж до густого лісу. Застав пана Скуміна й інших військових товаришів за обміркуванням позицій. Поява каштеляна, відомого своїми звитягами й поміркованістю в польсько-московській війні, ще більш піднесла войовничий настрій серед командирів.

— Пане Ходкевич! Вчасно нагодилися. Плануємо ставити гармати он на тім горбі, щоб усю смугу перелісків ліворуч обстрілювати при потребі могли.

Ходкевич, не вагаючись, схвалив таке розташування артилерії. Піше військо радив поставити на охорону можливих проходів понад річкою, по байраках, а кінноту, як основну бойову силу, лишити на шляху.

— Військо хлопське має відчайдушну кавалерію козачу. Певне, що нападуть просто з лісу, коли ми не допильнуємо того нападу й гарматою завчасно не зруйнуємо планів нападника. Мали бути розвідники полковника Уніховського...

— Є двоє драгунів. Щойно сповістили з дозорів про них. Сотник пішов за ними й зараз буде тут.

Шляхом з лісу їхав загін вершників. Попереду, поруч з сотником військ пана Скуміна, їхало двоє драгунів з полку Уніховського. Один, видимо, старший розвідник, мав непомірно довгі ноги, мусив згинати їх у стременах так, що коліна гостро стирчали майже врівень з шиєю низькорослого литовського коня. Драгун весь горбився, щоб тримати голову нарівні з сотниковою, і пронизливо вдивлявся навколо. Другий розвідник байдуже сидів на коні, неначе переправлявся через річку на деревині: обома руками вчепився за луку сідла, ногами охопив конячі боки і не зважав на те, що драгунський його кунтуш був незастебнутий, ніби нашвидку накинутий на плечі.

Коли сотник відстав, щоб під'їхати до свого загону, довгий драгун трохи випрямився і тихо порадив своєму байдужому товаришеві:

— Мовчи ж, Бронеку, дай мені одному провадити переговори.

Ходкевич здаля впізнав драгунські кунтуші і коней розвідників. Рушив конем назустріч їм. Розвідники тісніше з'їхалися, перекинулися кількома словами.

— З розвідки, драгуни? — і дивився на них більш здивованим, аніж допитливим поглядом.

— З розвідки, вашмосць.

— Бачили, дізналися про козачі полки? Кудою прямують?

— Бачили, до них потрапили ми випадково. Ледве живі видерлися. Коли б не зуміли брехати, як навчав пан полковник, дякувати йому, певне б, вовки вже вечеряли нашими драгунськими тілами...

— Розповідайте, що бачили.

Розвідники перезирнулися статечно. Старший виїхав наперед, обминувши сотника, низько вклонився Ходкевичу, від чого довге тіло його ще більше зігнулося й згорбилося.

— Потрапили ми до рук грабіжників на переправі через ручай. Кажу їхньому старшому бридкому грабусеві: «Прийміть,— кажу,— і нас до ватаги, разом грабувати будемо Литву». А він мені в одвіт: «На бісового* батька,— каже,— ви нам, такі католики литвинські, потрібні, самі впораємося». А я йому знов кажу: «Не цурайся, грабіжнику...»

— Мені не цікаво знати, про що і як ви говорили з тим лотром. Про це полковникові Уніховському докладно розповіси... До речі, він ось під'їздить. Полковнику, драгуни з розвідки повернулися.

— Уніховський! — мимоволі вирвалося з уст у байдужого, розхристаного розвідника, коли під'їздив полковник до гурту.

Полковник хвастовито підскакав на білім коні. Чи вечір згустився, чи око присліпувате мав полковник — йому довелося пильно придивлятися до своїх драгунів.

— Тримайся, Панчохо,— шепнув Бронек.

— Замовч, Бронеку, прорвало тебе...— відповів йому старший розвідник.

— Драгуни? Що шепчетеся там? — здаля запитав пол-

ковник, весь час придивляючись до своїх розвідників. Про себе вилаявся: «Гунцвот... драгунів не впізнаю».— Ну, розповідай, чого так визвірився? Свого полковника не впізнаєш? Що маєш сказати про них... Матка боска! Та це не драгуни... Держіть їх!..

Оскільки така ж підозра була і в сотника, він весь час був напоготові. Панчоха встиг лише схопитися з коня. За руки йому вчепилися з обох боків по кілька чоловік і зігнули, як билину. Бронек рушив конем невідомо для чого, бо безглуздість утікання була для нього очевидною. Проти нього кругом вихопили шаблі, і довелося віддатися на волю ворога.

— Ач, проклятий хлоп! Він знов підіслав своїх виродків. Та цього разу ви заговорите з нами іншою мовою, не буду я полковником коронних військ... Признавайся ти, пес гнучкий: скільки лайдаків-грабіжників іде з тим лотром Наливайком? Відомо тобі про це?

— Точнісінько відомо. Жодного грабіжника не бачили, от як вас бачу, пане полковнику,— цілком серйозно відповів Панчоха.

Нагайка в руках полковника врізалася йому в плече. Панчоха присів з несподіванки. Полковник ухопився за шаблю:

— Як відповідаєш, бидло?

— А ми ваших спокійніше допитували, пане полковнику коронних військ. Без нагая все розповіли.

— Що розповіли, говори, доки голова на плечах слугує хлопу бридкому?

— Брехали на вас, що ви, пане полковнику, хоч розумом убогий, та воїн розсудливий...

— Що? Замовкнеш ти, пся крев, чи я шаблею змушу тебе шануватися...

— Пане полковнику, не кричіть на своїх! — голосно наказав Панчоха.

Це вплинуло остільки, що полковник навіть оступився завбачливо. Панчоха спокійно заговорив до Ходкевича:

— Ми втекли, пане каштеляне, від Наливайка, набридло грабувати чесну шляхту. Розвідників ваших вловили, коли вони втікали геть від вас,— оце переодяглися. Хтіли попередити вас і невинних міщан слуцьких, щоб стереглися нападу Наливайка. І бачу, ми помилилися. Не за рятівників тут мають нас... полковники...

— Той лайдак бреше, як голодний пес, проше пана Ходкевича... Відповідай, скільки вас?

— Тутай тільки двох, проше пана полковника,— Панчоха намагався говорити мовою польського посполитого і сам відчував, що викликає тільки сміх і гнів полковника своєю мовою.

— Тутай, тутай... А там скільки?

— Не лічив, я неписьменний. У нас у... Бржозовичах дяк на лічбі спритний...

— Ти знов, лайдацький хлоп...

У розмову втрутився Ходкевич:

— Пан полковник нервується, і розмова від того ухиляється... Говори, нещасний: кудою, яким шляхом прямує ваш... Наливайко на Слуцьк.

Панчоха подивився на Ходкевича знизу вгору, як на спільника. Навіть посміхнувся йому, та вечір не дав того помітити Ходкевичу. Полковникові здалося, що Панчоха припертий до стіни запитанням Ходкевича, і він знов присікався до нього:

— Ну, чого ж мовчиш? Кудою йдуть ваші війська? Чи вигадуєш, як би знову збрехати?

— Вигадую, пане полковнику, як би втекти назад...

— О ти, бидло українське! Хцеш на дибку або на палю? Сотнику, наготуйте палі, пан грабіжник палі захотів...

Бронек несподівано виступив наперед:

— Пане пулковніку, єстем поляк, хцялем на добже чинити, же втікали від пана Налєвая...

— Замовкни, Бронеку! Не вірте йому, брехливий, як польські дипломати, пане Ходкевичу... Військо Наливайка прямує на Слуцьк просто... З Копиля повернуло й пішло цим... Варшавським шляхом.

— Бреше, бреше він... Це божевільний схизмат, а не католик,— закричав Бронек. На мить йому здалося, що Панчоха й справді намислив зрадити Наливайка.

— Певне же бреше, прошу пана Ходкевича. Та я йому зараз вчиню інший, благородний допит. Сотнику, роздягніть грабуся і всипте для першого разу...

Панчоху підвели до всохлої груші над шляхом. Сам сотник здер з нього одяг і, примусивши обняти грушу, скрутив руки Панчохи кінським путом. Уніховський зіскочив з коня.

— Тепер ти скажеш правду, лайдаче?

Панчоха мовчав. Двоє жовнірів стали з обох боків, вимахували нагаями. Зовсім поночіло, і біле тіло на чорній корі груші здавалося блідою плямою.

— Дайте йому, доки заговорить.

Спочатку нерішуче вдарили жовніри навмання по спині Панчохи. Він вигинався, наскільки дозволяли йому зв'язані за грушею руки. Закричав:

— Ой-ой! Болячки на вас не було...

— Говори, яким шляхом ідуть козаки? — допитувався Уніховський.

— Та оцим же... Варшавським шляхом.

— Брешеш, хлопе. Набавити йому, та гарячіших... Ну, ну, ще!.. Мовчиш? Заговориш! Ще йому, ще...

— Та будьте ви прокляті, бісові кати!..— застогнав крізь зуби катований Панчоха. По стовбуру груші опустився на коліна.

— О-о! Заговорив. Ще йому за образу... Так, так. То нічого, давайте сидячому...

Жовніри починали лютувати. Думалося, ударять кілька разів і признається. Мала насолода й їм, жовнірам, живу людину сікти, аж руки терпнуть. Пляма на груші все темнішала від смуг.

— Та скажу вже, анахтеми пекельні,— застогнав Панчоха.

— Розумно вчиниш, хлоп. Розв'яжіть, накиньте одяг на плечі, морозно трохи, не застудився б пан козак... То яким же шляхом той грабусь чинитиме напад на Слуцьк?

— Бодай він сам не діждав так признаватися... Пан полковник сам гаразд знає, яким шляхом ішов би, коли мав нападати на місто... Просто з Копиля й пішли в обхід, на Бобруйські ворота, на ранок будуть там. А нас послано на муки ці...

— Ну ось, маєте, пане Ходкевич! Не я казав? — докірливо кинув Уніховський Ходкевичу, відступивши вбік, як після героїчно виконаного вчинку.

Ходкевич тільки руками розвів. З Панчохи очей не спускав і під'їхав конем до нього ближче:

— Слухай, ти! Пан полковник — ніжний шляхтич, нагайкою допитував, а я таки звелю на палі заговорити...

— Прошу, вашмосць, пожаліти. Всю правду я вже сказав. Звеліть замкнути, а завтра переконаєтеся. Коли збрехав вам, садовіть на палю. Живий я вам корисніший буду, пане Ходкевич. Наливайко буде в місті на сході сонця і за скараного на палі Панчоху димом пустить ваші всі добра по Білорусі та Литві і дітям, коли маєте, не подарує тої наруги.

Ходкевич здригнувся при згадці про дітей. Двоє малолітніх синів його знаходяться у Слуцькому замку...

Тільки злісно сплюнув у бік Панчохи й під'їхав до Уніховського:

— Полковнику! Прошу розпорядитись військом, як ваша... стратегія велить. Я гублюся перед цими грабусями, бо призвичаєний у чесній валці знаходитися перед військом супротивника, а не перед лютим лотром... Я заїду в замок і ранком приєднаюся з своєю сотнею до військ... де їх ви розташуєте... Полонених беру до замку.

Нервовість і страх не покидали каштеляна протягом усього дня. А подія з розвідниками, особливо натяк одного з них про дітей каштеляна, остаточно збентежила його, вибила з рівноваги. Якась приреченість переслідує вразливого каштеляна з його синами. З Вільно їх забрав до Слуцька в науку, бо ворожбит попередив про нещастя, що загрожувало їм обом. Стару і віддану родові Катерину приставив до них, як очі свої, стереже вона синів, та хіба встережеш від такого, як Наливайко?

Їхав услід за когортою жовнірів, що везли прив'язаних до коней обох козаків. Не помічаючи того, наказав обережніше садовити побитого, навіть в'язати його велів тільки за ноги до сідла. Зухвальство козаче нагонило жах, загрожувало життю його синів. Це вже навіть самому здавалося божевіллям, та не міг від нього відкараскатись. Тільки літа й змужнілість синів вилікують Яроніма Ходкевича від цієї жахливої недуги... А й те сказати: ранком на вулицях Слуцька, що має найкращі гармати, на вулицях міста, що озброєне німецькими самопалами й бочками пороху, на вулицях цього міста безборонно їздить сам Наливайко. Він погрожує, мертву голову Скшетуського, як коровай, дарує й зникає, неначе й не було його. Чи не віщувальна пересторога? Потім підсилає цих двох...

Внутрішній холод знову пройняв каштеляна — кому козак правду говорив, а кому він брехав: полковникові чи йому? Десь глибше у душі заворушилося дивне почуття: не гнів, а захоплення викликали ці Наливайкові люди. Бундючний дипломат зазнав тяжкої кари. Але ж тільки співчуття може висловити йому Ходкевич, відчувши, оскільки правий сам був, сумніваючись у доціль-

ності засилання перевдягнених панів офіцерів просто в руки Наливайкові.

Полковник Уніховський спішно перекидав війська з Варшавських на Бобруйські ворота. Хапанина наганяла жах на жовнірів, сіяла безладдя й колотнечу в тісних вулицях міста. Ледве добрався Ходкевич з конвоєм і полоненими до замку.

Обидва його сини вже спали. Стара Катерина була їм і за няньку, і за рідну матір. Не дозволила будити дітей у такий пізній час:

— Може й падуча напасти від того. Сама скажу дітям, куди батько вирушив, не турбуйся, вашмосць пане Яроніме.

— Катерино! В той льох, що за нашими покоями біля кручі, замкнено двох бранців-козаків. Сторожу я зняв, а ось ключі... Коли нападники братимуть гору і синам моїм загрожуватиме небезпека, чинитимеш так, як треба, щоб врятувати дітям життя. Зрозуміла, паніматко?

— Ще б пак... Бог до помочі, вашмосць. Сама умру, а напасників упрошу,— за хлопців спокійні будьте...

10

Всю ніч ганяли гінці через місто від одних воріт до других. Проходили війська, юрмилися міщани, метушилися, зносячи скарби до замку. Між собою пошепки говорили, ганили порядки, Ходкевича, старост лаяли за те, що послухалися польських полковників і накликали таку загрозу на місто.

— Той пан Наливайко навчить панство, до якого вітру спиною ставати не тільки білорусові, а й литвинові.

— Навчить, та вчення те й нашому брату в копу стане.

— Звісно, як всяке добре вчення.

— А то певна річ: війна ласки не зна, дошкулить до дна. Чутка така, що той Наливайко б'ється проти польського права?

— Чи то проти польського, чи то супроти панського, шляхетського. Наймитів, кажуть, від пана відбирає, на землю садовить, папери на привілеї в панів нищить і Короні польській коритися не велить... Свої закони радить мати.

— Коли б то, господи... У нас би теж збити пиху Радзівіллам, Сапегам...

— Де в біса Радзівілли... А Скумін, а Буйвид, та й пан каштелян віленський, старости... на шию вже сідають і посполитому, і майстровому міщанину. З війська передають, що тікають люди до Наливая, навіть військові. Вночі дві сотні озброєних на конях передалися до Наливая...

Тільки вдосвіта стало все потроху затихати... Сніг уже не танув під кінськими копитами, а туго рипів, як свіжа капустяна пелюстка. Яронім Ходкевич пропустив свою сотню гайдуків за браму з замку і сам виїхав останній. На сході морозно палала зірниця, стукнувся в двері ранок, а захід ще похмуро тримався ночі, та й він здавав. Іскрилися вкриті снігом узгір'я. Сотня гайдуків переїхала майдан повагом, хоч коні рвалися на морозі до дії. За майданом Ходкевич пустив риссю свого коня, і за ним поскакали гайдуки, мало не обганяючи свого начальника. Відчувалася в тому бігові безславна втеча. Ходкевичу спала така думка, хотів спинитися й не міг, бо загальний настрій нестися геть, світ за очі, владно діяв і на нього. До Бобруйських воріт довелося проїхати половину міста. Наперед заслав двох гайдуків на всяк випадок, гнав, щоб не відставати від сотні, і копирсався в думках. Знову сини згадалися і той ворожбит проклятий. Катерина й ранком не дозволила будити дітей...

На воротях тільки сторожа невеличка залишилася. Сповістили каштеляна, що полковник Уніховський рушив з військом назустріч Наливайкові аж до Клецька. Там прийме бій, щоб провчити нападників. Пан Ходкевич має наздогнати гармату, яка останньою вирушила лише з годину тому.

«Який нерозважний марш, яка згубна стратегія... Доведуть радники країну до загибелі...» — збігали погрозливі Наливайкові слова з учорашньої зустрічі на вулиці. Ходкевич поклав на чоло побожного хреста і поцілував хрестоподібний ефес свого старовинного меча.

— З богом, пане сотнику, за мною! — крикнув Ходкевич і з люттю приострожив коня.

Тварина стовпом звелася й скочила вбік, немов хотіла ще раз обернути каштелянові очі на місто, на покинуті Варшавські ворота й на шлях, що слався по тому високому пагорку за річкою.

Зовсім розвиднілося, неначе білина величезного снігового килима відбилася на бархатисто-мінливому фоні чорної ночі. Гострі каштелянові очі вздріли щось таке,

що примусило його ще раз повернути назад свого розмордованого коня. Від Варшавських воріт, на захід від моста, слалося по взгір'ю широке, рівне поле, аж до чорного лісу. Вкрите снігом поле лежало, як скатертина, а по ньому сунули з лісу хмари військ. Де намічав пан Скумін поставити гармати, там проходили густі лави піхоти Наливайка, а кіннота вже мчала до незахищених Варшавських воріт. Блиснуло кілька пострілів на мосту, глуха луна пройшла з морозом до слуху каштеляна, немов збудила його. Тепер було чути й виразний військовий лемент з того боку. Кіннота хвилею спадала з узгір'я до міста.

Враз Ходкевичу згадався допит козака під грушею, його зухвалість і таке переконливе, але, виходить, брехливе і героїчне зізнання під кривавими ударами нагайок. Згадалася голова Скшетуського й дитячі обличчя обох коханих синів у Слуцькому замку.

— Назад, сотнику! За мною, не дати козакам взяти місто без бою...

І помчав назад у ворота, вулицею, до замкового майдану. Чув, як шалено неслися гайдуки його вірної сотні — стогнала земля. Ось уже й майдан, тільки повернути праворуч, пронестися сотню кроків, і... замкова брама сховає каштеляна від грізної навали Наливайка. Та з другого боку майдану прорвалися перші сотні кінноти супротивника. Тепер тільки зрозумів каштелян, від чого стогнала земля, коли мчав він із своєю сотнею,— через міст біля Варшавських воріт неслися хмари козаків.

Несамохіть оголив свій довгий і важкий меч. Не для бою — Наливайко навіки закляв цей меч. І справді, хіба що ополонки тепер прорубуватимеш ним, пане каштеляне. А колись рубав, Смоленськ брав, на супротивника очима звитяжця дивився...

Та сотник з гайдуками, побачивши той войовничий жест, обігнали каштеляна і понеслися вперед, щоб врізатися в козачі кінські шереги. Неначе дві страшні хвилі кинуто одна на одну. Вони галасливо рвалися доскочити й ударитися, щоб бризками-стовпами піднестися до неба...

Ходкевич опам'ятався. Зрозумів, що того гайдуцького удару на страшну гірську хвилю поводі козаків вистачить на мить, за яку тільки й можна ще йому повернути коня на втечу, щоб встигнути вирватися Бобруйськими воротями до своїх військ. Кінь неначе зрозумів хазяїна,

його блискавичне рішення рятуватись. Без поводів і острог він рвонув вулицею за ворота, на шлях і понісся так, що сторожа тільки в потилицю впізнавала каштеляна.

А майдан заливало кров'ю гарячої січі, та скоро припинилась вона, неначе й не було нічого. Кілька коней без вершників плуталися в поводах і губилися в сотнях нових і нових вершників.

Наливайко промчав до замку, спинився, не доїхавши до брами, наскільки це дозволяла йому «пушкарська совість», як жартома визначали козаки ту пристріляну Наливайком віддаль. Наказав, обернувшись до джур:

— Негайно дві гармати на майдан, наготувати кулі, засипати порох... Коли їх живими лишили в замку, ми ще врятуємо Панчоху та Броніслава...

— А нум ви, жуки городські! Боягузи! Відкривайте браму доброю волею! Подарую життя, і скарби не зачепимо в того, хто послухається нас. Ну, хто сміливіший..

За брамою не притишився, а посилився людський гул. Потім збоку пролунав постріл з земляного валу. Другий, третій... Куля зачепила Наливайкове сідло. Білокопитий кінь скочив убік, мало не викинув свого вершника. Пролетівши далі, куля пропорола живіт сусідньому коневі. Кінь блискавично впав, і вершника довелося визволяти з-під нього.

Наливайко під'їхав до Мазура:

— Пане Юрку, негайно ж кіннотою оточити місто. Заслати дозори вслід Уніховському, не спускати з нього очей. Пушкарі! Запалюй гноти, ударимо на браму!

І сам під'їхав до гармат, схопив довбню і підбив горішнього клинця. З-за валу знову випустили кілька пострілів з самопалів просто в повітря для остраху.

— Пали! — рішуче скомандував пушкарям Наливайко.

Одна за одною випалили дві гармати, застелили чорним димом браму. Чавунна куля з одної гармати вдарилася в гранітну брилу біля брами й розскочилася разом з осколками граніту. Друга влучила у верх дубового обапола брами й, проломивши його, пронеслася в двір замку. Зчинився неймовірний галас, стогін і паніка за брамою. Наливайко, не чекаючи, звелів:

— Давай по другому, надбав пороху!

За брамою почули той категоричний наказ. Кілька голосів закричали:

— Годі, dość na temu [1], здаємося...

Але браму відчинили не скоро. Наливайко наказав зачекати з гарматою, дослухався, що коїться за брамою, в дворі замку. З валу перестали палити з самопалів, галас свідчив, що за валом відбувається боротьба...

Стара Катерина зрозуміла, що оборона замку вже не надійна. В замішанні й клопоті ніхто не бачив, куди прокралася засніженим садком Катерина, щó вона робила біля засувів льоху, де сиділи полонені козаки. Та ніхто й не знав, що вони там сиділи,— каштелян подбав про те. Відімкнула іржавий засув, озирнулась, як злочинець, відкрила ляду і статечно погукала:

— Де ви тут, виходьте, доки вам страждати?..

Бронек перший виступив з кутка. Руки йому були ще зв'язані за спиною, і Катерина кинулася зубами розтягати затужавілий вузол пут.

— Та то, скажи ти, треба ж було отак мотузувати людину... Уже. О-о! А цей... матінко моя! А пан Ходкевич так і наказав: «Неодмінно забери їх у покої, сорочку чисту дай...»

— Міг би краще цієї, нашої, не рвати... Спасибі, паніматко,— прохрипів Панчоха, розпростовуючи затерплі в путах руки.

Стара за руку допомагала виходити Панчосі з льоху по нерівних кам'яних східцях. На Бронека гукнула:

— Чого ж ти, парубче, дожидаєш? Поможи людям браму відчинити! Чуєш, галасують, неначе не поділили спадку після батька. Ще стрілятимуть знов... Скажи їм, тут хворі люди, діти...

— Які діти, паніматко? — зацікавився Панчоха.

— Синочки пана каштеляна в покоях, на моїх руках лишилися...

Обережно ввела хворого в передпокій, посадовила на лаву і скинула з нього лахміття. По-жіночому побивалася:

— Чи не подуріли люди, матінко моя... Це ляхи так, бачу їхню руку капосну...

Панчоха спочатку стогнав. А коли стара помазала спину свіжим смальцем і наділа на нього чисту плоскінну сорочку, почав усміхатися, тамуючи біль.

---

[1] Dość na temu — досить *(польськ.)*.

— Ой спасибі, паніматко, тітусю, дядинко рідна. Чим тільки я віддячу вам, бабусю старенька? Водички б, коли є...

— Є, дорогі мої, є. А дякуйте панові Ходкевичу.

— Тому катові?

— Злий наговір, чоловіче. Який він кат? Боїться коронних полковників, ляхів недоумкуватих. А мені ключі від льохів лишив, урятувати вас наказав потай.

— Дивно. Не віриться, бабо, пан він.

— Пан-то пан, але ж не з тих триклятих польських панів. Та й дивуватися тут нема чого, діло життєве. Двойко синів його у тій світлиці, на моїй совісті лишилося... Невже не зглянетеся на мене, стару, не допоможете мені перед вашими старшинами? Це ж діти... За них я б урятувала сотні душ, а вас же було в льоху тільки двоє...

— З дітьми не воюємо, паніматко... За порятунок спасибі і про синів того ірода не плач, сам їх постережу.

Надворі лемент переходив у страшний крик. Чути було і дзенькіт шабель, і інші звуки колотнечі біля брами. Раптом один протяжний звук вигуку перемоги запанував над усім. Панчоха не витримав і підступив до надвірних дверей. Назустріч йому в супроводі Бронека, з голою шаблею в руці поспішав Северин Наливайко:

— Панчошечко! Вітаю з перемогою! Ми їм розкажемо, чого вартий наш товариш Мартинко й кількасот загиблих з ним братів-козаків! Стара, де каштелянські сини?

— Северине! Не чіпай їх, вони за мною лічаться... Пан Ходкевич сам відповідатиме за себе...

Наливайко зрозумів роботу Катерини, навіть привітно подивився на неї, на Панчоху в чистій сорочці і шаблю свою, скривавлену у недавнім бою, покірно сховав у піхви.

— Шаную, паніматко, добре серце в людини. Нехай хитрощі, але такі хитрощі, якими пан Ходкевич рятував не себе, а життя дітей, ми прощаємо...

У відчинену браму в'їздили козаки, а міщани купчилися до палацу. Не розбереш у загальному лементі, хто радіє з цієї поразки Слуцька, як із своєї перемоги, а хто в тім лементі ховає прокляття звитяжцям. Народ прибував, купчився. Гриміли металеві звуки з усіх усюд, де можна було схопити казанок, чи дзвін, чи просто шматок залізяки, щоб калатати в неї для безцільного, пе-

кельного галасу в замку. Северин озирнувся з ганку каштелянового дому, примружився й ніби присів, усвідомивши той неймовірний галас, зняв шапку, помахав нею, щоб притихли. Вловив момент, коли примовкло все, палко озвався до людей:

— Люди, козаки! Оголошую мир для людей з добрим серцем і нелукавою душею. Погрожую жорстокою війною тим, хто облудно вбив нашого товариша Мартинка, хто радів з того підступного вбивства або направляв інших на нього. Наказую міщанам Слуцька прийняти наше військо, як рідних своїх. Щоб і коневі було не голодно, і козакові нашому не холодно. Щоб мав він що з'їсти, почув би тепле слово й на постіль не скаржився б! Війську даю волю карати непослушних, а з друзями ріднитися. Урядовців, старшин, шляхту і крамарів повісимо на воротях гродських, на валах замкових, коли протягом трьох днів вони не зберуть і не віддадуть нашій козачій казні п'ять тисяч литовських, і зброю каштелянську, і бочки з порохом... Гей, полковнику Шостак, накажіть для прикладу повісити кількох найлютіших шляхтичів, а майно забрати в кошт військовий... Гей, ви, крамарі, попи, музики! Розпочинайте свято в місті! Коли в крамницях не стане краму — крамницю негайно спалити, крамаря повісити. Коли в церкві замовкне святкова служба — церкву палити, а попа чи ксьондза — вішати, як зрадника народові. На музик не треба кари, я сам за ними простежу...

І пішла луна по місту, задзвонили дзвони, запалало полум'я. Дубіло кілька трупів шляхти на стовпах і деревах. Наливайко, не вгамовуючись, кидався на коні з кінця в кінець міста і немилосердно карав шляхту за найменше порушення його наказів.

— Гей, навчися, клята шляхто, коритися законам, ти давно їх тільки виробляла для худопахольської шиї...

Увечері Юрко Мазур послав гінця й повідомив, що литовське військо з Клецька готує напад на Слуцьк, що сам Радзівілл лаштує збройну силу, щоб оточити і знищити Наливайка. Наливайко продумав це повідомлення, коротко наказав надіслати посланця до Ходкевича і повідомити його, що двом синам нітрохи не загрожує небезпека, що сам Северин Наливайко вже потоваришував з ними, як рідний.

— Нехай скаже гонець панові Ходкевичу: сини його стоять на тому, що двадцять найкращих гармат литов-

ських, вісімдесят гаківниць і сотня самопалів німецьких мусять бути негайно ж передані нашому війську... Діти вони малі і втішні, я полюбив їх, як батько рідний, і не хотів би зайвою бійкою з паном Ходкевичем затьмарити їхню дитячу приязнь до мене...

А на вулицях Слуцька вперше залунали нові в місцевій говірці слова:

— Воля народна!

— Шляхту в найми! Закон для всіх рівний!..

11

А потім... Минала зима люта в турботах міст і замків. Уже ледве трималися сніги, а в землях підканцлера Яна Тарновського навіть ранньою весною повіяло. В Стобницькому замку дочка підканцлера, Барбара, чекала нападу українських військ. Наговорено їй стільки страхіть, а вона таки по-справжньому чекала! Намірялася прихильністю жіночою втихомирити Наливайка, а заповзятість його звитяжну одягти в кунтуш польського шляхтича... Не мечем, а ласкою запобігти лиха, і Короні Речі Посполитої подарувати полководця з лев'ячою мужністю. Знавши кілька листів Наливайка до канцлера Яна Замойського, де українець на ласку та на справедливу службу коронну сподівався, Барбара вірила тому, поклала собі цим урятувати і престиж Корони на кресах, і не байдужого їй Северина Наливайка. Подейкували про можливий прихід військ Наливайка в Стобниць,— адже вони бувають усюди; та не лякалася і ще раз заслала йому листа, в якому обіцяла свою допомогу. І чекала... А діждалася несподіваного гостя — мужа свого.

Літа посріблили голову і розкішні вуса Яна Замойського, гетьмана військ та канцлера Корони польської. Їхав до дружини у гості, шукав забуття, та прожите й пережите турботне життя калічили його по-своєму. Батьком, мужем, гостем бути йому ще більша мука, аніж пошану мати при дворі Жигмунта Вази. Енергія спритного дипломата, державного мужа і європейської культури вченого зараз оберталася на дразливу, нервову збудженість, і Замойський, відчувши це в Стобницю, не був собою задоволений. Мусив би стати каменем спокою, і мало каменем — горою могутньою стати, спокійним, розсудливим і непорушним, як одвічний закон тієї гори...

— Гора! — уголос висловив хвилюючу думку.— Гора, Янеку, не знає, що таке ревнощі, не хитрує з імператором Рудольфом і з королем Жигмунтом ніколи не говорить при обов'язковій присутності Петра Скарги... Ах, упертий єзуїт! Такому немає діла до нобілітації українського козацтва. Що важать для нього молдавські справи чи виплата кварцяному війську належної платні? Тупий фанатик, за життя в кіот, до лику святих хоче потрапити, ще й короля з собою живцем туди тягне. По чотири рази на день тягати до костьолу, коли якийсь Наливайко однією своєю появою, навіть ім'ям своїм, руйнує ту віковічну святість!.. Гора!

Канцлер кілька разів підступав до вікна, що виходило на замкову вулицю Стобниця, і довго вдивлявся туди, де за річкою ледве мріє чорний, розмішаний з розм'яклим снігом шлях з півдня. Він нетерпляче очікував і від напруження зору часом мусив заплющувати очі, щоб дати їм спочинок. Відчув, що до кімнати зайшла Барбара. З заплющеними очима обернувся до неї.

Барвара на мить спинилася, здивовано глянула на чоловіка, строга і чарівна в своєму ранковому туалеті. Коли граф відкрив очі на дружину, вона, повільно ступаючи, пройшла через усю кімнату до другого вікна. Любив він її чи просто цінував за молодість пишну, дорожив нею, як прикрасою свого відчутного прив'ядання? На ній спинив очі, а думками пірнув у минуле, коли був таким же молодим і; одружуючись з Крістіною Радзівілл, не бачив найтонших, ніжних вигинів дівочої талії, не помічав білизни шкіри під разками шафіркового намиста, не прислухався, як вирує жіноча буйна кров юності... Усе було звичайне, і брав його не досхочу, а з обов'язку мужа, як часом брав зайву чарку найкращого вина, віддаючи тим данину етикету, а не смаку молодості...

Барбарі тоскно стало від того застиглого погляду, що і пожирав, і ніби розпинав її, беззахисну, як скнара в запалі скупості й жадоби спалював найдорожчі цінності. Чуттям розуміла мужа і графа, але була безмежно горда й своїй ображеній молодості давала повну волю ненавидіти і... цвісти! Ніби між іншим висловила незакінчену думку з попередньої розмови, щоб одвести той пожадливий погляд мужа:

— Пан Станіслав, напевне, знов почне нашіптувати?

Я мушу на власні вуха почути його жахну про мою честь вигадку.

— Я чекаю пана гетьмана Жолкевського, моє золотко, щоб розмовляти про державні справи, а не слухати якісь... вигадки...

— Янеку,— примирливо звернулася до нього Барбара,— я гадала, що шлюб наш і щастя нашого сина — то теж важлива для тебе справа. Здається, для того і в Стобниць до мене прибув. І знов те саме...

— Але такий час, Барбаро. Мусив сюди ж викликати Жолкевського, Януша Острозького, Язловецького, Радзівілла. На кресах — загрозливе заворушення. Литву спустошено, порох, зброя і папери до рук худопахольських потраплять, а то не іграшки.

— Чекання на гетьманів у мене в гостях не є робота канцлера, а його добра воля. Нехай чекає на них мій муж і батько сина...

— Барбаро! — немов прориваючись крізь задуму, з болем звернувся граф до дружини.— А що, коли мені знову ще інший хто потвердить, що той... Наливайко, а не я батько Томашеві? Барбаро...

— Янеку!

— Це буде грім, що вб'є першу тебе, а потім і Томаша...

Почувся легкий скрип дверей, і Замойський різко обірвав запальні слова. На порозі стояв, низько схилившись у світському поклоні, польний гетьман Станіслав Жолкевський. Чи чув він усю розмову подружжя Замойських, а чи тільки на останні слова канцлера нагодився? Гетьманську кирею й цяцькований сап'ян на чоботях вкривали плями дорожньої твані, лице горіло першим загаром від пронизливих вітрів ранньої весни. Неначе й та весна ввійшла з ним, то суховійна до різкоти, то без міри квашена й холодна.

Потім розігнувся і, шкутильгаючи, рушив до графині. Як завжди, ліва острога від того шкутильгання сирітно дзвеніла. Етикет вимагав першою привітати господиню дому, графиню Барбару, та вона кинула на нього такий убивчий погляд, що Жолкевський спинився.

Граф Замойський зрозумів і врятував становище свого друга й спільника. Підійшов і нетерпляче, без привітань заговорив:

— Одначе ти прискакав негайно навіть такими шля-

хами, а каштелян краківський відмовився через них, Язловецький і не сповістив нічого... Твій джура, пане Станіслав, розповів, усе про діла на прикордоннях. Я мусив викликати всіх вас, щоб повідомити... Король чекає. Мусимо вжити найрадикальнішого способу — зброї...— І звернувся до дружини: — Можна, золотко, приготувати нам з гостем вино та закуску сніданкову?

— Я хочу слухати пана Станіслава, Янеку.

— Чудово, Яне,— підхопив Жолкевський, скидаючи кирею просто на широку лутку вікна.— З закускою та вином і почекати можна. То певна річ — зброя, сам їй найбільше вірю в найскладніших дипломатичних скрутах...

Гетьмани пройшлися по кімнаті, потім сіли біля стола так, щоб не тільки чути, а й бачити один одного. Жолкевський з чемності перший почав інформувати про молдавські справи. Виходило, що джура не все сказав Замойському. Канцлер похвально сприйняв початок розмови і ледве прослухавши кілька деталей, може, навіть відомих йому з інших джерел, поінформував гетьмана про українські справи. Згадка про зухвальство Наливайка під Слуцьком, де він на лозовім щиті віддав Ходкевичу голову Скшетуського, раптом запалила обох гетьманів, розмова полилася, наче потік: як Наливайко боєм брав Слуцький замок, як полонив дітей каштеляна і за них змусив Ходкевича заплямувати себе ганьбою переможеного...

— Литовський посполитий, білорус, проше пана Станіслава, сприймає Наливайкове євангеліє свободи й сміливо кидається на свого пана, топче коронні закони Речі Посполитої... З Слуцька той грабусь Наливайко пішов на вдвоє численніші війська Ходкевича і з боєм зайняв Могилів. Полковник Уніховський намагався компенсувати свою слуцьку сліпоту вояки й пішов з драгунами в бій проти самого цього Наливайка, якому чорт шаблею править у бою... І загинув пан Уніховський, загинули його драгуни, а козаки вдерлися по трупах наших військ до міста. Ксьондзи й шляхта надумалися запалити Могилів, щоб вогнем викурити цю страшну людину з його армією повсталих хлопів. А він і пекло вогняне встигає гасити, і військо панствове патрати, як пуцьверінків неоперених, проше пана, і шаблі князя Юрія Друцького-Соколінського загарбує, примірivши до своєї важкої худопахольської руки...

— Це ворог, пане канцлере, якого ще не мало панство польське!

— Чула, що він вправний пушкар. То правда є, пане гетьмане? — втрутилася Барбара, наївністю приховуючи глузливу іронію.

Обидва гетьмани обернулися від стола до вікна, де стояла й дивилася на державних мужів усміхнена графиня. Жолкевський чемно звівся й натяком на уклін ніби відповів на зрозумілу іронію пані канцлерової:

— Пані графова не зрозуміла, проше вельможної ласки. Я мовлю про пана сотника...

— Про Наливайка, проше пана гетьмана, а не про якогось penitenta [1], якому зброя ксьондза Скарги більше личить. Прошу пробачити жінці, я по-своєму ціную лицаря і дивуюся, що пан гетьман не... зманив на свій бік такого звитяжця...

— Що може спричинити молодій пані та дружба, того не приймає гонор і закон вояцький, проше ласкавої пані Барбари,— дошкульно натякнув Жолкевський, даючи зрозуміти, що він знає все листування графині з Наливайком. Та графиня Барбара не здавалася:

— Часом уподобання молодих паній, проше пана Станіслава, за найсильнішу зброю служить навіть... у зарекомендованих вояк...

— Барбаро! — спинив її граф Замойський, чудово розуміючи ту мову дружини та ураженого Жолкевського.

Витримав надмірно довгу, але точно розраховану паузу, потім підійшов і з винятковим виявом ніжності й любові взяв під руку дружину. Рука її тремтіла й палала, а очі вже налилися слізьми.

— Тобі, золотко моє, не слід стояти на віконних протягах...

Графиня скорилася. Довго, немов цілу вічність, ішли вони через кімнату, неначе виважуючи кожен крок. Станіслав Жолкевський стояв, як на параді, терпляче чекаючи кінця того урочистого маршу подружжя. З набряклих слізьми очей графині розумів, що вона пішла, переможена умовністю шлюбної покори, а іронія в її словах — то тільки перший виклик до боротьби. Та на його боці була найстрашніша зброя: в руках його, як у рибальській сіті, тріпотала вловлена жіноча честь. З міцних рук гоноровитого бабія Жолкевського не ви-

[1] Penitent — покаяний грішник.

рватися їй. Його тактика загрозливо і невідступно діє, він таки переможе цю неприступну, коштовну квітку.

Замойський повернувся до кімнати ще більше роздратований. В лице Жолкевському не дивився і розмову почав просто від дверей.

— Доволі, пане Станіславе, ми панькалися з тим лотром українським. Сьогодні ж матимеш наказ, королем уже підписаний: негайно і без жалю ліквідувати той лайдацький бунт, знищити його коріння.

— Себто Наливайка, я так розумію?

— Наливайка, проше пана гетьмана, Шаулу, Лободу.

— Щодо Лободи, то я маю свою думку, проше пана канцлера.

— Яку? Лобода вартий Наливайка.

Жолкевський вимушено засміявся ради чемності. І це ще більше роздратувала канцлера. Здавалося, що Жолкевський знущається з свого друга, може, навіть тільки за те, що він, бувши значно старішим, так нерозважливо взяв собі молоду й чарівну дружину. І це вже четверту, за всіх наймолодшу.

— Прошу, Яне, мене зрозуміти.— Жолкевський перестав усміхатися і кожне слово вимовляв з гідністю зрілого дипломата-вояки.— Бунтує Наливайко, а Лобода тільки бавиться бунтом. Напевне, кожен грабусь на Брацлавщині Лободою чи того краще — Наливайком ладен зватися. Маю відомості, що й Лободині люди Наливайками називають себе. Були б ми недбайливими стратегами, якби не використали такої нагоди.

— І все?.. Пан Станіслав, як завжди, вірний своєму принципу... обдурити. Схвалюю той принцип, де він годиться, та боюся, що в цій стратегії пан перемудрить самого себе, як це вчинив небіжчик пан Скшетуський, який так трагічно загинув... Ну, Лобода чинить беззаконня ім'ям Наливайка, а Корона, що ж, пишатися з того повинна?

— Не пишатися, а використати. Наливайка підтримує народ, уся ота хлопська наволоч, якою особливо багата Україна, Білорусь. Коли ж пан Лобода ту наволоч ім'ям Наливайка пощипає трохи, то хлопи відсахнуться від Наливайка, а самі реєстровики допоможуть нам його зловити... Зловити ми його мусимо!

— О Стасю! Так би тего хтівем... До Кракова втекла молода дружина гетьмана Лободи і теж горить помстою. Могла б стати в пригоді...

— Пан бог мені допоможе, і пані Лашку залучимо, а Наливайка я тобі, Яню, приведу. Живого приведу...

Несподівано зайшов до кімнати козачок Замойського і повідомив:

— Там пан лицар файний. Просить панів вельможних його прийняти. З дороги він.

— Клич,— перервав Замойський повільну інформацію балакучого козачка.

Гетьмани перезирнулися. Жолкевський висловив здогад:

— Напевне, пан Януш Острозький з Кракова все-таки приїхав...

З дверей почули захриплий на степових вітрах, але дужий голос:

— Та ні, прошу панів вельможних, це я!

Коли б у цю мить громом рознесло весь Стобниць, гетьмани не були б так вражені, як від того знайомого їм обом голосу. Жолкевський схопився і, поточившись, зіперся на лутку вікна.

— Дябел! Клянусь, дябел... в образі Наливайка!..

— Так. Вельможний пан гетьман хорошу пам'ять має... Я прибув до пана канцлера, щоб...

Та після першого переляку гетьмани вже опам'яталися. Жолкевський махнув шаблею і кинувся з-поза стола на Наливайка. В ту ж мить з дзенькотом і свистом витяглася з піхов і шабля Наливайка. Замойський схопився за голову і так завмер, збагнувши всю страшну перевагу цього молодого рицаря з широких степів України. Той не ступив, а тільки спокійно зіперся на праву ногу. Шабля в повітрі зробила свистюче коло, викресала іскру, зустрівшись з карабелею Жолкевського. Удар був такий несподіваний для гетьмана, що він нічого не зрозумів у першу мить. Тільки відчув, як боляче стерпла його правиця. Карабеля бренькнула об стелю й грайливо полетіла геть. Раптом Наливайко стрибнув, підбивши ще раз своєю шаблею зрадливу зброю гетьмана, і спритно вхопив її в повітрі лівою рукою. Не припиняючи руху, ступив до Жолкевського і з надмірною шанобою простяг йому карабелю, тримаючи за гострий край.

— Прошу... Вельможному панові гетьману незручно без зброї.

Жолкевському почорніло в очах, немов спинилося серце. Він захитався, і коли б Наливайко не підтримав йо-

го вчасно, відкинувши геть непотрібну гетьманові шаблю, він неминуче впав би непритомний.

— Єзус Христус, пан сотник Наливайко?! — тремтливим, тільки не переляканим голосом промовила графиня, згорнувши руки, як на месі. Вона зайшла в кімнату в ту мить, коли шабля гетьмана стрибала між стелею і підлогою.

— Пробачення прошу, вельмишановна пані графова. Панові гетьману забракло повітря від жвавого, не по здоров'ю, фехтування. Йому б води...

Станіслав Жолкевський почував себе двічі знищеним: і як вояка, в якого на початку герцю вибили з рук зброю, немов у хлопчака, що вперше з нею став на герць, і як переможений на очах у красуні пані кавалер, якому співчутливо подають воду, турботно допитуються про стан його здоров'я. Спробував устати, та Барбара категорично те заборонила. Чи було то щире піклування о здоров'ї гетьмана, а чи запобігання, щоб не встав він і не покарав щасливого свого суперника — ворога смертельного?

Наливайко ж тим часом говорив графові Замойському:

— На цей раз я посланець від армії українських воїнів, що боронять своє право на життя. Кілька листів писав до його королівської милості й до вашмосці, вельможного пана канцлера, але жодної відповіді не мав. Така негречна поведінка панства з кількома тисячами збройного люду змусила нас прибути особисто. Пани ксьондзи і шляхта ваша, такі ж язикаті, як і старанні палії Могильова, сповістили, що пан канцлер у Стобницю має перебувати. Дозвольте власноручно передати ще й цього останнього листа нашого, певен-бо, що решта їх могла й не потрапити до рук вашмосці...

— Але ж... пан Наливайко мусить зрозуміти, що я... державна людина і з... бунтарем не маю права говорити, як з рівним...— Замойський почував, що блідне від злості й безсилля, але намагався принаймні на словах не губити своєї гідності. А Наливайко, відчуваючи всю перевагу сили на своїм боці, говорив до нього з винятковим спокоєм і, здавалося, з щирою повагою:

— Не бунтар я проти миру, а бунтар проти неправди, про яку й пан граф замолоду писав розумні книжки. За старшого мене обрано тисячами людей, і я їм чесно слу-

гую. Але не на спірку про те, як назве мене пан канцлер, я сюди прибув. Порозумітися нам треба, коли на те ще має крихітку здібностей розумний пан канцлер Речі Посполитої польської. Простий люд на Україні та й по Білорусі не хоче далі мати на своїм горбі ще й польського пана. Зі своїм нам дуже легко впоратися, коли його можновладність ся не тримала б на багнеті польського жовніра. Ми — православної церкви люди, білоруси — православної, а Корона, панство — католицької. Не буде вам спокою, запам'ятайте мої пророчі слова! Український православний люд шукатиме спілкування й допомоги в царя московського, у люду православного. Одної матері діти в своїй родині краще лад дадуть...

— То це погроза зради?

— А люд український присяги панству на вічне послушенство не давав. В законі людському ми рівні з польським народом. А з вами, вельможний пане канцлере, лише хочемо порозумітися тим часом. А коли ні, то попередити — ми люди миролюбні... Накажіть, вельможний пане канцлере, старостам і воєводам земель українських не утискати нас стацією і шляхів на Січ не закривати збройно. Ми люди мирні, але перешкод не любимо й не терпим. Життя наше рукодайними у пана закінчилося і не повернеться...

— Що ж пан вимагає?

— Поки що прошу, вельможний пане канцлере, і попереджаю від імені цілої армії...

— Пан вимагає! Він вдерся до гостинних покоїв, привітався шаблею розбишацькою і, користаючись таким... випадком,— Замойський виразним жестом показав на безпорадність Жолкевського,— вимагає! Рицарські звичаї нашого віку...

Наливайко спритно вийняв свою шаблю і мальовничо подав її канцлеру, покірно вклонившись йому. Затремтіли канцлерові руки, загорілася, забуяла вояцька кров. Цей жест зухвальства не тільки кревно його образив, але й остаточно його переміг, знищив. Якусь мить гостро дивився в очі Наливайкові, і в погляді тому, пересилюючи зненависть, горіла заздрість, було благання. Не воїна-звитяжця молили очі, а вдачу його молодечу, його поставу й волю степову, його всепокоряючу молодість... Та сила гонору підказувала графу інше. Він випрямив стан. Невідомо, яке рішення прийняв би в ту хвилину, коли б не панічний крик Жолкевського:

— Янеку! Хватай шаблю-лотра, кращого випадку сам бог тобі не пошле...

Замойський гордовито, вишуканим жестом відіпхнув геть Наливайкову шаблю:

— Маю свою шаблю для голови ворога... Та на бунтарську є й сокира ката...

Наливайко оступився. Шаблю взяв, готовий до бою:

— То, значить, війна? Пан канцлер не обіцяє нам безборонного проходу на Січ? Виходить, то з наказу пана коронного гетьмана нам лаштують напади у Луцьку, і в Копилю, і в Могильові? Оце і є відповідь народу українському? Гаразд, передам...

Замість відповіді Наливайкові Замойський бундючно звернувся до Жолкевського:

— Пане гетьмане! Канцлер Корони Речі Посполитої польської не може в таких ганебних умовах прийняти вас. Прошу подбати о спокої. Вам доручено цілу збройну силу польську.

Розкотистий Наливайків сміх припинив ті гнівно-істеричні слова канцлера. Тоді знову схопився Станіслав Жолкевський. Але Барбара стала перед ним, і в її рішучій постаті Замойський упізнав вовчицю. Тільки через її труп тепер дістанеш Наливайка. Біль і страх утратити дружину здавили Замойського. Тримайся, Яне! Одне лише невдале слово, один непродуманий жест, і... Барбари не стане. Глибоко зітхнув і взяв з рук Наливайка лист.

— Прошу пана сотника... Я згоден. Велю воєводам... Але ж одне лише слово, слово рицарського гонору, пане сотнику, прошу від вас, як від людини відважної і... щирої. Моя честь...

— Янеку! — гукнула дружина, зрозумівши графа.

Настала мертва тиша. Наливайко вклав шаблю, вклонився і спокійно відповів скоріше графині, аніж Замойському:

— Дякую пану канцлерові за благородну довіру. Воюю чесно й шаную честь інших, бо на рівній зброї люблю перемагати. Що я беру мечем, того не заборонить мені пан граф, а... честь його... то, проше панів, зброя облудна, на неї знайдуться невправні в одвертім бою вояки...

Ще раз уклонився тільки самій Барбарі, поглядом на її очах спинився, от-от скаже їй, тільки їй одній належне слово. І таки пішов. Як паралізовані, стояли обидва гетьмани в кімнаті, де так тихо і моторошно стало. Тіль-

ки графиня, неначе приборкана птиця, що ще тріпотіла крилами, різко обернулася до гетьманів, кинула їм сповнений презирства і відчаю погляд і поспішила до вікна. З двору вискочило п'ять озброєних вершників. Останнім вона побачила Наливайка — він ніби не на коні, а на змії вилетів з двору. Тільки мелькнули перед очима, проскочили по розквашеній твані вулиці. Напружений зір молодої графині виряджав їх і неначе благословляв у той похід. Наявність Бронека серед них гарантувала їм найпотаємніші проходи в лісах і байраках земель Тарновських.

Якими дворами, якими стежками зникли козаки, вона ніяк добрати не могла. Були й нема. Тільки ліс чорний за річкою неначе проковтнув відважних сміливців.

Барбара озирнулася, оглянула застиглих мужчин і пішла геть. Біля шаблі Жолкевського знов обернулась, ніжною ніжкою торкнула золотий ефес карабелі і тихо запитала:

— Чи не замало золота на шаблі вашій, мій ласкавий пане Станіславе?

— Я кров'ю того лотра набавлю, проше ласкаву пані Барбару...

— Але ж... лотр у полі ще менш доступний для удару шановного пана гетьмана, аніж у цій тісній кімнаті, мій ласкавий пане Станіславе.

Переможно засміялася й вийшла, притримуючи рукою рясну сукню. Граф Замойський, немов у маячанні, процитував улюблений і грізно віщий приспів Яна Кохановського: «Цо то бендзе? Цо то бендзе?»

12

Зменшувалися довгі ночі, танули товсті в цю зиму шари снігів. Весна знов налинула і на Брацлав'я, і на всі воєводства і староства князя Василія-Костянтина Острозького. Земля вчула ту весну, підпарювалися зісподу сніги, на деревах бубнявіли бруньки, вітри-суховії змінювалися на вогкі південні вітри.

На відталій латці землі, де було викорчувано чагарник терну, лицем до сонця стояв Карпо Богун, неначе з повітрям всотати в себе ту весну намірявся. Всю осінь корчував терни. Дослухався до гомону людського про Наливайка, про загибель панську і корчував. Взимку надолужував, корчовані надібки стягав геть. Тепер сто-

яв і мріяв про засів, про урожай. Пройшовся впоперек латки, зайшов у гони. Навмисно йшов таловиною, місив мокру землю — трудився. Озирнувся на майбутню ниву й пішов у ліс до яру, де проліг Козачий, чи то Кучманський широкий шлях. Кілька разів на ходу уголос думав:

— День, два протряхне, і виїзди, Карпе, з ралом. Молоденькі бузимки ще, та дарма, сам надолужу, нарештітаки засію...

Великий шлях ще був десь за лісом, а Карпо Богун здалеку почув неприродний для буденного життя того шляху гомін. По лісу, неначе випар весняний, знімався приглушений гомін людей, іржання коней, скрип возів і дзенькіт зброї. Там ішли козаки.

Карпо манівцем пройшов до шляху. Долиною, скільки око сягає, йшли озброєні люди, їхні вози з гарматами, із збіжжям. З-за лісу, звідки виринав шлях, аж на річку виїхали вершники. Передні тримали поскручувані на ратищах корогви. Виморені коні уперто місили шляхову грязюку — там уже не було навіть натяку на сніг. Дух робочої пари з коней ударив Карпові в ніс (про цей трудовий піт тварин недавнечко він тільки мріяв).

Збоку їхав вершник, важко обганяючи валку. Коняка виривала ноги з твані, клубки пари вставали з неї. Проти Богуна спинився.

— Звідки, чоловіче добрий? — запитав козак, пронизливо вдивляючись в лице.

— З нивки до домівки прямую. Я лісниківський... А ви ж це чиї, воєводські?

— Будь вони прокляті, чоловіче...

— Господь з вами... таке й скаже на пана,— Богун ладен був відхрещуватися.

— Три роки кажемо, чоловіче... Схаменися. Ми козаки, українське військо, наливайківці, коли чув таких... Далеко ще до Острополя?

— Далеченько. Як заночуєте разів зо два, то на третю ніч будете в Острополі. Так, так, українське військо, наливайківці... А справді, будь пани прокляті і душі їхні. Наші Синявські ще живуть, панують кати...

Та козак уже проїхав, знов обганяючи похідні валки.

Карпо стояв, доки не пройшли останні кілька вершників на добрих, наче й невиморених конях. Сонце на обідню пору піднялося, а він усе стояв, і одна тільки думка опанувала все єство Карпа Богуна:

«Так ось які вони! Значить, то правда. Їдуть до Острополя, а там в Костянтинів, до воєводського замку...»

Мимоволі міцно потирав руку об руку. На ліс подивився, звільнену від тернів свою нивку уявив і рушив знову через ліс до свого села, що лежало геть убік від цього Козачого шляху.

Дюма застав у дворі панського дозорця. Ніякої провини за собою не помічав, але щось тьохнуло в грудях. Дозорці спроста не відвідують посполитих. Про латку землі був спокійний, бо сам пан Синявський звелів корчувати терни хто де може й скільки зможе. На Карпове тихе привітання дозорець не звернув уваги.

«Певно, не знає про козаків»,— подумав Карпо.

— Післязавтра, Карпе, виїдеш бичками з оцим новеньким ралом: два тижні панові Синявському на полі поробиш, доки з посівом упораємося.

— Два тижні панові Синявському?

— Так, тільки два тижні... А ти як гадав: задарма тернища он скільки займаєш? Пан звелів у цьому році на тім тернищі цибулю посадовити... Ну, чого визвірився, не впізнаєш?

Карпо Богун озирнувся на бичків біля ясел, на нове рало під повіточкою. Дружина з дитям на руках вийшла з хати, вслухалася, яку ж відповідь дасть її Карпо тому настирливому й осоружному дозорцеві. А він тільки губами щось зле поворушив, через голову дозорця кудись у далечінь, у бік Острополя, тривожно подивився, а слова застряли в горлі.

Весною дихає природа навкруги, а тут... оцей дозорець збоку, як пляма на весільній скатертині. Творилася земля, і злаки на ній, і чоловік — довершення живого й мертвого на землі... І невже,— обурювалося Карпове єство,— невже з чоловіка став... дозорець? Стоїть он: через плече батіг увосьмеро плетений татарським калачем, а через друге — торба, як у старця. В зубах коштовна люлька з ланцюжком — панський подарунок за вірну посіпацьку службу.

Карпо раптом повернув до рала, на ходу вхопив на лісі довбню й почав немилосердно гатити нею по бильцях рала. Бильця тріщали й Карпові злості піддавали — він шматував їх ще з більшим завзяттям, згадуючи працю над ними в довгі зимові ночі. Дружина хотіла крикнути, спинити, та дух захопило їй, як заніміла. Повернулася і, притискаючи до грудей немовля, неначе за-

хищаючи його від загрозливої довбні в руках Карпа, втекла до хати.

— Що ти робиш, ледарю! Не смій псувати рало! Чим на ниву пана виїдеш?

Карпо ногою відкинув уламок з побитого рала, обернувся і тихо вимовив:

— Своє б'ю, хазяйную...

Але здалося, що дозорець не розуміє хорошого слова, розлютився ще більше, заклекотіло в грудях, і голос гнівний продзвенів з уст:

— А геть, іродів сину, з мого двору!.. Не бачиш, людина хазяйнує? Нема в мене рала, нема чим їхати на панське поле. Нема, ха-ха-ха!

Ще заходячи в двір, дозорець бачив новісіньке рало. Бачив узимку, коли воно робилося, на «бог поміч» вітався тоді і висиджував, воняючи люлькою, видивляючись на показну Карпову молодицю... А тепер новісінького рала під повіткою не стало, тільки уламки з нього валялися перед очима. На додачу ще й Карпів сміх так дошкульно ображав дозорця. Навіть не подумав гаразд, що в Карпових руках довбня так вправно йому слугує. З плеча батіг із свистом вихнув у повітрі й простягся через Карпову голову. Другим ударом дозорець перепоров шию, а третій удар завис, рука закам'яніла. Карпо навідліг розмахнувся довбнею. Дозорець тільки встиг гукнути: «Не вдариш, лейдаче пог...»

— Брешеш, собача шкуро... Карпо вдарить... Весна-а!

Те, що лишилося від дозорця, покотилося двором і впало через розбитий уламок бильця з рала. Гадюкою простягся за ним плетений батіг, другою посунулася стьожка крові. Все завмерло, заніміло на мить.

— Кровопивці, будь ви прокляті, господи прости! Карпо б його не вдарив...— ніби перед кимсь виправдовувався Богун.

Ступив до мертвого дозорця з розбитою головою і сплюнув. Ще раз озирнувся в напрямку до Острополя, потім на бичків, на хату. Хазяйновито кинув довбню під повітку, втішав себе:

— Ну, Карпе Миновичу, поорав і засіяв. Тепер у козаки. Бити їх, іродів, бити до цурки, щоб кодла панського та посіпацького не лишилося на землі. Тоді, Карпе, сіятимеш і жатимеш...

А пізніше в Карповім дворі зібралися люди. Труп дозорця все ще лежав у неприродній для людини позі.

Здаля дивилися на нього, з огидою спльовували. Хтось із старіших порадив розсудливо:

— Закопати треба вночі, бо, як собака, смердітиме, холерою заразить.— Карпо вийшов з хати, з уст не сходила якась закам'яніла, зла усмішка. Заплакану жінку востаннє обняв і поцілував прилюдно. Біля боку в Богуна висіла стара батьківська шабля.

— Оце наше рало на сьогодні, люди добрі! — гукнув Карпо до сусідів, торкаючи рукою шаблю біля боку.— Панів скородити треба, нехай земля трохи почекає. Підемо, хто здатний на це... І пішов, високо звівши голову. Не озирався, але знав, що йде не сам. І справді, з Карпового двору вийшов цілий гурт озброєних парубків і чоловіків. А за селом обернулися, поклін низький до рідних у селі, до села, до землі послали і пішли за Богуном манівцями на ліс, на великий Козачий шлях.

У вечірніх присмерках губилися обриси предметів, густішав ліс і оживав нічними привидами. Карпо Богун із своїми товаришами поспішали за вечір минути останній ліс, щоб до ночі потрапити в Маційовичі. Зморені за кілька день ноги автоматично пересувалися, голоси похрипли, пообгоряли обличчя на весняних вітрах. Ішли врозбрід: Карпо спереду, а за ним один по одному простували молоді, як і він, сусіди. Розтяглися по шляху, часом спинялися, щоб зібратись, і знову рушали. Уже на виході з лісу, коли в шляхову просіку з пагорка замайорів удалині димок з димаря крайньої хати, Богун почув позаду гомін. Спинився. Вийшов убік, щоб подивитися на відсталих своїх товаришів та довідатися, чого так палко загомоніли.

На шляху стояв вершник, оточений Карповими людьми. По гомону Карпо зрозумів, що вершник, здається, сперечається,— поспішив до гурту.

— Це хто? Чого затрималися, хлопці? — запитав, не доходячи.

— Ляхі — гукнуло кілька голосів. Відчувався дух першої сутички, в якій хлопці збиралися освятити свої шаблі. Жовнір озирнувся на Богуна. Трохи незграбно, але ще таки сидів у сідлі, та поводи вже були не в його руках. Таврований жовнірський кінь водив вухами, щулив їх за кожним рухом чужих йому людей. Обличчя в молодого вершника розпливалося в присмерках, але тривогу і напруження в ньому все ж помітив Карпо Богун.

— Хто такий? — ще раз запитав Карпо більше для того, щоб показати вершникові, що він тут старший.

Напрочуд моложавий, хоч і теж захриплий голос юнака мужньо забринів:

— Припустімо, що ім'я моє... Роман. Роман з Олики, приміром. Прошу пана віддати мені поводи, бо поспішати мушу.

— Дозволь, дозволь, козаче, встигнеш. Кажи прямо: до кого прямуєш, чий єси?

Юнак злякано роздивлявся навкруги. Рішучість, що прозирнула в рухах, знову завмерла в ту ж мить. Його оточили так, що вирватися не було чого й думати. З цими людьми, як і з власним життям, розлучишся в дикім лісі тоді, коли спробуєш одинокий на силу свою покластися.

— Повідайте й мені, хто ви, якого війська люди... Питаєте в мене, а самі не кажете, хто ви такі. Що вам потрібно від мене? Чи гречно воїнам спиняти миролюбного вершника в лісі і затримувати проти ночі?.. Я слуга панський.

— Синявського?

— А що, коли б і не Синявського, прошу панів? Ви не сказали, хто ви такі.

Богун підступив ще ближче до вершника, очі додолу опустив, наказав:

— Злазь! — тоді підвів голову на вершника.

Вершник метнувся рукою не до боку, де мала б висіти шабля у всякого подорожнього, а в... пазуху. Та Карпо миттю підстрибнув й спритно вхопив ту руку, в якій уже був кривий турецький кинджал. Карпо затиснув у жменях руку вершника, вийняв з неї кинджал. Застогнав вершник і похитнувся в сідлі. А Карпо випустив руку йому, шарпнув за поли, розхриставши одежу на грудях вершника, і оступився.

— Це дівчина,— тихо вимовив, наче тільки для того, щоб себе впевнити.— Дівчина ж, признавайся, бо до рубця роздягнемо на холоді, не сховаєшся!..

— Так... Пан правду мовить... Пустіть мене.

— Е, ні, козаче в плахті. Признавайся, куди й за чим поспішаєш? Хлопці, обшукайте-но її, це, може, шпик коронний? Тільки ж... обшукувати мені де слід, а... пазуху нехай сама виверне...

— Стривайте! То ви...

— Ми... наливайківці! — відрубав Карпо вперше, як вийшли вони з Лісників, присвоюючи собі те грізне ім'я. І ще більше здивувався. Дівчина стрімголов зіскочила з коня, залепетала:

— Наливайківці? Таж я до нього поспішаю!.. Допоможіть. Два тижні блукаю в цих степах та лісах, не можу знайти того... вітра в полі. Маю важливе... слово сказати сотникові.

Ця новина ще більше вразила Богуна і його товаришів, забули й про обшук. Перевдягнена дівчина-вершник два тижні шукає Наливайка в степах України. Напевне, справа в неї не з простих. Хто повірить їй, що чуття жіночі до того козака посадовили її в сідло й погнали в таку пору бездоріжжя в оці степи, ліси та небезпеку? Карпо з неприхованою цікавістю слухав розповідь дівчини, але жодному слову не вірив. Любити так, як ця дівчина полюбила Наливайка, можна. Такій дівчині не соромно його полюбити, бо чи знайшовся б дурень на білім світі, що знехтував би ту любов молодої і вродливої, та ще й сміливої дівчини. Та любов оту берегти, дожидаючи де-небудь у замку, нехай і в Олиці, а може, навіть і в селі, значно природніше, аніж нести її на вітрах і бездоріжжі. Бреше дівка...

— Гаразд,— погодився Карпо, бо починало вже поночіти.— Ми згодні взяти тебе з собою і Наливайкові здати таку... як є. Та зброю і коня беремо собі. Такі, як ти, закохані, часом і до серця коханому кинджалом дістати можуть. А кінь для загону пригодиться.

Дівчина зітхнула і мовчки скорилася. До сідла її коня приторочено шаньки з харчами, а кинджал Карпо запхнув собі за пояс. З якогось внутрішнього почуття самоохорони горнулася ближче до Богуна і без принуки йшла. Неохоче відповідала на Карпові запитання, ховаючи в тих скупих байдужих фразах свої таємниці. Найспритніший дипломат не зміг би в тому розгадати бодай натяк на справжню причину її подорожування.

В село, з другого боку, в той час заходив чималий козачий загін. Отаманів своїх називали Дурний і Татаринець; про панів галасували, неначе вскочили до якогось у замок, а не в село. Село загомоніло. На Карпа з його людьми не звернули уваги, збігалися до корчми на майдані. Там скоро й багаття запалало, туди бігцем поспішали сміливіші з парубків та чоловіків. З корчми вже викочували дві бочки варива хмільного, і сам ота-

ман Дурний старшував над нею. З багаття валував дим, і криваво-чорне полум'я освічувало отамана на бочці, як пекельне страховище. Сильним голосом він благословляв цей бенкет нічний.

— Панове-браття, козаки! Оце й здобули ми волю собі, покинувши Северина Наливайка. Козак, як вітер, гуляє без меж і перепон. Доволі, находилися з Наливайком, наслухалися про волю козачу, а він знову на Січ веде. Ось де наша воля і наш хліб козачий. Пий, браття, сьогодні, а завтра підемо по Україні, приєднаємося до гетьмана Лободи, коли самим сутужно стане, і збагатимо свої достатки... Я перший п'ю за те і вам велю. Нехай гикнеться Северинові, а нам щасти, козача зірко... Гей, гей, молодиці, дівчата! Вшануйте козака, до великодня йдеться... Пан бог за те гріхи жіночі вам простить... Слава!

Його змело з бочки людською хвилею, що налинула з цебрами, з ковшами та жбанами до бочок. Крик: «Слава козакові Дурному, слава!» — нагонив жах на шинкаря, на селян. І згодом заревло село піснями і криком. І затріщали рубці лляних сорочок, заголосили матері, і сміялися, розгулявшись, козаки. Вітер затих на ту ніч. Полум'яні язики з кількох вогнищ, розкладених по селу, неслися в небо, як з жертовників... Над селом панувало божевілля п'яних. А поза селом залягла темна і прихованомовчазна загрозлива ніч.

Карпо повернувся в клуню край села, де отаборилися на ніч його люди. Свого «Романа з Олики» поклали на солому між собою всередину, накрили двома кожухами і по черзі стерегли. Дівчина боялася. Скоро зігрілася під кожухами, ніби й заспокоїлася, але не спала. Крізь плетені стіни клуні світилися вогнища в селі, чути стало п'яний галас. Вона часом тихо визирала з-під кожуха на те світло, довго вслухалася й знову ховала голову.

Не спав і Карпо Богун. Приткнеться до плетеної стіни, довго дивиться на страшні снопи вогнищ, теж вслухається в п'яний галас ночі. Невже для цього треба було вбивати довбнею дозорця, кидати молоду дружину з немовлям, кидати бузимків і теплу хату? І відривався від ліси в одному кутку клуні, ішов у другий і, здавалося, зачарований никав, придавлений думками, розчаруванням і гнівом на пана. Потім став біля своїх людей, прислухався: дехто хропів у молодецькім сні. Дівчина

почула, що Богун стоїть біля неї, визирнула з-під кожуха.

— Не спиться вам, пане козаче? Я теж не сплю, страшно. Скільки вогню ради такої темної ночі...

— Ніч як ніч, Романе, чого ж її страхатися? Може, мерзнеш?..

Карпо присів на солому біля голови дівчини, руку простяг не знати для чого, та дівчина ту ж мить відсахнулася вбік, потім сіла під кожухами.

— Пане козаче, чи далеко звідси Кучманський шлях проходить?

— Кучманський шлях? Ми навмисно пішли з нього. Це тут, шість миль на схід, ото й Кучманський шлях. А нащо він тобі, Романе?

Дівчина інстинктивно зробила рух, щоб присунутися до Богуна, щоб щось сказати йому. Карпо й собі присунувся назустріч, та вона рвучко схопилася й зайняла позицію захисту.

— Прошу пана козака... я кусатимусь, як вовчиця,— застерегла Карпа.

— Та бог з тобою, дурна... У мене молода жінка й дитина... Кажи щиро, що тебе турбує.

На цей раз Карпо сміливо присунувся до дівчини, але й вона відчула, що тепер їй не доведеться захищатися.

— Пан Карпо, напевне, чесно слугує панові Наливайку?

— Як і він — ділу народному. Битимуся до смерті...

— Ну, нехай... Кучманським шляхом прямують на Україну війська кварцяні, веде їх гетьман Жолкевський. При таких же вогнях я втікала з свого села, підпаленого тим паном гетьманом... Вогні з села в таку ніч видно за десять миль. З Кучманського шляху пан гетьман помітить їх і може наскочити. Темрява така...

— Чого ж ти мовчиш, клята дівчино, що гетьман з військом гониться за Наливайком, на Україну пішов?

— Гадала, що це відомо панові Наливайку і його вірним козакам. А пан надаремно мене лає, я теж не гулянки ради, а від щирого серця й лихої години в степах оцих на холоді блукаю.

— Хіба я лаюся, Романе? То таке козаче слово ласки. Коли б почав лаятися Карпо Богун, то не тільки в дівчини, і в сестри Вельзевула вуха всохли б, матері його сто чортів у печінки... Мовчить вона... Лист, чи що, везеш йому від когось?

Дівчина тільки ворухнулася. Карпо хотів ще розпитати її, та раптом у селі пролунало кілька пострілів, і в галасі п'яних почулися крики: «Пробі».

— Вони! Саме так починалося...— зашепотіла дівчина й схопилася на ноги. Карпо миттю опинився надворі. У ворота, назустріч Карпові, біг сам господар двору, притишено бідкався:

— Пане-брате, край!..

— Що трапилося?

Карпо схопив господаря за плечі обома руками і чекально тримав його. З слів дівчини зрозумів, що Жолкевський і справді міг наскочити на село, та хотів те знати з вуст селянина.

— Жовніри,— сказав селянин, тримаючись за серце.

— Хлопці! — гукнув Карпо, вбігаючи до клуні.— В селі Жолкевський напав на п'яних козаків...

— Карають на горло всіх,— розказував далі господар.— Обох отаманів схопили й поволокли, сонних у хатах рубають... Я за горілкою пішов і оце прибіг. Тікайте!

З клуні вийшли Карпові люди, коня вже вивели. Кінь відпочив, підвів голову і заіржав на полум'я, на галас і постріли.

Дівчина підскочила до нього:

— Я так і знала, що це буде, господи, з проклятим конем жовнірським...

Що треба негайно втікати, це було ясно всім. Але куди втечеш? Жолкевський кінною оточив село й напевне, подбав, щоб жодна душа не прорвалася з нього. Криваво розправляючись з козаками, гетьман намагався ще й відрізати бодай якусь звістку Наливайкові про те, що жовніри вже тут. Кілька днів Жолкевський гнав цим шляхом кінноту,— от-от наздожене,— побачивши вогні в Маційовичах, завернув. Як буря налетів, не жаліючи ні козаків, ані селян, дбаючи, щоб жодна душа не прорвалася на південь із звісткою до Наливайка.

— Жовніри шукають у селі якусь дівчину, що втекла від них через Маційовичі. На смерть катують дівчат, допитуються, впізнають...

— Ох...— застогнала дівчина біля Богуна. Вхопила його за руку й потягла вниз.

Карпо нагнувся й підставив вухо.

— Це я, пане козаче, за мене катують... Якась пані Лашка з гетьманом мудрують, листи посилають, а дід

Улас викрав лист, мені віддав... Закатували діда, а він же її, шлюху таку, восени від погоні врятував. Я на жовнірському коні й понеслася степами... Наливайкові мушу віддати той лист, небіжчик дід Улас велів, хоч би й умерти за те...

— Хлопці! — звернувся Карпо.— За селом Романа відряджаймо верхи конем до Наливайка, а самі... жовнірів затримаємо, доки вирветься Роман у степ. А потім... хто живий лишиться, проривайся сам... Романе, шаблею орудуєш?

— Але ж я її не маю.

— Візьмеш мою, а я собі добуду. Ну, рушили, хлопці.

13

Северин Наливайко на своєму вороному коні квапився доскочити до високої могили в степу. Іван Болотник та два козаки ледве встигали за ним на турецьких кіньох. А там, унизу, спинилося все військо біля броду. Юрко Мазур ще звечора настиг до річки, всю ніч переправу лаштував, вози, збіжжя, гармати перекидав на верховних конях. Наливайко весь час лишався в прикритті. Тільки вчора вранці він перехопив чутку, і то не зовсім вірогідну, про те, що гетьман Станіслав Жолкевський таки вирушив на Україну. Іде великим шляхом і чутку про кару Наливайкові пускає навколо, наганяючи жах на посполитих.

Встрявати в бійку з Жолкевським, з його жовнірами Наливайко ще не хотів і цілу добу йшов на південь від Кучманського шляху, заплутуючи сліди. Коли справді гетьман Жолкевський іде на Україну, то вже, напевне, з нагостреною шаблею і сухим порохом. Свою ганьбу в Стобницю гетьман довіку не забуде і, натрапивши на слід Наливайка, гнатиметься за ним, як пес на ловах. Важко сказати, що сильніше в гетьмана: коронна служба та слова звитяжця а чи люта помста ворогові-суперникові? Збіг того і другого подвоював його войовниче завзяття в цій погоні за Наливайком.

Кортіло і Наливайкові повернути військо назустріч Жолкевському, домовитися з ним розумним словом а чи й шаблею козацькою. Чого він іде з кварцяним військом на Україну, покинувши навіть незавершені молдавські справи? Щоб налякати воєводства українські а чи хоче збройно ствердити давню мрію панства польського —

Україну Польщею назвати? Пацифікація!.. Приборкати повсталих наймитів і посполитих прямує пан гетьман на Україну так нагально. Пацифікація...

— Яка шкода... Матвій таки відокремився...— уголос висловив думку.

Матвій Шаула з численними гарматами і пішими козаками лишився на зимівлю в литовських та білоруських землях. Кілька загонів, що пристали до Наливайка на кордонах України, тепер знову відходили і йшли на вільний хліб козачий, на славу і здобич або на з'єднання з гетьманом Лободою, що не марнував козачі сили на Україні.

Вчора мало не бунт учинили два отамани — Дурний і Татаринець. Коло півтисячі людей зманили з собою і перед вечором завернули в Маційовичі. Підуть вони до Лободи а чи повернуться знов до війська? — таке запитання всю ніч турбувало голову Северина, і він чекав.

В ту ніч вогні палали в Маційовичах. Наливайко кілька разів спинявся й стежив за вогнями, вони сповнювали душу тривогою. Кого й хто палить? Вогні не згасали, а перед світом усе село вже стало єдиним вогнищем, як величезний смолоскип. Чорна смуга лісу там, на видноколі, погрозливо відтіняла пожежу, неначе Маційовичі поринали з полум'ям у безодню.

Прислухалися козаки до ночі, а дехто вухом припадав до сирої, подекуди у затінку ще й мерзлої землі. І здавалося їм, що в Маційовичах іде бій, тривожно палять рушниці... У ранковому світанні, неначе з глибокої безодні, виринав широкий степ, з річками, з лісами, з турботами. Зі сходу небо заясніло пасмами жовтогарячого ранку, слало їх по виднокругу на південь. А на заході палало село, змагаючись вогняними загравами із спалахами східних променистих пасом.

Наливайко навскіс виїхав на могилу.

— Невже Татаринець дозволив тому бовдурові Дурному справді кинути наше військо і відокремитися...— знов уголос вихопилась тяжка думка. Та на півслові замовк. Побачив з могили, як на схід урозсип вискочило з-за лісу шість вершників і гнали степом, як хорти навперейми звірині. Звиклий зір вояки побачив і ще одну крапку вершника, що мчав понад лісом, намагаючись проскочити до другого клаптя лісу біля річки. Що один тікає, а шість женуться — це було зовсім зрозуміло. Звиклий стояти на боці скривдженого, Наливайко в ту

ж мить відчув, що мусить допомогти втікачеві. Хто він, хто женеться за ним у таку рань світанкову — не добереш здаля. Та ось найближчий з погоні вискочив на бугор і, різко змінивши напрям, повернувся, весь освітлений скупим промінням ранку. Сумніви розвіялися — Наливайко впізнав жовніра з хвастовитою пір'їною на шапці.

— Жовніри Жолкевського! — проказав Наливайко до козаків, напівобернувшись лише на мить.

Білокопитий кінь його зірвався з місця й помчав униз, як пущена з лука стріла.

Втікач не бачив допомоги. Він розумів, що не втече від міцніших, як у нього, жовнірських коней. Шестеро жовнірів з двох боків перетинали йому шлях до лісу.

Северин мовчки мчав, неначе вітер його ніс по полю, як страшне перекотиполе. Не спускав очей з утікача і побачив, що той не сам у сідлі. Попереду себе тримав покладену поперек сідла людину. Жовніри з криком перемоги й люті наближалися до втікача, замикали колом йому путь. Зморений кінь притишив біг, чи вершник його осадив — втікати далі нікуди. Ледве блиснула шабля в руці втікача. Він повернув коня і знову погнав його, тепер уже просто назустріч найближчому своєму ворогові. Навіть Наливайко, що міг рубати ворога на найбистрішому бігу, навіть і він ахнув від задоволення, коли втікач несподіваним маневром налетів на жовніра. Тільки кінь жовнірський, немов здичавіла тварина, став на диби, обернувся й страшним стрибком поніс у степ спорожніле сідло.

Та решта жовнірів кільцем наближалася до сміливця з тою дивною ношею в сідлі. А він спинив розмордованого коня, озирнувся. Ношу свою ладнався поквапно і обережно, як тільки міг, спустити на землю — то була дівчина, напівроздягнена й скривавлена. Заважала шабля в руці козака, знервований кінь крутився, не стояв. А жовніри вже шаблі високо зняли над головами, пригиналися, набирали розгону, хто швидше доскочить до знесиленої, заклопотаної ношею жертви.

Наливайко крикнув тому нещасному, скільки голосу вистачало на цей широкий і порожній степ:

— Агов! Шаблю, шаблю тримай, марудо нещасна!..

Голос луною пішов по степу, ударився в стіну лісу й знов повернувся до поля бою. Несподіваність і сила голосу на мить спинила польських вершників.

Почув той голос і втікач, навіть упізнав його, душею відчувши, що в степу українському, на сході сонячнім, врятувати його може тільки одна людина.

— Наливайко! — не думаючи, щосили озвався на той голос.

Це був Карпо Богун. Він знову поправив перекинуту в сідлі дівчину, що стогнала від ран, і пустив коня...

Жовніри повернули на того, чий голос прозвучав порятунком втікачеві. Найближчий з них зрозумів, що відступати пізно, і зважився на герць. Северин осадив коня, ніби звівся в сідлі. Високо вгору підняв руку з шаблею і блискавично махнув нею зверху вниз, не вимірявши сили, неначе зірвав її, прикуту ланцюгами. Кований, з пір'їною, шолом і голова жовніра розскочилися від того раптового удару. В першу мить і сам Наливайко не зрозумів, що сталося, погнався за рештою жовнірів, що повернули тепер тікати від Івана Болотника та Наливайкових козаків і від Богуна. В повітрі вимахував тільки жалюгідним уламком смертоносної криці — шабля його теж розлетілася на шматки від удару. Почув крик Богуна:

— Куди тебе нечистий пре з порожнім кулаком?!

Тоді схаменувся, спинив коня. Четверо жовнірів манівцями втікали до лісу. Тепер наздоженеш їх хіба що в лісі. А наздогнавши — наскочиш на цілу сотню...

Повернув коня до Карпа, відкинувши геть позолочений ефес побитої на жовнірській голові шаблі:

— Клятий князь Друцький на паняпок, а не для бою шаблю готував... Золото — не криця,— в лихварській калиті, а не в руці козачій воює...

Спинився, пізнавав і впізнав!

— Мелашка?

Стрімголов кинувся з коня і обережно взяв у Карпа дівчину на дужі руки.

Дівчина стогнала. Кілька глибоких подряпин шаблею на лиці і на руках уже струпилися закипілою кров'ю. Вона розплющила очі, скривавлену руку до шиї Наливайкової простягла. Прошепотіла ледве чутно:

— Северин?.. Так і знала. А я... втікаю від Лашки, Северине... Листа гетьманового до пана Лободи маю, його до рук тобі звелів віддати дід Улас...

На ноги слабу поставили, у кунтуш Наливайків зодягли змерзле, але гаряче в хворобі тіло дівчини. На білокопитого коня Наливайкові на руки подали її і руши-

ли, коли за річкою в хмарах народжувалося весняне сонце.

Карпо останній рушив, озирнувшись на Маційовичі.

— Чи то ж вирвалися хлопці через діброву? — рукавом зітер з щоки набіглу разом з потом сльозу.

14

Сонце хилилося на захід, завершувався весняний погожий день. А за річкою, куди встигли переправитися війська Наливайкових повстанців, тільки розпочинався один з перших боїв, якими Станіслав Жолкевський увічнив своє ім'я, як жорстокий, безжальний доводця каральних військ Корони польської і як засліплений особистою помстою воїн, якому нарешті-таки починало всміхатися вояцьке щастя. Своєї образи в Стобницю він до смерті не забуде і не пробачить Наливайкові, нехтуючи навіть віковічні закони герцю, в якому звитяжець здобуває собі право на повагу навіть і в переможеного. У військах Жолкевського брали активну участь найвідоміші вояки з кола української шляхти. Та в той час, як князь Вишневецький чи Язловецький намагалися лише бути на очах у гетьмана, білоцерківський староста князь Ружинський нестримно рвався в бій.

Після кривавого, ганебного нападу на Маційовичі Ружинський ще більше розохотився до бою з українським народом. Давно гострив він зуб на гречкосія й наймита за непокору загарбницьким заходам по Росі, на Білоцерківщині. Послав свою найкращу кінноту з надійними реєстровими сотнями козаків, щоб наздогнати Наливайка й завадити його переправі через річку. Станіслав Жолкевський по-гетьманському нагримав на Кирика Ружинського за нерицарське нічне побоїще в Маційовичах. Але жовнірів своїх приєднав до кінноти князя і квапив з цією вирішальною операцією. Квапив з багатьох міркувань виконання такого почесного королівського завдання. Але серед тих міркувань не останнє місце посідала й рибачка Мелашка з Олики, яка втекла до Наливайка з перехопленим листом Жолкевського до Лободи. Ще зранку мали б наздогнати ту завзяту дівчину, хоч би для цього довелося встрявати в бій нечисленному передовому загонові королівських гусарів. Активність Ружинського та його похваткі кінні сотні саме до речі слугували польному гетьманові. Звелів догнати

військо наймитів на переправі і будь-що відбити рибачку, доки вона ще не передала злощасного листа Наливайкові до рук.

Ружинський знав, що сам Наливайко врятував дівчину від погоні. Козаки, повернувшись, розповіли:

— Те дівчисько непритомне, ледь живе вихопив якийсь лотр з наших рук і такою ж передав її Наливайкові. Певне, десь на возі її до пам'яті приведуть, вашмосць пане княже, листа віддасть.

— Наздогнати й відбити всі вози у Наливайка! — звелів тоді роз'ярілий пан.

Але загін кінноти Ружинського з королівськими гусарами доскочив до річки в ту мить, коли останній віз та піхота наливайківців були вже на тому боці річки. Ретельні гусари кинулися в річку, їх підтримала кіннота Ружинського. Та передбачливо залишене Наливайком прикриття вогнем з рушниць заважало тій переправі. Ружинський втрачав темп, непомірно нервувався і злився. Але, незважаючи на численні людські втрати, таки переправився за річку, встряв у бій. Жолкевський тим часом кинув усю решту своїх військ в об'їзд, на зручніші, хоч і дальші переправи, щоб таким чином перетнути Наливайкові шляхи на Україну і покінчити з ним.

Гусари, не чекаючи переправи всіх загонів князя, розпочали бій з Юрком Мазуром на своєму лівому фланзі. Дві сотні гусарів сміливо переправилися через річку геть далі від основного броду, приховавшись за байраком, обійшли діброву і напали. Та Мазур пильнував за тим. Наказав сотникові Дронжковському сховатися з своїми козаками у байраці, випустити гусарів з річки і напасти з тилу. Гусари надто неоглядно кинулися в бій з кіннотою Юрка Мазура, навіть не зібравшись повнотою після переправи.

Дронжковський вискочив з лісу і напав на гусарів позаду в ту мить, коли їхній авангард запально кинувся в бій з Мазуром. Ніякої можливості на відступ гусарам не лишалося. Їхні командири зрозуміли, що лишається лише рубатися вперед, щоб забезпечити переправу для Ружинського — своєї ж допомоги, потреба в якій стала очевидною з перших ударів шабель Мазура та Дронжковського. Гусари з одчайдушним боєм просувалися до річки, щоб хоч побачив князь, у яку халепу вони вскочили, і поквапився б із тою допомогою.

Князь Ружинський усвідомив страшну скруту гусарів.

Зрозумівши безглуздість того невдалого маневру, він сам зробив другу безглуздість, кинувши всю свою кінноту через річку, просто на наливайківські війська, що прикривали відхід від річки свого обозу. Тут і почалося страшне побоїще. Наливайко наказав своїм козакам зближатися і бити Ружинського просто на березі, не випускаючи на рівне поле. Численна перевага кінноти Ружинського втрачала свою міць перед жменькою наливайківців, бо вступала в бій частками, поволі, затримуючись бродом. Коли б не відчайдушне просування гусарів у бою з Мазуром та Дронжковським, наливайківці так би й не випустили з річки жодного живого вершника з кінноти Ружинського.

Ціною величезних втрат польські гусари наближалися. Кіннота Ружинського кинулася їм назустріч, і Юрко Мазур почав відводити козаків до лісу, з'єднуючи свої сили з Дронжковським. Наливайко помітив несподівану скруту Мазура, яка виникла в ту мить, коли свіжа кіннота Ружинського рушила на допомогу гусарам, і мусив зняти з річки, перекинути сили на гусарів, бо добре знав завзятість того війська в бою. Це був риск. Адже князь Кирик тепер безборонно форсує річку всім своїм військом. Та що буде потім, Наливайко відклав надалі. Зараз ішлося про з'єднання сил з Мазуром та з Дронжковським, щоб паралізувати удар гусарів. Гусари скористалися з незначної паузи в бою, яка сталася від того, що Мазур відтяг один флаг своєї кінноти на з'єднання з Дронжковським. Перестали пробиватися до річки, а вдарили на кінноту повстанців. Юрко Мазур скакав з одного краю до другого, часом налітав на гусарів і шаблею прочищав собі шлях до Дронжковського. Тепер ролі гусарів і кінноти Мазура перемінилися — Мазур мав одчайдушно рубатися відступаючи. Надії на ліс були малі, ліс тільки ганебну втечу міг закрити від очей.

І коли налетів Наливайко із своєю кіннотою на поляків, Мазур був оточений уже з трьох боків. Жовніри починали знущатися з козаків, вимагали кидати зброю, здаватися. А на обличчі Северина Наливайка уже розквітла його незмінна в завзятім бою усмішка. Сама смерть не сміялася страшніше, пожираючи свої приречені на загибель жертви.

Біля Наливайка, як косар, ішов Карпо Богун. Він устиг помітити усмішку і відчув, як морозити його почало. Закричав диким, несамовитим голосом:

— А-а, прокляті ляхи!.. Добрався я до вас!..

Наливайко відчув надійну праву руку й, перехилившись у сідлі, без промаху разив ошелешених жовнірів, перекидаючи шаблю з одної руки в другу. Його натиск був такий несподіваний, що якийсь час передні гусари навіть не відчули удару збоку. А коли відчули, то зрозуміли, що вже зломлені їхні основні сили. Цілими загонами кинулися тікати. Мазур припинив відступ і вдарив з новою силою.

Гусари зламали стрій і, хто як міг, проривалися поодинці й загонами до річки. Не шукаючи броду, металися по багнистому березі, загрузали й іншим гатили собою переправу. За ними гнався, як збожеволілий, Карпо Богун. Наливайко з загоном хвилею пройшовся, доки з'єднав сили з Мазуром, і спинився.

Та перемоги ще не було. Кирик Ружинський використав час і був уже на цім боці річки. Він не кинувся в бій, а повів свої війська в обхід козачим, щоб відгородити їх від лісу та притиснути до річки. План був би страшний, коли б Ружинський його виконав. Северин Наливайко збагнув той план і не погнав наввипередки до лісу, а навпаки — здав назад, до річки.

— Юрку! — гукнув до Мазура.— Цьому українському князькові штани зняти або вмерти отут... Загороджуй йому брід...

Козаки слухняно загнулися крилом, загородили брід. Юрко знову перший пішов на кінноту Ружинського, за ним пішли його звитяжні козачі сотні. Січа розпочалася на цей раз з ворогом, що втрое переважав числом.

Князь Ружинський далеко був від місця січі. Лаври звитяжця ввижалися уже йому, і голова винаходила найкращі засоби, щоб до ноги знищити наливайківців. Він віддав наказ, остільки ж рішучий, як і нерозсудливий: розсипатися війську в смугу, щоб обігнути Наливайка підковою й приперти його до річки. А бій уже розгорнувся. Передні війська Ружинського вже зазнавали втрат, доки два його бічні крила огинали Наливайка. Замість бою всіма силами, Ружинський бився тільки частиною їх, ледве поповнюючи неймовірні втрати.

Нарешті... Праве його крило доскочило й почало бій з Дронжковським. Виморене переправою і форсованими обходами, військо Ружинського поступалося сміливості й завзяттю наливайківців і розраховувало тільки на свою очевидну чисельну перевагу.

До Наливайка прискочив мокрий від поту й кривавих бризків Юрко Мазур. Сталася коротка розмова між ними.

— Нас оточують, Северине!

— Бачу. Рубай...

— Краще прорватися ліворуч і відступати в ліс.

— Рубай, кажу, полковнику Мазуре! Зараз почнеться пекло...

І пішов у бій, де найгустішою навалою наступав князь Ружинський. Мазур зрозумів, що Северин діє з останніх сил, але — напевно.

Ще на початку бою, коли Наливайко збагнув сили і можливості Ружинського, він послав вершників до Болотника з наказом:

— Нехай Іван негайно поставить чотири гармати, спрямувавши на річку, і коли треба буде — допоможе нам утихомирити білоцерківського пана Ружинського. Стріляти напевно! Щоб казилися коні, щоб трощилися ребра ворога!..

Рубаючись, тепер навіть і забув про той наказ. Та його не забув Іван Болотник. Чотири гармати і ціла сотня козаків із самопалами блискавично виладналися на бугрі. Раптовий залп із самопалів, завершений чотирма ударами з гармат, нагадали Наливайкові про той наказ. Ще виразніше й страшніше усміхнувся він, рубаючись. А кінnота Ружинського завихрилася, як трава під наглим вітром. Кілька поранених коней без вершників пронеслися, збиваючи жовнірів з коней, з ніг. Грім вогнестрільної зброї нагонив жах на військо Ружинського, а збожеволілі коні, поранені й побиті гусари, жовніри, козаки вселяли паніку, каламутили войовничий дух, паралізували далекосяжні плани князя.

З другого боку з лісу вискочила сотня кінноти Шостака, яку Наливайко приховав як останній резерв. Він наказав Шостаку вступати в дію лише в критичну мить, коли б війська Ружинського брали верх. Шостак був озброєний німецькими самопалами й рушницями, взятими в слуцьких боях з литовським військом. Та Шостак не діждався критичного моменту. Навіть навпаки, йому здалося, що він уже втрачає можливість спробувати свою зброю на військах зарозумілого князя, який так зле зраджує свої давні зв'язки з козацтвом українського народу. І вискочив із своєю сотнею на розладнані війська Ружинського. Вискочив у таку мить і під такий

пастрій, коли людина у відчаї рубається з останніх сил.

І Шостак мало не загубив на тому нерозважному своєму ударі чудово озброєної сотні. Чисельна перевага озвірілої кінноти Ружинського могла просто затоптати сотню. Довелося відступити знов у ліс, захищатися лише вогнем із самопалів. Ружинський наказав погнатися в ліс, відняти німецькі самопали. Та в ту ж мить і відмінив свій наказ, бо прискочили перелякані джури й поручники і сповістили, що Наливайко розрубав його стратегічну підкову надвоє, відрубані гинуть під шаблями з трьох боків та під вогнем гармат і самопалів — з четвертого. Нерішучість командира вдарила по війську. Відрізані Наливайком дві половини знаменитої підкови, що обіцяла таку тріумфальну перевагу, тепер кидали зброю і тікали.

Не замислюючись, Ружинський віддав наказ про відступ уздовж річки. Його кіннота розгубилася. Сотні гинули від настирливого переслідування козаків або тонули в багні і в річці. Ружинський сам почав тікати і тільки за милю від січі ледве втримав уцілілі частини для організованого відступу понад річкою, щоб там зустрінутися з гетьманом Жолкевським...

Вечоріло. Гетьман Жолкевський ледве переправився через глибоку й холодну річку. Дав перепочити військам, дожидаючи відомостей про результат бою. Долиною річки пронеслася луна кількох рушничних залпів, покритих суцільним гулом гармат.

— Ну, значить, їм край, пся крев...— вирішив гетьман, бувши певним, що Ружинський встиг відбити цісарські гармати в Наливайка і пригостити ними переможеного ворога.

Аж стало відомо, що сам князь Ружинський у безладді відступає понад річкою і просить допомоги в гетьмана. Добра половина його козаків полягла в бою, загинула в багні і в річці. А з жовнірів лишилася тільки якась сотня, без сотників і корогов...

Біля гетьманської похідної карети пані Лашка допитувала полоненого. Ружинський надіслав його ще в момент першої сутички з Наливайком. Полоненого спочатку допитували з нагаями. Але тому, що він відмовчувався,— розпеченим залізом, що ним таврували жовнірських коней, примусили заговорити. Заговорив:

— У нас вона, та дівчина. Ранком привезли її, поранену, хвору...

— Ну, а далі що? Ну, кажи, кажи, що далі, бидло! — допитувалася ніжна пані Лашка.

А полонений мовчав. І сказати більше нічого не мав, та і знемігся вже, умирав. Лашка відступилася.

— Пожалійте його,— звернулася до жовнірського сотника.

— Пожаліємо, ласкава пані... Хлоп умер...

Саме тоді Жолкевський нагодився, окинув оком навколо, запитав пані Лашку:

— Признався?

— Ні, проше пана гетьмана. Мій лист пану Лободі, напевне, читав-таки Наливайко...

— Лише в тому разі, коли дівчисько те донесло йому того листа, проше пані Лашку. Певен, що цього не сталося... Та нашу розмову з паном Лободою доведеться розпочати іншими засобами, тільки через надійних людей. Написане пером — не вирубаєш і топором, а за злото на найбалакучіші вуста можна замок вчепити... Пан Грегор може й без нашої поради піти на те, щоб об'єднатися з Наливайком, і тим Короні допоможе. Інакше-бо, проше ласкаву пані, він зашкодить честі своєї коханої малжонки і втратить не тільки її, проше ласкаву пані, а й ласку короля, і... тут ми бендзєм жорстокі, як закон, він утратить жицця... А поки що прошу пані до карети. Той лайдак Наливайко розгромив пана Ружинського, мушу наздоганяти його сам...

Частина четверта

1

У брацлавські землі налинули жовніри Жолкевського і відчували себе, як у завойованім краю. Несплачений гетьманом і Короною кварцяний борг давав їм право коверзувати. Гетьманові Станіславу Жолкевському хотілося б мати в коронному війську далеко кращий лад. Та, наразившись на прикрі нагадування про той борг, поволі спустив віжки, даючи розгін свавільству й жадобі жовнірів та старшин. До того ж і злість на українських людей, яких він взивав не інакше, як лотри, бидло,— ця злість переважала благородство воїна, яким не

без підстав пишався Станіслав Жолкевський. Дещо незвичайний військовий похід на Україну створював уже свою особливу етику. Від цього грізного походу Жолкевського, від грабунків у селах і хуторах, застогнала земля і, як у пустелі, розпікалося повітря від пожеж. Зростала недобра «слава» гетьманська у пана Станіслава Жолкевського, бо ж його військо гвалтувало мирний люд, бо ж українські села спустошувалися. Сам закон Речі Посполитої польської благословляв це спустошення для більшого страху непокірному Короні людові. І не рицарські лаври давав цей похід воякові Жолкевському, а ганьбу. Та заплющував очі на те... Гнатися за Наливайком у степи було зарано. Розмиті шляхи, розталі льоди на річках і озерах, убогість краю, спустошеного недавніми переходами війська Лободи,— все це затримувало гетьмана. Він ледве посувався на схід, часто спиняючись, щоб наджидати вози з порохом і збіжжям.

Пані Лашка не розуміла свого становища в таборі польного гетьмана Корони. У Кракові поскаржилася князю Янушу на козачі напади, нагадала йому про своє невільне одруження і про образу шляхті від того блюзнірства козачого полковника. Випадково зустрілася там з гетьманом Жолкевським і навіть сама попросилася в нього, щоб дозволив при війську доїхати до маєтку Оборської. Цілком безтурботно вирушила в ту путь. Свої думки про Наливайка кількома словами мимоволі виклала в дорозі. Про помсту пану Лободі нагадала в щирій розмові з гетьманом і відчула, що стала його спільницею. Спочатку — тільки спільницею... Мала свій окремий візок і двох служниць-дівчат коло речей. Та часто доводилося їхати під особистим доглядом люб'язного гетьмана. А коли почалися збройні сутички та пацифікації — злякалася і зовсім перейшла під особисту охорону у візок до гетьмана. У брацлавських землях, в маєтку Оборської, наприкінці одної скромної, але приємної вечері, Молкевський, між іншим, нагадав:

— Козачий старшина, Грегор Лобода, моя ласкава пані, перебуває від нас з вами всього за кілька десятків миль.

— Ох!..— простогнала Лашка.

— Прошу ласкаву пані не жахатися так. Маю такі міркування тактичного порядку, жеби не ставати раптово до бою з паном Лободою, але сваволенства його не попущу.

— Пан гетьман мі обіцяв цілковитий захист від тего... Лободи. Я му повірила і... довірилася...

— Най бендзє зовсім спокійна моя ласкава пані. Але ж... вона може покладатися на мій безпосередній захист тільки при мені. На жаль, мушу йти з військом далі.

— Цо ж з тего, не розумію?

— Пан Лобода знайде спосіб покарати свою непокірну малжонку. Доки він жив, ласкава пані не матиме спокійного сну. А жити йому, на жаль, не забороиш принаймні до того часу, поки він, розумним бувши, не віддасть правосуддю Корони того лотра Наливайка. Допоможіть слузі Корони в тому, напоуміть пана Лободу, адже ви, ласкава пані, патріотка, справжня полька...

Лашка замислилася. Подорож у візку з гетьманом відчинила перед нею останні двері до життя світської жінки. Щоправда, вона несамохіть увійшла до них — її, під пишні слова, брутально проволокли крізь ті фатальні двері, взиваючи це вчинками справжньої польки. Та й те правда, що часом і їй самій кортіло переступити той брудний, але високоатестований патріотизмом поріг, і збуджені докори совісті молода жінка гасила в пристрасних домаганнях гетьмана... І зрозуміла тепер, що гетьман має рацію, пропонуючи послуги захисту та спільництва. Польний гетьман військ, уквітчаний славою звитяг і дружніми стосунками з коронним гетьманом Замойським, може сприйняти відмову, як особисту образу. А пані Лашка не дозволить собі ображати людину, якій шлях до слави встелено лаврами.

— Ласкавий пан дозволить мені завтра дати відповідь? Маю продумати її...

— Гаразд, моя ласкава пані. Велю готувати візок і місце для пані.

Світським поклоном попрощався й вийшов. Немов і не чув про те, що Лашка має продумувати свою відповідь. Відповідь була для нього зрозуміла.

У Білогрудці Жолкевський спинився на короткий постій в простій селянській хаті. Довелося затриматися, знов наджидаючи гармати й вози. В околиці маєтку Оборської дізнався, що гідний Наливайка повстанець, Матвій Шаула, має в Білогрудці родину. Звелів собі підготувати в тієї родини постій, а сам заїхав на вечерю до Оборських.

Тепер, повертаючись від Оборських до Білогрудки, згадав, як дружина і дочка Шаули зустрічали його, владаря життя і смерті цих хлопів. Обидві по-святковому вдягнені, за наказом спритних гетьманських поручників і джур, стояли на порозі розчинених дверей хати і низьким поклоном гостинно запрошували його до господи. А коли зайшов, тоді тільки розглядів дочку... І який же з нього був би гетьман, коли б та свіжа лайдачка не розважила його цієї ночі? В завойованім краю він господар. Чи з'їсти шматок хліба, чи ногу підставити якомусь лотрові, щоб натягнув йому цяцькований чобіт, чи прийняти нічну послугу дівчини, нехай і невільну,— однаково природно для стану вельможного пацифікатора...

З таким моральним грунтом спокійно об'їздив війська. Наказав командирам на ранок зніматися і йти вслід князям Ружинському та Вишневецькому, що знов погналися двома шляхами на Білу Церкву за Наливайком.

Затим настала темна ніч. Ледве потрапив у двір до Шаули. У віконцях жевріла цяточка від каганчика — напевне, чекають гостя. Надворі лишив джур. Голосно дав їм останні накази не турбувати його з дрібницями до ранку. Чув метушню в хаті — напевне, готуються з вечерею. Та не вечері зажадає пан гетьман від кругловидої Насті, шістнадцятирічної дочки його кревного ворога Шаули. З тою думкою й зайшов до хати.

Біля каганчика стояла зарані змарніла Шаулиха, поправляла шпичкою гнота. Настя рушила від столу, щоб пройти повз піч до маленької хатинки, та гетьман заступив їй прохід.

— Тікаєте від коронних військ, як чорт від ладану?..

— Де вже нам утікати, ласкавий паночку... Вечерю вам приготували, що біг послав,— забелькотіла мати біля каганчика. А дочка тільки зіщулилась, ступила кілька кроків назад і спідлоба подивилася на грізного пана.

— Вечері вашої не потрібно, паніматка може йти собі. Най панна... дівчисько оце, постіль мі приготує... початує поруч, щоб ніхто не смів покій мі псувати,— цинічно наказав Жолкевський.

Шаулиха кинулась від каганчика до цієї подоби людської, певне ж і душу людську має. В його словах зрозуміла все, чого боялася ще зранку, коли з наказу поручників мала з дочкою на порозі шанувати гетьмана.

— Паночку дорогий! Настя ще мала й дурна, постелі такому поважному пану не вистеле, та чи й устерегти їй вашу милость ласкаву... Нехай би джура який...

— Цить, погане кодло здрайці. З тобою ще матиму розмову за мужа.

Та Шаулиха не вгамовувалася. Навколішки стала перед гетьманом. Дочка інстинктивно опустилася й собі на коліна, тримаючись за стіл рукою. Шаулиха благала:

— Не я ж, не я його посилала тую правду виривати з рук панських, паночку дорогий... Сама в головах у пана стану, всю ніч очей не склеплю, стерегтиму.

Гетьман дивився на Шаулиху звисока, спустивши очі, і згадалося йому, як сука боронила щеня, що його він подарував сусідці за вечерею. Довелося суку ногою за двері виштовхнути, коли нагаїв не послухала, а щеня взяти за загривок і кинути слузі сусідки.

— Геть з очей, бидло хлопське! В ногах тебе поставлю, щоб стерегла, доки... доки дочка мені шептатиме любовні сни...— як сичання пекельного гада, звучав грізний гетьманський шепіт.

Ногою грубо відштовхнув Шаулиху, а Настю вловив, як коршун, і кинув у куток геть, як річ.

— Гей, джури! — гукнув у двері.— Візьміть її! Ця жінка здрайці за мужем своїм скучила, пся крев...

Двоє джур ухопили Шаулиху за руки й поволокли в сіни. Її крик за дверима раптово обірвався, неначе разом з джурами провалилася крізь землю.

Тільки перед світом Станіслав Жолкевський заснув. Та чуткий вояцький сон. Не раз доводилося гетьману кілька ночей проводити в боях і від першого сну схопитися при найменшій потребі. Шелест і ледве чутне кректання під дошками селянського ліжка-полу, на якому лежав, почув він крізь солодкий сон і схопився. Прислухався — ніби дихає хтось під дошками. Став на ноги, за шаблю схопився і вже хотів помацати нею під полом. Почув зляканий, благаючий голос:

— Прошу вельможного пана пожаліти...

— Хто ти єси, вилазь, гунцвот, лайдак!

І оступився, тримаючи зброю напоготові. З-під полу вилазив чоловік. У скупім передранковім світанні гетьман ледве побачив, як вирачковував той з тісного запічка. В руках у нього бряжчала стара шабля.

— Хто ти, питаю? — вже закричав Жолкевський.

На крик ускочили знадвору жовніри й джури.

— Єстем, проше вельможного пана гетьмана, сотник Стах Заблудовський.

— Стах Заблудовський? Якого дябла той... пан сотник тут приладнався так сміливо?

— Ще звечора, проше вельможного пана гетьмана... Не припускав, що я... засну в тому запічку, най він западеться цим хлопам... А пан ласкаво мі той сон розвіяв. Та, проше пана вельможного, я ніц не бачив і не чув. До того ж лайдачка та — справді зелене зілля й не рівня такому вельможному панові. Справедливо чинили-сте, наказавши жовнірам скарати її за неповагу до вашмосці... Чи не пригадуєте ім'я сотника Заблудовського?..

Гетьман пригадав те ім'я. Над ним, сміючись, не раз потішалася пані Лашка, розповідаючи про свою рискована втечу від мужа. І в ту ж мить виникла думка: цей сотник йому аж он як потрібний, такі люди не часто трапляються під рукою. Звелів віддати жовнірам іржаву зброю і до пуття розповісти, чого потрапив у запічок саме в цій хаті. Сотник поскаржився на свою гірку долю, розповів, що тиняється не малий уже час, ховаючись від гніву Лободи й не маючи собі пристановища.

— Ота зрадлива пані Лашка за єден нещирий поцілунок так зле мене покарала, проше вельможного пана гетьмана... Прочув, що маєте в цій хаті ночувати сю ніч. Для слова скарги жадав зустрітися з вашмосць ласкавим паном гетьманом, на службу коронну знов сотником стати. Але охорона панська бардзо пильнує спокій вашмосці, і я не мав доступу звичайними способами. Мусив цим способом собі ту зустріч влаштувати, бо всі засоби благословенні, коли вони до успіху приводять...

— Розумію скруту пана сотника. Здається, Остапом Заблудою ся звав у війську пана Лободи, в реєстрі короннім ся числив... То міг би вдатися до князя Ружинського. Певне, пан Кирик потребує доброго сотника з українців для своїх козачих сотень...

— Не смію перечити, же саме так і є. Та... єстем вірний Короні Речі Посполитої польської і в останнім реєстрі ся записав-єм Стахом Заблудовським, прошу вельможного пана гетьмана,— заговорив сотник, намагаючись висловлюватися на польський манір.— А сотникові з моїми здібностями...

— Пан сотник міг і переоцінити власну особу, не бачивши себе збоку...— нетерпляче перебив Жолкевський. Але в ту ж мить неначе осікся: — Та, власне, пан лишиться при мені й матиме особливі доручення гетьмана, які цілком збігатимуться зі здібностями Стаха Заблудовського...

Ранок застав гетьмана в цій довгій розмові з сотником.

В хаті Матвія Шаули від світла ставало порожньо і тоскно. В сінях лежав прикритий кулями околоту з стріхи труп Шаулихи, а в повітці — її дочки Насті...

Всю ніч думала пані Лашка. На ранок була надумалася таки покласти край такому життю й повернути знов до Кракова разом із своєю благодійницею, пані Оборською. Надумала й заснула. Та тільки сон той був короткий. Прокинулася на сході сонця. Думи знов налягали, заволоділи волею. Згадався палкий поцілунок з гетьманом; ним відкупилася тоді від його настирливості. Пан гетьман затрясся весь, мов залізними обручами, схопив її в обійми... Потім поява князя Ружинського біля візка гетьмана, хвилину сорому і гнів пана гетьмана...

Ці згадки її було перервано несподіваними одвідинами. Без дозволу, без слів і стукання розчинилися двері в кімнату. Лашка — в постелі, не зодягнена для прийому сторонніх. Подумала, що пані Оборська знов зайшла порадитися про від'їзд до Кракова. Поволі обернула голову, і... по тілі їй пройшов пекучий мороз.

«Може, я сплю?» — майнула рятівна думка. Заплющила очі, а тіло трепетно щулилося. Двері скрипнули і причинилися. Схопилась і метушливо обгорнулася чим змогла.

— Як ви насмілилися!..

На порозі стояв сотник Стах Заблудовський. Зодягнений у новий жупан, з новою шаблею біля боку, він здавався женихом. Чомусь саме ця думка зразу ударила в голову, коли розплющила очі.

Стах уже не хвастав рядками зубів, не посміхався своєю вродливою посмішкою. І Лашка зрозуміла, за чим прийшов він. Ще в більший трепет вкинула її покладена на ефес шаблі рука сотника,— вона красномовно говорила про найстрашніші його наміри. Кричати? Та хіба це допоможе? Кричала раз, коли зайшов той же сотник Стах Заблудовський і забрав її під вінець з па-

ном Лободою. Ніхто не врятував тоді, і крик тільки сорому самій же завдав. Та тоді сотник усміхнувся вродливою посмішкою. Тепер же й того нема. Але вона мусить рятуватися, вона ще має й власну зброю!

Якусь мить простояли отак мовчки. Лашка руками напівголі свої груди загортала, а Стах дивився на неї, зажирав усю, і рішучість його від того вичахала, як залізо в невправного коваля.

— Стах! — раптом радісно гукнула пані Лашка.

Обличчя розцвіло посмішкою, руки розгорнулися для обіймів. І незчувся ошелешений сотник, як відчув на шиї в себе ті ніжні, гарячі руки, а уста палкі цілували в щоки, в очі, в чоло і губи.

— Ох ти ж, така... моя! — зміг вимовити спантеличений Стах.

Руку з шаблі прийняв і теплий жіночий стан обняв нею. Відчув, як рибиною скинулася вона в обіймах. Забув усі образи й гнів. Схопив на руки, по хаті проніс, гамуючи пристрасть. А вона не переставала пеститися, як коханка, що зустрілася з давно розлученим коханцем, кліщем жагуче уп'ялася, рятуючи життя.

Так рятувалася пані Лашка, а порятунок з'явився так само несподівано, як і цей сотник. За дверима почулися раптові дужі кроки і дзенькання остроги через один крок. Випустила шию сотника, спробувала відіпхнутися від Стаха. Та в дверях уже з'явився Жолкевський.

— Матка боска! Гадав застати страшну картину ревнощів... Пане сотнику, соромтеся обнімати чужу жону в присутності сторонніх.

Лашка широко розплющила очі, не ховала радості з такого рятівного одвідування гетьмана, але, знесилена нелюдським напруженням нервів, непритомно впала на ліжко.

Тільки двома годинами пізніше вона, зодягнена в дорожнє вбрання, стояла біля візка гетьмана й чекала, вслухаючись, як він наказував Заблудовському. Повз візок проходили піші, проїздили кінні жовніри. На жінку при гетьманському візку дивилися, як на привілей гетьмана в поході, і навіть посмішки не ховали. Пані Лашка мусила відвертатися, щоб не спостерігати тих промовистих, образливих посмішок.

Стах Заблудовський сидів у сідлі на доброму гнідому коні. Його посмішка квітла на холоді; то була посмішка перемоги й зоологічної радості тварини. В такій ситуа-

ції Лашка пожалкувала, що виїхала з Кракова. Зустрітися з живим Заблудовським, якому стільки наобіцяла за порятунок від Лободи, чи стати знову Лободі за дружину — вона ніяк не сподівалася і не хотіла. Прийняти замість того великодушний захист гетьмана — стало єдиним розсудливим рішенням.

— Маєте, пане сотнику, за всяку ціну переконати Лободу, що так, а не інакше потрібно йому чинити,— проказував гетьман, як молитву.— Корона простить йому деякі жарти на Україні, лишить надалі старшинувати над реєстровцями... і поверне йому законну дружину...

— Дозвольте, вельможний...

— Пан сотник має звикнути до слухання того, що мовить польний гетьман коронних військ... Нехай знає пан Лобода, що Корона вважає головним привідцею бунтарів і здрайць того лотра Наливайка. Не вчити нам спритного вояку Грегора Лободу, як краще діяти, виправдуючись перед Короною. Певне, пану Грегору імпонувала б сполука з Наливайком. Ну що ж, лучитися на розумне ніхто не боронить, і оглядний вояк міг би значно полегшити свої провини перед королем. Коли Наливайко смерті годен за свої зради, то пан Лобода ще не зовсім втратив приязнь гонору нашого рицарського... Чи пан сотник добре зрозумів, що мовить йому гетьман?

— Прошу вельможного пана гетьмана, зрозумів усе. Коли пан бог дасть мені розум вибрехатися перед паном Лободою...

— Не вибрехатися, проше пана сотника, а мудро повестися.

— Проше... мудро повестися перед паном Лободою й зостатися живим у нього, то вашмосць буде вдоволений вчинками Стаха Заблудовського. Наливайка я власними руками передам вельможному панові гетьману.

— А коли пан сотник те виконає, він матиме шляхетство польське.

— Вельможний пан гетьман обіцяв мені...

— Знов поспішає сотник, не дослухавши гетьмана. Мудрий сотник сам знатиме, коли і як по тому чинити, щоб вдовою пані Лашку залишити... Але, пане сотнику, те станеться не раніше, як лотр Наливайко буде в моїх руках!

Лашка цих слів не чула, сховавшись у візку від поглядів і посмішок жовнірських. Сіла в куток візка і ста-

раніше обгорнулася в теплу грецьку хустку, ще в Кременці подаровану їй гетьманом Жолкевським.

2

Вночі пройшов холодний дощ, а місцями — навіть сніг. Недоталі сніги в затінках біліли брудними плямами, і калюжами стояла вода на замерзлім грунті. Ранком потяг вітер зі сходу, червоніло сонце, визираючи з-за клоччастих хмар. День обіцяв бути гарним, весняним. Десь защебетала, немов вітаючи його, розбуркана самотня пташка.

Северин Наливайко звелів рушати далі. Він знав, що у війську зростає невдоволення, що безперервний похід при такому бездоріжжі і в негоді дуже послаблює бойовий дух вояків, навіть дехто з старшин не говорить з ним по кілька день. Вчора довелося скарати на горло двох козаків, що вимагали спинитись табором, підбивали охочих іти на Київ до Лободи. Скарали їх за зраду загальнолюдській справі визволення, як запроданців панських.

А тут ще й власні турботи. Мелашку, ще майже хвору, довелося лишити в Брацлавщині у надійних людей. Чи не виказав її хто Жолкевському, чи не повернулася знов гарячка? До цієї дівчини у нього були дивні почуття. Любив її, але здавалося, що в тій любові було більше співчуття скривдженій долею сестрі, аніж пристрасного слішого кохання. І все ж — любив, як самого себе. До появи її в таборі часом згадувалася, як жінка, якій довірив би таємницю серця, якій віддав би себе. Її дівоча любов у ті тяжкі часи переховування була життєдайним струменем, що найгірший занепад душі розвіював, запалював спрагою до життя. Але жіноча покора Мелашки нагадувала про страшну рабську покору селян у воєводствах Острозького. Нагадувала про покору, яку так ненавидів Наливайко і проти якої так рішуче повстав, як і проти панів, що вимагали коритися їм. І часом боявся признатися собі, що тільки щира вдячність освячує й підтримує його глибоку приязнь до цієї дівчини. Він буде її любити...

І грубо відкидав від себе непрохані думки та спогади. В житті і він пережив таку хвилину, коли природа й почуття знаходять рівновагу в пристраснім чаду... На

жаль, рівноваги не зазнала душа від того, то була чужа його людській гідності жінка, чужа його громадським пориванням. То була графиня Барбара...

— Тьху! Нав'язне таке на зуби,— сплюнув і погнав коня наперед війська, що вже вирівнялося по шляху довгою і досить бадьорою, як для початку, збройною валкою. Догнав Мазура і Шостака, поїхав поруч з ними. Це Шостак уже кілька днів не говорить з Наливайком, вважає себе ображеним. Подолянин, він ніяк не може звикнути до думки, що мусить кидати землі й людей свого Поділля і йти на Низ у Січ. Чого й на який час? Коли поверне знов у свої краї? В ім'я обіцяної Наливайком волі люду українського він кидає своє Поділля, ланок, нехай і паном загарбаної землі, але такий рідний ланок пахучої матері сирої землі.

— Та помиріться, нехай вам біс. Сопуть обидва, як бики в ярмі...— заговорив Мазур і дав місце Наливайковому коневі поруч з Шостаковим.

— Ти все ще гніваєшся, Петре?

— Гніваюся, Северине? Не гніваюся, а... нудьгую. Куди й по що ми йдемо? Розігналися волю здобувати людям, а себе приневолили ось уже який рік. І ні здобутків козачих, ні волі не бачимо. Як прокляті, йдемо і йдемо. Спалили жмути панських привілеїв, якусь сотню панів поєднали з тим світом, може, й мучениками стануть перед праведним небом. А що я маю за те?..

— У тебе, Петре, висихає кров і лишається тільки якийсь сирівець буденного животіння.

— Який у чорта сирівець? Ніщо в мене не висихає, не вигадуй, Северине, цих мудрощів. Подумай сам, яким сирівцем тримаєте людей у постійному поході. Взимку конятину їли, в Уманських лісах на морозі ночували, хвороби снігом відтирали. Добра половина людей відійшла від нас.

— Боягузи відійшли, а нові, з хорошою кров'ю, готові до боротьби за людські права, щодня приходять і пристають. Це вже справжні, ті, що й про завтра України думають.

— Та до Лободи тепер, Северине, їх більше йде, і теж про ту боротьбу говорять. Нема чого й тобі за старшинування боятися... Треба приставати до Лободиного війська.

Юрко Мазур з другого боку під'їхав до Шостака. Натурою Мазур був тільки вояка, і політика дратувала

його. Незадоволення Наливайком і він відчував, але з іншої причини.

— А на мою думку, то нам треба зачекати Жолкевського й самим напасти на нього. Бронек удосвіта повернувся з розвідки. Передає, що жовніри теж неохоче коряться гетьманові. Грабіжництвом і горілкою бавляться. А в коргвах Ружинського більше нашого ж люду!

Наливайко мовчав. Обох він як слід розумів. Живуть сьогоднішнім, а не прийдешнім життям. Одному Поділля шкода, а другий скучає за кров'ю ворога, знічев'я шаблею рубає дубки у лісі.

— Якби людина не дбала про своє покоління й жила тільки для себе, як оце ви, то давно вивівся б рід людський. От що мушу сказати обом. Не для себе повстаємо, а для цілої людності. І, як добрий господар у господі, маємо думати про сьогодні, про завтра й про післязавтра України...

— Післязавтра великодня субота, Северине... Ці розмови ми вже чули. Я теж хочу жити і великдень святкувати.

— Так святкуй і не дури голови собі й іншим. Повертай і святкуй, як відсвяткував Марко Дурний і Татаринець у Маційовичах... Старшини повстанського народного війська! Не старшинуванням дорожу, а ділом нашим святим, як вірою новою і великою. Схопити шаблю в руки й знищити одного пана в замку на Поділлі, а потім великдень святкувати, доки другий пан зашморгне зашморга на твоїй шиї ще міцніше,— ось і вся ваша думка про волю. Не треба мені таких старшин! Я прагну до кінця знищити панство, а життя людське зробити загальним великоднем... А для цього не гріх і постраждати якийсь рік. Волю народу голими руками не візьмеш, як жменю соняшника з дівочої кишені. Страждаємо, зате науку добру, як пана бити, здобуваємо, і покоління наше, коли не ми, таки доб'є панів... З'явимося в Січ, домовимося, якщо з нами будуть розмовляти, а розмовляти вони мусять з нами! Зберемо всі розпорошені сили з України й вирушимо. Нехай старшинує тоді той, кого оберемо в гурті, кому заприсягнемо, як ти, пане Шостаче, заприсягав мені. А коли б Низ не послухався голосу розуму і не пішов би з нами, то все рівно... Рука народна вже піднята і мусить ударити! До російського народу

вдамося... Не сьогодні, так завтра лучитися нам з цим братнім народом неминуче треба! Нашої справи не повинна перемогти Корона польська, хоч військо наше й зазнає тимчасової поразки. Та перемоги не буде з нашими роздрібненими силами й такими занепадницькими розмовами.

— То об'єднуймося з Лободою, з Шаулою. Скажи й їм про це, як говориш нам, і тут, хоч би й у Білій Церкві, свою Січ заснуємо. Росіяни де в бога... Та чи й захотять вони лучитися з... неприкаяними купками повсталих наймитів? У них є свій цар...

— Але є й свої пани бояри на шиї! — гукнув Іван Болотник.

Наливайко озирнувся і схвально хитнув головою, але нічого більше не сказав, замислився. І Шостак відчув, що об'єднання те з Лободою тривожить голову старшого. Вирішив сказати йому все:

— Послухай мене, Северине, спокійно, я вірний своїй присязі і тобі друг. Вночі Бронек повернувся не сам, а привів з собою одного сотника від Лободи.

— Може, шпигун той сотник? Пам'ятаймо лист Жолкевського до Лободи, що Мелашка нам принесла: там теж щось про об'єднання з нами прозоро радилося Лободі.

— Коли той лист писався, скільки води протекло в Дніпрі!.. Чи шпигує сотник, лихо його знає. Посланець від Лободи взивається. Що пропонує об'єднуватися, то це могло просто збігтися. Справді, об'єднання наших сил цікавить нас більше, аніж когось іншого. Та й що певного було сказано в тому плутаному листі? Запаморочив собі голову дурним листом. Не думали ми навіть показувати собі цього посланця.

— І куди його дівали?

— Панчоха на допит узяв, знає він його здавна.

І звелів Наливайко спинитися над лісом. Звелів розшукати Панчоху із сотником та Бронеком. Як потривожений у барлогу звір, ганяв уздовж війська, душу свою збентежену вгамовував. Спинявся на скелястім березі Росі. Може, і не бачив її, а вдивлявся в таємниче своє майбутнє, шукав там кращої долі. І не собі шукав, а людям. Про свою долю часом говорив: «Моя доля — в піхвах біля боку гострою крицею висить. Що гостріше її лезо, то надовше вистачить. До самої смерті вистачить мені моєї долі...»

Обідня пора. Над лісом розгулявся суховій, по небу неслись розпатлані хмари, і кінця їм і краю не видно. Неначе й не весна зайшла з теплом, з ясними днями. Сподівалися на сонячну годину, раділи теплу, а сонце й не визирає з-за хмар.

До одинокого Наливайка на кручах біля Росі під'їхали старшини — зо два десятки вершників. Панчоха з Бронеком їхали з обох боків чужого, невідомого вершника на гнідому баскому коні. Тримав себе незалежно, а на вустах закам'яніла напрочуд красна усмішка. Усміхнувся й Наливайко і сказав про себе: «Недоношений у материнім череві, зразу ж видно».

Потім звернувся, не чекаючи на привітання, не слухаючи повідомлень своїх постійних розвідників — Бронека й Панчохи:

— Бачу, військо пана Лободи, напевне, не скаржиться на вбогість краю, зодягнене не гірш кварцяних жовнірів... Прошу пана сотника назватися і сказати при старшинах наших, за чим і як потрапив у наш табір.

Сотник аж надто вірив у недоторканність свого високого сану посланця і тримався трохи з перебільшеною гідністю, яка переходила вже в бундючність. Та Наливайко якось ніби приострожив його, як норовистого коня. Сотник відчув, що перед цим не вистачить йому сили триматися й далі так незалежно, як перед Бронеком чи Панчохою.

— Проше пана старшого, я єстем сотник військ гетьмана Лободи Стах Заблудовський. З наказу пана гетьмана прибув, щоб викласти його кондиції панові Наливайку,— промовив сотник.

— Викладайте. Посланця Лободи слухає старшина всього нашого війська. Що гетьманом став пан Григор Лобода, цього ще не чули-сьмо, але полковником звикли поважати його за вояцьку вдачу козака! Слухаємо вас, пане сотнику.

Сотник перестав посміхатися й на хвилину сховав свої жіночі рівні зуби. Наливайко не дивився на нього.

— Проше пана... Пан Лобода не перечить, щоб ваше військо приєднати в Білій Церкві до свого. Ще в Києві пан Шаула з гарматами й двома тисячами збройних пристав до пана Лободи і теж іде до Білої.

— Шаула приєднався?

— Так, приєднався, проше пана, і нічого дивного тут немає — українські війська об'єднуються для єдиної ме-

ти. Сьогодні вночі пан Шаула має ввійти до Білої Церкви з Київського шляху. Пан Лобода радить вам теж зайти до міста, получитися з Шаулою, а тим часом вас наздожене й сам пан... полковник.

— Прізвище пана сотника, здається, мені знайоме трохи. Чи не він дружині гетьмана допоміг налякати свого мужа втечею?

Природна посмішка розквітла на устах сотника. Він навіть не замислився про те, глузує з нього Наливайко чи цікавиться таким героїчним його вчинком.

— Так, се я, Остап, власне Стах, Заблуда.

— А-а, пан Заблуда? Чув, чув про вас... То скажіть ще раз: приєднався Шаула чи це витівки чиїсь? Скажіть усім ще раз, коли це правда.

— Це правда, пане старшний. Я сам про це довідався, та й Бронек нехай потвердить,— втрутився в розмову Панчоха.

Неначе приглушив старшого тим словом. Наливайко повернувся до товаришів і довго дивився на них, немов передчуваючи страшний кінець. Потім підбадьорився, показав рукою на сотника.

— То вирішуймо, друзі мої. Це буде останнє ваше рішення, і дай боже, щоб воно було щасливим. Відомобо, що про це єднання з полковником Лободою давно навіть Жолкевський... знає. А діємо ми нарізно на ту ж справу... До Білої Церкви нам повернути не важко, на ніч будемо там. Я стою на тому, щоб іти на Низ, щоб заслати посланців до росіян. Ми мусимо зберегти сили і так ударити на коронне військо та панів, щоб вони у нас просилися, а не ми у Корони. Така моя думка, ви її знаєте. Та я давав вам слово рицарське і без вас нікуди не піду. Вирішуйте...

Повернув коня і поїхав уздовж берега. По щоках прокотилися гарячі сльози. І радий був, що сліз тих не бачили його товариші, побратими. Вони захопилися суперечкою. Вони гомоніли, навіть лаялися, а Северинові Наливайку уже було ясно, що військо тепер поверне на Білу Церкву.

Увесь кінець дня Наливайко мовчав, їдучи попереду війська. Накази давав коротко, рішуче і відчував, що виконують їх щиро, навіть з острахом, як і годиться на війні. Та ті накази і вся поведінка старшого — то була тяжка його жертва товариству. Він скорився ухвалі ко-

ла старшин і вів своє військо назад, на Білу Церкву. Відганяв настирливу думку, що це його підкорення походить від безсилля. А думка насідала, тривожила і мучила. Безсилля це чи крихітка надії таки повернути на своє, зібрати знов сильну армію, і вже не числом великим сильну, а свідомістю? Яка шкода, що і в самого свідомість оця приходить так поволі, поволі оформляється, приперта суворою дійсністю, і часом не встигає усталитись! Саме такий стан переживає і Петро Шостак. Шкода його, шкода справи. Може, перший бій з Жолкевським протверезить його, а з ним і чимало козаків. Коли б то так! Нехай буде правий Юрко Мазур, аби тільки так сталося... Панчоху та Бронека послав наперед розвідати, що робиться в Білій, а козакам звелів готуватися до бою.

До пізнього вечора переправлялися через Рось у Сухоліссі. Сам Северин поруч з козаками завзято рубав товсті стовбури липи, встигав зв'язати очеретяні кулі, крутити чорну лозу й майстерно в'язати нею колоддя, готуючи плоти. Козаки й старшини ще ніколи не бачили таким свого старшого. Його поведінка і радувала, і тривожила. І кожен дослухався до найменших натяків старшого, як хворому догоджали йому — він-бо йшов і діяв, скорившись волі більшості.

Навіть повеселішав, коли знов рушили вже лівим берегом Росі, в густих лісах вузенькими козячими стежками. Жартував з козаками, пісню розпочав наперекір військовим звичаям у поході. І ніхто не посмів йому нагадати про ті залізні закони козачого походу. Якнайтихіше ступали коні, пошепки розмовляли люди, вслухалися в улюблену пісню, яку два роки співали в сотнях, а то й всім табором. Молодечий голос Наливайка рвався поміж деревами, досягав до серця кожному. І здавалося, що то не Наливайко співає, а душа кожного з них розмову веде з долею людською...

Ой не шуми та не грай, сине море, хвилями,
Не міряйся з козаками нерівними силами.
Бо на хвилі — байдаки, шабля й кінь — у полі.
А найбільша наша сила — мати людська воля!
Ой ти, воле, рідний краю, доле людська мила,
Задля тебе мене мати в неволі зродила...

За лісом на галявині спинилися. Темна ніч огортала поле. А за милю попереду Біла Церква. Дав наказ чека-

ти розвідку. Мазуру звелів поділити надвоє кінноту: одну половину лишити з військом, а з другою обійти праворуч і заходити в місто з півночі. Шостак мав прикривати похід і, на випадок ворожої засідки, іти на допомогу. Сам же Наливайко буде першим брати ворота міста, коли б вони були на ніч замкнені. І так стояли напоготові наче цілу вічність. Уже затих гомін Мазурової кінноти, що пішла в обхід праворуч. Наморені коні лягали на сиру землю, переставали шепотіти козаки.

Наливайко тримав свого білокопитого коня за поводи і нерухомо стояв лицем до Білої Церкви. Найменшого шелесту там, у просторі нічному, не пропускав і перший почув, як десь на ручаї попереду пішли вбрід коні. Прислухався, угадував, скільки ніг переходило ручай. Потім скочив у сідло і рушив, як у пастку, в сиру холодну ніч. Повернувся тільки Бронек, Панчохи з ним Наливайко не побачив.

— Бронек! А де ж Панчоха?

— В місті, проше пана старшого, лишився, певне, заложником у міщан.

— Як заложником? Говори до пуття, що сталося?

Злегка заіржали коні. Удвох поверталися до галявини, де чекало все військо.

— Міщани з Білої Церкви, прошу пана старшого, охоче впустили нас до міста, самі браму розчинили. Звечора князь Ружинський заскочив з військом і, почувши про наближення пана Шаули з Василькова, вийшов геть. Одні кажуть, що на бій з Шаулою стане князь, а інші запевняють, що він за містом гетьмана Жолкевського чекатиме. З ним уся шляхта вирушила, не терпиться проклятим, панові Шаулі помститися хотять. Вісімнадцять возів волячих повезли з загостреними палями, щоб козаків і самого Шаулу на ті палі садовити. Кількох наймитів і двох ремісників у Білій скарано шибеницею.

— За що?

— Аби настрахалися інші й не приставали до козаків та щоб не бунтували проти шляхти.

— А про нас що говорять?

— Нічогісінько, проше пана, не чули. Певне, не знають, а то лишили б варту яку-небудь. А Панчоха залишився стежити за міщанами, щоб не зрадили, коли будемо заходити, і досконало знати, чи не повідомили про нас пана Ружинського.

3

Оскаженіла від п'яної жадоби помсти білоцерківська шляхта проти ночі кинулася назустріч Шаулі і несподівано напала на нього, не давши козакам навіть до бою стати. Сам Кирик Ружинський, пам'ятаючи недавню ганьбу поразки від Наливайка, керував боєм значно розумніше і рубався в перших рядах.

Матвій Шаула з відомостей від посланців Лободи був певен, що Наливайко от-от займе Білу Церкву, і безтурботно вів своїх людей розмитим навесні шляхом. Перша сутичка на правім крилі здалася нічним непорозумінням. Послав туди надійних людей, а сам поспішив наперед. Та скоро зрозумів, що його військо оточив прихований ворог. Від удару противника передні лави подалися назад і трупами лягли, не взявшись навіть за шаблі. Шаула насилу зміг пробитися і спинити сміливіших та стійкіших. Лівим крилом, як міг, ударив на ворога, не знаючи навіть, хто він. Потроху козаки опам'яталися, взялися за зброю. Але Ружинський уже встиг прорватися всередину й роздвоїв табір. Ішлося вже про втечу, щоб хоч урятувати майно, гармати й порох. Неминуча поразка нависла над військом Шаули. Тільки ніч темна ще вірно слугувала йому і не дала Ружинському закінчити успішно розпочатий напад.

То була темна й холодна ніч. Дощ наче переходив у сніг, сліпив очі, під одяг пробирався в'їдливий холод І хто розбере, чиї й кого рубають шаблі! Війська Ружинського та білоцерківська шляхта вийшли з міста напідпитку і свій страх заглушали нелюдським галасом. Від самого того крику паморочилася навіть тверезa голова. Саме з того крику Шаула та його козаки впізнавали чужих. Збиралися і організовано відходили в глиб ночі, у степ. Гарматники встигли випалити кілька разів, і смертоносні ядра просвистіли над головами п'яної шляхти, вгамовуючи її вояцький запал і лють. Козаки кидали вози й відходили до гармат. Шаула намагався з'єднати свої розрізнені сили.

Князь Ружинський уже торжествував перемогу. Знов розігрався передранковий вітер, перебіг холодний, підсніжений дощ, і ніч ставала світлішою. Ружинський велів обхопити ліве крило Шаули, де рубався сам привідця. Вози з палями звелів поставити в центр, біля могил. А з Білої Церкви прорвався тривожний галас.

Запалали пожежі, пролунали постріли. Здавалося; ще одну тільки мить не було б того галасу й пожеж — і Ружинський останнім ударом покінчив би з військом Шаули.

— Пане князю, біда! Наймити забунтували в місті, господи шляхти палають!..

І галас, як полум'я, рвонув у небо з неймовірною силою. Умить шляхта опустила занесені над військом Шаули мечі і панічно кинулася рятувати свої добра, будинки.

— Назад, до мяста!

— А, пся крев, хлопська віра...— вилаявся Ружинський і звелів припинити бій, зібрати й повернути військо.

Що діється в Білій Церкві — ніхто до пуття не знав. Звістка про наймитівський бунт блискавично облетіла шляхту й військо князя. Не чекаючи наказів, безладно рушили на Білу Церкву. Запряжені волами вози з палями лишили в полі, а право першим доскочити у ворота міста часом добувалося шаблею серед своїх же. Над полем знявся вже тваринний гамір.

З Білої Церкви поспішав Наливайко. Почувши бій за містом, він дав наказ миттю вирушити і з половиною Мазурової кінноти пройшов у Київські ворота. За ним з вулиць і майданів пішли вояки Шостака. Юрко Мазур поволі просувався чагарниками поза містом в обхід і тепер опинився біля воріт. Наливайко наказав йому ударити по шляху збоку.

Розмордована шляхта була зустрінута шаблями наливайківців і бою не витримала. Князь невлучно почав міняти свої накази, кидався з одного боку в другий, наскочив на Мазура і, як очманілий, рубався навіть із своїми. А з тилу тепер посунув на нього Шаула. Загриміли постріли по місту з його гармат, кіннота врізувалася в хвіст охопленої панікою шляхти. Ружинський зрозумів, що битися йому — значить загинути до ноги, і, скориставшись хвилиною, вільним проходом поміж Наливайком і Мазуром втік з недобитками за ворота міста. Половина його людей лишилася на полі, і вісімнадцять маж з палями для кари бунтарям, як свідок князівської ганьби, стояли біля могил. Ревуть покинуті воли, сумують чи вітають нових і справжніх своїх господарів. Замикай, князю, міські брами, щоб не довелося самому спробувати палі з рук наймитівських.

В ту ж мить Ружинський через південні ворота ви-

слав гінців до гетьмана Жолкевського, волаючи про допомогу.

4

В юрбі замурзаних, гряззю обліплених, кров'ю оббризканих вояків спішений проходив Северин Наливайко. Козак, що вів його, немилосердно розштовхував ліктями юрбу, пробираючись до гармат. Козак довго й терпляче робив це мовчки, інколи тільки цідячи крізь зуби лайку, та нарешті не стримався і закричав щосили:

— Та пропустіть же, бовдури! Пана Северина до Шаули пропустіть...

Спочатку хтось перепитав. Потім звернули увагу. Знайшлися й такі, що впізнали Наливайка, колишнього свого старшого у волоському поході.

— Наливайко! Наливайко!

Тоді юрба заколихалася, як хвилі моря. Нічний бій, і твань, і холод — усе хилило вояка на сон, та тримався він на ногах, почувши про з'єднання сил Наливайка з Шаулиними.

Поява самого Наливайка ствердила ту чутку. Юрба стовпилася кільцем до центру. Все важче ставало продиратися крізь юрбу. Козак почав лаятися:

— Щоб вам у печінках так тиснуло, скажені душі!

Северин Наливайко продерся вбік до воза з палями, залишеного Ружинським. Палі враз знесли з воза, і Наливайко вискочив на нього. Перед очима хвилювалося море голів, він піднесено звернувся до них:

— Люди! Славне плем'я України! Чого хвилюється ваша душа і стогне натруджене серце? Чолом вам, дорогі брати! Приймайте до гурту й нас... Пан Жолкевський, напевне, ще сьогодні наздожене нас із своїми жовнірами та з нашими українськими панами. Черкаський староста, і пан Язловецький, і князь Ружинський, якого ми сьогодні почастували трохи,— всі вони продажні шлюхи. Всі вони четвертуватимуть нас, їхніх наймитів і рукодайних слуг, аби прислужитися Короні й не дати волі українському народові. А крім них, з Жолкевським та з Потоцьким ідуть пани литовські та наймані рейтари.

— Ого-о-о! — пролунало у відповідь із натовпу.

— Лякаєш, пане Северине, а воювати з ними мусимо,— промовив збоку Матвій Шаула.

Тільки по голосу і впізнав його Наливайко. Зарослий

кошлатою бородою, загрубілий на вітрах і в боях, Матвій Шаула тепер скидався на середньовічного рицаря. На грудях — крицеві лати, на голові — шолом. Неначе жорстока війна з польсько-литовськими панами підмінила Шаулу й навічно зробила з нього воїна.

На його слова Наливайко мав би образитися. Обернувся і внутрішньо ніби відсахнувся від цієї закованої в броню людини. Але впізнав очі, побачив болісну посмішку Шаули, приховану за спущеними вусами. Так, це був один з його перших побратимів і однодумців у боротьбі проти пана і Корони. Блискавично, згадалася ще та зустріч з ним у Кам'янці. Тоді теж злилися військами й думками, та тільки не на полі бранному, не під стогін поранених, і не на трупах після запеклої січі...

— Не лякаю, брате Матвію, уже ляканих, а готую до священного, визвольного бою! Ну, здоров, чумаче-лицарю! Знову сходимося ми, один нам шлях судився долею...

Побралися за руки й дивилися один одному в очі. А навколо гриміли привітання.

З-під лісу підійшли наливайківці, зійшлися з Шаулиними, змішалися в єдиний натовп. Здалеку бачили, як на возі в дружніх обіймах стояли їхні командири. І гучне «слава!» покотилося по полю.

До цього ж воза з двох боків проштовхнулися старшини. Юрко Мазур поліз на воза, а Шостак по черзі обнімався з кожним сотником Шаули. Стах Заблудовський підійшов до сотника Дронжковського і, потиснувши йому руку, на вухо промовив, ніби жартома:

— Мужицькі пани, проше пана сотника... Чув я, що пан сотник поляк єсть, і неволя полоняна принукою му стала до служби цеї у війську Наливайка.

— Пан сотник ласкаво помилився. Коли б служив приневолений, міг би не раз кинути військо і перейти до коронних лав.

— Не завше, проше пана сотника, тільки та служба зветься коронною, що місцем при Короні лічиться...

— Цо пан мувіць? Еж сам слугує пану Лободі, напевне ж, не для ретельносці Короні панствовій...

Стах скорчив якнайсолодшу усмішку, дружньо вдарив Дронжковського по плечу:

— Пан сотник собі норов зіпсував у бунтарському поході, жарту не розуміє.

— Дивний, проше пана, жарт.

— А то, проше пана, як кому. Справжні козаки звикають до всякого.

Дронжковський відійшов убік і став, зіпершись на широкий обід колеса. Те, що цей сотник Лободи міг запідозрити в ньому шпигуна, нещиру людину в військах Наливайка, болісно вразило Дронжковського. На возі звучала радість зустрічі, пінилося навколо море кольорів одягу і голосів, а в його душі щеміло від образи. Невже чужий він їм, і справа їхня не щира є, не всенародна? Звів угору очі, випадково зустрівся з очима Наливайка — вони, заглиблені й затуманені, перекинулися через очі Дронжковського на людський вир, не помітили його болісних переживань.

Дронжковський аж затремтів від зненависті до того Лободиного сотника, озирався на місце, де лишив його, але Заблудовського там уже не було.

З неймовірним галасом проштовхувалася в натовпі купка схвильованих козаків. Між ними йшов, лаявся і ліктями орудував нарівні з іншими розвідник глибокої розвідки Левко. Скинувши шапку, він витирав полою яскраво-зеленого жовнірського жупана свою спітнілу голову. Пара йшла від неї, піт заливав лице.

— Левко! Левко повернувся з глибокої розвідки! — гукали в натовпі, перекрикуючи промови старшин з воза.

Старшини обернулися. Шаула виступив назустріч Левкові:

— Ну, нарешті, Левку!.. Живий, дужий?

Подав руку і на воза допоміг вилізти. Левко надів шапку, підвернувши перед тим куценького й рідковолосого оселедця до вуха.

— О, пан Северин! Кого я, бідний, бачу!

— Досі бідний? Коли вже ти, Левку, забагатієш? О брат, та ти міцний став... Ух ти ж, Левко, скучив я за тобою. Звідки прибув, з розвідки? Говори...

Чутливий Левко навіть сльозу змахнув з очей. Потім характерно розвів руками перед старшинами і, напівобернувшись до Шаули, заговорив:

— Гвалт, шановні брати, справжній розбій і катування йде по Україні!..

— Це відомо, Левку, розповідай про війська.

— Ні, пане Матвію, тобі ще не все відомо, і Левко... дещо більше знає... А про війська: я лишив їх у Погребищах. Пан гетьман віддав наказ лишити все важке й

погнатися за нами, щоб не пустити до Білої Церкви. Лівим берегом Росі прямують, надвечір будуть тут.

— Скільки їх?

— На пальцях не лічив, пане Матвію. Та був би я поганим розвідником, коли б не знав, скільки їх. Жовнірів у пана гетьмана всього на півтори тисячі кварцяних набереться, але всі на конях, мають самопали німецькі. Вишневецький має близько чотирьох сотень злих, як яничари, козаків. Кілька сотень Язловецького, Собеського, Горностая йдуть з Вишневецьким. Ще піші угорці Верика з ними. Оце і все. Попереду сам гетьман з кіннотою й реєстровими Вишневецького. А в Погребищі лишилися війська обох Потоцьких, Жербжидовського, старости Гербурта та інших. Ще й Богдан Огінський, либонь, прямує з литовським військом на допомогу Жолкевському. До чорта їх, хіба полічиш? Та вечором ми матимемо справу...

— Ну, годі, Левку. З Жолкевським тільки півтори тисячі?

— Певне, трохи більше, пане Матвію. До того ж — найкращі гицлі. Сам гетьман їм не боронить грабувати села, катувати посполитих і...

— І що, Левку?

Левко заїкнувся і примовк, як язика прикусив. Співчутливо поглянув на Шаулу. Матвій Шаула відчув той погляд, рукою повернув до себе Левка:

— Говори, Левку!

— Усе сказати?

— Все говори... Дочка жива лишилася?

— Умерла... Закатували за непокору капосним. Дочку і матір закатували...

— Та годі, Левку! Прокляті кровопивці!..— Шаула схопив обома руками голову й так присів на возі, приголомшений звісткою.

До воза в той час крізь людський натовп верхи гоноровито під'їздив полковник війська січового — Григор Лобода. Поруч нього на невеличкому степовому коні їхав полковник Сасько, а трохи далі — канівський полковник Кремпський і десятків зо два старшин Лободи. До них прилаштувався піший сотник Заблудовський і собою завершував гоноровитий гетьманів кортеж.

Лобода урочисто тримав у лівій руці гетьманську булаву, час від часу брав її в праву й піднімав високо над головою. І цей жест розуміли вояки Шаули та Наливай-

ка, розступалися, даючи проїзд бундючному гетьманові. Але жодного привітання ніхто не виголосив Лободі і навіть тоді, коли сотник Заблудовський кілька разів вигукнув, поспішаючи за кіньми старшин:

— Слава пану Лободі! Славному лицарю Лободі слава, бовдури ви неотесані! — завершив він лайкою свою ретельність, так байдуже зустрінуту наливайківцями.

На возі було тісно. Огрядний Лобода, підтриманий Петром Шостаком і Стахом Заблудовським, таки видерся на віз, кількох крайніх просто зіпхнув з нього. До першого Шаули підійшов, батьківською посмішкою обдарував, звертаючись:

— Поздоров, боже, козака-лицаря Матвія Шаулу! Що се за притичина така: молишся чи плачеш, брате?

— Проклинаю, пане Ригоре...

— Кого, пане Матвію: негоду лихую а чи доленьку злую, хе-хе-хе? Чолом панам старшинам і всьому рицарству козачому! — Потім ніби випадково помітив присутність Наливайка: — О, чи не пана Наливайка Северина бачу? Дозволь почоломкатися, брате-козаче...

Не чекаючи відповіді, сміливо підійшов, грубо відіпхнувши Левка, і хрест-навхрест поцілувався з Наливайком. Не випускаючи руки Наливайка з своєї, жартома вимовив:

— Міцненька, свидова рука.

— Дякувати батькам, запарили на щирість. Та і в пана гетьмана, ніврокy, ручка,— в тому ж тоні відповів Наливайко, затиснувши в жмені, як в обценьках, грубу руку Лободи.

— Ге-ге-ге! Запарили батьки? Годиться, брате, на ворогів наших?

— Годиться, була б гостра й міцна шабля... Пану Шаулі невчасно новину жахну сповістили розвідники,— змінив Наливайко розмову. З голови йому не виходив лист Лашки Оборської, писаний рукою Жолкевського до Лободи.

— Знаю про ту новину, чутки такі ходять, а чи правда ж те? Про нас теж чутки всякі пускають люди злі, на те й війна.

Шаула звівся з колін, ступив до Лободи й мимохіть подав йому руку. Рука була гаряча й помітно тремтіла.

— Це не чутка, пане Лободо, а лиха правда... Чутки справді бувають всякі: либонь, дружина пана Лободи,

кажуть, у таборі Жолкевського перебуває? Заложницею чи спільницею... І вигадає ж таке гулящий язик. Чи правда, пане Лободо?

— Не про це маємо говорити в сьогоднішнім колі, пане Шауло,— різко обірвав Лобода.— Відомо й нам, панове старшини, що пан гетьман польний Станіслав Жолкевський іде від Погребища прискореним походом під Білу Церкву, щоб наздогнати пана Наливайка. Певне, йде не для гостинної зустрічі з паном Северином... власне, з усім нашим військом. Будемо бій давати а чи засилати до нього послів наших? Що скаже Северин? Як гадає пан Матвій і вся старшина козача? Війна а чи мир із королем?..

— А яка думка полковника? — запитав Наливайко, умисне обходячи гетьманський титул Лободи, який той мав у поході вже другий рік.

— Звичайно ж, був полковник, прошу, а тепер гетьман... і має свою він думку. Пан Северин два роки не був на Україні, зразу видно, ге-ге-ге!

— Не мав на увазі нехтувати становиська на Україні, пане Григоре. Але зібралися ми тут не про покору Короні й панству сперечатися, а про долю України радитися.

— Але й гетьмана об'єднаного війська українського обрати треба,— додав Шостак знизу.

— Так, це правда, пане Шостаче,— похопився Лобода.— Чого пак ви, Петре, не в гурті, не на возі? Давайте вашу руку, ке лиш на віз, будемо тут, на палях князівських, вирішувати ту, як мовить пан Наливайко, долю України, ге-ге-ге-ге!..

Ці кілька випадкових реплік з обох боків було сказано без будь-якої підготовки або навмисності. Треба думати, що обидва ці рицарі української землі, говоривши, забулися чи принаймні не думали про присутніх тут людей. Наливайко ніколи не забував свого п'ятківського боргу низовикам. І щоразу готувався, коли й не до виправдування, то принаймні до пристойних пояснень своєї поведінки під П'яткою, фатальної для Косінського. В цю зустріч з Лободою Северин Наливайко був до того ж ще й у складному становищі. Лагідна його поведінка буде стлумачена сильнішим військом Лободи, та і самим полковником, як підлещування, як спроба на порятунок. Адже Лобода ні сном ні духом не відає про той злощасний лист.

І їхня коротка, навдивовижу колюча розмова прозву-

чала як гостра сварка, як дотик леза до живого, болючого тіла. Це сперечалися два світогляди.

А вони були тісно оточені збройним людом, що складався з наймитів, хуторян, міщан, ремісників, реєстрових козаків, знедолених військових старшин та втікачів з далеких земель, шукачів щастя. Що не людина, то й свій окремий закуток душі, свої мрії навіть про ту ж долю України. Справедливе Наливайкове зауваження про ту долю, мов ножем, різонуло душу, яка нехай у кожного по-своєму, але у всіх щиро і одностайно вболівала за рідним краєм. Уперше в цім рушенні народнім доля України як краю для життя чесних, працьовитих людей ставала, хоч і невидимим, але відчутним для кожного прапором і кличем на боротьбу. І це гуртувало всіх в єдину силу.

Що й говорити, відповідь Лободи мимоволі, мов той розсіл, полилася в шпаринки ран людських душ. Кородилися, але вслухались. Людина — істота організованого гурту і наодинці — губиться, шукає того гурту. Слова Лободи діяли на нестійких козаків. Чи якась там доля цілого краю, а чи власна доля повинна непокоїти кожного? Чи не знають на Україні Григора Лободу? Григор Лобода — це ім'я низового вояка, бойова путь якого щільно зросталася з мрією життя і викликала заздрість багатьох батьків та синів Подніпров'я та Побужжя. Щоправда, Лобода, воюючи, стягався на хутірці, на сталe господарство, на млини та рибні лови, на майно й золото в монастирських скринях! Вірніше було б не долю краю пов'язувати з ім'ям Лободи, а долю статечного реєстрового козацтва. Та чи тут було коли розібратися? Час не терпів загаювань...

І загомонів озброєний люд навколо возів. Від возів гомін передавався далі, як луна, розливався вшир. Дві думки визначних людей рідної країни гостро засперечалися поміж собою, кружляли іскрами сварок, вирували в гомоні. Коли українському наймитові в Наливайкових сотнях припало відстоювати долю України, а його підтримує ухідник росіянин, чи білорус, чи той же польський посполитий, то чию ж долю відстоює українець же, рідний брат наймита, або міщанин з Брацлава чи з Прилуки, ставши реєстровим козаком і потрапивши під корогви князів Вишневецьких, Ружинських, Острозьких? Братовбивство? Дике непорозуміння?

Давайте, говоріть, ви, народом породжені й на тій же

землі вирощені лицарі правди! Показуйте її, тую правду, вчіть, ведіть! Над морем голів, над хвилями різнокольорового одягу знімався дух стихії, яка розросталася, вбираючи в себе всі страждання душі і найпалкіші пристрасті. Військове коло вирішувало!

Біля воза, де стояли Наливайко та Лобода, оточені старшинами кількох загонів військ, несподівано опинився Карпо Богун. Він чув репліку Северина Наливайка, чув і відповідь на неї Григора Лободи. Ці репліки дійшли до нього, пройшовши сотні уст і знов повернувшись, як повертається сонячний промінь, сковзнувшись об склянку. Мозок працював, добираючись до глибин істини у сказанім, у добряцькім сміхові Лободи. І хмурніло чоло. Непрошені, але давно продумані слова зірвалися з уст Карпа:

— Що правда, то правда, товариство чесне. Гетьмана обрати треба, треба лад давати такому війську... Та гетьман потрібен на те, щоб цю армію повсталих наймитів очолив і за правду нашу худопахольську, за долю наших дітей, наших жінок, за вільне життя для всього люду дбав би!..

— Це хто говорить? — запитав Лобода у Шостака.

— Карпо Богун, гідний Наливайка рубака і один з його бойових побратимів.

Шаула виступив на край воза, на крижівницю погою сперся. З-за хмари на хвилину вирнуло сонце й блиснуло на лискучій криці лат на грудях Шаули. Вітер заграв товстим оселедцем на голові, коли Шаула урочисто зняв з неї важкий шолом. Шапки знялися в натовпі, галас ущух.

— Дорогі браття-воякн, і ви, шановні лицарі-старшини! Розвідка повідомила, що пани йдуть усім кодлом, пани погналися за нами. Раніше ми ганялися за ними. Брат наш Северин Наливайко розумно сказав, що доки живий пан — не буде щастя людям на землі. І ми, скільки змогли, зробили, щоб менше жило на світі пана. А тепер вони послали за нами свого вірного пса, Станіслава Жолкевського. Женуться вони за братом нашим, Северином Наливайком, це правда. Та кого з нас обминуть чи помилують? Наливайка з вояками приймаємо в свою сім'ю і напад на нього сприймаємо на всіх нас...

— Але ж, по справедливості кажучи, то князь Ружинський сеї ночі напав не на Наливайка, а на пана Шаулу. І коли б...

— Не перебивай, Панчохо, коли говорять старші...

Лобода схвально нахилив голову в бік Шостака за цю репліку. Та біля воза загомоніли наливайківці, їм відповіли лободинці. Загомоніли й шаулинці, поділяючись на прихильників тих або тих. Матвій Шаула в повітрі поворушив шоломом і, не чекаючи тиші, заговорив:

— Це так. Вночі на наш табір напав Ружинський, про те й мовлю, браття-вояки. Чи напав би він на Наливайка, чи на Шаулу, чи на пана Лободу,— то однаково. На те й лучимося силами. Моя така думка: оберімо гетьмана й рушаймо на Київ. Нас підтримають київські міщани й ремісники. А коли Корона зламає зуби на такому дружному опорі,— підемо на Буг. Таки змусимо збільшити реєстри козаків, визнати нас і відмовитися давати привілеї ляхам для закріпачення нас...

— Хоч і збільшить Корона польська реєстри, та бідному поселянинові від того — як від змащеної смальцем петлі на шиї,— не втерпів Наливайко.— Я теж за те, щоб обрати гетьмана і поклястися завзято боронитися від пана і лядської Корони. Але робити це треба з ясною головою. Краще нам об'єднаними силами пройти на Січ і там міцніше згуртувати наші худопахольські сили. До Москви вдатися і один одному ясно сказати, за що знімаємо меча проти Корони та панів. Знімаємо його за нашу волю, за рідний край, за багаті землі, і ліси, і рибні лови в наших, худопахольських руках, за рівні закони й життя без пана та без наймита. Кожен собі пан і власній праці господар. А для оборони краю й охорони наших порядків заведемо свої реєстри, пане Матвію. Годі слугувати панам, скидаймо ганьбу поневолення з примхи та привілеїв панських і самих панів порівняймо в правах людських...

— До себе, пане Северине, воєводу Острозького прирівняєш? — уїдливо запитав Лобода.

— Нікого з панів, навіть пана Лободу, до себе рівняти не буду...

Регіт прокотився в ближчих лавах козаків. Лобода ступив до Шаули, став поруч нього і так зіперся своєю важкою ногою, що аж заскрипіла різьблена вербова крижівниця.

— А я раджу отаборитися й заслати посланців до пана польного гетьмана коронних військ. Поставимо свої кондиції, що їх пан Матвій виклав. Заслухаємо Ко-

рону, на чомусь домовимося, аби не проливати даремно крові.

— Не шкодуй панської крові, пане Лободо, бо свою розхлюпаєш, втікаючи від жовнірського меча. Я бідний поселянин, Карпо Богун, не шкодую своєї крові, щоб синові моєму і всьому людові безпечніше жилося в краю. Пан мені з-під нагая наказував, а чому це я мушу з ним так лагідно домовлятися? Це ганьба!..

— Ганьба, панове воїни українського народу! Я, Онисим з Олики, втікач на Січ, а звідти примандрував на Україну, щоб разом з вами на землю лад принести, караючи пана...

Сильний Богунів голос та запальні Онисимові слова, як іскри, падали на чутливі й гарячі повстанські душі. Сполошили їхні слова передніх, перекинулися далі, вихором понеслися над тисячами озброєних людей. Старшини один по одному, а то й разом пробували вгамувати галасливу бурю і сперечалися поміж собою. Богун з Ониським зіскочили з воза й змішалися в натовпі. Наливайко не встрявав у суперечки старшин, поволі оступався і теж зіскочив з воза на землю. Його місце на возі заступив Шостак. Різкий його голос пролунав над головами, і гамір почав потроху улягатися.

— Оберемо собі на гетьмана славного рицаря Матвія Шаулу і доручім йому наші душі, нашу волю і наш край. Правда Наливайкова, що на нас може напасти, як коршун на курчат без квочки, отой перевертень лядський, гетьман Жолкевський. Послухаймо пана Наливайка, удармо на ляхів, коли в тому потреба виникне. А зараз вирушаймо на Київ, далі буде видно, як бог поверне долею козачою... То знімаю шапку за Шаулу!..

— Шаулу-у!

— Наливайка!

— Лободу, Лободу!

— Шаулу! Матвія Шаулу! — надсадно кричали шаулинці, в таборі яких розпочиналося це вирішальне коло. Вони ще тісніше зімкнулися до воза і гучним єдиним голосом вигукували ім'я свого ватажка-командира. Лобода метався на возі, махав булавою й намірявся зіскочити з воза, щоб кинути коло. Юрко Мазур вхопив його за поперек і знову поставив поруч з Шаулою.

— Упізнаю полковника пана Лободу. Знов він гарячкує, як і в Січі. Віддайте, пане Лободо, булаву, щоб не

загубили часом. Ні по-вашому, ані по-нашому,— нехай Шаула гетьманує, порядок дає...

У погляді Лободи — зверхність. Та потім озирнувся з неприхованим розпачем. До воза знов проштовхався Стах Заблудовський, єдиний, хто виявляв сліпе бажання не те що врятувати, а бодай покірно догодити Лободі. Це й була остання крапля, що вщерть переповнила гірку чашу Григора Лободи. Ще раз, уже стриманіше, подивився на Юрка Мазура. На його глузливу посмішку відповів презирливим поглядом і, злегка вклонившись до натовпу, простяг булаву Матвію Шаулі.

— Козак звикає коритися волі гурту, як найсуворішому наказові козачого походу. Прийми, пане гетьмане, цей клейнод і вели... полковнику Лободі чинити, як те розум пана гетьмана підказує і бог велить...

Шаула замислився. То не було вагання, а лише глибока й до болю напружена перевірка: що ж це діється? А за возом, у кількатисячному натовпі тепер уже гриміло: «Слава гетьману Шаулі, слава!»

Натовп уже взяв булаву у Лободи. Не взяти її тепер Шаула не міг. І владно прийняв у руку, неначе відняв у Лободи загарбаний ним скарб.

5

У покої старого князя Острозького ще ніхто не заходив цього ранку. У замку гостював зять Криштоф Радзівілл, і його сотні драгунів охороняли спокій замку. Воєвода не радів з тих одвідин зятя. Та неспокій у краю, подих війни і крові навколо сповнювали душу старого страхом. Однаково боявся і козаків Наливайка, і жовнірів Жолкевського, і навіть цих драгунів любимого зятя, чий захист тепер так доречно йому нагодився. Сам розчинив внутрішні віконниці в хаті, з причільного вікна подивився на кручі Горині, на ліси і степи, що послалися ген-ген на схід. Дивився — і ввижалися йому химери: степами котився гамір війни, луною відбивався в лісах і рвався в небо, щоб заглухнуту в його просторах.

— До бога волає люд український...— про себе тихо вимовив князь і озирнувся. Його шепіт стоголосо прозвучав у великих воєводських покоях. Та в кімнаті воєвода був сам, ніхто не чув, як простогнала душа. Заспокоєний, що ніхто не чує його вболівань, князь голосніше докінчив думку:

— До бога волай, люде український! Всевишній сам знає, коєму гласу внемле слух його, і рука всемогутня зніме меча на противного волі божій. Несила смертним нам судити діла смертних, понеже і меч попущенням божим опинився в руках раба...

Підійшов до дверей, розхилив їх і гукнув:

— Гей, хто живий, озовися! Панотця Дем'яна мені для ранкової молитви...

— Давно вже тут я, вашмосць... Господи, да не яростію твоєю облічіши мене, ніже гнівом твоїм...

— Я вже молився, паноче. Проказуйте молитви про себе. Що чувати в замку, які новини з воєводств?..

— В замку, вельможний князю, драгуни єгомосці пана Криштофа порядкують, нехай нас милує провидіння боже. З воєводств не чув нічого нового. Пан Булига примчав з-під Білої оце на ранок. Козачок від гетьмана Жолкевського з Булигою до Варшави прямує, напевне, новини всі від нього довідається вашмосць... Ще звечора якусь жінку чи дівчину драгуни вловили на задніх воротах замку. До вашмосці дістатися хотіла.

— Українка?

— Певне, українка, вашмосць. З Волинського воєводства, мовить, дісталася з важливою справою до воєводи.

— Слід би допитати... За чим билася в таку далеч по бездоріжжю, але...

— Питали. Не каже. Князь Радзівілл велів у кімнату для допиту взяти.

— Спиніть! Негайно спиніть і до мене приведіть її.

До кімнати ввійшов Криштоф Радзівілл і ввів з собою Курцевича-Булигу, готового вирушити в далеку путь. Холодно і сухо привітав їх князь. На Булигу з цікавістю дивився, потім пом'якшав, запросив сідати. У зятя запитав про жінку. Радзівілл незадоволено поглянув на отця Дем'яна, мовчки дорікаючи йому за викриття такого незначного факту з нічного життя драгунів.

— Якась напівхвора лайдачка з Волині, вашмосць. Не хвалиться, за чим прибилася, а я не вірю, щоб з Волині сюди в таку сльоту і холод могло б дівчисько чи жінка дістатися.

— Накажіть драгунам негайно її до мене привести!..

— Але ж вашмосць має м'яке серце, а хлопка на сльози ся вабить.

— На жіночі сльози пан Криштоф мав би зважати. Не державні ж діла виплакує та хлопка. Напевне, з нелюбом не хоче жити або паніматці своїй полегкість у податях благатиме. Накажіть привести.

Князь Булига хвилювався через таку затримку. Йому терміново треба до Варшави з важливим дорученням Жолкевського, а тут якась харпачка так цікавить воєводу трьох воєводств українських...

— Вашмосць вельможний князю! Хтілем сказати кілька слів і коні свіжі взяти з стаєнь воєводських. Пакунок від гетьмана Жолкевського до канцлера Корони маю терміново відвезти.

— То прошу, пан Булига може вдень і вночі без мого дозволу брати найкращих коней для подорожування... Які новини з Білої привіз нам, князю?

— Новини невтішні, та сподіваємося на милость божу.

— Благородні сподіванки, пане Булиго... Що трапилося? Адже ви перебуваєте під охороною найсильнішого з воїнів Корони польської, самого рицаря Бичини, Станіслава Жолкевського!

— Ваша милость правду каже. Коли б не пан гетьман, то Біла Церква знов би обернулася на руїни, як від рук Косінського.

— Молитися на такого мало...

В цій репліці не важко було відчути злу іронію. Булига переглянувся з Радзівіллом, та воєвода перехопив той погляд, і незадоволення відбилося на його зчервонілім лиці.

— То розповідайте ж до ладу, пане Булиго!

Воєвода раптом пожвавішав. На лаву поруч сів, уважно прислухався до кожного слова. Булига інформував:

— Кілька день тому під Білою Церквою пан Ружинський напав на військо лотра Матвія Шаули, що ковалем на кузнях воєводських працював. Зчинився бій, і, певне, князь Ружинський уловив би того лотра.

— І чому ж не вчинив такого благорозумного вчинку?

— А знов же рукодайний вашмосці, сотник Наливайко.

— О, пся крев, той сотник...— схопився Радзівілл і заскрипів зубами.— Зібрав таких, як сам, і зазіхає на спокій панства, Короні погрожує.

— Прошу пана Криштофа заспокоїтися. Мушу все знати.

— Не можу заспокоїтись, вашмосць, паночте князю...

— Проте пан мусить заспокоїтися в моїй хаті, в моєму замку! Через Брацлав'я слідами Наливайка пронеслися, як ураган, жовніри пана Жолкевського. Не лад охороняють чи боронять ті, прошу ласки панів, жовніри коронні, а безладдя й жах приносять більше за козаків Наливайкових... То наздоганяли б того бунтаря і до закону його притягли, замість волочити по Україні десяток тисяч пацифікаторів і спустошувати край...

Нервовість старого передалася й попові Дем'яну, і той встав з лави. Та князь різко гримнув на нього:

— Сидіть, паночте! Йдеться о дні насущнім, маєте слухати. Мовлю ж, ловили б його і звільнили б нас від щоденного тремтіння, від тої страшної навали бунтарів і від експедиції оцих... пацифікаторів.

— Прошу, вашмосць, я не закінчив,— озвався Булига, переступаючи з ноги на ногу.— Ружинський ледве вирвався від того, того... Наливайка.

Воєвода нестримно зареготав:

— Ха-ха-ха!.. Носій залізних законів Корони ледве вирвався з рук лайдака, бунтаря... Ха-ха-ха!

— Але ж, на бога, ваша милость, прошу мене дослухати!

— Та ви розповідайте, пане Булиго! Тільки ж... не так смішіть мене тими кумедниками, захисниками...

— ...Під Білою з'єдналися всі військові сили хлопів і частина запорожців, що в Каневі перебувала на великодніх святах у полковника Кремпського. Пан Лобода гетьманства збувся, а Наливайко, говорять, його і не взяв. Обрали гетьманом коваля Шаулу і рушили на Київ. Та на Гострім Камені настиг їх сам вельможний гетьман Станіслав Жолкевський...

— Ну, пане Булиго, розбив, знищив, пацифікував? Та кажіть же...

— Не призвів пан бог.

Острозький рвучко встав з лави, руками вдарився об поли і, так само нервово усміхаючись, почав докоряти:

— Авжеж, святі слова: не призвів бог... Сам польний гетьман не здолав, кварцяні війська маючи. Та що ж маю чинити я, тільки воєвода? З Варшави бундючні поради давати воно значно легше. Гніваються на воєводу за бунти, бувало, що й сімейною сваркою прозивають

такий суспільний заколот... Святі слова: не призвів пан бог.

— Не призвів, вашмосць. Гори трупів наклали з обох боків. Козаки встигли огородитися возами, серед табору гармати поставили і на всі чотири боки громили пана гетьмана. Пощастило Шаулу тяжко поранити, руку йому відірвало гарматним пострілом князя Ружинського. Пан Лобода з Кремпським готували відступ, а бій провадив Наливайко із своїми полковниками та з Саськом Федоровичем. Саська вбито вже перед самим кінцем бою, і то... Сподіваюся, вашмосць, що тут усі свої?

— В покоях воєводи Острозького чужих не буває, пане Булиго, продовжуйте,— зобидився Острозький.

— Саська проколов шаблею у спину їхній же сотник Остап Заблуда, чи, певніше, Стах Заблудовський, проше вашмосць...

— Ганебний вчинок!

— Про рицарство тяжко думати на такому полі, коли найкращі коронні сили, як трава, клалися під шаблями таких левів степових, як Наливайко і Сасько! Наливайко поставив Саська збоку, а сам, як звір, кинувся просто в лоб кінноті гетьмана. До самого добирався і добрався б, заповзятий хлоп. Від його шаблі та з-під копит його страшного білокопитого коня кресався вогненний слід, горіло поле бою, а від пекельної посмішки на його устах божеволіли найзавзятіші ротмайстри й поручники. Гетьман уже звелів відступати, аж і відступати нікуди. Наливайко поставив Саська, Сасько загородив шлях до відступу і клав труп на трупові. Тільки влучний удар сотника Заблудовського в спину тому лайдацькому полковникові дав змогу гетьманові вийти з бою живим. Наливайко послав свого шибайголову Мазура, з другого боку якийсь Богун урізався не згірше самого Наливайка, та мудрий відступ гетьмана вчасно запобіг цілковитій катастрофі, вельможний князю...

Острозький дрібними й важкими кроками став ходити по хаті, схопивши в обидві руки широку, розкішну сиву бороду. Перед очима його постав образ любимого сотника Наливайка.

«Ах, чому він бунтар, пощо забунтувала така сила!»

Глибоке душевне зворушення старого воєводи тривало ще довго після того, як князь Курцевич-Булига вирушив до Варшави. Острозький стояв біля вікна, хоч вікно

не виходило в двір і виїзду Булиги з нього не побачив. Потім допитував у Радзівілла, чи не умертвили драгуни заарештованої вчора жінки. На отця Дем'яна голосно ремствував за те, що не зміг вчасно втрутитися й забрати до себе заарештовану. А коли почув кроки в сусідній кімнаті і жіночий голос, який про щось запитував у драгуна,— старий не по літах жваво пішов назустріч, до дверей. Криштоф Радзівілл догідливо випередив його, але затримався відчинити двері, запитав:

— Ніби вашмосць чекали на цю лайдачку. Таємниці якісь. Може, нам вийти?

— Прошу пана Криштофа... відчинити двері.

На порозі стояла худа, пожовкла від хвороби дівчина в убогому селянському вбранні. На сірій витертій свиті в кількох місцях ліпилися полотняні латки. Глянувши на дівчину, старий оступився до лави й сів. Уста його заспокійливо шептали. «Не вона! Це ще не вона...»

Радзівілл зрозумів тестів шепіт і теж полегшено зітхнув. Весь інтерес до дівчини раптом пропав. Але тепер він накаже сторожі найпильніше охороняти всі проходи в замок і кожну жінку вести до нього на допит.

— Мені дозволено буде, вашмосць, не слухати цієї розмови з посполитою? — запитав Радзівілл від дверей.

Острозький відчув приховану іронію в тому запитанні. Нехай він і зять, але ж князь Василій-Костянтин Острозький нікому не дозволяв глузувати з себе.

— Князь Криштоф є мій шановний гість, а не опікун, прошу ласкаво, і не повинен трудитися, дослухаючись, про що і з ким говорить воєвода...

— Прошу ласкаво простити мені, вашмосць, необережне слово.

— Чи варт про те говорити, пане Криштофцю?.. Прошу попередити сторожу, що я чекаю посполиту з Дубно. Мали б її привести, чи... труп її принести. Сподіваюся, що мій укоханий пан Криштоф о тім подбає.

Коли дівчина пропустила повз себе Радзівілла і старанно причинила за ним двері, воєвода запитав:

— Чия єси і як звати?

— Мелашка, вельможний князю. А чия? Богова повинна б бути, коли милосердний у гніві своїм не відцурався мене, грішної...

— Мелашка? Народне українське ім'я. Всі ми богові і... людські. Підійди, Мелашко, під благословення пан-отця, коли віруєш у бога нашого, православного.

— Аякже, вірую... Благословіть, батюшко, болящу.

Кілька кроків ступила до попа, руки на животі склала, ніби в обидві руки візьме те благословення. Голову побожно нахилила і смиренько поцілувала обидві попові руки. Тільки в очах її піп Дем'ян прочитав приховану огиду чи зненависть. А може, то хвороба лишила своє тавро в очах — холодне й дошкульне.

— То ти хвора?

— Недавно видужала, вельможний паночку. До вас у дуже важливій справі дісталася... Допоможіть, вельможний. Будемо вік молитися за вашу душу.

Навколішки стала. На колінах плазувала до ніг воєводи, хапалася за них і благала. Воєвода не боронив і вичікував. Коли заспокоїлася дівчина, встав з лави, на середину кімнати вийшов.

— Не люблю сліз... Ці посполиті тільки водою себе заливають, а потім плачуть... Ну, говори, не маю звички втішатися дівочими сльозами, та й вік мій не той. Говори, чого прийшла. Панотець буде слухати все, як на сповіді.

Стримувала сльози, як могла. Підвелася з колін, але голову тримала низько звішеною на груди.

— Питаєте, вельможний паночку, хто я та звідки прибилася до порога вашої милості. Кругла сирота я з-під Олики, що на Волині, без батьків виросла при дідові. А зараз...— дівчина зайшлася плачем.

— Ну, а зараз? Чи я на похороні тут сиджу, розповідай усе, чого і як потрапила сюди, хто направу давав і в якій справі... Отче Дем'яне, може б, у помочі мені став? Ця хлопка не знайшла собі втішного місця.

Отець Дем'ян розумів, що нервування старого воєводи набирає погрозливих меж. Ступив до дівчини і далеко не дружелюбним голосом порадив:

— Або говори, дівчино, або йди з богом. Чи, може, кликнути пана драгуна?

— Не треба драгунів... Дід мій Улас рибалкою був, а тут як зчинилося таке... Зараз він умер від рук пані Лашки.

— Стривай, стривай! Якої пані Лашки? Напад, чи що, вчинила та завзята пані? — знов зацікавився старий, притухаючи в гніві.

— А бог її знає. То вона якось утікала від пана Лободи, і дід Улас рятував її човном. Та і я допомагала. А це кажуть, що вона ніби пошлюблена з тим низо-

виком, а опинилася у війську гетьмана Жолкевського і, певне, за дружину йому в поході править, прости господи... В Олиці пан гетьман спинявся на день, і ця злюща, розпутна пані листи облудні якісь писала супроти наших людей. Наш один парубок з Олики, Ониськом звуть, проти Косінського козакував, але й на Січі був... Так він і довідався про той лист і сказав моєму дідові про нього. Хай би він згорів їй, клятій Лашці. Дід Улас життям наклав за нього. Лише звелів мені: несись, каже, з цим листом аж до Северина... Та я тоді-таки втекла з листом від пані... Чи все говорити вашій милості, бо листа того я віддала Наливайкові до рук.

— Говори, говори. Листа віддала до рук бунтареві, а сама до мене від нього посланцем прибула, чи як?

— Посланцем? Нехай вас бог боронить, таке й скажете. Я нездужала по тій хвилі і до Олики повернулася... А це вже вдруге втікаю від тої клятої жінки. Наливайко мене вирядив із своїм побратимом, росіянином Іваном Болотником, та з нашим оличанином Ониськом. Іван мав наказ не дати мене до рук лядських. Коли ж у скруті вони здали мене на схов добрим людям...

— Де ж подівся той нещасний московитин? Коли за нього просиш, то... мався б сам з'явитися. Де, у кого ховається? — поспішав князь, понизивши голос до співчутливого.

— Немає його, мій паночку.

— Як-то немає, убили його в погоні?

— Онисько переказував, що розділилися вони з Іваном, щоб погоню обдурити. Болотник вирвався туди, на Побужжя десь, втікаючи від жовнірів. А там наскочили на нього кримські нападники, аж біля Бугу. Бився неборака, та несила його з десятком бусурманів самому впоратися...

— Убили?

— Ніби з коня збили й руки скрутили... Але ж сам Онисько до Наливайка тоді подався, може, і догонять якось кримчаків. А мій... Северин Наливайко...

— Цікава, дівчино, казка про того Болотника Івана,— зітхнув воєвода, вдивляючись у Мелашку, неначе тільки оце зараз її побачив біля себе.— А Наливайко ж... твій наречений, чи ким ти доводишся тому... тому сот... бунтареві, грабіжнику?

Мелашка підвела голову, випросталася. Вона розуміла, що князь почав знову гніватися, але підевідомо від-

чувала, що саме зараз їй вільно все сказати, навіть заперечувати, вимагати. Полою втерла очі і подивилася на володаря, немов наскрізь пронизати його хотіла.

— Надаремне ваша милость не вірить мені. Не казка то, а правда свята. В полон забрали татари Северинового побратима!.. А Северин не грабусь якийсь. Про вашу милость він такого наговорив, що я ось, бачте, наважилася, як доброго, просити, вельможний князю.

— Що міг сказати лотр про князя і воєводу!

— Северин отак і каже: наш князь і воєвода...

— Коли ти прийшла за нього просити, то зарані попереджаю — нічого не вийде. Його вчинки, його зрада королівським законам...

— Він за людей наших, за Україну воює, вельможний князю... А на війні не без убитого, хоч би то були й королівські закони. Самі ж ви, ясний наш князю, за віру людську проти католицтва лядського встаєте. На війні не без убитого, чуєте...

Острозький подивився на Мелашку зовсім іншими, немов переляканими очима. З уст простої рибачки він міг сподіватися почути все: слова рабської покори, жебрання допомогти збіжжям а чи грішми, і навіть грубу лайку. Але почути від неї цілковите розуміння таких високих діл політики він не сподівався. Чи сама тільки те знає з слів Наливайка, чи й інші посполиті так міркують? Недарма ж вони пристають до бунтарів, папери панські нищать і звільнення від Корони польської обіцяють люду. Тепер зрозуміло, чому в селах, якими переходив Наливайко, люди говорять з воєводою і його дозорцями зовсім новою мовою. Ті ж самі слова, а звучать вони інакше. Та й слова інші з'являються по Наливайковому сліду. І хіба тільки слова?..

— А так, на війні не без убитого. То ти сядь, Мелашко, і... кажи, про яку допомогу просиш воєводу. Я старий уже і... за Україну воюю не мечем, а добрим словом.

— І про це говорив Северин, згадуючи вашу милость.

— Твій Северин обіцяв мене, старого князя, повісити на майдані в Острозі. Напевне, і про це він говорив з своєю нареченою?

— Присяй-бо, про це не говорив. Та про це й говорити тяжко і непотрібно. Зле серце маєте на нього не знати за що.

— Кажи, чого ти хочеш від воєводи? Гадаєш, той Онисим доскочить Наливайка?

— Доскочить... Нехай ваша милость зашле джуру на Низ у Січ, щоб запорожці Дніпром рушили на врятування Наливайка з повстанцями від злих панів Жолкевського, Ружинського, Вишневецького...

— Ого, дівчино чи жінко! Та ти з глузду з'їхала від кохання до свого Северина! Але ж він... вартий того.

— Не глузуйте з мене, вельможний князю. Вам нічого не варт послати одного чоловіка. А врятуєте ви тисячі, і ті тисячі охоронять вас від справжніх злодіїв. Чи так уже й ви щасливі під Короною польською? Чи не ви книжки пишете про віру й освіту нашого краю? Чи не з вас знущаються коронні гетьмани польські? Адже усе це знає Северин, знають його люди. Вони шанують вас і, шануючи, прощають. Мені, іншим, багатьом розповіли.

— Що вона говорить? — з жахом шепотів старий воєвода, і уста його тремтіли, як у лихоманці.

Зіперся рукою на стіл, потім ступив до Мелашки. Раптом помітив, що в кімнаті сидить і отець Дем'ян, про якого забув у дивній розмові з цією дівчиною. Махнув рукою, щоб замовкла, щоб кинула перелічувати всі його болючі рани. Тихо звернувся до попа:

— Скажіть їй, панотче. Нас і так вважають за спільників вашого брата Северина... Що вона говорить, що вона говорить!.. Січ гнівається за П'ятку...

— А в Січі нехай і не знають, що то ви людину до них засилаєте. Міг би сказати, що його послано від... людей України.

Тепер Мелашка уже не скидалася на нещасну і немічну жінку, яку драгуни могли вбити або вигнати за місто. Тепер вона стояла, горда свідомістю, що чинить в ім'я великої народної справи, як каже Северин. Вона вже і не просить, а радить, як своєму потаємному спільникові, вона наказує, як залежній від неї людині.

Отець Дем'ян совався на лаві, не наважуючись — вставати йому для відповіді чи сидіти. Для ока зробив той рух, потім повернувся весь до Мелашки, хоч говорив не тільки до неї.

— Коли з Низу прибудуть запорожці, то вже не ітиметься про порятунок лише однієї людини. Вони встрянуть у бій з гетьманом Корони польської і...

— Того ж і треба, батюшко!

— Ізбави, господи, душу мою від меча вража... Кому це потрібно розруху в країні? Не час на бій нам з Короною ставати. Взявший меч від меча і загине, рабо гос-

подня, і не нам на прю ставати, спиняючи той меч в руці державній.

— Северин вважався братом вашим, панотче,— замислено промовив воєвода.

— Про це чули, вашмосць, з уст покірного духівника вашого три роки тому. «Гніву божого гідний раб...» — сказати ласкаво тоді зволили, ваша милость. Тепер, коли той боговідступний брат сокиру зняв і над моєю головою, зневаживши кров родительську,— не брат він мені!.. З Іванами он... побратимствує...

Замовкло все в кімнаті, загомоніло знадвору життя природи. Весняний вітер шумів за вікнами, і рипіли від нього столітні липи та дуби. Внизу, десь у кручах, гоготіла вода у водоспадах Горині, і той гомін здавався урочистим. Всі троє в хаті неначе дослухалися до надвірного гомону, забувши на мить, про що розмовляли.

Поетична душа старого воєводи вслухалася в гомін природи весняної і не бажала далі ніяких розмов. Раптом Острозький висловив зовсім несподівану, навіть для нього самого, думку:

— Пан сотник мав право гніватися на нас з вами, отче. Слугував роду нашому не тільки зброєю, а й розумом... А у гніві людина всякого наговорить.

— То ласкавий пан воєвода таки пошле? — зраділо похопилася дівчина.

— Ні, Мелашко. Отець Дем'ян усе сказав. Прощати не він нас, а ми його повинні. Але чинити те, що не в силі нашій, не будемо. Іди з миром і молись за свого Северина. Я вмиваю руки...

— Як Пілат Понтійський?

— А ти звідки це знаєш? — аж вигукнув ображений і здивований князь.

— П'ятнадцять років кожної страсної п'ятниці слухаю це, з євангелія вичитуване батюшкою в церкві, і тепер розумію, про кого мовиться... То дайте хоч коня з воєводства, з рук оцих... драгунів випустіть. Сама на Січ подамся і зроблю, що зможу.

Мелашка ступила крок до воєводи в пориві вдячності, бо раптову мовчанку князя зрозуміла як згоду. Острозький насторожено оступився і вже зовсім гнівно відповів:

— Ні, і коня не дам... єдину милость матимеш — живою з замку випущу, і то, коли негайно ж підеш геть і нікому не скажеш, за чим приходила.

Мелашка згорбилася знов. От-от на коліна впаде і поли жупана княжого слізьми обіллє. Та не впала і не заплакала. Тільки зігнулася й пішла, старанно і тихо причиняючи за собою двері. Навіть «прощайте» не сказала. Чути було, як ступала в сусідній кімнаті, як приєднався хтось до неї й супроводив до вихідних дверей.

Воєвода раптом схопився з місця, простяг обидві руки до дверей, гукнув:

— Спиніть її!.. Отче Дем'яне, звеліть дати коня і охоронну грамоту. Нехай їде. Ми помремо, а вони повинні жити і хай яку хочуть Україну собі творять... Чого ж ви? Я вам велю!..

Отець Дем'ян схопився, біля дверей лише на мить затримався й вийшов. Та Острозький рушив йому вслід і вже в дверях сусідньої кімнати спинив попа:

— Стривайте... Худопахольським судом, каже, осудимо, і народ вас покарає на майдані... А що робиться в Брацлавщині, де він пройшов! Убивають солтисів, дозорців... Старост у селі своїх вибирають, займанщину не платять і землі свої засівають у першу чергу... Не треба! Нехай іде, куди знає, а коли... Україна! Бунтар... За Україну воює...

Острозький глибоко і важко зітхнув. Розігнався до себе в кімнату і біля дверей спинився, заклопотаний.

— Та веліть, паночтче, дати їй коня. Не треба грамот, а коня й харчів дайте... Шанують, каже, і, шануючи, прощають. Так, прощають... Господи, царю всевишній, подаждь мі силу прощати брата мого, яко і ти, боже, оставляєші гріхи наші... Це моє останнє слово, отче Дем'яне.

Отець Дем'ян покірно рушив на вихід.

Перед ним розчинилися двері, і моложавий сотник драгунів Радзівілла, ввічливо вклонившись, промовив:

— Проше ласкавого пана духівника сказати єгомосці, пану воєводі, що гетьман великого князівства литовського Криштоф Радзівілл скарав на горло жінку з Дубно... Перед смертю та хлопка верзла щось про трутизну для пані Середзянки і про платню за тее...

У розчинених дверях напроти стояв зблідлий князь. Старече лице ще більше зморшками узялося і тремтіло.

— Замовкніть ви, пане сотнику!..

Коли через годину отець Дем'ян зайшов до покоїв, старий князь лежав у ліжку. В князівському, чорного

сап'яну, кріслі сидів Криштоф Радзівілл І на слові перервав розмову з тестем. Острозький запитав:

— Дали їй коня й харчів, отче Дем'яне?

— Каюсь, вашмосць, не виконав наказу. Затримався у вашої милості, а вона пішла невідомо якими шляхами.

Воєвода пильно вдивлявся в закам'янілe лице свого духівника; все, що було йому потрібно знати, прочитав з виразу очей панотця на його закам'янілому лиці. Панотець йому збрехав, як брехав собі, коли відмовляв Мелашці в допомозі. Воєвода відчув глибоке задоволення. Його серце спокійне, і совість чиста, і честь князівська збережена. Ніхто не обвинуватить воєводу в дружбі з бунтарями, і Україна не буде в претензії за байдужість старого до її долі...

Радзівілл порушив глибоку задуму князя:

— Певне, про ту лайдачку мовиться? Мої драгуни повтішаються тим гарненьким дівчиськом, коли без грамот і листів поткнеться з замку вийти.

— Добре, панотче. Гаразд, що так вчинили. Згарячу хотів... добро зробити на прохання хлопки. Але... То йдіть собі, панотче.

Закам'янілe лице духівника ледь ворухнулося. Похилилася голова в низькому поклоні,— отець Дем'ян віддав шану обом можновладцям і вийшов. Його очі могли б сказати Радзівіллу про глузування з нього. Бо Мелашка таки на очах у Дем'яна виїхала за місто на випробуванім у бігу коні з воєводських стаєнь, перевдягнена знов у чоловічий одяг. За пазуху собі поклала короткий лист отця Дем'яна з печаткою воєводи Острозького «...до панів вельможних, земель і воєводств українських наддніпрянських, щоб не чинили шкоди слузі вірному воєводському...».

«А може, й справді не слід було б виконувати цього наказу? Князів і в ступі не влучиш...— тривожно думав піп уже за дверима воєводських покоїв.— Та все одно не приведе пан бог гріховній жінці в таку далечінь дістатися, по-чоловічому на коні верхи сидячи...»

І совість, і честь князівського духівника теж не були ушкоджені цією подією.

6

Коло старшин не встояло перед дружним натиском реєстровців і нашвидкуруч знов обрало гетьманом

війська Григора Лободу. Шаулу відвезли до Переяслава й здали до руки лікареві, полоненому кримському татаринові Мурзі. Наливайко не був у колі, йому припало чатувати на Дніпрі, псувати Жолкевському настрій, перешкоджаючи переправі з київського на лівий берег. Звістку про обрання Лободи сприйняв спокійно, тільки поцікавився думкою кола про дальші дії війська. Юрко Мазур повідомив його:

— Лобода хоче захищати Дніпро і домовитися з Жолкевським...

— Про що домовитися?

— Про мир. Власне, не про мир, бо про це й мови не було, а про збільшення реєстру і про те, щоб Корона фортець на Дніпрі не будувала.

— Цього не буде. Корона захоче будувати фортеці, шляхта польська хоче загарбати наш край. Ми повинні боронитися, боронити Україну від цього насильства. Нобілітація кількох тисяч українців — це ганебний хабар, яким польський пан хоче купити вас, засліпити очі, а з нобілітованих мати собі вірних псів. Панів, шляхти у нас і без нобілітованих вистачає... Не буде цього! І Дніпро чатувати зараз теж не час, не будемо.

— Але ж, Северине... Гетьман Лобода велить стояти і чатувати.

— Велю йти на Низ. А на Путивль, до росіян, я посланців уже сам заслав. Коли б же важко нам стало на Низ пройти, то й самі на Путивль повернемо, до росіян.

Мазур дивувався і милувався, дивлячись на Наливайка. Його слова різали слух, тривожили козачу душу:

— То це... чорна рада?

— Не чорна, а кров'ю наших сердець покрашена рада, Юрку! Що ти виторгуєш у того коронованого жовніра, у перевертня Жолкевського, у злого яничара? І чого це я мушу торгуватися з насильником, з непроханим загарбником моїх земель, моїх вольностей, мого життя? Він захоче унії, вони з панами нашими ще католицтво заведуть на Україні, захотять польських фортець на кордонах з Москвою, утворять коронне гетьманування над українцями, віддавши наші з тобою голови на глум Варшаві і всьому світу. На наших кістках Жолкевський будуватиме своє можновладство, свою славу і поширюватиме кордони Речі Посполитої польської! Не хочу я торгуватися з ним, не буду крамарювати Україною, от і все!

Мазур знизав плечима. З лісу до них, на широку піщану косу берега, прямував гурт вершників. Попереду на важкому коні важно їхав огрядний Лобода. Зелений пояс широко оперізував йому живіт, і за поясом стриміла гетьманська булава. Повне, вгодоване обличчя вигравало усмішкою цілковитого спокою та благодушшя.

Наливайко і Мазур рушили назустріч старшинам. З київського берега почувся постріл з гаківниці. Обоє коней рвучко обернулися до Дніпра. Постріл прозвучав ось із берега, але ні ядра, ні куль на цьому боці Дніпра не помітно.

— Жолкевський подає комусь умовне гасло,— уголос подумав Наливайко.

Вдивлялися в протилежний берег. Там, під високою кручею, нижче печерської церкви, ворушився гурт людей. Сіра хмарка диму спливала над ними від пострілу з гаківниці. Над водою вовтузилися люди біля човна.

— З чагарників човен спускають на воду. Іди, Юрку, й вели Дем'янові два рази випалити з гармати і завернути, коли не потопити, сміливців.

Лобода почув Наливайків наказ, почули його й старшини. Гукнув Мазурові:

— Не треба! Мають повертатися від пана Жолкевського наші посланці.

— Які посланці, пане Лободо? — здивувався Наливайко.— З учорашнього дня чатую на Дніпрі, мав би знати, кого посилали на київський берег.

— Наші посланці: осавул Морчевський та сотник Заблудовський. Ще вчора зранку під Троєщиною в тумані переправилися.

— Пане... гетьмане, на те ж не було ради старшин.

— Те вчинили вони самі, щоб вивідати про військо нашого ворога, пане Северине. Я звелів їм на випадок, якби вловились пану Жолкевському до рук, посланцями себе йому назвати і по розмові випалити один раз із гаківниці. Вчора я був полковником, чатував під Троєщиною, а пан Северин гетьманував. Сьогодні ж я... гетьман, і той вчинок двох наших сміливців цілком схвалюю. Правдиво, панове старшини?

Кілька голосів старшин з гурту ствердило:

— Правдиво... Вірно.

Човен пішов від берега навкіс. Вода зносила його, і гурт старшин понад берегом за течією рушив слідом за Лободою. Наливайко лишився, не рушив і встав з

коня. На нього озирнулися полковник, сотники, осавули. Озирнувся й Лобода і спинив коня. Тільки мить подумав, на човен серед Дніпра подивився:

— Та й чого, справді, будемо їхати їм назустріч? Пан Северин чатує при війську на березі, лишімся й ми при ньому.

І півсотні коней знов повернули, оточили Наливайкового вороного коня. Старшини позіскакували з коней. Двоє молодих старшин з реєстрових полків підбігли до Лободи і допомогли йому по-гетьманському урочисто останнім з сідла встати.

— А годинка, панове, деньки пішли!..— безтурботно захоплювався Лобода, входячи в гурт. Рукою поправив булаву за поясом, тютюницю турецьку золоту з ланцюжка під поясом зняв і, стежачи очима за човном на Дніпрі, смачно, по два рази в кожну ніздрю, затягся тютюном. Кілька старшин за його прикладом настукували на зеленаво-чорний ніготь великого пальця тютюну, хто з срібної, а хто й просто з рогової тютюнниці. Дехто відвертався, ховаючи свою бідність від гетьманської розкоші. На березі, над Дніпром, розляглося смачне чхання з викриками, з солодким кректанням. Відволожилися очі в старшин, добрість і гостинність світилася в них.

— Нюхайте, пане Северине, га-ап-чхи-и! — запропонував Лобода свою коштовну тютюницю Наливайкові.

Наливайко взяв її з гетьманових рук, оглядів, як годилося, беручи з поважних рук цю новітню ознаку шаноби. Навіть для ока стукнув два рази на чистий ніготь заткнутою тютюнницею і повернув її гетьману.

— Уклінно дякую, пане Григоре.

— Га-апч-хи! Що, досі не вживаєте? Який же ви козак після того, го-го-го... З турком не воював, що тютюном їхнім не обзавівся?

— Не по коню харч, пане гетьмане. Люлькою часом бавлюся.

І теж засміявся раптово й голосно. Цей сміх Наливайка вільно розкотився в гурті, запанував над глузливим гоготінням Григора Лободи. І той умовк. З природи невбогому розумом гетьманові не важко було добрати, що той сміх Наливайка був злісним глузуванням. І що скажеш йому, всіма вже визнаному вояці, пушкареві, рубаці на шаблях?..

Човен пристав до берега аж ген за рогом коси Дніп-

ра, і до гурту старшин, грузнучи в піску, вирушило з нього четверо. Старшини, що чекали тільки двох — Морчевського та Заблудовського, перезирнулися між собою. Мимоволі таки рушили назустріч їм. Двоє поляків були зодягнені в простий жовнірський одяг, і на поясах у них висіли криві карабелі. Наблизившись до гурту, як уловлені, озиралися, оглядали коней і глупо всміхалися кожному з старшин. Наперебій і надто голосно та недоречно віталися:

— Чолом вам, рицарі славні!

— Чолом панам полковникам і панові Наливаю!

Лободу це допекло до живого. Ні Заблудовський, ні Морчевський не знали ще про обрання його гетьманом. Після тяжкого поранення Шаули гетьманував Наливайко, переправою через Дніпро керував Наливайко, його слухалися в полках і в обозі.

— Ви хто, посланці пана Жолкевського? — запитав Лобода, підступаючи, як різник до приведеного бика.— Єстем гетьман війська українського Лобода! Прошу відповідати....

— Чолом, чолом гетьману, славному пану Лободі! Були ми посланцями, та стали козаками, проше пана гетьмана.

— Як то стали козаками?

— А так...— чоловік у жовнірському одязі, що намагався говорити надто незалежно і не міг приховати своєї специфічної польської шляхетської вимови, кумедно розставив руки перед Лободою.

Сотник Заблудовський пояснив:

— Вони, проше вельможного пана гетьмана, ще в човні висловили бажання козаками зробитися і не повертатися до служби коронної.

— Он як!

Лобода високо звів брови і напівусміхненим поглядом обвів гурт старшин. Заява посланців здалася такою несподіваною для старшин, що кожен з присутніх тільки й міг також здивовано звести брови. Сказати щось так раптом ніхто не наважився. Несподіваних перебіжчиків оточили колом люди і коні. Їх оглядали кругом, в обличчя допитливо дивилися, звикали до них, як і до їх несподіваної заяви. Сотник Заблудовський, сприйнявши на себе славу цієї перемоги, поважно заговорив:

— Проше пана гетьмана і славних старшин... доповісти мушу про...

— Говори, пане сотнику.

— Пан Жолкевський мав голови нам стяти за появу в Києві. Коли ми сказали, що ми посланці, то мусили йому і мови посланські мовити.

— Що ж ви йому сказали?

— На мир запрошували. Пан Жолкевський ладен прийняти той артикул, але вимагає віддати йому артилерію всю і корогви з клейнодами та ще й призвідців бунту цього.

— Яких призвідців? — Лобода знов якось по-хлоп'ячому недоумкувато подивився на старшин, жестом плечей і рук доповнив своє здивування.— Яких йому призвідців?

— Те саме точнісінько йому сказали й ми, аж пан гетьман оскаженів, ногою тупотіти зачав. «Не знаєте,— кричить,— призвідців своїх не знаєте?..» Але й сам одного тільки пана... Наливайка назвав та наймитів звелів повернути панам, від яких утекли вони.

— Трясця його матері!

— І йому в печінки сто болячок!

— А дулю б верчену він не захотів?

Гетьман статечно взявся за булаву і заспокоїв старшину:

— Спокійно, панове! Це ж тільки слова... На ці вимоги пана Жолкевського ми можемо поставити й свої. Приміром, нехай віддасть нам...

— За Наливайка, пане Лободо? — нестримно і зовсім неприхильно спитав Карпо Богун, пориваючись з конем до середини.

— Кажу, приміром, це означає, що за пана Северина нікого не маємо вимінювати... Заспокойтеся, панове. Нехай говорять ще оці двоє перебіжчиків. Ось хоч би й пан жовнєж. Проше пана сказати, які кондиції йому пан гетьман наказував обстоювати.

В середину, де стояли ці перебіжчики і Лобода, пройшов Наливайко, віддавши Богунові свого коня. Зовні він здавався спокійним, але очі його палали. Посланець-перебіжчик з шляхетською вимовою оступився, ледве витримуючи нищівний погляд Наливайка.

— Ну, прошу пана перебіжчика сказати, за кого радите виміняти Наливайка. Я — Наливайко. Кого, паниляхи, не пошкодуєте за мене, га?

— Проше пана Наливая... єстем щирий прибічник ваш. Пану гетьману годилося тільки єказати...

— Приміром, я сказав...

— І то... цо колвєк [1], проше ласкавого пана...

— Приміряла Химка свиту, не на неї шиту... Я не свита, прошу пана гетьмана, та й з нього доладної Химки не буде. Не приміряйте мене, я-бо шитий не на людські плечі. А цим перебіжчикам я не вірю, панове!

Коло старшин, неначе хто штовхнув у найболючіше місце кожного, розступилося. В центрі лишилися поляки та Лобода і Заблудовський. Лобода озирнувся і знову схопився за булаву. На цей раз виволік її з-за пояса і пригрозив нею в повітрі. Але гомін старшин не припинився і з шепоту перейшов у крик. Природний поділ на прибічників Наливайка і Лободи почався серед старшин.

Стах Заблудовський підступив до Лободи і зовсім на вухо сказав:

— Пан Жолкевський воліє розмовляти з паном Лободою сам на сам. Радить послати Наливайка в човні для переговорів, а потім... пан Лобода виїхав би. Пані гетьманова... вітала щиро і ласки та прощення благала в пана...

Як ужалений відскочив Лобода від сотника. Шукав слів і не знаходив їх. Лице налилося кров'ю, аж посиніло, і груди важко дихали, як ковальський міх. Заблудовський миттю зник у гурті, і гнів гетьманський обернувся на найтоншу дискусію з Наливайком:

— Пан Наливайко, певне, має докази?

— Ніяких. Відома хитра й підступна натура Жолкевського і підлота всього кодла шляхти. Не вірю я шляхті, не можна їм вірити, бо як спритні злодії, і душу викрадуть у необачних. На відповідь Жолкевському, щоб хитрував розумніше, раджу обом посланцям стяти голови.

— Ай,— не витримав один шляхтич, і його крик, як батогом, різонув присутніх.

В тому мимовільному вигуку відчулася Наливайкова правда. Лобода побачив, що лави його прибічників рідшають. Поведінка Наливайка, його прямота й рішучість вабили козачу натуру старшин. Жолкевський поводився з ними, неначе не вони його розбили під Гострим Каменем, а з його ласки вони існують. Він ставить вимоги, знущається з звичаїв вояцьких. Де це видано було в

[1] Цо колвєк — так би мовити.

рівнім бою, щоб супротивники починали з вимог віддавати на глум ворога своїх найзавзятіших вояк?..

Лобода розумів ці настрої старшин і рятував свій авторитет:

— Пан Наливайко надто сміливо поводиться... Адже тут є гетьман, вами обраний, панове старшини!.. Для супокою в нашім краї ми не повинні спинятися ні перед чим і навіть...

— За смерть Наливайка того супокою не виміняєш, пане гетьмане,— знов озвався Карпо Богун, сідаючи на коня.

— Хіба що... гетьманшу свою, розпусну пані Лашку, виміняєш за наші голови, пане Лободо...

— Хто це сказав? — кинувся розгніваний гетьман до гурту, з якого почувся той голос.

— Я, прошу пана гетьмана, те сказав і можу сказати більше, панове старшини, коли Левкові дозволено буде все сказати...

Лобода оторопів, але за мить опанував себе, вхопився рукою за шаблю. Та Левка рукою відсунув Наливайко, і перед гнівним гетьманом постала його дужа постать. Він не хапався за шаблю, не їв очима супротивника і гнів свій тримав закутим у спокої. Як два леви, дивилися один на одного. Важкий і наче розпухлий від злості гетьман стояв з булавою в лівій і з шаблею в правій руці. А проти нього — на півголови вищий, з відкритим лицем і молодим завзяттям — стояв Наливайко, вперши ліву руку в бік, неначе в танок козачий збирався йти. В цих двох істотах вирувала стихія, кипіло море гніву і шумувало, в безсиллі б'ючись об камінну скелю сили і супокою! Наштовхнувшись на скелю, Лобода оступився, лишив шаблю, а булаву переклав у праву руку. Прибічників у нього зовсім мало залишалося. Гетьман блискавично обрахував свої шанси, набрав повітря в широкі груди і навіть примирливо усміхнувся:

— А й справді: пан Северин має рацію. Ці пани нічим не довели, що...

— Ви не посміете,— озвався перелякапий панок.— То є... то є, проше ласкавого пана гетьмана...

Його перебив другий перебіжчик, що весь час мовчав:

— Пан Жолкевський не стерпить тої наруги з його честі...

— А ми сповістимо, що ви перебіжчики, зрадники Корони,— заспокоїв Наливайко.

Шляхтич заметушився в колі, немов шукаючи своїх спільників серед старшин.

— Пожалійте, проше, я шляхтич... Я все викажу панам... Гетьман засилав до Трипілля військо, жеби перейти Дніпро і зашкодити жінкам панів старшин у Переяславі... пожалійте, признаюся...

Шляхтич гаразд знав козачі звичаї і не чекав повторення присуду. Рвонувся тікати просто в гурт, де побачив сотника Заблудовського. Лобода з важкого гетьмана обернувся на вправного рубаку. В руці знов опинилася шабля — і важкий удар наздогнав шляхтича. Тільки відрубана голова з розгону впала до ніг старшин. Молодий полковник реєстровців у ту ж мить навскіс розчахнув ззаду другого перебіжчика.

— На ратища голови, на списи! Нехай бачить лях, як ми шануємо його хитрощі! На ратища! — лютував Лобода.

Стах Заблудовський миттю кинувся до козаків. З'явилися списи, і дві голови на них знялися високо над Дніпром, над піщаним лівим берегом.

З правого берега Дніпра почулися гарматні постріли, але ядер не було над Дніпром. Нагірним шляхом рушило кілька возів з човнами та іншим збіжжям. Замовкли старшини козачі, вдивляючись у той рух поляків на київським березі. І Стах Заблудовський пояснив:

— Пан Жолкевський ще вночі заслав військо до Трипілля, а на возах їм начиння для переправи і гармати для бою посилає. Зрадливе міщанство київське ті човни готувало, сам бачив...

У напруженій атмосфері ці слова, неначе порох, запалили людей. В одну мить старшини вже були на конях. До Лободи тільки про око людське зверталися.

— Пане гетьмане, вели на Переяслав гнати. Там збіжжя, діти й дружини...

— Понад Дніпром, на Низ підемо... До хана кримського передамося, а не бути нам у руках Жолкевського.

— На Переяслав! Там вирішимо. На Переяслав!

Лобода розумів, що мусить якось утушити паніку, хапався за булаву і таки видерся на коня слідом за старшинами. Тільки сильний голос Наливайка змусив замовкнути всіх навколо.

— Чи в Трипіллі, а може, й тут, під Києвом, Жолкевський переправлятиме свої війська! Панове старшини! Той десяток маж і сотня жовнірів за ними на київсько-

му березі не що інше, як облуда, маневр. Який дурень показуватиме ворогові, що він має чинити? Нас обдурюють. Якщо послали до Трипілля, то тих військ нам не показали. Раджу не знімати охорони Дніпра, а військо направити в степи, на Путивль, до Москви! Нам треба спокійно розібратися, хто й чого хоче. Жінок, дітей лишім у Переяславі, адже не діти, а ми, жива козача сила, потрібні ляхам, і нас вони пильнуватимуть...

— Вірно!

— Що він меле?

— В степи! Це правда! До бою шикуватися треба заздалегідь і сили свої поєднати з московськими проти ляха!..

І тут Лобода блискавично оцінив становище. Не таким себе дурнем вважав, щоб знову залишитися самому без старшин. Булавою й голосом привернув до себе увагу, коня свого поставив поряд з Наливайковим. І звелів полковникові Кремпському іти з військом у степи, в напрямі на Лубни, забравши весь табір з Переяслава, з жінками й дітьми.

— А захищати тут дніпрову переправу лишаємося ми — я і пан Северин та кількасот козаків з паном сотником Заблудовським...

— Гаразд, лишаюся! — неначе виклик прийняв, вигукнув Наливайко. Тільки пильно подивився просто в очі Лободі, потім повернув коня й поїхав уздовж Дніпра, проти течії.

Рано вдосвіта другого дня, коли ще таки надолужував благенький приморозок, на берег Дніпра з лісних куренів вирушив Лобода. На піщаній косі він уже застав Наливайка і сотника Заблудовського. Кілька вершників-козаків стояли осторонь серед шелюгових кущів... Їхні приглушені голоси бубоніли, неначе з-під землі, та коні вряди-годи похропували ніздрями. Заблудовський виїхав назустріч Лободі і сповістив, що на київському березі уже ладнають човни з білими полотнищами на списах. Гетьман спинив коня, не доїхавши до Наливайка, у човни довго вдивлявся, примружуючи очі. Легкий туман урочисто знімався над рікою, очі гетьмана ледве намацали крізь нього протилежний берег. Не повертаючи голови, притишеним голосом запитав:

— Говорили, пане сотнику?

— Розмовляли, проше пана гетьмана. Це якийсь дя-

бел, а не людина. Ще тільки натякнули йому, що він мусив би виїхати в човні на переговори з довіреною особою пана Жолкевського, як він... і слухати не захотів.

— Що мовить?

— А ніц не мовить. «Не набридай,— каже,— пане сотнику, з дурницями».

— Пан Стах мав би йому сказати, що то є думка пана гетьмана.

— Сказав, проше пана Лободу, сказав і це. Та він бажає з паном Лободою порадитися про те, і таке ще сказав...

— Що саме, кажіть хутчій, не тягніть.

— І сам не доберу, проше пана гетьмана, до чого те: козак, каже, на волі, доки на коні у полі...

— Правду мовив, мудрі слова! — грубим голосом відказав гетьман.

Наливайкові не сподобалася потаємна розмова Лободи із сотником, і він рушив до них. Виразно почув грубий голос Лободи і жартівливим тоном озвався:

— Коли пан гетьман натщесерце лається, то весь день удачі не матиме,— говорить козача мудрість.

Та ні тон жарту, ані приказка не приховали від Лободи, що Наливайко не в жартівливім гуморі. Чи догадується він про плани гетьмана Жолкевського, а чи ні, та в приказці натякає про невдачу тих планів... На устах гетьмана заграла привітна усмішка, і таким самим жартівливим тоном він відповів:

— А гетьман невдачу тую та й лайкою почастує, пане Северине, і знов почне удачі домагатися... Доброго ранку! Пан сотник доповів, що той берег лаштує парламентерів, пане Наливайку.

— Напевне, щось лаштують. Гомонять з ночі, білі ганчірки на човни почепили. А там десь далі, може, і жовнірів уже посадовили в човни. Маємо справу з Жолкевським, а він чинить якраз навпаки, наперекір і честі воїна, і звичаям рицарським, і навіть власним словам та обіцянкам. Раджу послати берегом козаків уверх і вниз по Дніпру.

— То вірно. Пане сотнику, чиніть, як пан Наливайко радить.

Важко встав з сідла, поводи віддав джурі і до води попростував по шерхлому піску коси. Злегка хрумтів приморожений корж під важкою ходою Лободи. Коли

дрібненькі, тиховодні брижі на Дніпрі торкнулися сап'янових чобіт, він став, нагнувся і обома руками набрав у пригорщу води.

— Господи боже, благослови,— промовив голосно і, сьорбнувши з пригорщі, озвався до гурту: — Ну, ось і не натщесерце, пане Северине. А хороша вода в нашому Дніпрі.

— На те й Дніпро, пане Григоре, щоб вода в ньому була наша... Здається, весло заскрипіло? Так і є, човен іде.

Крізь легкий туман над поверхнею води вимальовувався човен з двома веслярами. Обидва сиділи передом до корми і так налягали на весла, що човен майже впоперек Дніпра, лише злегка скерований проти течії, швидко наближався до лівого берега. На дубці, приткнутім до носа човна, майоріла біла полотняна хустка.

Наливайко теж устав з коня, але не віддав його джурі. Зовсім розвиднілося надворі, помітно спадав приморозок, розм'якав під ногами насичений водою пісок. Кінь Наливайка низько гнув шию, нюхав грузький пісок або намагався грайливо вкусити господаря за ноги. Лобода не озирався і зовсім байдуже заговорив:

— Пану Северину доведеться бути нашим парламентером. Князь Острозький високої думки про ваші дипломатичні здібності, пане Северине.

— Дякувати пану гетьману за високу честь мушу. Нудна і зайва розмова. То більше, що й розмовляти доведеться не з Жолкевським.

— З його посланцем, напевне. Але пан Северин міг би вдатися до того берега і викликати на розмову самого гетьмана.

— Ні... Волів би на цьому березі, і то тільки на шаблях, домовитися з паном-ляхом.

— Це недоречний жарт, пане Северине. Маємо серйозно говорити про такі важливі речі. Йдеться-бо про військо наше...

— І про Україну, пане Григоре.

І замовкли обидва, пильно слідкуючи очима за човном. Він просунувся на косу, нагнав тонку хвилю, що залила сап'янові гострі, по-турецькому задерті вгору, носки чобіт гетьмана. Той оступився. Наливайко нерухомо стояв і вдивлявся вже не в прибулих на човні, а на той берег, де лаштувався до відплиття другий, більший човен.

— Чолом шановному панові Лободі! — озвався весляр, вибродживуючи на косу.

Другий лишався в човні, обоє весел узяв собі на коліна, поставив так, як птиця крила знімає перед злітанням.

— Чолом, чолом, пане. Що скажете, з чим прибули?

Лобода взявся за булаву і все ще відступався чи то від брижів-хвиль, щоб знов не замочити коштовний турецький сап'ян на чоботях, чи то заманюючи подалі від човна і від Наливайка цього посланця від Жолкевського.

— Єгомосць, польний гетьман військ, пан Станіслав Жолкевський пропонує пану Лободі розмову насеред річки. В тому другому човні виїде на Дніпро пан Струсь, якого пан Лобода добре знає. Напевне, від вас...

— Від нас поїде... пан Северин Наливайко.

І в ту ж хвилину Лобода обернувся. В оточенні козаків тихо, але зовсім весело реготав Наливайко.

— Пану весело, а... справа зовсім не смішна...

— А я кохаюсь у смішних справах, тому й прошу дозволу не поїхати, пане Лободо. Перекажіть своєму Жолкевському, що Наливайко згоден розмовляти з ним тільки на шаблях... Ну, чи варто ж вам, пане Лободо, затримуватись? Сідайте в човен, поговорите з паном... Струсем. Адже, напевне, Жолкевський не для мене на Дніпро засилав би такого поважного посланця, як пан Струсь?

І, закинувши поводи, хвацько сів на коня. Коло козаків розступилося, пропустило Наливайка на зарослий луговою травою берег. Там обернувся він з конем і напівжартома, але тоном наказу гукнув до весляра, що сидів у човні:

— Гей, пане весляр! Виходь, виходь на берег. Своїх веслярів пошлемо з паном гетьманом. Виходь, люльку угорську викуримо, доки пан гетьман домовиться з Струсем. Ну, кому я сказав?..

Вихопив шаблю й пустив коня до човна. Весляр вискочив у воду і з піднятими руками вибрів на берег. Наливайко звелів чотирьом джурам Лободи віддати коней козакам і сідати в човен. Гола й блискуча шабля в руках Наливайка грізно злітала в повітрі, і джури виконували його наказ чіткіше, аніж накази самого Лободи. Лобода отетерілими очима дивився на те все, слова не міг вимовити. Джури на пісок витягли човен і

вичікувально стали по двоє з обох боків. Гетьман ніби сподівався, що от-от пролунає і йому наказ Наливайка, якусь мить завмерло чекав, потім рушив до човна, поквапно сів у нього. На березі, високо на воронім білокопитім коні, як ніч, хмурий і страшний сидів Северин Наливайко. Жоден м'яз на його обличчі не ворухнувся, і навіть кінь каменем завмер на ту мить. Тільки тоді, коли човен, відштовхнутий джурами, гойднувся на воді, Наливайко випустив повітря з грудей і витяг з-за пояса люльку та кисет. Замислених очей не спускав з Лободи, та той відчув, що найстрашніше, що могло статися, минуло. Зітхнувши, поскаржився:

— Просто в зуби ворогові доводиться їхати, пане Северине. А все для діла, задля великого діла...

— За таке діло, пане Григоре, і ворог вас не зачепить...— багатозначно відповів Наливайко. Тоді недбало пустив поводи на гриві і, зігнувшись, викресав вогню в люльку.

Біля обох жовнірів-веслярів стояла козача варта.

В човні, що виїхав назустріч Лободі з правого берега Дніпра, теж гребло четверо веслярів. Серед човна, на весь зріст, маячила озброєна фігура воїна. Оголеною шаблею він зіперся на борт човна, чотирикутну шапку з гордовитим пером і самоцвітами трохи збив рукою з лоба і гостро дивився на косу лівого берега. Наливайкові здалося, що, переступаючи в човні, воїн наче шкутильгав на ліву ногу. Всміхаючись, затягся люлькою, про себе вимовив:

— І коли це пан брацлавський староста на ногу окривів?

Човни зіходилися посеред Дніпра. Без домови й наказів веслярі в обох човнах повернули проти течії й повільно гребли, ледве зближаючись. Течія не давала ходу вперед, і човни, неначе припнуті, спинилися на місці.

— Єстем Струсь, брацлавський староста, шановний пане Лободо. Обіцяли посланця іншого надіслати...

— Даруйте, вельможний пане... Струсю. Той посланець хіба що в лаптусі зав'язаний, прошу пана, сів би в човен. Не переносить човна, кохається степом і спить у сідлі з шаблею наш пан Наливайко, прошу вельможного пана Струся...

Лобода відсахнувся мимоволі, коли зблизилися човни. У човні він побачив не Струся, а переодягненого самого

гетьмана Жолкевського. Його посмішка зверхності і тон, яким заговорив він при зустрічі, без привітання, звичного в козачому житті,— все це зачепило козацького ватажка. На правім березі Дніпра жовніри виступили на найвищі пагорби, на середину Дніпра чути було їхній п'яний гомін. А на лівому — як монумент стояв один вершник на косі. Міг би поїхати геть, зникнути в лісових хащах, в просторах степових. Так ні, стояв і наче вслухався в потаємні і тривожні думки Григора Лободи.

— Готовий вислухати, вашмосць, умови миру між козаками та військом Речі Посполитої польської,— урочисто і навіть рішуче висловився Лобода.

Човни тепер зблизилися остільки, що веслярі мало не доставали веслами одні одних. Лобода побачив, що в човні Жолкевського причаїлися на дні приховані жовніри.

Почуття сорому прокинулося у бойового низового полковника, і він повернувся в човні спиною до вершника на косі лівого берега Дніпра. Жолкевський пересів на борт човна, гойднувши його і ще більше відкривши прихованих жовнірів.

— Пан Лобода знає, як милостиво ставилася Корона польська до нього, і деякі жарти його козакування на Україні простить йому, коли... Наші човни зносить течія, сильніше гребіть, панове мазури!

— Коли? — нагадав Лобода глухим басом, ніби підганяючи гетьмана коронних військ. В глухому басі десь дрижали підголоски, неначе порвана жилка в крученій струні.

— Коли пан Лобода виконає писані... паном Жолкевським кондиції: віддать до рук Корони живого Наливайка, всю зброю і корогви, а наймитів розпустить до їхніх панів.

— Занадто дорого, прошу папа... Струся.

— Крам вартий того... Пан Лобода матиме шляхетство польське і власний герб. Подбаю у короля о привілеях персональних. А це все, що вчинив пан Лобода, піддавшись хвилевим настроям гультяйства, прощено, забуто йому стане...

— Але ж ганьба за зраду не має рівної платні і... прощення. До того ж Наливайко має полки вірних козаків.

— Бунтарів, хлопів, а не козаків, проше пана Лободу!

— Нехай і бунтарів, але ж козаків, пане Струсь. Та на кожного такого бунтаря замало навіть трьох...

— На те пан Лобода має голову на плечах... Сподіваюсь, що веслярів пан Лобода узяв своїх?

Цей відвертий торг ще більше зачіпав і ображав запорожця Лободу, але відступати було пізно, торг почався. В душі заспокоював себе тим, що по розлуці з Жолкевським серед своїх старшин і козаків можна буде й переглянути наслідки торгу. Розвіяв застережливе запитання Жолкевського:

— Вельможний пан Струсь може покластися на цих веслярів, але і за межі парламентера не виходити. Це мої вірні джури.

— Тоді зближаймо човни. Умови миру потай звучать голосніше, аніж найголосніша розмова серед Дніпра.

Човни наблизилися один до одного. По парі веслярів у кожному знов запрацювали проти течії, і човни стали посеред ріки. Жолкевський не зрушив з місця і намір Лободи встати для привітання спинив жестом руки. Не ховаючи зверхності, Жолкевський помітним нервуванням виявляв острах перед козачою силою. Лобода це бачив, і дивне почуття охопило його. Був Жолкевський ще зовсім недавно тільки сотником військ графа Замойського. Потім — поручник, перемога під Бичиною, війна з Москвою, молдавські справи,— і з сотника зробився вельможний пан польний гетьман! Крутий шлях, а їхати й собі кортіло саме ним.

— Пан Лобода мусить зрозуміти, що Корона чекає не листів про замирення, а Наливайка в руках закону... Той же лотр у степу — як риба в воді, хто того не знає. Наражатися на його шаблю... Пан Лобода, напевне, розуміє мене і зробить розумні висновки.

Лобода зовсім стишив свій басовитий голос. Так, він розумів турботи й клопіт гетьмана і ладний розрадити в тому.

— Оскільки чую, то й розумію мову пана... Струся. З того розумію, що пану Жолкевському наростає апетит: спочатку, як писали-сте в листі, пан гетьман радив об'єднати війська українські, висловлював побажання, щоб я гетьманував у тому з'єднаному війську України... Все те сталося не з духу пана бога, прошу ласкавого пана Струся. Тепер знов...

— Так, тепер знов, пане Лободо. І має знов і знов бути, аж доки оцими руками не спробую замки на На-

ливайкові — в тому пан Лобода мав би мі щиро прислужиться, каятися не буде... Коли ж пан Лобода тільки боїться, тому й зарадити можна, перекинувши до козаків якусь сотню надійних козаків пана Вишневецького. А коли не захоче пан Лобода чесно слугувати Короні польській, то... то я змушений буду про його попередні вчинки сьогодні ж повідомити Наливайка і все військо лотрів. Вибирайте, пане Лободо...

— Ох, пане... як круто заміс місите. Викликали-сте на рівну розмову, а погрожуєте підступами? Нехай терпітиму, але ж я тоді... не був гетьманом!.. Війська на Лубни повів полковник Криштоф Кремпський. Наливайко настоює вдатися до Москви.

— Пся крев, лайдак!

— В степу воля пана гетьмана наздоганяти нас, та будемо боронитися. В Лубнах, коли пан бог приведе дістатися Лубен, спинюся табором, спочинемо, порізнимося, нехай йому диявол! Хоче до Москви, нехай правиться. А ми свої козачі кондиції відстоюватимемо на Низу... Через Горошин на Січ подамся з військом. А Наливайка... та ні, пане Струсю, за це і в Січ потім не потикайся. І так мене мають... А в звичаях козачих такого не буває...

— Не треба на Січ. Спинитися табором — спиняйтеся.

Жолкевський почув бентежне зітхання. Злегка усміхнувся посмішкою переможця-політика:

— Пан Лобода, напевне, скучає за малжонкою своєю, пані Лашкою?.. Він матиме її з рук на руки за Наливайка... Спокойне, пане Лободо, ми на Дніпрі, в човні не самі... та й небезпека течії, і мої жовніри на дні човна. Пані Лашка під захистом самого гетьмана і варункем її цнот най бендзє гонор шляхтича та державного мужа, проше пана Лободу... Непогамовна жінка проше пана, й скорше може стати коли й не прихильницею, то коханкою того Наливайка, аніж щиро виконувати шлюбні обов'язки малженства. Та те вже панові Лободі належить краще відати... Обережніше, пане Лободо! Лишіть шаблю! Це безрозсудство... Отак краще... Приймаю той спокій, як згоду пана Лободи...

— Ні, пане Струсю...

— А, до дябла ці перестороги, пане Лободо! Корона Речі Посполитої польської не просити українське бидло мене послала... Пан Лобода мусить дати згоду!

— Даю згоду на чесний вояцький мир, а решту най пан гетьман здобуде боєм...

І що міг ще сказати Лобода, спалюваний ревнивою злістю на свою жону, огидою до Жолкевського, заздрощами до Наливайка і навіть палким соромом? Пекельний вузол його власних інтересів затягався петлею, з якої треба геть винести свою голову. А на лівім березі, на косі, все ще маячив, як страшна пересторога, закам'янілий у чеканні вершник. Лобода похапливо висловив перше, що випадково спало йому на думку:

— Наливайко на березі один, прошу пана... Та попереджаю, самому замарно намагатися його взяти, пан сотні жовнірів має, нехай бере.

— Бачу. Але ж він на коні, а сотні наші ще на протилежному березі. Та й живий потрібен він, а не його труп. А доки він на коні і з шаблею в руці... Ну, скінчили, пане Лободо...

Жолкевський знов устав і шаблею сперся на борт човна. Човни почали розходитися. Лобода почував, як відірвалося у нього від серця все живе, що часом ворушилося і давало йому право вважати себе людиною. Порожнеча в душі, тваринний страх і злість душили його. Чи все сказано цьому брудному, цинічному, хвастовитому і страшному для Лободи ляхові, який загріб душу в свої криваві пазури й не випустить, доки не сконаєш ти, пане Лободо, або не сконає він! Просилася на язик брудна лайка, хотілося стогнати і скаргу засилати... хіба що до бога.

«Клятий лях! Як обценьками взяв, виказати Наливайкові погрожує... Лашкою, як пряником, манить...»

Думки перервав передній весляр:

— Хитрі ляхи, ой, хитрі, пане Лободо. А Наливайка бояться. Візьмеш його такого! Всю ніч не знати де ганяв по лісі, сотника обеззброїв сонного, кожен подих того берега відчуває... Такого б ляхам: і Крим, і турка завоювали б, а то й з Москвою знов...

— Це не вашої, Максиме, голови діло. Гребіть до берега і... забудьте, що чули на Дніпрі!.. Чи не гонець від Кремпського мчить, Максиме, бо я здалеку не впізнаю?

— Певно, гонець, пане Лободо...

Назустріч човнові спустився гонець. Наливайко рушив з місця. З шелюгів козаки вивели затриманих польських веслярів. Гонець сповіщав:

— Пане гетьмане! Війська ляхів переправляються через Дніпро в Трипіллі і йдуть на Переяслав. У війську нашому переляк, пана гетьмана жадають...

— Ну!.. Заскиглили...— гримнув гетьман, сідаючи на приведеного йому джурою коня. Від берега швидко відпливав човен з польськими веслярами. І Лобода, і Наливайко в однаковім настрою проводжали їх очима.

7

— Пан Северин навіть не питає про розмову на Дніпрі? — запитанням озвався Лобода до Наливайка, коли човен пішов уже навскіс Дніпра на київський берег.

— А пану гетьману видніше, коли і з ким ділитися такими відповідальними розмовами. Пан брацлавський староста, певне, теж видачі Наливайка жадав у розмові.

— Аякже, основною умовою виставляв те... Але то не Струсь у човні виїздив на Дніпро. Пан Северин був би мав нагоду зустрітися з самим... Жолкевським...

Наливайко приязніше кинув поглядом в очі Лободі. Якимсь приємним теплом обдала йому душу вояцька щирість гетьмана. Бо сам він ще з берега впевнився, що в човні не Струсь, а Жолкевський розмовляв із Лободою.

— Ризикований крок такого розважного вояка, згодьтеся, пане Григоре. Виїхати самотньому насеред річки...

— Жолкевський прихватив із собою з десяток озброєних мазурів. Та... Звісно, на сміливця, то... хвилі дніпрові їм полем на герць стали б. Признаюсь, не те, що не насмілився я стати на такий почесний герць з ворогом, а навіть не згадав про нього насеред Дніпра.

І Наливайкові зробилося шкода цю глибоко зачеплену власним сумлінням людину. Про щирість його переживань і каяття говорив навіть ледь помітний трепет товстої верхньої губи гетьмана.

— Вірю, пане Григоре, і не засуджую. Воліете, гетьмане, шукати шляхетних порозумінь з Короною, а ці шляхи, запевняю вас, заказані нашому народові. Коли б то пани коронні гетьмани були самі, не мали б своїх вірних псів на Україні...

— Когось маєте на оці, Северине? — зовсім тепло пробасив Лобода, ледве вгамовуючись після хвилювань.

— Маю, пане Григоре. І не Ружинські чи Вишневецькі, які привели й сюди свої сотні реєстрового козацтва на братовбивство з нами. Навіть не Острозькі з їхнім дволиким образом: і богові — і мамоні...

— То хто ж, на бога, прошу пана Наливайка? Адже, коли мовити про панство на Україні, то це Острозькі, Ружинські, Струсі, Вишневецькі, Калиновські...

Наливайко, вже посміхаючись, перебив гетьмана:

— На кількох десятках спіткнетеся, пане Лободо, перелічуючи старост біля воєводи. А є ще сотні міської шляхти, нобілітованої старшини та зграя підпанків і старшин, які теж пнуться в дворяни, в шляхту Корони польської... Та що там говорити, наш січовий старшина сам добре знає, з ким низовик може з одної миски борщу з'їсти, а з ким у Києві рахунки мати за скараних низовиків-повстанців...

В цей час із чагарників виїхало кілька вершників. Сотник Заблудовський попереду погнав коня, щоб першому сповістити:

— Дозвольте, пане гетьмане: з Трипілля вісті, молодий козак ся з військом польським переправив через Дніпро і... наливайківцем зветься, рятуючи свою голову. Накажете стяти ту голову?

— Стривайте, стривайте, пане Стах. Де той нещасний?

— А це я, пане гетьмане. Паном Наливайком посланий був, Ониським звать...

— Онисим з Олики? — вигукнув Наливайко, побачивши парубка без коня, в обірваному одягу.— Де ж кінь, зброя, Ониську?.. Це мій... джура, пане гетьмане, дозволь, сам допитаюся.

— Коли джура... Лишіть, пане Стах, джуру полковника Наливайка. Що скаже козак про ворогів наших у Трипіллі?

— З Ружинського людьми я переправився через Дніпро. Говорять, що пан Білецький з кіннотою перший зійшов на цей берег і десь-то чекає наказів Жолкевського. Певне, на Переяслав ітимуть, щоб зганьбити жінок і дочок козачих, майно забрати, а чоловіків — скарати як бунтарів.

— А так. Ну, ось тобі, пане гетьмане, маєш докази щирості пана... Струся на Дніпрі. Негайно ж треба скакати до Переяслава! Беру на себе клопіт всіляко стримувати погоню.

І в ту ж мить повернув коня, гукнув до чагарника:
— Сотник Дронжковський! Обидві сотні пушкарів з гарматами негайно посилайте на Лубни через Оржицю. Самі з рештою кінноти й Левко з розвідниками поспішаймо до Переяслава. Полковник Юрко Мазур нехай прямує, як умовлено. Чи так, пане Лободо?
— Так, так,— гукнув уже здаля заклопотаний Лобода.

З сотником Дронжковським порозумівся Наливайко при відступі з Переяслава. Довгий час вдало прикривали з ним весь відступаючий табір, не раз раптово нападали на передові загони Жолкевського, немилосердно нищили їх і спиняли погоню на кілька день. В трясовину на річці Сухій Оржиці востаннє загнали кілька сотень кінноти пана Білецького, шаблями навтішалися з них і в пообідню пору нагнали своїх відступаючих.

Аж під Яблуневим Наливайко лишив сотника Дронжковського з козаками, а сам погнав наперед, щоб розшукати Шаулу, довідатися про стан його здоров'я. З дня його тяжкого поранення минуло багато часу, і за весь час не бачились вони і не говорили. А говорити було про що. За цей час докорінно змінилася військова ситуація. Десятитисячна армія під орудою гетьмана Григора Лободи що день, то менше ставала боєздатною. Прилучення до неї величезного обозу з майном, з родинами, жінками та дітьми неймовірним тягарем лягло на плечі командирів, пригнічувало вояків...

По шляху, поза шляхом, полем, луками, лісами йшло десятитисячне військо, скрипіли сотні маж, возів з жінками, з дітьми і збіжжям старшин і козаків. Ніхто не поспішав, був у повній надії, що позад них війська Северина Наливайка не дадуть Жолкевському зненацька напасти на табір. «Куди йдемо і чи довго йтимемо?» — запитували на сусіднім возі. І відчувалося, що ніяка тривога за долю людей не турбувала відступаючих. Розкішні трави в цілинних степах давали пашу коням і табунам овець та корів, озера й річка з довільним уловом риби вабили людей: запасів на возах не чіпали. Наливайко вслухався в байдужі розмови на возах і в сідлах і за зовнішнім спокоєм та байдужістю побачив жахний занепад. Як приречені на вмирання, помирилися з тою думкою і злочинною безтурботністю обеззброювали один одного...

Морозом обдало Наливайка від тої думки. Збройна частина цього важкого походу могла б значно швидше рухатися, міняти напрямок, скористатися маневром. Ішлося ж бо не про ганебну втечу — від військової навали Жолкевського вже не втечеш, битва неминуча — ішлося про честь і долю народного повстання. Поразка надовго роз'ятрить рану. І доки не загоїш її, доки не згладяться рубці виразок і не наросте нова бойова сила, народ не повстане. Хотілося б перемоги, повної перемоги! А вона, як туман, мінлива й нестійка. Народ легко підняти, для цього досить людського горя, панських образ. А що далі, як завершити повстання народне, коли пана того кругом завелося...

І що вдієш тут, коли вози з сім'ями вже йдуть із військом, коли біля кожного воза вже їдуть верхи, ідуть пішки збройні повстанці, чоловіки, батьки, сини сімей?

Наливайко підганяв свого втомленого білокопитого коня, поспішав наперед цієї головної валки відступаючих. Хотілося якомога швидше розшукати Шаулу. Чомусь здавалося, що коли не побачаться вони зараз, то вже й не побачаться ніколи. Від цієї мимовільної думки зробилося ще тяжче на душі. Часом підбивала думка повернутися до своїх повстанських військ, гукнути: «Відлучаймося!» — і повести їх тільки самому відомими шляхами. Світ широкий, куди оком глянеш — твоя путь з таким народом. Вирватися б геть на Північ, зачекати, доки Жолкевський перемордується, і розпочати визвольну справу з кращою підготовкою, з повним урахуванням і зброї, і моральних сил, і стежок майбутнього для визволення краю... Гай, гай... Стежки майбутнього! А чи перемордуються Жолкевські, Вишневецькі?.. Вірно мислив Іван Болотник: майбутнє наших народів — у братньому єднанні і в спільній боротьбі проти своїх і проти чужинських панів!.. Розумна думка! А сам загинув... Треба, каже, не тільки бити панів, а ще й хисту, щоб лад дати вибореній волі...

Наливайко тяжко зітхнув, уважніше огляпув похідні валки. Яке серце треба мати, щоб спокійно збагнути весь жах становища і бути кремцево твердим у вчинках, щоб урятувати цей цвіт українського люду!.. Розпитувався, заспокоював, поради давав, а в самого з голови не виходила ця страховісна оцінка становища. Гине повсталий народ, цвіт країни!

За всяку ціну врятувати! На Путивль, до руського

народу.. До того ж пана Телятевського, від якого утік Іван Болотник, припроситися і пересидіти лиху годину, врятувати живу силу краю!.. Телятевський, казав Іван, хороший князь. Знаємо, маємо й ми своїх Острозьких. На чиєму б боці вони не стали, а князями, можновладцями лишаться, і працювати нашому братові на них неминуче доведеться, аж доки князівства свого не зречуться... Але Телятевський хороший князь!..

Розшукуючи коней з Шаулою, Наливайко наздогнав Лободу, оточеного зчорнілими на вітрах і сонці старшинами. Всі вони, навіть сам гетьман Лобода, відступали, як личить воїнам,— на конях і при зброї. І це втішило Наливайка. Ще під Переяславом переказувано йому, що Лобода і кілька полковників замовили собі на похід зручні візки. Та розум і передбачливість вояка взяли верх — старшини не пересіли з сідел на вози.

— О, нарешті наш Северин! — обізвався Лобода не в міру радісним голосом.

Зморені й пригнічені довгим відступом старшини вітали Наливайка, дружньо всміхалися йому, навперебій висловлювали жаль, що так довго тримали його в прикритті відступу. Але не всі серед них годилися б йому на друзів. Він знав це, та був міцної козачої вдачі — і найтурботніші думки та настрої звик ховати за зовнішньою веселістю.

— Ну, чого, панове старшини, похмурніли, неначе до причастя веде вас суворий духівник! Такі степи, зелені трави... Та, на вас дивлячись, подуріє люд, козаки в монахи повтікають...

І цей бадьорий голос, оця щира козача посмішка на вустах і невтомний дух рицаря степів пожвавили на стрій. Юрко Мазур приострожив коня, навіть шапкою в повітрі помахав: «Го-го-го!»

Заворушилися старшини на конях. Навіть коні заіржали назустріч вороному коневі під Наливайком, розбуркані поводами і острогами.

— Панове старшини! Бачу, всі ви раді мати серед нас невгамовного пана Северина. То замінім його і козаків, що прикривають відступ. Пан Наливайко і тут нам потрібен, самі бачите.

І ніхто не заперечив. Гетьман наказав відібрати три сотні найкраще споряджених реєстровців і негайно ж послав їх на заміну козакам Наливайка та Дронжковського. Старшим над реєстровцями охоче згодився стати

Стах Заблудовський, якому разом з Карпом Богуном кілька день тому гетьман надав звання хорунжого.

Наливайко нашвидку погодився з такою заміною і з Юрком Мазуром поскакав наперед, де їхав безрукий і слабий ще від рани Матвій Шаула. Війська і вози в кількох місцях убрід почали переходити по-весняному багатоводну річку Сліпорід. Людський гамір, ревіння худоби й скрип возів зливалися в суцільний гул коло бродів на одному березі і вмить розтавали на другому. І в цьому гамірному клопоті Наливайко шукав бодай якоїсь цілеспрямованості, а не тільки відстоювання особистих вигід на переправі. Шаулу везли на двох конях, нап'явши на сідла мотузяний рептух. Досвідчений Мурза невідступно був при хворому, набридав йому, але життя врятував. Шаула їхав поперед війська, рідко бачився з старшинами і про становище знав не більше за першого-ліпшого козака.

Задивившись на переправу, Наливайко помітив на річці двоє коней під Шаулою; заклопотаний Мурза метушився, ганяючи козаків і коней навколо.

— Оце тобі й маєш: чужа вірою людина, далека родом і звичками, а душею — наша, за нашими ділами вболіває. Коли б не він, чи й мали б ми живим Шаулу... Аго-ов! Козаче Матвію, не впірни по раки!

— Агов, Северине! Тут тільки жаби, та й ті повтікали від турбот пана Мурзи...

Зустрілися радісно. Мурза дозволив Шаулі сісти на його хисткому ложі. Дружньо сприйняв щиру подяку Наливайка за турботи біля пораненого.

— Ну, як, Матвію?

— Погано, Северине. Вправляюся лівою рукою рубатися, еж і ложки до рота нею не доносив. Погане козакування без руки.

— Без голови, Матвію, ще гірше,— не приховуючи натяку, відповів Наливайко. І всміхнувся, коли Шаула, Мазур і навіть Мурза, зрозумівши, озирнулися назад, де мав їхати гетьман із старшинами.

— Хочу, брате, порадитися.

— Про що, Северине?

— Не бійтеся, тільки про себе маю поради просити. Бачу, наші пани полковники носи повісили, козаки-реєстровці ремствують і наших повстанців збивають... Та і я... не припав до душі панові гетьману.

— Чи не різнитися знову надумав, Северине? Об-

лиш... Забив ти собі голову тими вигадками. А ми ось перейдемо за Сулу в порожні степи. Жолкевський туди не наважиться іти за нами, там і поміркуємо, що й до чого. Серед козаків говорять, що пан Лобода, здається, більше дбає про гетьманську булаву, аніж про вольності людям, за які скільки вже пролито крові нашої.

— А коли так говорять, то ти далі міркуй... Мені сказано, що Лобода лаштується спинитися в Лубнах. Чи то правда?

— Правда. В колі вирішено надовше спинитися біля Сули і долю війська вирішати поволі,— озвався Юрко.

— Як то вирішати поволі, коли за спиною йде ворог?

— Гадають, що він не піде сюди в степи. Люди й худоба перевтомлені. Іти далі, як ми оце йшли під постійною загрозою нападу, не можна.

— Дозволь, дозволь, Юрку. Іти не можна, а ставати табором можна? Жолкевському ж тільки цього й треба, щоб ми стали, щоб не йшли до московських кордонів. То краще повернути і вдарити на його передові сили чи поділитися і повести його війська роздвоєними шляхами та й розгромити принагідно... Це остаточно вирішено — ставати табором?

— Остаточно, про це знають усі козаки.

Вороний кінь з копита повернув назад і понісся, неначе вирвався від вершника. Мазур в першу мить розгубився, не міг уторопати, що ж сталося і що мусить робити він. Потім повернув свого коня і спочатку тихо, а далі швидше, аж поки кінь не пішов учвал,— погнав за Наливайком.

А поперед війська на високому горбі вже видно було новий Лубенський замок князів Вишневецьких, побудований на високій кручі над Сулою. Важкими хмарами знімалися клубки пилюги навколо, кіннота прискореним маршем заходила в Лубни. На блискучому хресті нової церкви зіркою горів відблиск полуденного сонця. Жвавіше загомоніли люди, прискорювалася хода. Шаула дивився на Лубни, з великим трудом озирався назад, де серед пилюги і гомону зник Наливайко, і, зітхнувши, спитав у самого себе: «Невже він ще вірить у перемогу?» Мурза спочатку звелів хворому лягти. Потім перекинув у сідло обидві свої короткі ноги на один бік, повернувся лицем до Шаули і лагідно відповів на те запитання:

— Коли б моя не вірив, то якому шайтанові потрібний був би оцей шалтай-балтай по степах і лісах? Дав-

но б...— і жестом руки, з характерним татарським прицмокуванням показав, як би перерізав собі горло.

— Я безрукий, мені не можна,— жартома виправдувався присоромлений Шаула.

— Не можина! Таким людям не можина! Козакам холодній слова мала-мала давав і справу погубив...

А Наливайко перебрів через Сліпорід і нісся, як очманілий, назад. У гурт старшин ускочив, мало полковника Кремпського не збив з його невеличкого буланого коня. Так і здалося всім, що спереду на вози напали кримці.

— Схаменіться, пане Наливайку! Мало полковника не збили конем. Що сталося?

— Мені стало відомо, пане гетьмане, що маємо отаборитися надовго десь у Лубнах чи навколо Лубен.

— Це правда. А чи надовго, про те будемо говорити, коли отаборимося. Та й чого це так турбує пана Северина? Лубни мають замок, фортеці...

— Мені також відомо стало, пане гетьмане, що Жолкевський послав Струся з Вишневецьким у Горошин. Певне, переправлятися через Сулу в Горошині і, доки ми стоятимемо в Лубнах, нам загородять шлях за Сулою.

— Хе-хе-хе! — зареготав гетьман.— Налякав міх, що й торби страшно. Пан Наливайко наслухався безглуздих чуток і хвилюється надто. А спинятися мусимо, так вирішено панами старшинами і гетьманом...

— Пане гетьмане,— стримуючи себе, сказав Наливайко.— Веліть негайно ж переходити за Сулу, і коли справді треба спинятися, то краще спинитися з того боку, в степах. А за собою треба зруйнувати всі переправи, спалити міст. Адже ляхи йдуть за нами.

— Бог з тобою, пане Северине! З нас люди сміятимуться. Іти за Сулу, ще й міст палити! А стація в Лубнах?

— Свого збіжжя вистачить на возах, а в Путивлі ще добудемо. Панове старшини! — не вгамовувався Наливайко.— Не будемо необачними. Маю точні відомості, що брацлавський староста і черкаський староста раптово завернули з військом на Горошин. Там, переказували добрі люди, надійна переправа через Сулу. Нам можуть перерізати відступ, доки ми будемо пелюшки прати в Лубнах...

Лобода звернувся до старшини. Він не заперечував проти переходу через Сулу, але категорично обстоював

не палити мосту. Коли ж старшини підтримали Наливайка, Лобода погодився навіть і з тим, тільки про відступ на Путивль запропонував поговорити на широкому колі козаків і старшин.

— Путивль для нас не порятунок. Лишаємо свої села, свій край, а хто в чужому нас прийме, панове старшини? Про це не треба забувати...

Мовчать старшини, один на одного позирають. Струмки поту течуть по червоному обличчю гетьмана. Не знати для чого булаву витяг із-за пояса і поважно тримав її в лівій руці протягом усієї розмови. Шостак порушив мовчанку старшин:

— Поки що ясна справа про перехід за Сулу.

— А про міст? — запитав Наливайко.

— Міст... теж спалити треба — це ясно. А про Путивль подумаємо. До Путивля таки ближче, аніж на Січ. Пан Жолкевський ув'язався за нами, як пес за старцем, за п'яти хватає. Переправу конче спалити треба.

— То що ж, переходимо? Гей, пане Богуне! Вам доручається вести перед за Сулу.

— Полковника Мазура теж послати з Богуном, пане гетьмане.

— Не заперечую, пане Северине. Вам же самому доведеться їхати з артилерією, а я з полковниками лишуся...

— Я теж лишаюся! З гарматами піде пан Шостак, а полковнику Кремпському доручіть вози й худобу харчову...

Ніхто не заперечив такого розподілу старшин. Джури помчали виконувати накази, розуміючи, що Наливайко зараз веде військо, а не Лобода. Юрко Мазур знав, що Северин наздогнав його не для втішної компанії, і чекав, стримуючи коня. Вигляд у Наливайка різко змінився, страшні думки напосідали на його голову.

— Поговори, Юрку, з Карпом наодинці, скажи йому все, що викладу тобі зараз... Я лишаюся при гетьмані...

— Ти так це страшно кажеш, Северине.

— А страшно. Коли гетьман... вагається, тоді військо гине. А в нас не тільки військо, у нас велике діло на совісті.

— Чи ти з умом? Хто сказав, що гетьман вагається?..

— Жолкевський недаремно возить при собі жінку Лободи і розмови з нами прагне вести тільки через нього

го... Гони, Юрку, наперед і пам'ятай, що за невдачу чи за зраду чиюсь... ми з тобою на суд перед народом станемо! Гони...

8

Білоцерківський староста пан Курцевич-Булига нарешті дістав від Жолкевського відповідь на свого листа. Підстарості не личило сидіти в Білій Церкві згорнувши руки. Ганебна поведінка міської й околишньої шляхти під час недавньої військової події здавалася більше підозрілою, аніж звичайним недоглядом, втратою пильності. Впустити в місто грабуся Наливайка, кинути валку з Шаулою й паразити війська Ружинського на такий нерівний бій з відчайдушними гультіпаками — це можливе було тільки на безголів'ї...

Про це й писав Булига польному гетьманові в Переяслав. Самого його рятувало те, що в час тої події він був у Києві, з біскупом Верещинським залагоджували вкрай зіпсовані взаємини Києво-Печерської лаври й католицького біскупа. Справи невідкладні, йдеться-бо до унії двох церков,— про це Верещинський цілком певно знав і князеві, близькій людині до воєводи Острозького, мов на сповіді, те сказав... Жолкевський єдиної помочі жадав від панів старост українських міст та замків, від каштелянів та підкоморих — пильнувати за Низом!

«...Щоб і ворон не пролетів на Запорожжя, щоб кістку з валки пацифікаційної на Україні не доніс козакам січовим і не збудив би того страшного пса до часу-пори. Впораємося з бунтарями, візьмемося й за Низ! А зараз січове падло волітиме врятувати Лободу, а разом з ним — і Наливайка...» — писав гетьман Курцевичу-Булизі. І підстароста надолужував пильнувати! З природи лінивий, дещо зажирілий пан нездатний був сам узяти до рук шаблю. З князем Кирилом Ружинським чимало своїх людей, навіть і нереєстрових послав у діло. А сам не пішов, озираючись на старого можновладного воєводу. Богу молись, а з нечистим не рви гешефту, як говорять білоцерківські крамарі.

У всі краї на волості заслав гінців. Наказав нікого не пропускати на Низ, а кожного низовика чи всяку підозрілу особу, особливо вершника,— надсилати йому особисто на розправу. Мелашка мала добрий розум і закохане серце. З найдрібніших натяків, з окремих слів серед

людей розуміла навколишню ситуацію і ховалася. Проїздила здебільшого глухими лісами, ночувала в дрібних, закинутих хуторах. Доводилося обминати міста і села, де відчувалося недавнє перебування Жолкевського. По містах і замках лишалися хворі жовніри, вирував дух війни. Старости, дозорці, солтиси чіплялися до кожного стороннього. Під Хмільником поселяни попередили дивного молодого вершника:

— Коли ти, хлопче, не з цих... не козаків пана Струся, то краще обминай місто.

— А що мені пан Струсь? Від самого воєводи грамоту маю... Краще скажіть, який простець обрати на Білу Церкву? До пана Булиги-Курцевича їду від йогомосці князя...— брехала Мелашка, силкуючись підробити свій дівочий голос на парубочий. І відчувала, що не завжди вірять їй, оглядають з голови до ніг. Мелашка горбилася, приховуючи розквітлі дівочі груди, поясами обгортала гнучку талію, щоб здаватися грубшим парубком, козаком. Спритно вискакувала на коня й неслася поза шляхом, збочувала при першій же нагоді в ліси, ховала сліди. Доки йшлося до Білої — брехала, що правиться до самого Булиги від воєводи. А коли шляхи розходитися почали — пішла на відчайдушну сміливість:

— На Січ у козакування втікаю від мачухи злої! — брехала наївнішим землянам у глухих хуторах.— Батько добрий, сам козакував, може, чули, Півторакожуха звався. З неволі кримської без ока та з одною рукою вирвався, знає, що то за воля молодому під чоботом у мачухи лихої жити. Коня спорядив, за діброву вирядив... Хороший батько!..

І люди вірили, притулок на ніч давали, харчем не скупилися на таке. Козакування на Низу — святе діло людське. Коли сам не йдеш, то всіляко допомагай іншому, споряджай сусідського парубка, нагодуй прохожого, напаси й напій його коня... Такий закон батьків, освячений десятиліттями!

На дванадцятий день прискореного подорожування Мелашка дісталася якогось хутірця, аж біля річки Тясмину. Суботою звався він. Тяжка була подорож. В Холодноярському лісі боялася і звіра, і людини. Ледве пробита стежка в чагарниках не пускала погнати коня. Доводилося більше за повід вести.

Часом таки плакала, озираючись навколо. Але не каялася. Де той Низ — навіть не уявляла собі. Найгірше те, що й розпитувати про нього боялася. Хто повірить тобі, молодий хлопче, що дуже на вродливу дівчину скидаєшся, чого правишся на той омріяний Низ. Лиха мачуха — дуже ненадійна охорона від причепливого ока, особливо на Білоцерківщині та Черкащині. Аж поки виблукала з лісу і, вже верхи сівши, під'їздила надвечір до хутора, вирішила «признатись» у всьому: на Січ, мовляв, до батька, козака Півторакожуха, правлюся, привчатимусь до козакування... В цю саме мить і помітила, оглянувшись, як із байраку, що над битим шляхом, відірвалися двоє вершників, пустилися просто до неї. Розгадувати, хто вони, Мелашці не було часу. За всю подорож до Білої кілька разів її спиняли, допитувалися, охоронного листа за підписом отця Дем'яна й печатку поглядали і випускали. А зараз лист уже не діятиме. Та й не ганяли за нею вершники ніде так, як оці двоє.

Тільки мить оглянула їх біля байраку. По куряві з-під копит визначила, що гонять з усіх сил. Може, і кримці, боронь боже! І вдарила нагаєм свою рижу, гінку кобилу. Отець Дем'ян так і сказав, напучаючи:

— Рідко який кінь, хіба що татарський, зможе наздогнати цю кобилу. Аби в сідлі ся тримала цупко, рижа винесе від погоні. На Білу Церкву прався, а там на Чигирин. За Чигирином — що крак, то й козак, доведуть на Запорожжя...

А в лісі їй сказали, що десь за хутірцем кілька миль, та й уже омріяний той Чигирин.

Кобила спочатку дибки стала з несподіванки. Але, коли вершник її не впав і ще раз почастував нагаєм,— простяглася смугою, поклавши вуха до шиї. Дівчина пустила поводи скільки можна було, щоб не смикати простягнену голову рижої. Сама пригнулася до сідла, бо вітер у кожну мить міг здерти її на поталу тим нападникам. В душі вона була глибоко переконана, що гоняться за нею дозорці старост, ретельно виконуючи закон пильності на кресах.

Вискочивши на пагорб, побачила хутір на кілька хат. А десь далеко по низу, неначе піщовими хвилями притиснутий до лісу, Чигирин! Так, це він, омріяний Чигирин, де її охоронять самі люди й на Січ доведуть.

А позаду відчувала погоню. Хоч коні в них слабші — це відзначала по тому, як швидко віддалялася від

них,— але погоня тепер попередить і чигиринських солтисів, дозорці знайдуть вірних Короні та старостам посіпак і таки вловлять Мелашку, перетнуть їй благий намір...

«До хутірця!» — блискавично вирішила.

Ледве поворухнула поводом ліворуч, і кобила понеслася в обхід хутора. Доки погоня ще не вибралася на пагорб, Мелашка зможе сховатися за хутором, обмине його і лісами помчить до Чигирина, нехай і проти ночі...

Кобила неначе зрозуміла катастрофічний стан їздця. Вже й не бігла, а вітром балковим пронеслася в тому напрямку, який натякнуто їй ворухким поводом.

І сталося нещастя. За густим чагарником, який кобила проскочила, немов вистрелена з лука, несподівано виріс високий господарський тин, плетений з лози. Хутірець, виявилося, простягся влоговиною аж сюди. Та спинятися розпаленій тварині було пізно. Вона блискавично збагнула перепону і з усього маху піднялася в повітря, перестрибнула високий тин. Від несподіванки й ляку Мелашка ще встигла заплющити очі. Але удару об землю всіх чотирьох пружних ніг розумної тварини витримати не змогла. Стрімголов вилетіла через голову кобилі й занурилася в коп'як з'їдів, по-господарському складених недалеко від тину. Кобила ще перескочила за другим стрибком і той коп'як, порвала повід і, стрибнувши окаряч кілька разів, хропучи, стала. Озиралася налитими кров'ю очима на свого нещасного їздця, до рук кремезному парубкові, що звідкись з'явився, спершу не хотіла даватися.

Та парубок спритно вхопив за надірвані поводи, неначе цим якось-то міг послабити катастрофічне падіння вершника, яке вже сталося. Кобила не противилася, легко пішла на поводі за парубком до копиці, все ще важко дихаючи та обнюхуючи землю під ногами.

Коли парубок підійшов до копиці, де ворушилася людина, перше, що йому довелося побачити,— молоде розчервоніле лице дівчини. Кому, як не парубкові, те найкраще розпізнати! Але вершник уже натягав козачу шапку, крекчучи зводився з копиці і з дівчини поволі обертався на струнκого молодого джуру якогось козачого полковника. Парубок ніяково позирав на обличчя то знов на пояс, без шаблі, на струнку постать, що сильно шкутильгала, впадаючи на ногу.

— Таким їздцем бувши, не варто б і в сідло дертися,

хлопче,— замість привітання корив парубок.— Чи хоч кістки цілі?

— Кістки цілі... Спробував би пан... як там його, стрибнути так через тин...

Парубок оглянув рижу кобилу на поводі, і Мелашка безпомилково догадалася, що він заздрить. Парубок аж прицмокнув, ніби ствердивши думку Мелашки.

— Коб мав такого коня, в Січі б опинився...— мимоволі признався парубок.— А хлопець, певне, з панських джур буде?

— Чому так?

— З вимови чую. Панські так говорять. Хто єси?

І дівчина довірливо сперлася йому на плече, відвернулася, відчувши, як підозріло вдивляється парубок їй в обличчя. Цьому не збрешеш, на Січ потрапити мріє!

— Саме в Січ і правлюся... Ой, нозі трохи боляче. Та то нічого. Мій батько, козак Півторакожуха, не так падав... Та за мною погоня, козаче... Втікаю я на Січ. Адже ж не вільно нашому братові козакувати...

В хуторі почали валувати собаки. Біля Мелашки бідкався вже й парубків батько. Літній, але кремезний чоловік. У чорному вусові, по-козачому спущеному донизу, вже сріблилися сиві волосини.

— Юнак на Січ, батьку, втікає, а за ним гінці женуться.

— Лихо ж наше,— забідкався господар.— Веди, Семене, конячину геть з двору, а хлопця я в хатині замкну. Та швидше ж, щоб не наскочили ті посіпаки.

— Конячка ж, батьку...— зітхнув Семен. Та валування псів підганяли його, Семен швидко зник з конем у бічну хвіртку з двору.

Мелашку ледве впхнуто в маленьку хатину, коли галас знадвору сповістив, що до цього двору йдуть люди.

— Матінко моя, йдуть...— забідкалася господиня, коли чоловік кількома словами сповістив про подію.— То, може... нехай хлопець Ганнусиною запаскою обвихнеться, сорочку її накине та хусткою без сорому запнеться. Скажемо, наша Ганнуся, нема ж саме її досі з Чигирина...

А в двір уже зайшли люди, оточивши обох озброєних дозорців, які на поводах вели замилених коней. Подія для хутора не нова, часто це трапляється тут, і люди охоче збираються при такій нагоді більше для того, щоб у пригоді стати нещасному втікачеві, аніж скривдити.

— Чий двір? — зло вигукнув молодий дозорець, махнувши нагаєм на огороджене обійстя.

— Мій двір, пане дозорцю, я господар, Миною Пушкарем звуся,— густим і владним голосом відповів господар двору, Семенів батько. Останнім у ворота зайшов його син.

— Чи не бачив, пан Мина, тут вершник один до його двору втікав?

— Ні. До мого двору вершник не втікав, самі пани дозорці бачили ворота на каблучці. Маю шкапину в хижці, навряд щоб на ній можна від таких лицарів утекти. Семен, виведи-но буланого!

— Буланий? — вигукнув старіший дозорець.— Буланий, то не. Тен золотаво-рижий, немов сонцем присмажений. А і коня ж має диявольський утікач!..

— Оглянемо хату, пане Пушкарю. Сюдою тільки й міг ся прибити тен гультяй.

В цей час у чагарнику переліска заіржала покинена там кобила. Молодший дозорець кинувся туди, кілька юнаків, жінок побігли. Побіг і Семен, обганяючи дозорця, збиваючи його з сліду. Та тварина почула коней і своїм розкотистим іржанням ще раз остаточно викрила себе. А Семен узяв її за повід, блискавично розшморгнувши свого вузла на орішині.

— Конячка загнана, пане дозорцю,— ганив, щоб не віддавати.

— Певне, загнана, коли так втікав тен лайдак. Та ж де він? Тільки в хаті пана Пушкаря має бути...

А в хаті господиня вдала украй здивовану жінку, оглядала дозорця, як непроханого гостя. Віком ніби й не така стара, як життєвим досвідом — багато взнала, за Миною живучи.

— Добрий день, паніматко! Де той гультіпака втікач? — запитав літній дозорець, ледве дотримуючи грізного вигляду урядовця. Видно було, що цей дозорець був десь із місцевих і справою втікачів на Січ не особливо захоплювався.

— Який утікач, матінко моя? Перехрестіться, люди добрі!..— переконувала кмітлива жінка.

А в сіни, в хату набивалися люди. Крізь них продирався молодший, завзятий дозорець. Кудись гукнув надвір:

— Кінь є здобич наша, а парубок сі має зажити працею якого захоче. І сідло нехай не рушене буде, як є!.. А що тут, пане Сидоре, де тен лайдак?

— Немає в хаті, пане Якове.

— Як то нема? Мусить бути! Його кінь біля двору на припоні стояв...

— Але ж не на припоні, прошу ласкавого пана дозорця!..— виправдувався знадвору Семен.— В орішині повід заплутався, ось прошу, перерваний він...

— Моя то справа... А кінь був на припоні. Шукай, пане Сидоре, втікач є тутай.

— Чи не стіну колупати маю? Ось вона хата, пані господиня, господар... А он скриня, заглядав туди, шмаття на жердці і стіни, прошу.

Заповзятий дозорець оглянув хату, заперечити щось не міг своєму товаришеві. На дверці до хатини кинув очі.

— А тут? — швидко запитав, показавши нагаєм на закриту завертку.

— Там?..— трохи знітилася стара. Але за мить також по-господарському пояснила, посиливши голос: — Ганнуся наша, дочка. Старий нагримав трохи і заверткою хатину запер...

— Мамо, відчиніть, а то й завертку виб'ю! — почувся з хатини напрочуд мелодійний дівочий голос. Господиня і сам Мина Пушкар поторопіли. В наступну мить він спиною підпер двері.

— Туди не пущу, дівчина може бути роздягнена...

Крізь натовп прорвався Семен. Дужі плечі, немов клинок той, розколювали неостережних цікавих.

— Не пускайте, тату, до Ганнусі!.. Або...

— Або що, парубче? Сам відповіси за втікача? — зле всміхаючись з насолоди перемогою, присікався дозорець. Він був глибоко певен, що в хижі озвався підробленим голосом застуканий втікач.

— І відповім! Ану, панове дозорці, шукайте собі вітра в полі. Я тут хазяйський син...

Та мати просунула за спиною в чоловіка руку й відвернула завертку на дверях. Двері розчинилися. На порозі з'явилася трохи зблідла на лиці, але напрочуд вродлива дівчина. Навіть коса, до цього прихована під шапкою, тепер гордовито слалася через плече. Семен упізнав те саме обличчя, яке було ще червоне з шаленої їзди й несподіваного падіння в копицю з'їдів. Упізнав і ледве всміхнувся, відводячи з дверей батька за плече.

— Сиділа б ти, Ганнусю, та й не рипалася сюди. Без тебе тут якось би переконали цього Хому невірного...

— Що-о?

— Беріть, пане дозорцю, втікача вашого, ось він! Перестаньте комизитися. А коня я собі забираю. Моя здобич, біля свого двору взята...

— Поговори мені ще,— огризнувся дозорець. І таки пропхався в хатину, відвівши Мелашку грубою рукою.

— Ой, пан дозорець немов ломакою мені боляче зробив... Мамо, то ж я таки маю тепер до тітки в Чигирин піти?.. Що тут сталося з Семеном? Пан дозорець так гримає на нього...

Дозорець і не зайшов у хатину, швидко оглянувши її просто з дверей. Мовчки повернувся і вийшов надвір, виганяючи поперед себе цікавих хуторян. А біля воріт стояв Семен, глузливо посміхався з дозорців.

— Мали б утікача шукати, пане дозорцю, а не вдиратися до дівчат у хатини. Конячка втекла, га? Може, то пан дозорець зопалу не роздивився, за порожньою конячкою полював так ретельно, що й світ му замакітрився...— уже регочучись, докладав Семен.

— Я комусь нагаєм по спині покажу порожню конячку! Де кінь дівся, лайдаче поганий? То, може, це ти й утікав на ньому?

— Може, а... а що таке?

— Втікав, кажи? Втікав?..

Семен не зразу відповів. Нова рішучість урятувати ту вродливу дівчину, врятувати її справу, блиснула йому в очах.

— Втікав, пане дозорцю, і ще втікатиму. Ловіть!..

На цьому слові Семен як стій вхопився за кілки високого тину й птицею перескочив за двір. Чи поженеться за ним лютий дозорець, а чи ні, Семен не вирішував у цю мить. Йому треба було взяти на себе всі підозри дозорців, урятувати дівчину і не віддати дозорцям її коня. За мить уже був у переліску, скочив на розсідлану кобилу і щез у лісі.

Дозорці до ранку стерегли двір Мини Пушкаря, але Семен не повертався. Мелашка в хаті бідкалася, вправно граючи роль Ганнусі, коли котрийсь із дозорців навідувався до хати. Не крилася перед господарями і вперше за всю подорож призналася, куди й за чим правилася на коні в чоловічих шатах.

— По Україні, певне, чули-сте, таке робиться. З-під панів люди вивернутись хотять, проти віри католицької бороняться та проти королівства польського повстали.

Може, чули, Наливайко Северин, Шаула Матвій та Лобода з Запорожжя очолили той великий рух...

— А тобі ж що від того, дівчино? — допитувалася Семенова мати.

— Не питай, стара, на що люди ножа за пояса кладуть,— втрутився Мина.— Мабуть, треба було комусь засилати дівчину до січовиків...

— А я й не питаю, присяй-бо, тільки так, до слова йшлося. Кажу, така молода дівчина... А вже сирота, в сідлі скаче не близенький світ. То, може, старий, відведемо її в Чигирин до Оверка, нехай човном спровадить до коша?..

Семен так і не повернувся ні другого, ні третього дня додому. Дозорці знялися і поїхали, певні, що саме Семен і втікав від них. На Січ утік парубок. Коли ранком другого дня господиня виходила з двору з Мелашкою, навіть словом не озвалися, не запитали, куди правляться. Так-бо ясно було обдуреним, що пішла мати з дочкою. А жодна душа з хуторян і не заїкнулася, що Ганнуся в Пушкарів чорнява і кістку огряднішу, батьківську має.

9

В тривозі і безпастанному гетьманському клопоті для Лободи надходив вечір уже в Лубнах. За все своє досить-таки солідне козаче життя він не зазнавав стільки гострого душевного клопоту, як у ці кілька днів нагального маршу на відступ. Коли це було, щоб Григор Лобода так безнадійно відступав від супротивника? Тут безперечно сталася якась помилка, якийсь фатальний недомисел у діях. Думати стало важко, не вистачало на те часу. Чи шабля не так міцно тримається вже в руках, чи кров у жилах недостатньо бунтує при наявності ворога, а чи... ворог не той став?.. Підсвідомо Лобода розумів, відчував свою вояцьку помилку. Не треба було лучитися в таку вирішальну хвилину. Адже Григор Лобода — це Лобода, січовий козак, якому Січ-мати закони війни супроти бусурманів, нападників виробляла. Чи став Жолкевський нападником? Чи не він супроти Косінського та козаків виступав на тому ж боці, з Вишневецьким, із католиком Янушем Острозьким?

Так, спинявся Лобода на думці, помилка сталася в той день, коли козацтво получилося з нетесаним вій-

ським Наливайка. Чого хоче Наливайко — хіба його зрозумієш? На Путивль, до руських людей... Григор Лобода вважає ганьбою втікати з дому до сусіда, неначе мали б там перечекати гнів суворого батька. А чи його перечекаєш?.. В степи, на Запороги! А там видно буде. Та поки що Жолкевський осьдечки за плечима замірився вдарити. І вдарить, коли не остерегтися... Палити мости радив Наливайко. А так, палити мости через Сулу і... навести лад! Хто тут гетьманує, будь воно прокляте, це нещасливе рушення...

Останнього джуру послав до Стаха Заблудовського з категоричним наказом спалити після себе великий міст через Сулу. Саме на той час нагодився Наливайко. Чи не перевіряє дії гетьмана?

— Ну що ж, поїхали, пане Северине, далі, маємо обрати місце, де ставати війську на перепочинок. Виходить, палимо мости, хе-хе-хе...

— Так, доводиться, виходить. Та я лишуся, пане Григор, припильную виконання гетьманського наказу.

І Лободі довелося тільки схвалити ту полковницьку ретельність. У надвечірніх сутінках це схвалення прозвучало так щиро, що Наливайкові стало ніяково за свої підозри. Що Лобода інакше мислить, аніж він, Наливайко, це безсумнівно. У Лободи свої хутірці є, він має свої кондиції залагоджування миру між Короною та панами з українським народом... Але ж він знаходиться зараз у вирі повсталого народного війська, очолює його. Це сила, якою не так і легко гратися на догоду своїм особистим кондиціям. Не міг цього не розуміти такий уславлений у краю вояка!... І завагався Наливайко: чи лишатися при мості, а чи їхати з Лободою і справді лад давати таборові. А може... може, і просити пробачення в гетьмана за вияв недовіри?

В такі хвилини слід радитися. Але з ким? Його найкращі люди зараз розкидані у цій десятитисячній масі. Богунові в останню хвилину перед мостом сам же він доручив керувати розвідкою за Сулою. Панчоха, Мазур і інші вірні друзі і побратими на своїх місцях, де їм наказано бути за порадами Наливайка. Гетьман у жодному випадку не заперечував проти тих порад.

У цих думках його й застав раптовий галас на мосту і за мостом. Весняний повільний вечір ще давав можливість бачити згори, як заметушилися війська з того боку Сули, як погналися за передніми, що поринали вже аж

ген-ген у лісових хащах Засулля. Мимоволі рушив з лубенського бугра, проїхався містком. По ньому вже проїздили поквапливо тільки відсталі джури. Біля воза, де перепрягали волів, догнав Лободу, що, вислухавши джур і старшин, наказав негайно ж гнати наперед війська і спинити його, лаштувати табір до оборони.

— Що сталося?

— Оце добре, пане Наливайку, що ви... Там татари зі сходу...

— Татари? — здивувався Наливайко і мимоволі пустив коня вслід за Лободою. Потім поминув його і помчав, обганяючи відсталі вози, підхоплюючи за собою козачі сотні. Гетьман Лобода що було сили гнав коня, щоб не відстати від Наливайка. Частина старшин, що любила грітися гетьманським теплом, розсипалася поміж джурами і козаками і, мов хвіст комети, неслася за гетьманом, захлинаючись у пилюзі.

Стах Заблудовський з незмінною посмішкою на устах їхав попереду своїх сотень козаків. Вислухавши наказ гетьмана про спалення мосту, ще більше розпустив усмішку, запитав у джури:

— А що робив пан гетьман, коли той наказ давав?

— З Наливайком радився, прошу пана хорунжого,— відповів джура й помчав назад.

«З Наливайком радився»,— в думці повторив Стах. Йому здалося природним, що це був наказ не гетьманів, а Наливайків. Цих же наказів він може не виконувати. Та цю думку довелося відкинути в ту ж мить. Адже він мусить з'явитися до гетьмана у військо, і той же Наливайко за невиконання наказу гетьмана може стяти голову, ні в кого не питаючись і ні перед ким не відповідаючи за те. Так він зробив з осавулом Красенським, запідозривши його в зрадливій участі в убивстві полковника Саська, те саме вчинив з джурою гетьмана за те, що той дозволив собі перепитати, чи не змінив пан гетьман наказу Наливайка...

І при цій думці згасла посмішка, холод поліз під одяг.

В'їздили в Лубни, а з заходу один по одному під'їздили дозорні і сповіщали, що жовніри Жолкевського вганяються все ближче й ближче.

— Нехай, панове козаки, нехай уганяються. Ми перші будемо на мосту. Темніє вже, і полум'ям мосту ми освітлюватимемо нашу путь на Засуллі...

Зовсім вечоріло, коли мостом пройшли останні коза-

ки. Заблудовський тримав біля себе чотирьох козаків із запаленими смолоскипами, але моста палити ще не велів.

— Можуть ще наші відсталі сотні чи вози з'явитися.

На сході, понад Сулою, у вечірньому спокої раптом пролунали гарматні постріли.

Галас у місті, біля замку, на шляху до моста зростав. Не було жодних сумнівів, що війська Жолкевського зайшли до міста, наближаються до переправи. Постріли з гармат за Сулою ніби збудили той гамір у Лубнах. Неначе ураган зірвався в ту ж мить, і Заблудовський побачив, як на горі, біля церкви, узвозом до мосту помчала кіннота Білецького.

— Вони! — перелякано гукнув Заблудовський, зриваючись утікати по мосту.

— Палити, пане хорунжий?

— Палити! Все палити...— останніх слів не чули вже козаки, запалюючи міст.

Відволожена річкою деревина неохоче бралася вогнем. Козаки поливали топленою в казанках смолою і запалювали. Чорний дим і вечірня сутінь ховали від козаків хмару жовнірів, а тріскотіння від вогню глушило грім копит і вереск жовнірський. Міст таки запалав у двох місцях. Четверо козаків, обливаючись потом, чесно виконали цей останній наказ і головами наклали за те.

А за мостом утікали три сотні козаків, очолюваних Заблудовським. Він — як приріс до сідла, гнав за козаками, боячись відстати від них. В голові одна думка: «Хто стріляв? Невже пан Струсь настиг з Горошина?»

Озирався на полум'я мосту, прокляття посилав не знати кому. І коли згодом побачив, що полум'я почало згасати, відчув, як радісно закалатало схвильоване його серце: «Погасили?.. Ну, пані Лашко... Моя, моя...»

Страшний грім кінноти пана Білецького, що прорвалася по неспаленому мосту, заглушав навіть думки. Коні в струну витягалися і неслися, втікаючи від того загрозливого грому. Поруч із Заблудовським спіткнувся кінь під козаком і полетів під ноги іншим, як з пращі кинутий. Рятуючись, скакали коні, часом добиваючи тих, що впали. Заблудовський острожив коня, нарешті врізався в хвіст відступаючих і побачив, що вже шнурувалися вози рядами, готувалися козаки до бою. Десь попереду лунали короткі постріли з самопалів, напевне, бій із Струсем уже розпочинався.

«Таки спізнився я...» — почув Заблудовський з темряви між возами важке нелюдське зітхання.

Обернувся, але нікого не побачив у загальній колотнечі і готуваннях. Та голос Наливайків упізнав хорунжий Стах Заблудовський. Куди спізнився Наливайко, так і не добрав заклопотаний власним рятуванням Стах.

10

Дніпро починав розбухати весняними водами. Ховалися пороги в хвилях, тільки страшний вир течії видно було на поверхні. Надбережні корчуваті верби полоскали свої свіжі віти в запінений, мутній, мов кваша, глиною офарбованій воді. Над широкою й мутною поверхнею Дніпра табунами носилися кулики та чайки, а біле шумовиння на хвилях здавалося їхнім відбитком, як у дзеркалі. Полковник Ничипір стояв під дуплистою вербою і милувався красою стихійної сили Дніпра. Сонце ще тільки повертало на вечір, та насичені важкі хмари з заходу заволокли його давно, над Дніпром залягла вечірня прохолода. Комарі рясніше загули роями, і полковник не витягав з рота чорної, засмаленої курінням кількох поколінь турків, панькової люльки.

Коли загримів перший грім, полковник інстинктивно перехрестився і ще старанніше підпер дуплистий стовбур верби. Отак щороку по першому громі підпирав коли не вербу чи дуба, то стіну або просто кам'яну скелю і нехитро повторював завчену від старших примовку:

— Лущіть кісточки, вчіться терпіти, щоб не боліли в літі...— І не ховався в дупло від теплого дощу. Тільки нетерпляче позирав униз, звідки чекав човнів з козаками. Аж раптом почув стукіт весла об борт човна десь зверху, а не знизу.

— Дивись ти, сміливець який, через пороги йде. Агов, козаче, тримайся берега... Бистрям об поріг ударить...

Весло на мить завмерло у воді, і ту ж хвилину човен завертіло в вирі течії.

— Не кидай весла, дурню божий! — спокійно застеріг полковник.

Але човен уже кинуло у вируючу яму на порозі, і якусь мить в очах Ничипора маячило тільки шумовиння води. Рушив бігти понад берегом проти течії, щоб стати ближче біля порога і хоч зрозуміти, що ж сталося з

човном і сміливцем. Та за кілька кроків спинився. Човен стрімголов вискочив із шумовиння і догори дном нісся навскіс, просто до кручі берега, на якому стояв полковник.

— То ще нічого, коли човен цілий,— вимовив Ничипір, полегшено зітхнувши. Його зір і на цій віддалі помітив, що за човен учепився ззаду й весляр.

— Рятуйте, потопаю-у! — пересилюючи шум водоспаду, гукав жіночий голос.

— Отака ловись, хоч дрібна — так свіжа... Чи ти ба, нечистий жінку на Січ підкинув... Е, ні, голубко, не дозволю потонути. Живенька ти козакові миліша...

В одну мить зірвав з себе одяг, роззув чоботи. Тільки люльку обережно поклав на вузенький корінь. Не спускаючи очей з човна, пройшов берегом йому назустріч. Полив густий дощ, і першу мить навіть пара здіймалася з гарячого, дужого тіла полковника.

Човен крутило в бурхливій течії, знесилена людина борсалася і вже не кричала. Над дніпровою стихією пролунав гучний полковників голос:

— Та тримайся ззаду за човен, роззяво! Не хапайся за борти...

Нещасна чула ці поради і, як могла, виконувала їх. Їй здавалося, що з берега ніби обвалилася брила землі, підмита течією. Туди стрімголов несло її затоплений човен. Він весь час то поринав носом і виривався, то обертався, знов осідав задом і мало зовсім не вислизав з рук. Холодна вода і обважніле тіло, особливо ноги, знесилювали жінку. Шпаркий дощ і рокіт Дніпра наче вщухали,— втрачався слух. Уста, захлинаючись водою й піною, прошепотіли:

— Прощай, Северине!..

— Чого там прощай?..— неначе сам грізний Дніпро у гуркоті своїм глузливо заперечив.

Чи чула вона те, а чи здалося? Та останні сили зібрала і як попало хапалася за мокру, слизьку й хистку дошку човна. Полковник за течією догнав нещасну і почув лише одне слово — «прощай».

«Сказано — жінка...» — майнула думка.

Грубо заспокоївши її тією реплікою, вхопився рукою за човен з другого боку. Човен спочатку гойднувся і затремтів. Але він став не такий хисткий.

— Тримаєшся? — запитав полковник Ничипір з другого боку.

Відповіді не було. Але він бачив голову жінки на поверхні води. Лице посиніло від холоду й знесилля, та ще не згубило ознак життя. Під дужим натиском полковника човен різко повернув до берега. Перед очима промчала верба з кручею, з усім берегом. Човен черкнувся об глину й підмите коріння. Бистрінь підхопила його й ще з більшою швидкістю понесла на фарватер ріки. Жінка не розгубилася, випустила хистку дошку з рук і що було сили вчепилася за корінь. Вода зносила її, здувалася над хвилями одежина, та руки закам'яніли на корені, і жінка міцно припала до берега.

— Вилізеш сама чи, як немовля, висаджувати тебе доведеться? — запитав полковник, не кидаючи човна.— У нас човнами не розкидаються...

Почула. Сили не вистачило щось відповісти. Ні батько, ні рідна мати, здавалося, ніхто в житті не сказав їй ніжніших і миліших слів, як ці. Чи від свідомості, що врятована, а чи від вдячності — Мелашка спромоглася лиш самій собі всміхнутися у воді. Трималася руками і навіть не спробувала вилазити з води — сили зовсім покинули її. Знизу почулися голоси і скрип козачих весел. Полковник кинув човен, гукнув по Дніпру:

— Свириде! Носить вас так довго! Вловіть цього човна!

Кількома дужими помахами опинився біля берега. Пара стовпом вставала над його розігрітим тілом, коли видерся на берег. Ущух дощ, розвиднялося над Дніпром. Полковник берегом підійшов проти течії до Мелашки й просто за одяг потяг жінку на берег.

— Чи жива ще тут? О, жива. Заплющ, заплющ очі, я... не одягнений. Та то пусте... Ого, ти, брат, зовсім свіжуєш... Тю, в штанях.

Поклав на березі і поквапно заходився роздягати, щоб розтерти мокрим одягом тіло. Жінка застогнала:

— Дякую... це сама скину.

— Ну, тож-то... Свириде, хлопці! Горілка є в баклазі?

— Є-є! — гукнуло кілька голосів з Дніпра.

Нашвидкуруч зодягнувшись, Ничипір знову підійшов до Мелашки, допоміг роззути чоботи та стягнути обважнілі штани. Дав горілку пити, горілкою розтирав, примовляючи:

— Нічого. Жінці личить червоніти... Аби жилося... А ви, лобуряки, відвертайте баньки на сухий пень. Хто молодший, давай штани. Мій кобеняк принесіть... Нічо-

го, терпи. Я тебе вдруге породив, мені можна, як матері... Звідки тебе принесло, такую?

— З Чигирина. Пан Підвисоцький спорядив тільки до Кременчука...

Мокре її ганчір'я козаки викручували, взявшись удвох за кожну річ. Мелашка куталася в кобеняк і на кожний рух козаків ладна була відповідати слізьми радості. Вони розвішували її одяг на гіллях верби, почали жартувати, неначе не з Дніпра її врятували перед самісінькою смертю, а з досвідок на часинку викликали.

— З Чигирина? І чого сюди занесло? Не впоралася з течією?

— На Низ, у Січ прямую. Діло в мене до козаків січових...

— То вже нижче нікуди, оце й є Січ, моя голубко. Кажи, яке діло.

— А хто ж ви такий? Так би я й сказала, не знаючи кому!

— Як рятував тебе, невже не пізнала козака, в чому мати породила? — засміявся Ничипір від жарту, який навернувся на язик.

Засміялися козаки і Мелашку приохотили. Ничипір розшукав люльку, запалив її й подав Мелашці, щоб відганяла димом комарів.

— Дякую, пане... козаче. А я й не дивилася тоді, в якому одязі козак життя мені рятував.

— Ну, потім роздивимося одне на одного. А зараз, мабуть, повертаймо, хлопці, назад, до коша. Завтра, коли живі будемо й годинка слугуватиме,—виїдемо.

В курені гетьмана січових козаків, Тихона Байбузи, зібралися кошові з Базавлука і Чортомлика, полковники й курінні отамани. Ще ніхто з зими не вирушав у похід. Люду було повні острови. Звістка про подію на Дніпрі з полковником Ничипором і дівчиною з Чигирина облетіла курені, і в Чортомлиці збиралися люди човнами, кіньми, піші до гетьманського куреня. Гетьман сидів біля важкого стола, недоробленою люлькою в задумі стукав об нього. Поряд лежало теслярське й різьбярське начиння. За цією роботою його й застали старшини.

Мелашка сиділа скраю на довгій лаві ще не переодягнена в свій одяг. По хаті походжав полковник Ничипір і говорив:

— Уже другий раз звертається до нас цей гордий ли-

цар рідної землі. Другий раз доручає нам життя своє. Татаринові допомогли б, а Наливайкові не хочемо?

— Хіба не хочемо, полковнику? Подумати треба.

— Я не проти того, щоб подумати, пане Тихоне. Вчора Підвисоцький надіслав козака з Сули, сьогодні ця... дівчина потверджує. Значить, так: наші українські війська оточені ляхами у нас же, в нашій хаті, під Лубнами, на голому степу!.. Та ще які війська: Наливайко, Шаула, Кремпський.

— І Лобода, пане Ничипоре.

— Ну, і цей... потрапив. Та він... викрутиться, його ляхи не обкрутять. Але ж Наливайко! Ми знаємо з вами, що без Наливайкового повстання наш люд не знав би, хто він, чиї ми і кому — панам та польській Короні а чи одному богові — наша земля належить. Україна тепер заговорила не просто про війну з панами, а про війну з Короною польською, про волю і про свої порядки в нашім краї. От воно що виходить, панове старшини, від того Наливайка. Я стою за те, щоб негайно ж, сьогодні-завтра, вигрібатися на Сулу. Водичку бог дає, за тиждень, другий і на Сулі опинимося.

— Такого ще й зроду не було, щоб Січ з весни вирушала, просто у війну встрявала. Чи подумав ти, пане Ничипоре, про це? Обносилися за зиму, об'їлися. Ні коням з'їсти, ні за стіл сісти. Барила попересихали, який тиждень горілки не варено. Турки, кримчаки що подумають, самі першими нападуть...

— Подумав я, отамане, і про це. Такого ще справді не було, та не було й такого, щоб пани оточили десять тисяч українського війська і голодом його змушували до послушенства. А у Варшаві чи в Кракові шибениці готують, і не тільки тим хоробрим воїнам, а і всьому люду нашому. За що, питаю? За який гріх така ганьба? Ксьондзи з попами нашими, віровідступниками, унію знов силою хотять уводити в наших землях, ополячити нас збираються. Таке було, пане гетьмане? Коли не звелиш вирушати кошем, то дозволь мені куренем вигрібатися.

— Чи не здурів ти, пане полковнику? Радилися вниз по повіддю спускатися, а тут раптом... Не дозволю! Пошлім Касперу Підвисоцькому наш наказ і булаву, нехай вирушає. Йому ближче, йому й боже благословення. А про польську віру я байдужий. Наш люд... недовіркуватий якийсь: ні польська, ані татарська віра до нього

не пристає, навіть своєї цурається. Візьми хоч нашого січового отця Мартина: молитву ту, як витребеньки, сяктак прохарамаркає... Ні, не дозволю. Нехай Каспер...

— А я, пане Тихоне?

— Ти, Ничипоре?.. Не знаю, що з тобою робити...

— То це так ви, панове запорожці, своїй українській землі добра бажаєте? — несподівано втрутився якийсь молодий козак з дверей. По одягу він, власне, і не козак, а просто гречкосій, як прозивали новаків січовики. В боях не був, мав простеньку шабельку на ремені. Але голосом і широким плечем не зобидили батьки. Мелашка озирнулася, впізнала Семена з хутірця Суботи. Зраділа і здивувалася. Відчула, як у душі щось перевернулося, їй стало легше серед цих чужих їй озброєних людей. Сміливість її опанувала.

— А так,— озвалася, озираючись, як спільниця, на Семена. Очі її горіли від гарячки й завзяття, голос гнівно хрипів.— Сьогодні ляхи закатують Наливайка, а нас, як бидло, ще більше до панських рук приберуть. А завтра вони й до вас доберуться. Я чула, Северин казав, що король їхній велить по Дніпру фортеці будувати і жовнірів, мов за пазухою у вас, в тих фортецях поставити. Стацію їм давай; та, мабуть, що не на іграшки гулящим панам про те все дбається... А знала б я, хіба послухала б людей наших та перлася б у таку путь? По селах, по воєводствах би послали своїх людей, підневільну челядь, селян підняли б на це святе діло. За них гине стільки сотень чесних людей...

Як жінка, не витримала. Сльози полилися, дух перехопило в грудях. Семен продерся до неї, мовчки став поруч, як підпора під хистким тином. Плакала. Але гордо стояла перед полковниками, перед старшинами, зодягнена в чийсь червоний, шовком гаптований кунтуш. Хоч говорити й не могла далі, але не затужила в жіночому безсиллі, не схилилася. Підпору Семена відчула душею — в такім стані жінка скелею стає!

Старий, посивілий курінний отаман підійшов до Мелашки і став поруч. Синій жупан, такі ж самі широкі штани, срібло на ременях і на шаблі — все свідчило, що отаман не марнував літ. Настирлива сивизна — то тільки свідок бурхливого життя запорожця.

— Коли не дозволиш, Тихоне, то я... порушу звичаї січові, вирушу самовільно з куренем на Сулу... Вирушу з паном Ничипором!

Потім рукою урочисто і велично показав на Семена та Мелашку:

— Це не сльози, а гнів смертельний нашого народу проти одвічних ворогів України, поганої шляхти! Там, на Україні, наші рідні потрапляють під чобіт бридкого жовніра Станіслава Жолкевського... Панове старшини! На Сулі вирішується доля нашого краю, наших людей. Жолкевський з Вишневецьким та з Ружинським посміються з нас, закатують найкращі людські сили, і не простять нам цього ні діти, ані онуки наші.

Полковник Ничипір в обхват обняв отамана, тричі поцілувався з ним. Старшини загомоніли, захвилювались. Кілька чоловік вийшло з хати на козачий гомін надвір.

Гетьман устав з-за стола. Внутрішні, зимовим життям приспані сили розбуркано було запальним виступом курінного, кров ударила в лице. Недоробленою люлькою пригрозив у повітрі:

— Стійте, хто там виходить! Обирали мене гетьманом на сміх, коритися обіцяли про людське око?.. Велю коритися! Тобі, полковнику Ничипоре, не диво, ти зроду такий. А ти, старий, соромився б, якої поведінки молодших навчаєш? — показав рукою на Семена.

— Прости, гетьмане, погарячився. Але дозволь...

— І прощу!.. Комусь не простив би, а тобі, старий чорте, прощаю. Таких не втримаєш, та й засиділись без діла тут. Вирушайте з Ничипором. Але ж бийтеся, щоб і в Варшаві чутно було... Подумати треба, дівка правду каже. І в нас чутно про ті фортеці на Дніпрі. У Києві, у Львові унією, а на Дніпрі фортецями нашого брата поневолити і ополячити хочуть. Подумаємо, панове, чи не час і нам, всьому людові українському, послухатися Наливайкових порад... Ну, з богом, вигрібайтеся! Чигиринців прихопіть по дорозі...

11

В Лубенському замку Вишневецького відведено було покої для гетьмана Жолкевського та для його штабу. Пані Лашка дістала кімнату, що вікном виходила на крутий берег Сули. Джури, навмисно приставлені до кімнати пані, ретельно виконували всі її побажання й накази, і двом дівчатам — служницям Лашки — не було чого робити. Пані Лашці було дозволено все, що в межах замку, зате категорично заборонено виходити за ворота. Пояснювалося це небезпекою для її життя.

— У нас війна, проше ласкаву пані. Неприємність усяка може трапитися і зашкодить пані,— пояснював Жолкевський.

Щовечора виходила на прогулянку в дикий, занедбаний гайок в південній частині замку. Вслухалася в стрілянину внизу на Засуллі і нервово здригалася. Вона не боялась пострілів, і не стрілянина її нервувала, а невідомість — на кого вистрілено. Хотілося точно реєструвати кожен постріл: хто вистрілив, на кого, чи багато вбитих. Єдиного хотіла: якомога більше вбитих. Коли гетьман їй розповідав про бій, про трупи та кров, вона просила спинятися на окремих деталях, повторювати про найстрашнішу різню і знов про трупи, про кров. Тим і жила останній час, зневірившись у своєму становищі при штабі гетьмана, яке навіть в очах найдружніших прихильників гетьмана ставало дедалі більш пікантним.

Одного вечора стрілянина була особливо сильна і закінчилася неймовірним галасом на Солониці. Пані Лашка нетерпляче очікувала гетьмана, який один тільки й мав право говорити з нею про стан облоги козаків і про всякі бойові випадки на терені облоги.

В той вечір гетьман не повертався. Пані Лашка, не дочекавшись, зайшла в покої. Служниць тримала довше, аніж щодня, і таки лягла в постіль.

Жолкевський, просто з коня вставши, постукав у двері Лашки. Двері були не замкнені — так наказала служницям. На короткий і невиразний звук з кімнати увійшов, брязкаючи однією острогою. Не веліла світити свічку, так і говорили в неосвітленій кімнаті. Пані Лашка — вона останнім часом спростила титул Жолкевського, називала його тільки «пан гетьман»,— озвалася вимученим голосом, ніби краденими словами:

— Пан гетьман затримався,— певне, бій був?

— Так, ласкава моя пані. Лайдацтво на цей час видерлося кількома сотнями і знов пана Струся та господаря оцих покоїв зневажено у бійці. Якби не наспів пан Ободовський з литовськими драгунами, ті лотри прорвалися б у степ, знищивши козаків пана Струся.

— Хто ж правив тим козачим нападом, пане гетьмане? — як безнадійно хвора, випитувала вона.

— На цей раз...

— Що, проше пана гетьмана, на цей раз?

— Хвилинку, моя ласкава пані, здається, по мене йдуть...

— Але ж...

Жолкевський відчинив двері і справді на порозі зустрів жовніра, що розшукував його у покоях.

— Вельможного пана гетьмана просить пан... Заблудовський.

— Іду...

Двері рвучко зачинилися за Жолкевським. Лашка схопилася з ліжка і підбігла до дверей услід за гетьманом. Чула, як пошкутильгав він за жовніром. У покоях Вишневецького гуляли нічні луни від дзвону острог.

Знервована, згодом упала знов на ліжко, в подушку сховала лице в сльозах і зашепотіла:

— Але хто ж той привідця козачих сотень, хто, пане гетьмане?

В кімнаті, куди зайшов Жолкевський, горіло кілька свічок у бронзових свічниках на довгому столі. Два військові писарі схопилися і стали за столом, віддаючи гетьманові уклін покори і шаноби. Двоє старшин, у пилюзі і в плямах крові, стояли біля лави. З другого боку — кілька озброєних жовнірів Жолкевського, і біля них, майже посередині кімнати, стояв Стах Заблудовський. Його оголену шаблю тримав жовнір біля стола.

— А-а, пан Заблудовський? — невиразно промовив гетьман, на хвилину спинившись у дверях. Владним поглядом окинув присутніх, і вони заворушилися, готові втекти чи впасти навколішки, а коли звелить гетьман, то піти в танець чи провалитися крізь землю.

— Прошу панів лишити нас двох. Карабелю віддайте пану... А втім... заберіть її, потім віддамо.

Біля стола став, сповнений свідомості своєї влади, потім обернувся до хорунжого, на стіл важко зіперся. У дверях ще товпилися жовніри, писарі озиралися на гетьмана, чи не буде зміни його наказу. Він стояв, і щастя його буття вимірялося цими хвилинами, що перетворювалися в обтяженій владою уяві гетьмана на вічність. Посеред хати стоїть людина, з неї він зробив собі вірного пса. А в табір страшних і вічних його ворогів спущено не одного такого. Ці пси несли в собі, підготовлювали неминучу перемогу і славу Станіслава Жолкевського, якою й рід його пишатиметься, аж доки...

— Гірка слава...— майже прошепотів гетьман думку,

якою відігнав тінь сумнівів, що промайнула в глибині душі...

Навіть коли зачинилися двері за останнім писарем, Жолкевський мовчав.

На устах Заблудовського уже зацвітала його посмішка, і білий разок зубів грайливо проступав між губами. Стах зрозумів, що може говорити, що тут ніхто не перешкодить йому.

— Вельможний пане гетьмане, вже час. Вечірньою вилазкою, нарешті, керував сам Наливайко. Міг би втекти, але вернувся допомогти козакам Лободи, що опинилися в біді. Наливайко наполягає, щоб прорватися всім збройним козакам, лишивши вашмосці жінок з дітьми й порожні вози. Це може статися в найближчий час... Пан Лобода досі вагається, і, певне, що в ньому переможе січовик, надія на нього мала. Та я підготував чимало війська і кілька старшин. Одного разу, таємно від пана Лободи, хотіли схопити Наливайка і Мазура. Та нагодився Шостак. Догадався чи ні — не відаю того, але перешкодив. А Наливайко догадується, то вже певно, проше вельможного...

— З чого пан робить такі припущення?

— Щодня йдуть сварки між паном Лободою і Наливайком. Власне, то не сварки, проше, а мовити б — гострі наради. Наливайко зрадою називає становище табору.

— Когось винуватить?

— Ніц не відомо, проше вельможного пана гетьмана, ймення не називає. До того ж і пан Лобода не заперечує...

Гетьманові треба було продумати сказане Стахом. Стратегія вдавалася до того часу, доки супротивник не дошукувався причин своїх невдач. Тепер, коли Наливайко почав підозрівати зраду, ця стратегія може обернутися проти планів гетьмана і зруйнувати всі його здобутки. Треба поспішати. Перед ним стояла тільки зброя помсти, а орудувати нею треба самому.

— Мам сталі вядомості, пане Заблудовський, що канцлер коронний подав королю на підпис привілей про шляхетство польське пану за рицарський вчинок у бою під Гострим Каменем...

Заблудовський помітно здригнувся. В уяві промайнув запеклий бій... широка спина полковника Саська... Заблудовський стулив повіки, відганяючи непроханий спогад. Потім упав на коліна і поплазував до гетьмана. Той

раптовим жестом спинив його, з колін підняв з неприхованою огидою.

— Наливайко, проше пана... шляхтича, це не Сасько Федорович. Не труп єго, а душу пан мусить здати мені на руки. Пан має заслужити довіру в того лотра і... скрутити єму крила...

— Розумію, вельможний... скрутити єму руки.

— Так, проше пана, руки... Руки єму скрутити...

Пан гетьман відчув злість на самого себе за вжитий образ — крила... Так, то орел — хочеш чи не хочеш того, пане гетьмане. А орел — крилом сильний.

Маленьке збудження від цих думок Жолкевський намагався вгамувати, походжаючи вздовж кімнати. Від душі ненавидів цього пса, що на колінах повертався за гетьманом, але в таборі ворогів він був рукою гетьмана, його мозком, його волею... Потім сів на лаві, заспокоєний змилостивився:

— Пан може встати і, зрештою, розповісти мені про табір.

— Що вашмосць велить, що хоче знати, проше вельможного пана?

— Про табір мушу знати все: чим харчується хлоп і про що говорить, на кого надії покладає...

Посмішка Заблудовського знов заграла на устах:

— Побитих і здохлих коней доїдаємо, проше вельможного... гнилу воду п'ємо з боліт і криничок, та від смороду з трупів непохованих жіноцтво божеволіє... Табір надвоє поділився.

— Чиї сильніші, проше пана... шляхтича? Тільки... правду най пан говорить. Він має в нагороду ще й таку... пані.

— Вельможний пан гетьман не може скаржитися на щирість вірного слуги вашмосці. Наших більше, проше пана, але завзяття в тих... Коли б тільки Лободу швидше зломити...

— Про Лободу потім. А як... той здрайця, сотник Дронжковський?

— Злий, як дябел, на розмову не дається й у вилазці рубався разом з Наливаєм.

— Пся крев! Хто ще?

— Ніхто з старшин, на цей раз. А допустить пан бог до другого разу, то з Наливайком буде і Мазур, і Дронжковський, Донець один із сотнею росіян, що під самими Лубнами настиг з Путивля, і, певно, пан Шостак.

— Пан Шостак, гунцвот?..

— Так... Він з того часу, як стали табором, знову повернув до Наливая і на мене зле серце має за те, що я моста не спалив перед паном Білецьким.

— Хто ще з старшин?

— Старший з розвідки Панчоха, Карпо Богун.

— Про того знаю. Всі?

— Поки що, проше...

— Досить. Донця знищити! Ясно?.. Пан може йти, ніч кінчається.

Заблудовський нерішуче зам'явся. Не все сказав чи має про щось просити гетьмана? Жолкевський злегка усміхнувся:

— Пані Лашка жива й здорова, чекає пана-шляхтича... Не сьогодні, не зараз, прошу заспокоїтися, пане Заблудовський, справу ще не скінчено. Пан може йти... Стійте, ще одне запитання: які зв'язки у козаків з... коронним військом, з жовнірами? Сподіваюся, пан розуміє запитання гетьмана?

— Аякже, проше вельможного... Полковник канівський, пан Кремпський, з поради пана Лободи засилав посла до пана черкаського старости князя Вишневецького... Певне, нічого з того не вийшло... Але, на бога, проше прощення вельможного... забув одне...

— Слухаю.

— Бронек, колишній слуга канцлерової, пані Замойської, та жидовин Мотел з козаком Онисимом одному богу відомими шляхами вчора повернулися через Солоницю з Дніпра.

— З Дніпра? Пся крев, пан на голову важиць [1] з такими вістями. Як то з Дніпра? Адже табір оточено і жовніри чатують день і ніч?.. Що мовить той здрайця?

— І Онисим, проше...

— Так, так, і Онисим... Що мовить те бидло?

— Проше ласки вельможного пана гетьмана, вони запевняють, що з Низу вирушили два полковники і курінний отаман з військом на поміч Наливайку... Якась хлопка, на ймення Мелашка, дісталася в Січ і тривогу тую зчинила. Полковник Ничипір виступив, мовлять. Коли дозволено бендзе... Я знаю того полковника...

Жолкевський схопився і, сильно шкутильгаючи, пішов

---

[1] На голову важиць — головою рискуе.

просто до дверей. На ходу висловив увесь арсенал своєї найогиднішої лайки. В дверях спинився:

— Тепер уже, напевне, все?

— Майже... Наливайко збирається послати Карпа Богуна назустріч Ничипорові, а Донець уже послав своїх за Путивль.

— А, той Путивль!.. Досить! Кінчати треба... Ну, пане шляхтичу, кінчайте. Від вас залежить мати звання полковника коронних військ і... пані Лашку! Кінчайте! Зачніть з Донця та Лободи...— І вийшов, як бурею проломився, в двері. Не спала ще пані Лашка і до ранку не заснула б, збентежена думками та цікавістю. Вона мусить поговорити з паном Станіславом одверто. Таке хистке її становище при війську далі неможливо. Сиділа на ліжку або походжала по кімнаті чи прислухалася біля дверей, зіпершись спиною й потилицею на одвірок, як приречена. Зачула дзенькіт остроги, ворухнулася. Тихо відчинила двері і озвалася:

«Пане гетьмане...» Жолкевський озирнувся на Заблудовського, що в супроводі жовнірів уже виходив надвір через бокові двері. Вирядив його очима і зайшов до пані Лашки. Вона сиділа в ліжку, обкутана ковдрою, і голосно цокотіла зубами.

— Ласкава пані мерзне?

— Ні. Чекає закінчення розпочатої паном гетьманом цікавої розповіді.

— Ах, тієї?.. То був Наливайко, ласкава моя пані. То він видерся з облоги.

Лашка похилилася і прилягла, ховаючи лице в подушку. Жолкевський ворухнувся, щоб утішити пані, але стримався, примовк.

— Проще... проше далі, пане гетьмане... Були вбиті, поранені?

— У пана Струся не стало половини козаків... Та, прошу ласкаву пані, я стомився. Назавтра маю кінчати цю... кампанію.

І знов підвелася Лашка, зачувши, що Жолкевський рушив по кімнаті до дверей. Простягла до нього голі руки, вони в темряві кімнати ледве мріли. Може, задушити його намірилася, може, закохано обняти. Спинився і ступив кілька кроків назад.

— Що то є, проше, ласкаву пані. Сьогодні я ночую серед війська і прибуду...

— Коли?

— Невідомо, але скоро, моя ласкава пані.— І знову рушив до виходу.

Та Лашка встала з ліжка і загородила йому шлях.

— Пан гетьман квапиться... Але він має пораду мені дати... Я вагітна.

Жолкевський сподівався, що Лашка впаде просто йому на груди,— була б несподівана морока з нею. Та Лашка повернулась і пройшла повз гетьмана в глиб кімнати. Біля столика стала і не поверталася до нього. В темряві кімнати, як мрець у білому савані, ледве мріла проти вікна. Чути було, що плаче, але так тихо і шляхетно, що гетьман відчув цілковите задоволення з своєї делікатної коханки. Відчув, що мусить щось сказати, хоч до цього його ніхто не зобов'язував. Та... пані з норовом і ходи всі знає в Кракові, навіть у Варшаві.

— Шановна пані мусить заспокоїтися... В її стані хвилювання зле відбивається на... поколінні.

— Пан жартує? — різко обернулася Лашка.

— Пан бог мені свідок, проше ласкаву пані. Незабаром пані має стати законною дружиною пана Заблудовського.

— Що?!

— Ще раз попереджаю о спокої, моя ласкава пані. Пан Заблудовський дістає шляхетство, матиме звання полковника, і дай єму, пане боже, в літах стати польним гетьманом...

— Не розумію пана гетьмана. Мовлю о гонорі моїм, о кошеняті, що зачала його від... суміші підлоти й нікчемності і маю єго на світ родити, маю... панству назвати ім'я єго батька...

— Ласкава пані... назве ім'я Стаха Заблудовського. Адже сам я застав ласкаву пані в його обіймах, цього не заперечить пані... Це сталося тоді ж, моя ласкава пані Лашко...

— Геть! Завтра ж виїжджаю в Брацлавщину!

— А потім?

Лашка знов упала в ліжко, подушкою, ковдрою заглушувала ридання. А Станіслав Жолкевський стояв, вишукуючи пристойний момент, щоб рушити з кімнати. Ніщо його більше не турбувало. Лашка зрозуміла це мовчання.

— Потім... Потім? Най пан заспокоїться... Наливайком я назву батька, коли народжу сина, і ненависть

таку ж викохаю у нього до... роду славного. А до того... світ не знатиме про підлоту й коренні чесноти гетьмана.

— Пані розумно вчинить, як справжня полька. В тому її щастя і щастя того, проше ласкаву пані, кошеняти...

— А-ах!..— таки вирвалося крізь зціплені зуби істеричне зітхання жінки. Як ножем різонуло темряву кімнати, ляснуло в розчинені гетьманом двері. А після нього — погрозливо лягла тиша.

Станіслав Жолкевський повернув від дверей і два кроки ступив до ліжка. Два рази пронизав тіло, що здригалося в істериці, своєю гострою карабелею, спокійно витер її об що трапилось в темряві на ліжку і сховав у піхви. Зітхання вирвалося ще раз за першим ударом в спину, але за другим — замовкло все, і тіло пані Лашки посунулося з ліжка, завмерло навколішках. Гетьман хвилину постояв. Відчув, що мусить ще сказати коханці на прощання подай одне, останнє слово. Сказав:

— Ласкава пані умерла, як справжня полька. Так умирають тільки від мстивої руки ревнивого... пана Стаха Заблудовського...— І пішов з кімнати, щільно причинивши двері.

12

Землянки в обложеному таборі козаків були віддані тільки жінкам з дітьми. Інші всі жили поміж возами, в ямах і просто серед табору. Реєстрові козаки з загонів Лободи здебільшого жили при жінках, біля землянок, біля возів із збіжжям, оберігаючи його від можливих нападів. Щодня поставала жахлива проблема — їсти. Все, що було їстівне на возах,— поїдено... Козаків, що приховували харч від загалу, віддавали до суду п'ятьох вибраних серед старшин суддів. На пострах іншим судді скарали на горло чотирьох, що приховали гречку та бодню меду. Але харчів меншало і згодом не стало зовсім. Убиті чи здохлі коні мало рятували становище. Лобода звелів відбирати слабших коней у козаків і різати їх. Та хто з козаків віддасть коня? Щоденні, щогодинні сутички на цьому грунті відбувалися в таборі, часом доходячи до смертовбивства. Почулися ремствування на Лободу, пішли всілякі брудні наговори.

Люди ходили похмурі й злі. Хвороби серед дітей і жінок, трупи вбитих та померлих від ран, умирання з голоду — все це страшним тягарем давило на живих, породжувало безнадію в козаків, знесилювало навіть

найупертіших. Остання вилазка Наливайка і Дронжковського дала табору коло трьох сотень свіжих коней, захоплених у брацлавського старости Струся. Наливайко сам керував обміном коней або видавав тим, у кого раніш було відібрано чи вбито коня. У таборі з'явилося м'ясо, і це заглушило сум за товаришами, що загинули під час вилазки.

В такій ситуації крайнього душевного занепаду, під плач жінок і дітей, під стогін поранених і хворих, серед трупного смороду та немилосердної духоти уже в сніданкову пору, як грім вдарила вістка по табору.

— Донця убито!.. Донець загинув...

Труп Донця, ватажка загону росіян із-за Путивля, знайдено біля валу з боку Лубен, де він цю ніч вартував. Убивство сталося ще вночі — це було зрадливе вбивство злочинцями з самого ж табору. Шабельний прокол у спину і кілька рубаних ран на голові, на шиї свідчили про звірячу розправу убивців.

І Наливайко зажадав широкого кола старшин. Чи це буде суд над вбивцями Донця, а чи бойова нарада, яка має остаточно і радикально вирішити становище табору, ніхто не знав. До тривог жахного побуту, до неймовірної скрути військового стану обложених, до щоразових незлагод між гетьманом і Наливайком прилучилося ще й це зрадливе вбивство.

Неохоче і з біллю та неспокоєм душевним збиралося те коло. Уже давно повернуло сонце з півдня, а отамани, старшини все ще надолужували, чекаючи вечірньої прохолоди для кола. Полковник Кремпський сам ходив поміж возами і запрошував, а де — наказував, усовіщав і навіть збройно погрожував, збираючи те коло. Донця він чомусь сторонився, як польський шляхтич з походження, не розумів, чому це козак з Дону, росіянин, зібрав охочих панських хлопів і прийшов «на выручку братьев наливайковцев»?.. Але підняти руку на спільника в бойовій ситуації міг тільки запеклий ворог цілого рушення, підісланий найманець самого Жолкевського. Старому вояці, яким був Криштоф Кремпський, важко було зносити таку ганьбу цілої військової сили, загрозливо обложеної ворогом.

Разом із старшинами, сотниками, отаманами йшли в коло і козаки. Коло збиралося вниз, на майдані табору, скопаного сотнею замулених криниць і копанок. Ко-

заки сходилися і сідали просто на сухій, порепаній землі. Починала спадати спека, але задуха від того, особливо отут, на низу, огорнутому валами, ще більше забивала дихання людей. Чорні від загару, нужі та голоду козаки злісно позирали на сонце над Лубнами, чекаючи, коли заховається воно і дасть людині вільно дихнути, щоб розібратися в страшному злочині.

Лобода йшов у коло старшин, високо несучи булаву, як носять церковні корогви поперед себе. За час облоги він помітно схуд, а за сьогодні — дуже змарнів. Гетьманський одяг на ньому чомусь саме сьогодні помітно збільшився, висів опростаний, як ризи на схудлому попові. Гетьмана звикли бачити в якомусь супроводі бодай невеличкого кола старшин, прибічників чи п'ятолизів. А сьогодні він ішов у коло самотній, занехаявши гордощі та звичаї. Переступав через ноги напівголих козаків, обходив щільніші гуртки та купи, не прислухався, про що важко гомоніли люди, барвистими прокляттями квітчаючи розмову.

Осторонь сиділи й стояли наливайківці, мовчазні, як мур. Те мовчання говорило про страждання, як і в інших, але Лобода відчув у ньому також і впертість та силу. Та сила діяла на всіх. До наливайківців приставали шаулинці, і навіть реєстровці з відчаю знаходили в товаристві наливайківців бодай невелику моральну підтримку. Потужним крилом трималися осторонь ці понад три тисячі бійців, ще здатних нестися на коні й рубатися до останнього подиху. Лобода мимоволі визначив — це судді в сьогоднішній справі!

Від них ішов у це вирішальне коло Северин Наливайко. До пояса голий, неначе витесаний з граніту, без шапки. За поясом — три пістолі і збоку турецька шабля, подарунок воєводи Острозького. Кучерявий чуб був мало що темніший за лице, присмажене вітрами, сонцем і турботами. Він ішов, навіть якусь весільну пісню мугикав, хоч думки були далеко не весільні.

Зовсім несподівано на Лободу натрапив і спинив його Стах Заблудовський. Цілий ранок він никав по табору, шукав нагоди поговорити з Наливайком про нічну подію, а заодно — попроситися, щоб Наливайко взяв його цієї ночі на вилазку з табору. Чутка пішла, що в ту вилазку Донець заслав посланців за Путивль до князя Телятевського за допомогою. Ще Іван Болотник давно радив те вчинити, ручився за розум і справедливу душу

«хорошого князя». Заблудовський встиг уже й повідомити Жолкевського про це, але хотів би почути потвердження чуток від самого Наливайка і разом з тим... довідатися, куди ще засилатимуться посланці. До того ж є нагода виявити свою солідарність Наливайкові, напроситися самому за посланця. В кількох розмовах і раніш Лобода мудро не радив Заблудовському напрошуватися на вилазку. В цей тривожний ранок особливо настоював на тому і навіть грубо заборонив те чинити:

— Пан Стах з глузду з'їхав, чи власна голова йому набридла? Вояка з вас, Остапе, будемо справедливі, утлуватий, надаремно в шляхтичі пнетеся. Наливайкові для тої справи потрібні леви, а ви... бадилина суходольна...

— При гетьмані Лободі, проше пана гетьмана, і хорунжі бадиллям стають...

— Раджу пану Заблуді прикусити язика! Сю ніч не стало в нас он якого бійця за честь народну!.. А до Наливайка в діло не смійте й микатися... Мені стали відомі деякі... ризиковані нічні побачення пана Остапа. Про них ще ніхто не знає, але...

— Але?..— визивно допитувався знахабнілий у цю мить Заблудовський.

— Але... можуть дочутися старшини, Наливайко. Взагалі... мушу відібрати від пана хорунжого стрій козаків, передати їх хоч би й... Богунові. Справжній вояк росте, не згірший за загиблого Донця!..

Заблудовський закусив губу і, слова не мовивши, пішов від гетьмана.

Здалеку гетьманові очі бачили, як Заблудовський навпростець поспішав до Наливайка, як зустрілися вони. І посміхнувся болісно, навіть відвернувся...

— Пан Северин, проше, мені серце крає своїм поводженням зі мною,— тим часом уже промовив Заблудовський до Наливайка.

— Киньте, пане Заблудовський. Хіба тут до ніжностей? У самого вже душа грубша дубової кори стала. Та й пан гетьман не так уже й зневажає вас, пане хорунжий.

— Ну ось, знов те саме... Пан Северин наслухався наговорів і не знає, що я йому вивідав про зраду... в таборі.

Тоді став і Северин Наливайко. На Заблудовського кинув погляд, дошкульний, як удар шаблі. В зраді На-

ливайко запідозрював саме Заблудовського і про це мав говорити з гетьманом сьогодні в колі. Вдосвіта Панчоха сказав, що хтось перебрався в табір під час нічного наскоку жовнірів. Йому навіть здалося, що він упізнав Стаха Заблудовського. Простежили за ним, за його нагодованим конем і були певні, що Заблудовський відвідував ворогів. А те відвідування і вбивство Донця — речі невіддільні.

— Пан Заблудовський недарма ночами зникає з табору й пізно повертається до нього під прикриттям удаваного нападу жовнірів... Певне, гетьману відомі ці розвідувальні вчинки хорунжого?

— Так... Вчора, прошу пана Наливайка, я теж... повернувся звідти. Та пан Донець в той час ще благополучно розмовляв з паном Северином.

Наливайко вмів ховати настрої, але в цю мить не ховав їх. Ступив крок назад і схопився за шаблю. Заблудовський зрозумів, що тільки нелюдська сила може врятувати йому життя, втримавши Наливайка. Стояв, витримуючи страшний погляд Наливайка, навіть усмішку свою облудну не зігнав з обличчя.

— Ну, пане Заблудовський, кажіть усе. З Наливайком небезпечно так жартувати.

— Знаю, проше пана Северина, і не мені захиститися від тої шаблі у вашій руці. Прошу мене вислухати тут, як друга, який щиро щастя панові Наливайку зичить.

Що Заблудовський не зичить йому щастя, Наливайко був певен. Остерігався його в таборі і з дня на день чекав від нього якоїсь каверзи. І це несподіване зізнання Заблудовського, що він тримає зв'язки з Жолкевським, розглядав як початок тої каверзи. Але мимоволі вслухався в ті зізнання, і почуття довіри заворушилося в грудях. Як зачарований стояв, допитливо вдивляючись у лице, у посмішку, в очі Заблудовського, вслухаючись у факти, яким не можна було не вірити.

— Ще з-під Києва почав я стежити за гетьманом Лободою, пане Северине. Для цього в довіру до нього втерся й став ніби сполбратимом у його вчинках. Пан Лобода домовився з Жолкевським, що на Дніпро має виїхати пан Наливайко домовлятися з Струсем. Пан Северин не захотів їхати в човні, і я промовчав, маючи сумніви в тому, про що догадувався. Пізніше сотник Козловський розповів мені під слово гонору, що сам Жолкевський запевняв про сполбратимство його з Лобо-

дою. «Лобода,— мовить пан Жолкевський,— тільки при черні, про око людське, з Наливайком, а в душі і вчинках — зі мною...» Пан Северин може мені не повірити, то ось у мене лист до Жолкевського, який я мав уночі віддати гетьману, і не віддав, щоб ним посвідчити щирість мою перед паном Северином і козаками...

— Чиєю рукою лист писаний, пане Заблудовський? Такими речами не жартують, коли в таборі облудно вбито кращого друга наших чесних прагнень!..

— Не відаю, чия рука, але думки і воля... гетьманові...

Наливайко не міг далі стримувати себе, його трясло від слів Заблудовського, як у лихоманці. Узяв лист, нашвидку переглянув кілька виведених невідомою рукою рядків — яскравих свідків підлої зради — і заклав лист за пояс.

— Дякую пану Заблудовському... Прошу пробачити мої недружні жарти на пана... Ходімо, пане Стах! І в колі те потрібно буде сказати старшинам, козакам. Боже мій, зрада!.. Гетьмана в зраді виказують!..

У гурт старшин зайшов сам Стах Заблудовський. Наливайко став збоку. До нього підступив Богун, знічев'я поспівчував:

— Не спиш, брате, марнієш...

— До весілля, Карпе, далеко, і не те заросте... Дай-но з цього пекла вирватись, з «друзями» упоратися...

Почувши Наливайків надто безтурботний сміх, Богун подивився з острахом. Чи не вияв це гострого захворювання? Він бачив, як палали очі в Северина, як його погляд ганяв серед старшин. Він бачив, як тремтіли руки, перекидаючись з ефеса шаблі на пістолі за поясом.

— Час починати, пане гетьмане, сонце сідає! — гукнув полковник Кремпський, протискаючись майже останнім у гурт старшин.

— І почнемо, панове...— Лобода зняв шапку і нею ж підкреслено по-простонародному витер спітнілу голову.— Пан Наливайко домагався цього кола, най перший говорить, чи як, панове старшини?

І заревли з усіх боків тривожними голосами козаки, як замкнені в клітці. В тому ревищі наче й не було слів, а тільки глибоке зітхання, випар злоби і відчаю. Воно перекинулося від козаків, злилося із стогоном хворих і з голосінням жінок. Булава владно замайоріла над головою в гетьмана. Крізь роки воєн і криваві лиха про-

йшов цей рух булави в руках обраного козаками гетьмана. Тільки віра в провидіння, в зверхні небесні сили могла зрівнятися з силою, з якою діяла булава в найскладніших випадках і найзліших настроях.

Коло замовкло, скоряючись булаві в руках гетьмана, Лобода злегка хитнув нею в бік Кремпського:

— Говори, пане полковнику, ти найстарший віком.

— Говоритиму, пане гетьмане... Мені в Каневі було простягнено руку захисту від ганебного наскоку жовнірів, що напали на нас у день великодня. Я прийняв ту руку, але потрапив з козаками в оце пекло. Доки будемо терпіти, жінок своїх, дітей мучити? Почалися вбивства з-за рогу, це найганебніший засіб боротьби, до якої не звик я, слугуючи козачій справі...

Знову загомоніли в колі. Слова Кремпського підхоплювалися серед жінок і реєстровців. А він далі вже пропонував і порятунок. Виходило, зовсім просто врятуватися від облоги і повернутися в свої села, хутори. Для цього треба тільки погодитися на умови Жолкевського.

— Я й сам віддам себе, понесу свою голову на суд закону, аби врятувати наших неповинних козаків, жінок, дітей...

Кремпський точно розрахував. Припускаючи, що Наливайко перед колом побував серед козаків, говорив з ними і міг навернути на свій бік реєстровців, полковник у своїй промові ставав ніби на бік козаків. Галас серед козаків зростав. Вони вже не помічали булави. Лежачі й хворі заворушилися. Почалися сварки. Тоді Лобода пішов на допомогу Кремпському своїм потужним басом:

— Панове козаки! Цієї ночі стався нечуваний випадок у нашому козачому житті. Тільки ворог, зневірившись у порятунку власної особи, міг зважитися на це... Настав час, коли ваш порятунок не прийде нізвідки, він знаходиться у ваших руках. Наша ненька Україна кличе вас, земля рук ваших просить. Сльозами гіркими обливаюся, на ваші страждання дивлячись. Сьогодні вбито охочого рицаря нашої справи, а хто певен, що завтра не поляжу я, полковник Кремпський, Наливайко? І що зроблю? Пан Жолкевський розгнівався, про мир і слухати не хоче, коли ми не згодимося на його вимоги. А згоджуватися важко...

— Тією згодою ви продаєте Україну, людей і землю проклятим панам! Це теж нічне вбивство цілого народу з-за рогу!..— гукнув Наливайко.

Ці слова були як грім з неба. В першу мить усе замовкло. Хто почув — злякався, а інші чекали повторення. Потім посхоплювалися лежачі. Одинокий голос з гурту істерично прокричав:

— Що він сказав?

— Зрада!.. Зрада!..

Лобода зняв догори булаву, погрозливо махав нею, та галас не стихав. Розумів, що до булави треба додати ефективне слово, щоб привернути увагу і погасити це бурхливе полум'я людське. Біля нього опинився Заблудовський, готовий допомогти у всяку хвилину. Стало боязко на душі. А Заблудовський шепнув на вухо гетьману:

— Він п'яний, пане гетьмане.

— Северин Наливайко чує дзвін, та не знає, звідки він... Може, він п'яний прийшов у коло? Ганьба-а! — розгубившись, заволав Лобода. Він раптом зрозумів, що від Наливайка не приховаєш злочинних замірів у таборі. І коли вже він оголошує про зраду, то... кого ж обвинувачуватиме в тому? Адже хто не знає в таборі, що Заблудовський при Лободі — як рукодайний слуга гетьмана?

По гетьманському вигуку «ганьба!» козаки ніби почали вгамовуватися. Та те вгамування було погрозливе. Наливайко обернувся до козаків, шаблю вихопив і почав нею махати у повітрі замість булави. Галас стихав, тільки голосіння жінок і плач дітей проривалися здаля, від землянок та возів.

— Я від крові нашої п'яний і від вчинків зрадницьких у нашім таборі... Хто бачив, що Наливайко горілку п'е? У нас у таборі зрада...

— Хто зрадники?

— Смерть їм!..

— Га-а-а!!! Смерть!..

— Говори, пане Северине,— озвався Лобода, весь зчервонілий від злості.— Говори, старшина хоче знати, кого винуватиш у зраді. Чи не сам перший дістаєш дозволи гетьмана на кровопролитні, але гонору козачому потрібні вилазки? Чи не ти щоночі кидаєш людей на наглу смерть за валами, на списи і шаблі в руках сильного ворога?.. А хто ж зраджує? Певне, єсть погана вівця в отарі...

Тепер уже не можна було втихомирити галасу ніякими людськими силами. Наливайко обернувся до старшини, терпляче прослухав Лободу. Заблудовського він

ненавидів, і його свідчення починало здаватися сумнівним. Але ж за поясом Наливайко мав такого свідка, якому хіба що сам Лобода заперечити зможе. Тому вислухав Лободу до кінця. Потім рушив у гурт старшин так, що розскочилися перед ним полковники, сотники, старшини. В проході лишився Лобода з піднятою булавою. Рука тремтіла, і здавалося, що булава от-от похилить її до землі. Ця тремтяча рука ще більше виводила з рівноваги Наливайка. А голову розпирало страшне запитання: хто ж — Заблудовський а чи... гетьман?

Заблудовський з нелюдським напруженням стежив за Наливайком і Лободою. Тремтіння руки з булавою наштовхнуло його на крайню, ризиковану акцію. Ніби зопалу ступивши на кон, він таким переляканим голосом гукнув: «Пане гетьмане!», що Лобода аж підскочив. Рука хибнула, і булава, як зрубана галузка, зірвалася на землю. Полковник Кремпський спритно підхопив булаву майже на льоту і грізно підніс її в обох руках:

— Ганьба-а! Схопить хорунжого! Ганьба!

— Геть! — крикнув Наливайко, ступивши до Кремпського. Полковник опустив булаву, почав хреститися злякано і позадкував до гурту старшин.

— Свят, свят!.. Очманів чоловік.

А Наливайко сховав шаблю, вихопив листа, і, здавалося, зовсім спокійно, врівноважено залунав його сильний голос. Народ мовчав, ловив кожне слово:

— Ось де, браття-козаки, докази зради! Є підозра, що оцей наш гетьман зраджує святу армію худопахольських воїнів, зраджує Україну! Це страшна підозра, і тільки гетьман у цю мить, тільки відомий рицар січовий Григор Лобода зможе пояснити нам, хто писав цей лист до ката Жолкевського? В листі цьому сповіщається про виконання вироку польного гетьмана над руським героєм Донцем. Далі обіцяно віддати панам усіх наймитів, привести Україну до присяги Короні польській!.. Гадаю, що й хорунжий...

— Зрада! Ганьба!..

— Смерть зрадникові!..

Лобода здивовано вирячив очі і кинувся, простягаючи руки в переконливому жесті, якому навіть Наливайко не мав сили не повірити. Стах Заблудовський тільки руками розвів. Кремпський взяв булаву на зігнуту руку, як мати кволе дитя. Наливайко обертався на всі боки,

високо знімав догори листа в руці, та слів його вже ніхто не чув. Розбурхані, як буря на морі, козаки простягали руки, і стиснуті пальці красномовно говорили про їхні настрої. Стах Заблудовський виждав хвилину, коли здивування і розгубленість Лободи дійшла до краю. Поміж старшинами прокрався і, коли Наливайко обернувся спиною до Лободи, знову порадив:

— Порятунок пана гетьмана в його шаблі...

Це була іскра, кинута в бочку пороху. Мов розбуджений, він рвучко обернувся до Заблудовського. Хвилинний його переляк могли стлумачити йому на шкоду,— це до смерті подібно! І він ухопився за шаблю.

— Діяв, як бог мені велів. А в зраді виню... Віддай-но сюди листа!..

Піднята шабля гетьмана гаслом стала. Засвистіли витягнені з піхов козацькі шаблі, знявся галас. Наливайко не остерігся, як шабля Заблудовського потай рвонула вниз над його головою. Це так блискавично сталося в сум'ятті, що навіть Карпо Богун, який устиг підставити збоку свою шаблю під той удар, навіть він не помітив, у чиїх руках шабля зрадливо рвонулася на голову Северина. А це була б неминуча смерть. Наливайко тільки присів, почувши кресання шабель над своєю головою. Смертоносний удар Заблудовського перебив Богунові шаблю, та Наливайко вже оволодів собою, відвихнувся від наступного удару. В ту ж мить його шабля смертельно завила в руці високо над головою. Уста зажевріли лиховісною посмішкою...

— У герці з Наливайком виправдується зрадник? — гукнув, обернувшись.— Ну, виправдуйся, гетьмане, ще не пізно!..

А перед очима встала страшна картина. Лобода з піднятою шаблею кинувся в його бік. А збоку, просто з-під плеча, спритно вихопився Стах Заблудовський, несамовито закричав:

— Виправдуйся, зрадливий гетьмане! Не я ж писав того листа... Ми тобі бадилля?..

І з усього маху вдарив Лободу шаблею по голові. В ту ж мить відбив удар, який судився йому від руки Лободи. Та гетьман уже валився з навпіл розсіченою головою. Заблудовський з розгону ще й пхнув Лободу, повалив уже мертвого на землю, а сам награно навколішки впав перед Наливайком, покірно простягаючи

йому свою скривавлену «на захисті» життя Северина шаблю...

13

Неймовірний галас, постріли і брязкіт зброї докотилися аж до табору Жолкевського. Він саме об'їздив верхи на коні війська, наказував особливо пильнувати за козаками. Джура Вишневецького прискакав з передових шанців і сповістив, що в таборі обложених — різня.

— Ну, і нехай собі,— вирішив мудрий гетьман Жолкевський. Всю ніч сам не сходив з коня, всю ніч тісним обручем наближалися і чатували його війська біля всіх воріт валу навколо табору козаків. Звелів стерегти, щоб і муха не вилетіла з табору. Стрілянина й галас підказували йому, що Стах Заблудовський діяв.

А в таборі коїлося щось страшне. Звечора, доки було видніше, зчинився крик і окремі сварки. Та вже через півгодини по смерті Лободи сварки перейшли в бійки. Стах Заблудовський розпалював ненависть реєстровців до наливайківців, а потім сам же ставав разом з наливайківцями і завзято рубався. Вночі він опинився вже зовсім в іншому місці з купкою козаків. Кілька сотень наливайківців шаблями прокладали собі шлях між козаками Лободи і Кремпського до валу. Заблудовський пристав до них і завзяттям своїх показував Наливайкові не тільки щирість, а і неабияку вправність козака-рубаки.

— Тримайся, пане Северине! — гукав Заблудовський.

Справді, Наливайкові полегшало, бо Заблудовський прийняв на себе та своїх людей фланговий удар реєстровців, що натискували понад валом.

— Тримаюся, пане Заблудовський... Не посувайтеся понад валом... Дайте розмахнутися... Карпо! Наказуй козакам податися на вал, я затримуватиму сам.

— І я,— знову озвався Заблудовський збоку.

Була темна ніч. Карпо Богун, протестуючи проти наказу Наливайка, зіскочив з валу, бо козаки поверталися з болота Солониці знову на вал. Наливайко пригрозив йому, що зарубає як зрадника, коли не послухається й не поведе козаків на втечу.

Відступаючи під натиском реєстровців, Наливайко вже почував вал за спиною. На нього навалою сунули

зрадницькі війська, керовані сотником Козловським. Запалали вози поблизу й освітили Наливайка. Він рубався, нічого не чув, тільки бачив освітлені пожежею трупи і погрозливі шаблі. Ліворуч йому зовсім непогано допомагав Заблудовський. Остерігатися його далі — значить не впоратися з навалою праворуч. Йому лишалося відбити кількох передніх і скочити на вал.

Цю мить уловив Заблудовський і опинився біля валу.

— Стережися ззаду, Северине! — гукнув Заблудовський так переконливо, що Наливайко рвучко обернувся до порожнього валу і вмить зрозумів маневр Заблудовського. Вперше за життя потягло рятуватися. Скочив на вал... утікати.

Аж різкий ривок за горло скинув його вниз, під ноги лютого натовпу. Хотів звестися, рукою встиг зірвати з горла міцний волосяний зашморг, але звестися вже не здужав.

— Ах, гадюка Заблудовський!..— простогнав Наливайко.

Кілька чоловік учепилися за його ліву руку, в якій опинилася шабля, поки права зривала зашморг з шиї. Заблудовський мотузком крутив праву руку, за ноги трималося кілька чоловік.

— В'яжіть ноги, бовдури! — кричав Заблудовський.

Наливайко випустив шаблю з лівої руки. Зів'яли м'язи, знесилилося тіло. Лежав і терпляче зносив, як грубими мотузками крутили йому руки, голі плечі, спину. Потім чув, як Заблудовський хвастався, що це він упорався з Наливайком, і ця звістка наче луною пронеслася по збудженому, тривожному табору. Затихав галас навколо, припинялася рубанина.

Юрко Мазур, почувши цю звістку, кинувся через балку до натовпу реєстровиків.

— Брехня! Наливайко втік... назустріч полковникові Ничипору...

Але навкруги лунали крики, що Наливайка зв'язано. Розступалася світанкова мла. Мазур стояв самотній. І з жахом побачив: назустріч йому несли вмотузованого і закривавленого Северина Наливайка. Хтось показав на Мазура, Заблудовський наказав: «В'яжіть Мазура!..»

Юрко пробував захищатися, та, підбитий колодою по ногах, упав під ноги зрадникам. Гострий біль у ногах, міцні й різкі мотузи не так вражали Мазура, як те, що побачив Наливайка в такому безпорадному стані. Звик

думати про нього, як про непереможну силу, а він лежав у мотузах, зламаний, безсилий, як дитя в сповитку.

Гарячими сльозами вмився. Тільки гукнув:

— В'яжіть, падлюки не нашої землі! Душі свої в'яжете на втіху панам-ляхам.

Грубий удар чоботом у лице урвав той крик.

І розвиднілося, і сонце зійшло над Солоницею — а табір мовчав. Навіть жіноче тужіння затихло. Не знімалися й стовпи вранішнього диму на кабицях. Погрозливою мовчанкою вкривалися із зовнішнього світу трагічні події ночі в таборі. Ще не було там судді часу, не було там ні правих, ні винуватих. Була страшна мовчанка, як перед мерцем у перші хвилини після смерті.

Жолкевський звелів зімкнутися ближче до воріт, до валів. Сповіщення Вишневецького, що вночі через багнище Солониці прорвалися кілька сотень козаків у степ, стривожило гетьмана. Могло прорватися не кілька сотень, а весь табір, лишивши на втіху гетьманові жінок з голодними дітьми.

Гетьман стиснув кулаки, немов живуче серце Наливайка от-от вирветься з тих пазурів. Дав наказ штурмувати головні ворота. Жовніри зняли крик, з-під копит коней злетіла курява. Здавалося, що так і знесуть табір. Навіть Жолкевський, що не любив зменшувати звитяжних успіхів своїх бундючних військ, здивувався такій ретельності. Та ворота розчинилися самі, і жовніри стали. З воріт вийшло коло двох десятків беззбройних козаків і старшин. На ратищі високо над головами майоріла біла хустка. Троє старшин попереду, а за ними й нобілітовані козаки познімали з голів шапки зразу ж по виході з воріт. Серед трьох старшин попереду йшов Стах Заблудовський.

Станіслав Жолкевський милувався цим видовищем. Майже неприступна фортеця здається на милость і волю коронного закону, хоч знає, що вже з Дніпра на Сулу завернули запорожці, які йшли на порятунок. Це він, польний гетьман Станіслав Жолкевський, змусив бунтівливу Україну проситися. Нехай тепер король і все панство польське, воєвода і старости України цінують мужність та вірність своїх гетьманів! Тільки б швидше звідси, з цих нелюдимих степів, від цих загроз з Дніпра!..

На білім, по-угорському обстриженім по гриві та хвості, коні гетьман все ще стояв і мріяв. Його почет з старшин і джур розступився і дав прохід козакам. Не доходячи до Жолкевського кілька кроків, Стах Заблудовський став на коліна перед гетьманом. Кілька козаків нерішуче наслідували приклад хорунжого, ховаючи свої очі від сусідів. Та двоє старшин не стали на коліна. Тільки голови свої низько схилили — так дозволяв чинити козацький звичай, коли голова та уціліла від шаблі звитяжця-ворога. Це не був уклін, а тільки підставляння шиї. Так і віл кладе свою шию в ярмо аж до снізок і чекає, доки господар закладе міцні занози.

— Чолом вельможному панові гетьману коронних військ польських...— озвався старший з делегації, злегка вклонившись.— Прибули ми з наказу козаків і пана старшого нашого, аби просити ласки пана гетьмана.

— Вельможного, лайдаче...

— Прошу вельможного пана гетьмана... не зневажати звичаїв рицарських і не ображати переможеного в чеснім герці. Я полковник і вийшов не на глум вельможного пана гетьмана, а з наказу влади нашої, що чинить з волі старшин і всього козацтва.

— Пан полковник міг би дбати про гонор, вірно слугуючи Короні Речі Посполитої, а не тому розбишаці Наливайку. Що має сказати пан полковник?

— Вельможний пан гетьман ретельною облогою змушує нас просити ласки у йогомосці. Ми пристаємо на його умови.

— Здаєте Наливайка і його прибічників-старшин?

— Здаємо... Сім чоловік, пов'язаних і знешкоджених, здаємо... на милость.

— Пся крев! Не про милость, а про покарання мовиться... полковнику... Давайте зв'язаних, а тоді будемо говорити далі.

Заблудовський поквапно встав з колін і, дрібненько ступаючи, немов покотився до воріт, де збройною стіною стояли козаки, готові кинутися на захист делегації. Та ось вони розступилися і випустили два вози з пов'язаними Наливайковими старшинами і ним самим. Козаки самотужки вивозили ті вози, в землю дивлячись. На першім возі горілиць лежав Северин Наливайко, ногами наперед. Так і попросив його покласти, як кладуть і несуть небіжчика в труні. З обох боків лежали головами наперед Шаула і Мазур. На другому возі теж лежа-

ло троє в ряд, і біля них ззаду в ногах сидів Панчоха з зав'язаними назад руками. Шостак не захотів лежати горілиць, не захотів дивитися на ворогів, на світ. Розчарування і совість мучили козака. Реєстровці вволили його волю, поклали спиною догори. Левко і сотник Дронжковський лежали на боці, ніби дрімали.

— Пощо той лайдак не лежить? — шаблею показав Жолкевський на Панчоху.

— Він, проше вельможного пана, з доброї волі повернувся з-за валу і здався...

— Зняти голову тому гордому хлопу!

Жовнір пригнувся на коні — і труп Панчохи повалився з воза, упав перед делегацією, що без шапок, осміяна стояла перед Жолкевським. Вози скрипіли і віддалялися між двома шеренгами кінноти. Потім передні вершники зійшлися, закрили собою сумну процесію скрипучих возів. Полковник підвів голову, заговорив:

— Як бачить вельможний пан звитяжець, ми виконуємо угоду...

— Угоди ще не було... Мушу говорити з вашим старшим. Де пан Лобода, що так вірно мені слугував?..

— Його зарубав хорунжий у герці на життя і смерть, рятуючи Северина Наливайка, певне, вірно слугуючи, прошу вельможного пана гетьмана, вашій милості...

— Прокляття! Гунцвот, лайдак... Зав'яжіть на тому бунтареві міцніше мотузи! — гукнув, обернувшись назад, звідки ще й досі було чутно скрипіння возів.

Як жалобу сумну квиліло ніби навмисно не змащене колесо.

— Хто старший?

— Канівський полковник пан Кремпський, проше вельможного пана гетьмана...— нарешті озвався Стах Заблудовський, нагадуючи Жолкевському про себе.

Жолкевський справді помітив тепер Стаха. Хвилину подумав: «Цього корисного пса треба врятувати, згодиться». Уголос звелів:

— Пана Заблудовського... під арешт узяти, пильно стерегти!..

— Боже мій, рятуйте! За що, вельможний?.. Адже то я сю колотнечу зчинив у таборі, здійснюючи певні заміри пана гетьмана... І незгоду між Лободою та Наливайком сіяв, і Наливая власними руками в'язав...

— Пана заарештовано за... вбивство пані Лашки в ту ніч.

Заблудовського схопили й поволокли, не давши навіть опам'ятатися від такої страшної новини. Жолкевський звернувся до полковника:

— Проше пана полковника сказати: козацтво згодне віддати зброю?

— Згодне.

— І корогви, і клейноди полків, і перначі полковників?

— Згодні, вельможний пане гетьмане,— сказав полковник, ще нижче нахиляючи голову.

Гетьман помовчав. Він сподівався заперечень і ніби зморився від такої раптової перемоги. Адже він запросив у Замойського збройної допомоги, сподівався сьогодні зустрінути з боку козаків рішучий опір. І за весь час не подумав, як покарає повстанців. Тепер ця настирлива думка не дала йому до кінця договорити з делегацією.

— Давайте корогви.

— Вельможний пан гетьман жодного слова не сказав про наш мир і військо до розчинених воріт занадто близько ставить.

— Пан полковник без зброї здається на милость звитяжців і ще дозволяє собі чогось вимагати!

— Моя зброя і кінь козачий ще не здані звитяжцям. Не перемога ваша, а міркування наші призвели до сеї розмови, прошу вельможного гетьмана...

Гетьман раптом позіхнув. Він не спав цілу ніч, і це тепер давало себе взнаки. Напруження спало. В руках у гетьмана був Наливайко, якого він так урочисто обіцяв Замойському й Короні. Чи засміється ж тепер пані Барбара, почувши звістку про перемогу Станіслава Жолкевського?

— Серед вас, пане полковнику, є чимало хлопів панських. Випущу вас на волю з цього табору аж тоді, коли панство забере від вас усіх своїх хлопів і служок...

— Ото вже ні, пане-ляше! Вимоги ваші були не легкі, і ми їх виконали... Бачу, помилилися ми і душі найкращих синів нашого скривавленого краю даремно занапастили... Та краще загинемо всі тут до єдиного, але будемо боронитися!

— Бороніться! — відповів Жолкевський, вихоплюючи шаблю.— Починайте! — байдуже гукнув до свого почту.— Пан Білецький! Чарнковський! Вишневецький! Огінський... Провчіть те непокірне хлопство.

З усіх кінців посунули жовніри Жолкевського. У воротях не сподівалися на такий кінець переговорів і в першу хвилину не зрозуміли того, що сталося. Пізно було братися за зброю, коли в усі ворота прорвалися коронні війська. Як хвиля, налетіли і вдарили на табір, топтали його оскаженілою кіннотою, що сподівалася озолотитися в козацькім таборі. Козаки, хто міг тримати зброю, пішли в бій. Та то був відчай, яким глушився сором або рятувалася власна шкура. Жовніри рубали жінок і дітей з піднятими руками, хворих і поранених, рубали все, що живим лишилося.

Станіслав Жолкевський повернув коня й погнав услід за возами з Наливайком, що, вже запряжені кіньми, їхали на Лубни. Кінь гетьмана схарапудився й перескочив через труп Панчохи. Жолкевський злісно заострожив тварину:

— Топчи, пся крев! Топчи це бидло українське, що руку свою знімає на шляхту і на корону Ягеллонів...

Потім рвонув і погнав коня, а за ним гналося пекельне ревіння з козачого табору, де гуляла панська помста над необачним українським козаком.

14

В цю пору прекрасно слугували шляхи в українських степах. Після весняної поводі спадали річки, пересихали ручаї і тужавіли болота. У високих, поруділих травах, по степах гомоніли пташині виводки, а біля сіл і хуторів половіли жита, цвіли гречки.

По тричі на день міняючи коней, поспішав Жолкевський з полоненими до Варшави. П'ятеро полонених, скованих між собою за ноги, їхали в одному возі. А Наливайка везли самого, прикованого залізними обручами за руки до воза. Загін жовнірів скакав біля нього, і тільки тричі за день давали йому воду та на ніч шматок хліба з червивою таранею, щоб розпалювати спрагу.

Ні разу за всю довгу путь Наливайко не бачив своїх вірних друзів. Він навіть не знав гаразд, чи їдуть вони з ним разом, чи лишилися при війську, чи, може, загинули, як загинув Панчоха. Жолкевський заговорив тільки один раз до Наливайка і закаявся. Це сталося, коли проїздили в Києві повз церкву святої Софії на майдані.

— Молись, бузувіре. Адже вашу православну святиню бачиш в останній раз.

— Пан гетьман, напевне, лагідніше розмовляв би зі мною, коли б... принаймні руки мені вільніше слугували... Та він ще спробує заліза на власній шиї від народу українського...

— Замовкни, дябел! Того ніколи не пазвалям...

— І питатися не будуть... Протоптаними мною стежками пройдуть аж до Варшави. І разом з польським бідним людом таки візьмуть зледачілу шляхту за адамове ребро... Візьмуть, вельможний кате України!

Жовнір накинув жупан на голову Наливайкові, і він замовк. Це була жорстока, надлюдська кара. Вдень, коли так палило сонце, закованому Наливайкові кидали на голову жупан і так лишали; він навіть непритомнів кілька разів у нестерпній духоті. А вночі на віз сідають спеціально обрані жовніри й до ранку не дають заснути закованому.

Жолкевський ще кілька разів під'їздив до воза з полоненим, але кожного разу, не доїхавши, роздумував і повертався до свого візка або виїздив наперед загону. Виїздив для того, щоб прискорити марш, скоріше приїхати в Польщу. Що далі від'їжджали від України, що ближче ставало до Варшави,— то гетьман дужче поспішав. Йому здавалося, що вся Україна уже повстала — від порогів Дніпрових і аж до Бугу. Невсипущі месники за Наливайка мчать степами на своїх міцних конях, і от-от схоплять, і закують гетьмана, як пророчив Наливайко.

І одного дня в кінці серпня 1596 року, перед заходом сонця, загорілися готичні шпилі й хрести костьолів Варшави перед очима гетьмана. Він побожно перехрестився польським хрестом і звелів спинитися, на ночівлю лаштувати загін. До Варшави він має ввійти при повному блиску слави тріумфуючого переможця. І не вночі, а вдень, коли тисячі поляків-шляхтичів зустрічатимуть Станіслава Жолкевського і вітатимуть свого рятівника від хлопської навали. Тоді він в'їде до міста і полонених своїх не на возах, а на конях верхи везтиме поруч себе. По двоє жовнірів вестимуть за поводи тих коней. І на одному з них — закований Наливайко вступить до Варшави.

— Закований, панове нащадки славних поляків! — до неба звернувся Жолкевський.

15

Тривали сухі вересневі дні літа. Мовчала, немов завмерла, Україна, болісно переживаючи трагедію загибелі своїх священних прагнень... В старій корчмі Волинського воєводства переночували й збиралися в дальшу путь два козаки. Під жупани, високо, аж попід руками, шаблі один одному в'язали на ременях через плече. Тоді вдягли старенькі жупани, ціпки грушеві взяли і, як поселяни, вийшли з корчми. Ніяких харчів з собою не мали, а з речей — тільки порожні баклажки для води на поясі.

— Земля людину породила, пане Карпе, нехай вона і харчує.

Та тільки відійшли від дверей корчми, як мусили стати. Гурт озброєних вершників вискочив узвозом просто до корчми. Карпо Богун промовив:

— Гусари князя Острозького, пане полковнику...

Хотіли вернутися до корчми. Та гусари вже доскочили до них, оточили.

— Хто такі? Єгомосць воєвода наказав допитувати ім'я кожного, хто на путі ся здибає,— сказав гусар.

— А ми, прошу пана гусара, тутешні,— лагідно озвався полковник Ничипір, навмання махнувши грушевим ціпком у простір.

У цей час з узвозу виринуло кількасот гусарів і козаків. І серед них ішли одна по одній розкішні панські карети. Ранок був свіжий; віконця в каретах позапинані. Їздові на чотирьох парах, запряжених у кожну карету, стьобали нагаями коней, і коні неслися шаленим галопом на гору. Клуби пилюги, ляскання батогів і гуркіт коліс та копит робили виїзд воєводи урочисто галасливим.

Сотник гусарів побачив біля корчми двох селян, оточених передовим загоном козаків, завернув до них.

— Поселяни ся звуть, пане сотнику.

Сотник двічі в житті був у Січі, один раз навіть у похід вирушив до Кілії, але повернувся, захворівши. З того часу до воєводи на службу став і після Наливайка дістав сотникування. Полковника Ничипора добре знав у лице. Воно, щоправда, змінилося, бородою заросло, та по виразних блакитних очах літнього полковника і його доладної постаті сотник упізнав Ничипора.

— Пан полковник Ничипір з Низу міг би себе власним ім'ям назвати. А це хто, теж з Січі?

— Двоюрідний брат мені... Гостювали у його рідних, пане сотнику.

Карета старого воєводи спинилася біля гурту. Широка сива борода князя звисала з віконця. По-старечому примружуючи очі, Острозький вдивлявся в обличчя затриманих гусарами двох подорожніх.

— Кого послав бог у дорозі, пане сотнику? Адже з першим зустрічним, коли він православний, щастя подорожуючим приходить.

— Православні, вашмосць. З Низу на домівку йдемо.

— З Низу? Так рано на лежі розходитеся?.. Отче Дем'яне, благословіть подорожніх, коли вони справді православні.

Полковник Ничипір зняв шапку і підійшов під благословення. Товста чуприна, засіяна срібними нитками, звисала, мов кручена ковбаса, до вуха. Через усю щоку аж під те вухо слався глибокий шрам.

— В ім'я отця, і сина, і духа свята, раб божий... як ім'я?..— почав отець Дем'ян, благословляючи просто з карети.

— Амінь, отче,— поквапився полковник Ничипір, схилившись у незграбній позі жебрака. Від того шабля виперлася з-під жупана, і сотник те помітив.

— Прошу вельможного князя, це пан полковник Ничипір. Він при зброї і... в повному здоров'ї.

— Полковник Ничипір? — старий мимоволі сховав голову в карету.— Пан полковник міг відвертішим бути і правду мовити воєводі.

— Прошу прощення, не мав злого наміру.

— Кажіть, за чим у воєводстві ся маєте?

Полковник випростався і на сотника недружньо поглянув.

Карпо Богун стояв трохи осторонь і про себе шкодував, що шаблю так далеко вчепив.

— Доброту вельможного князя знали і ніякого зла йому не зичили, навіть у думці. А йдемо до Варшави.

Борода князя знову виринула з віконця. Здивування відбилося на зарослім лиці, в очах. Полковник січовий з єдиним козаком, певно джурою, потайки правиться до Варшави,— то неспроста. Але не розпитував. Така виробилася звичка у старого. Життєвий досвід показав: коли людина щира — вона й сама розповість усе. А почнеш допитуватися, зіб'єш і на неправду непомітно наштовхнеш. Ничипір зробив хвилинну паузу. До нього під-

ступив Богун,— може, порадити щось хотів, а може, й просто для підтримки духу в товариша став ближче.

— До Варшави йдемо, прошу ласкавого пана воєводу, за великим ділом, а чи вдіємо — те бог знає... Чули від панни Мелашки, що вельможний князь щиро допоміг їй у Січ дістатися. Мислимо так: ваша милость прихильні єсте до справ українського люду і з нагоди зустрічі цієї дозволимо собі просити...

— Але ж пан полковник не признався, за чим прямує до Варшави. В тому нещирість полковника, дозволю собі вважати. То як маю зважити на прохання тее? Кажіть, пане полковнику...

— До Варшави насильно відвезено в залізі нашого товариша і побратима ось Карпового.— Северина Наливайка, колись слугу вірного вашої милості...

Голова Острозького відкинулася в глиб карети. Та не з переляку. Ще в Острозі звістку про події на Солониці під Лубнами сприйняв як удар. Кілька хвилин по тій звістці мовчав, сівши в крісло, в охолоджуючий чорний сап'ян. Звелів лишити самого. Отець Дем'ян і досі пам'ятає тяжке зітхання воєводи і його слова при тім: «Кінець моєї трагедії а чи початок великої драми України?.. Боже правий! Пощо не дав мені сили стати разом з ними!..»

Нагадування полковника Ничипора знов схвилювало душу старого. Коли б те хоч не на людях. А полковник говорив і говорив, і в тому була цілюща сила. Воєвода мав час передихнути в затемненій глибині карети.

— Його найкращих одноборців, числом шість чоловік, уже скарано на горло, вельможний пане воєводо. Та ми згодні віддати ненажерливому катові ляху ще й свої голови, аби звільнити Україні Наливайка. Ідемо, а як діяти маємо, хто знає? Вельможний князь у пошані в короля. Його єдине слово важить часом більше за сотні наших, бо ми тільки шаблею можемо переконливо висловитися. Та ба... доки сонце зійде, роса очі виїсть... Уклінно просимо в ім'я святих побудників душі вашої, великий чоловіче України, розтоптаної брудним чоботом Жолкевського: врятуйте Северина Наливайка! Оце і вся розповідь по щирості, вельможний князю.

— Ну, годі... вірю. Пан полковник справді сказав усе. Відмовити в проханні такому я не маю сили, бог мені свідок. Та поки що — дайте подумати... Гей, пане сотнику Хмелевський! Напевне, коні запасні знайдуться у па-

на? Посадіть на коні цих панів козаків і майте їх за гостей наших високих. Коли пани згодяться, візьмім із собою. До Бреста на собор прямуємо з владиками й попами православія на Україні. Напевне, в Бресті хтось з високопоставлених буде від Корони. Подумаємо...

Звелів рушати далі. І за всю довгу путь до Бреста кілька разів кликав до себе гостей, часом у карету брав і все розпитував. Карпо Богун розповідав, як видерся він з рештками наливайківців і до січовиків на Дніпрі біля Сули потрапив. Та було вже пізно. Прибув туди й полковник Кремпський, без булави й клейнодів, з ним було тільки півтори тисячі козаків. Рятувати Наливайка звідти пішли вони тільки вдвох з полковником Ничипором.

— Братами назвалися ми з Северином у полі бою, коли пахло кров'ю ворога. І поклялися принаймні душею не розлучатися, коли тілом розлучить нас лиха доля. А пан полковник Ничипір з доброї волі віддає себе на цю важку, але благородну справу. Ми мусимо його врятувати...

— Мусимо,— пошепки ствердив Острозький.

Теплі надії породив у душах вірних товаришів Северина Наливайка.

16

До Бреста збирався виїздити і Ян Замойський. Як персону світську, його не запрошували на собор, де вирішуватиметься доля унії двох церков, але і заборони канцлерові не було. Навіть королю офіціально не дозволено бути присутнім на соборі святих мужів краю і представників Риму та двох патріархів. Але вся шляхетська Польща поїхала до Бреста. Там вершаться справи не тільки церкви і навіть зовсім не справи церкви, а всієї держави. Річ Посполита польська взяла непомірний розгін поширювати креси. Одним мечем їх не поширив, а добре слово з уст не йде, та й хто б йому повірив. Хто повірить королю, чия міць, і спокій, і прогрес — усе трималося на традиційній для Корони облуді та брехні. До меча і самопала треба додавати ще й розп'яття у вправних руках ксьондзів. На якийсь час це допоможе шляхті протриматися коло влади польської держави. Бо простий люд поки що і з шаблею в руках таки кориться хресту... Такі широкі плани ладналися в надії на унію. Саме час діяти. Найбільш активні кола козаків поклали

свої голови на Солониці. Доки знімуться інші,— по всій Україні діятиме армія ксьондзів, попів і богобоязливе жіноцтво. Ян Замойський зітхнув від тих думок і мрій. Вчора приймав у себе Станіслава Жолкевського. Не той зробився Станіслав після своєї великої перемоги над свавільним козацтвом українським, після того, як привіз Наливайка. В таких державних турботах застала його служниця Барбари.

— Пані Барбара просить вельможного пана до покоїв їїмосці.

І світ зробився не таким чорним, реальне життя збудило графа. Його запросила дружина до покоїв! Цього не було з дня повернення з Стобниця. Приїхала, замкнулася й жила затворницею. Чим і як жила, з ким говорила, крім свого батька,— Замойський не знав. Ладний був простити дружині все, тільки б заговорила до нього з ласкою, посміхнулася б, як до близького друга, і погляд жіночий, теплий подарувала б...

Барбара вийшла назустіч чоловікові. В руках — спокій, очі — як після тяжкої хвороби, лихом упокорена жіноча приязнь, а в костюмі — підкреслена стриманість. Такої не розгадаєш. І Замойський чекав слів. Ради гречності з порога заговорив:

— Сподіваюсь, не хвороба Томаша, ясна моя, примусила покликати мене?

— Ні, ні, Янеку... Чи не гнівишся на свою Барбару, що відірвала тебе від політики, цієї непереможної моєї суперниці?..

— Одне твоє слово, Барбаро, перемогло...

Замойський узяв обидві руки дружини в свої і по черзі їх поцілував. Ледве стримався, щоб не обняти її, як після довгої і тяжкої розлуки. А вона спокійно сприймала помітне хвилювання мужа. Дивилася на побілілі кучері на голові, і були хвилини, коли по-жіночому щиро шкодувала цю людину. Але — не більше. Тільки шкодувала, і то — як шкодують непоправну втрату...

— Вчора, Янеку, мене відвідав сей... увінчаний славою звитяжця пан Станіслав. Я ненавиджу цю людину і прийняла його тільки ради тебе.

— Дзенькую, люба моя, за ту шану. Що трапилося у пана Станіслава, що він без мене тебе відвідує?

Відійшов і сів у легкому паризькому кріслі. Повідомлення дружини знов нагадало про підозрілі взаємини Жолкевського з Крістіною і з Гржижельдою...

— Пан Станіслав потішався з мене, власне — мстиво глузував за той мимовільний жарт у слові, що я мовила в Стобницю, про злото на його шаблі. Він, не знати чому, погрожує мені стратою того... Наливая.

— Погрожує стратою?

— Так, Янеку... Погрожує, і... я мушу бути щирою, як була до... цього: пан Станіслав не байдужий до мене. Ця противна людина узяла собі в голову, що я маю якісь... почуття до того козака. Певне, що він би випустив його...

— За яку ціну, Барбаро?

— За найдорожчу, Янеку, любий мій...— уперше так ласкаво звернулася до чоловіка схвильована Барбара.

Пішла по кімнаті, злегка заламувала пальці. Повернулася і на Замойського дивилася ще більш запаленими очима. Він жахнувся. В очах було благання, рішучість і відчай — граф зрозумів свою дружину. Підвівся, обережно відставив крісло, щоб не грюкнути часом, і ступив назустріч їй. Знов руку взяв, впиваючись поглядом у страдницькі очі Барбари.

— Барбаро! Барбаро, ти... страждаєш... Ти не все сказала свому... Янекові.

— Поки що все, Янеку дорогий. Від тебе залежить наше... шлюбне щастя.

— Що йому загрожує?

Барбара заплющила очі. Неначе біль до серця підступив від того гострого погляду мужа. Він пронизував їй душу, краяв серце. Та не крикнула. Тільки хиталася, спираючись на його руку.

— Що загрожує нашому шлюбному щастю, моя люба? — знову запитав, злегка стиснувши руку Барбари.

— Смерть Наливайка...

Розплющила очі, повні сліз, але мужньо витримала погляд графа. Рука його затремтіла і безвольно зсковзнула з руки дружини. Тихо відвернулися обоє і розійшлись. Він — до дверей, а вона — в куток до клавікордів. Тепер сльози бризнули з очей, та жінка стримувалась і з тим мовчазним плачем сіла за інструмент, ударила по клавішах. Спочатку безладдям звуковим, як стихією пристрасті, заповнила кімнату, а потім перемогла себе і заграла. Сльози текли гарячими струмками, а уста співали улюблений Янів уривок з пісні Кохановського:

Jednę mam wolnoćś w swej ciężkiej niewoli,
Że się wżdy mogę napłakać dowoli... [1]

А коли підійшов стривожений граф,— замовкла, на руки тремтливі голову поклала. По кімнаті ніби марив її ніжний голос у згасаючому дрижанні струн. Замойський обняв схилений над клавікордами стан дружини, тремтливим шепотом сказав:

— Він буде жити, Барбаро!.. Але...

Барбара вхопила голову мужа й покрила поцілунками чоло, щоки й, нарешті, уста, приховані товстими сивими вусами.

— Я буду вірною дружиною, Янеку. Я перша з шляхтянок дотримаю слова, любитиму... щоб тільки кров того... козака степового не заплямила наше щастя...

Всякі капризи можливі у прекрасних жінок, у яких молодість і врода за найстрашнішу зброю правлять. Рицар воєн, переможець на бурхливім конвокаційнім сеймі 1573 року, Ян Замойський не смів ставати на двобій з тією зброєю своєї красуні жінки. Ради примирення з нею він зробить поступку — наперекір усім існуючим законам безпеки Корони польської лишить в живих Северина Наливайка. Він буде жити... довічно ув'язнений в одному з кармелітських монастирів Польщі.

17

Полковник Ничипір і Карпо Богун з Острозьким прибули до Варшави. Воєвода на власні кошти зодяг їх у пристойний одяг міщан Варшави. Своєму маршалку велів турбуватися про них.

Кілька разів при зустрічах ще в Бресті і тепер у Варшаві полковник Ничипір нагадував старому князю про Наливайка. Це нагадування кожного разу бентежило воєводу, він нервувався і обіцяв негайно ж поговорити з ким слід про нього. Але в кількох зустрічах з Замойським, з Тарновським і Воланом забував чи не знаходив приводу заговорити про Наливайка. Обидва козацькі посланці починали хвилюватися за долю свого друга. За пізнім обідом у варшавських покоях воєводи полковник Ничипір знову нагадав про мету своєї подорожі і про обіцянку князя, та в самий вирішальний мо-

[1] Одну маю волю в своїй тяжкій неволі,
Що наплакатись, коли захочу, то зможу доволі...
(Польськ.)

мент розмови служка сповістив, що воєводу прийшов відвідати сановний духівник короля Петро Скарга.

Скарга був добрим знайомим Острозького, виховував його сина Януша, окатоличив його, і з того часу князь заборонив приймати Скаргу в своїх покоях. Так минули десять років. Ятрилася рана, яку заподіяв Скарга, відібравши старшого сина. І кожного разу ім'я цього єзуїта обурювало Острозького.

На цей раз воєвода велів прийняти королівського духівника. Брестський собор так переплутав усі карти, що князь мусив домогтися бодай якоїсь ясності хоч у розмові з керівником уніатської політики Польщі. Єдиним мав дозолити єзуїтові: прийняв його за обідом, у присутності своїх друзів і гостей.

Скарга зважив на те, але ввійшов до широкої кімнати, де за українським звичаєм вздовж причільної стіни стояв довгий дубовий стіл. За столом, крім князя і його молодшого сина Олександра, сиділи ще й запорожці та отець Дем'ян. Протосинкел [1] константинопольського патріарха Никифора, що перебував на поруках у Острозького, і кілька владик та архімандрит печерський Тур обідали в цей час у іншій кімнаті.

Духівника зустріли всі, стоячи біля стола. Поклоном ушанували його духовне вітання, чи то благословення, і сіли за стіл. Полковник Ничипір лютував. Розпочата розмова про врятування Наливайка увірвалася, і навряд чи скоро її поновиш тепер. Петро Скарга стоячи провадив бесіду з українським магнатом і негласним головою православ'я, князем Острозьким. Кілька слів звичайного привітання сказав, навіть привітно посміхаючись. Потім зробився суворий, як завжди, неначе й мати породила його в зненависті до людей.

— Вельможний брат по вірі Христовій пан Василій-Костянтин дозволить мені говорити при свідках?

— Гадаю, вашмосць, владико чесний, що розмові нашій о справах церкви Христової не пошкодить мій син та сі кілька духовних осіб, во православії сущих?

Скарга підозріливо подивився на присутніх. Особливу увагу звернув на запорозькі чуби двох, прийнявши їх за січових попів. Але не протестував. Розмову почав про Брестський собор і про поведінку православного духівництва на чолі з протосинкелом.

---

[1] Протосинкел — представник, заступник.

— А вельможний князь повинен би їм мудре слово мовити і про право короля нагадати. Чи дав король згоду позбавляти сану митрополита Михаїла Рагозу, єпископів наших: Іпатія володимирського, Кирила луцького, Германа полоцького. Діонісія холмського та Іону пінського? Гріх божий і гнів королівський приймали на себе, вельможний князю...

— Прийму все, отче святий Петре, бо чинили ми в ім'я господа бога нашого. Король і його закони — суть кондиції світські, а на Брестському соборі чинив закон церкви нашої... православної. Канцлер коронний сказав, що не втручатиметься Корона в справи об'єднання церков, дисидентам краю політичні права обіцяв, а сам таки до Бреста прибув. Король послів своїх з погрозами засилав...

— Король є вища влада в державі нашій.

— Але ж ми українці, прошу пана отця...

— Пан воєвода забуває, що Україні надано закони Речі Посполитої польської, і вона мусить прийняти їх...

— Неправда, не прийме! — вигукнув з-за стола полковник Ничипір.— Я теж українець і не пам'ятаю, щоб у мене питалася Корона дозволу на розповсюдження своїх законів по Україні.

Скарга спокійно вислухав запальні слова полковника, зітхнув і ще похмурніший зробився.

— Єстем духівник короля Речі Посполитої польської і не звик слухати слів зради. Вельможний князь мусить знати, що бунти Наливайкові й інших здрайць не гірші слів цього... брата нашого во Христі. Король знатиме про сі його слова.

— Гаразд! — занервувався Острозький.— По тей конклюзії [1] прошу пана королівського духівника вважати закінченою нашу духовну розмову. Як і в усьому, ви хотіли Брестський собор обернути на торг, де Україну, як крамарі, видурюєте. А ми цим крамом не торгуємо, паночте. Це теж зрада? Нехай... Маршалок! Випустіть королівського духівника. Накажіть збиратися. Негайно ж вирушаємо на Україну.

— А справа протисинкела Никифора? А сейм, нарешті?

— Протосинкел, отче Петре, знаходиться на поруках князя Острозького, хіба вам цього не досить? Силою

[1] По тей конклюзії — у такому разі.

збройною його в мене візьмете, та... за смерть Острозького матимете не одного... Наливайка!

Скарга, не вклонившись, повернувся і вийшов у розчинені маршалком двері. В другій кімнаті його чекав духовний почет, залишений ним, коли заходив на розмову. Аж у королівській кареті, що його чекала біля воріт, озвався до машталірів:

— В палац короля! — І коні навскач понесли карету, знявши куряву на всю вулицю.

Знервований князь на порозі попрощався з Ничипором і Богуном. Нічого не зміг пообіцяти їм нового. Коли виходили з двору, якийсь час стояв і дивився їм услід. Потім повернувся до кімнати. Численні служники й служниці метушилися, готуючись до від'їзду. Сторонилися збентеженого князя, між собою пошепки говорили. Князь пройшов у кімнату, де чекав його панотець Дем'ян.

— Ну, що чинитимемо, отче? — запитав старий і немічний воєвода.

— На свою домівку виїздім, вашмосць...

Ця відповідь розважила старого. Ледве осміхнувшись, він довго дивився на попа, як на пропащу людину. В Острозі він не тільки духівник. Він політик, а часом і вояка. В Острозі з ним можна радитися, і розуму в нього не бракує дати добру пораду. Десятки років ті поради рятували воєводу в найскладніших ситуаціях. Отець Дем'ян міг викликати милость князя до найбільшого злочинця так само легко, як і запалити гнів на найсердечнішого друга князевого. Був порадником, і духівником, і опорою старості. Збираючись до Бреста і до Варшави, отець Дем'ян шкодував брата Северина і визволяти його радив Острозькому. Скільки всього збиралися вони зробити з отцем Дем'яном у Варшаві і — раптом: «На свою домівку виїздім...»

Тяжкі думи воєводи Острозького перервав козачок:

— Прошу вашмосць... Їден поляк має щось важливе сповістити панові князю.

— Знов поляк? Напевне, брехатиме?

— Здається, не з тих. Дозволите впустити?

— Впусти.

Увійшов Бронек у вбогому вбранні посполитого. Неначе повернувся з далекої мандрівки чи з неволі, з каторги. Худий, потріпаний життям, як і одяг на ньому. Переступивши поріг, став і не вклонився, а просто зві-

сив голову на груди. На голові одростав чуб, і в ньому давно згубився слід козачого оселедця.

— Цо має мувіць пан? — по-польському звернувся Острозький.

— Друзі вельможного пана воєводи зараз наткнулися на королівських жовнірів і... пішли під арешт.

— Що? Які друзі?

— Полковник Ничипір і Карпо Богун. Від покоїв пана йшли... Їх, певне, катуватимуть і голови постинають, проше вельможного князя.

— Не дам! — істерично закричав князь. Випростався, як молодий, повний життєвих сил, і рушив повз здивованого Бронека. За дверима тим же голосом гукнув маршалка і на півслові замовк.

Біля будинку спинилася королівська карета, білими кіньми запряжена. Когорта жовнірів з охорони короля заповнила вулицю. За королівською каретою під'їхав візок Радзівілла і ще когорта драгунів литовських.

— Король! — перелякано сповістив маршалок.

— Нехай! Адже він до воєводи Острозького прибув!..

Король урочисто вийшов з карети в супроводі Петра Скарги і Волана. Уже у воротях їх наздогнали Радзівілл і Сапєга. Кілька сенаторів і охоронців завершували похід. Острозький стояв посеред кімнати, і тільки тремтіння білої бороди говорило про внутрішнє напруження старого. За один день стільки доводиться пережити! Не зважили ні на літа, не пожаліли стомленого серця. Король Жигмунт Ваза увійшов перший до кімнати. Вигляд воєводи наче налякав його. Король став. Криштоф Радзівілл пройшов і гречно вклонився, як завжди вклонявся тестеві в його Острозькім чи Костянтинівському замку.

— Прошу, вашмосць, прийняти його милость пана короля Речі Посполитої польської. Вашмосць такий вигляд маєте, певне, щось зашкодило мому шановному пану?..

Князь злегка провів рукою по чолу і важко зітхнув. Наче чужою мовою сказані слова Криштофа насилу зрозумів і на знак згоди на хвилину схилив голову. Він бачив прийоми королів у Парижі, в Римі, в Празі. Та не пишнотами захоплювався в житті. Дбаючи про славу роду Острозьких, найбільше її заживав саме зневагою до пишнот показних. І зараз — гнівний, як небо,— намагався підкреслити повагу до простоти.

— Чолом б'ю його королівській милості, недостойний такої високої честі,— промовив князь. І слова його прозвучали сухо, в них крилися незгасний гнів і рішучість.

Король сів, дозволив сісти решті. Та тільки воєвода скористався цим дозволом. Сенатори, воєводи, державні мужі — стояли всі, як на месі. Острозький чекав. Король говорив через перекладача. Поки говорив, Острозький порівнював той королівський голос з голосом титаря Онопріївської церкви в Острозі: гінкий голосок, але зовсім-зовсім... не королівський,— вирішив Острозький.

— Шанований нами пан воєвода земель українських в гніві збирається кидати Варшаву, кидати сейм і всілякі державні турботи? Чи пристойно те чинити князю?

— Прошу вашу королівську милость о прощенні запальності тої. Король держави в моїх покоях, і я гостинності ради і з високої пошани до вашої королівської милості мав би відмовитися від того рішення. Та не відмовляюся... Принаймні мій вік заслуговує на інше ставлення до справ, які я репрезентую, прошу вашу королівську милость. Ветхозавітного Авраама самі посланці божі шанували за сивину й статечність мужа...

Король поцікавився, що трапилося в них із Скаргою, чому князь так брутально вигнав королівського духівника. Острозький підвівся з крісла, і перед королем польським став у повній величі гордий магнат.

— Його королівська милость мусить знати все! Перед ним стоїть нащадок роду Острозьких. Це той рід, що слугував Жигмунту Першому, слугував Жигмунту-Августу, Стефану Баторію і службою тою зміцнював Корону, звеличував польську державу. Я, нащадок славного роду Острозьких, немало поклопотався про обрання вашої милості на короля, і хто має право мене так ображати! Той же король законом забирає в мене право молитися богові так, як я того бажаю. Закон його королівської милості забороняє нам бути в православній вірі і засилає до нас на Україну відступників-єзуїтів, щоб гвалтували край, щоб грабували його і проливали кров моїх одновірців, українських людей. Ваша королівська милость порушує свою присягу, нам на коронаційнім сеймі дану, а нас дозволяє називати зрадниками, хоч ми чинимо за законами і совістю краю нашого. Я, сенатор коронний, мушу терпіти кривду і образи. Не питавшись

у мене, жовніри хапають моїх людей і стинають їм голови. Не радившись зі мною, судять патріаршого намісника, за якого я відповідаю перед совістю і перед богом! Я старий, але хочу вмерти, як умирали Острозькі: чесним сином свого рідного краю...

Хвилювання і старість не дали йому далі говорити, він повернувся й пішов геть з кімнати. Його під руки підхопили і допомогли поріг переступити. Хтось гукнув, переклавши королеву фразу:

— Зачекайте, вельможний! Король дасть відповідь.

— Не хочу відповіді, не треба брехливих слів...

Королю не переклали цих слів Острозького, та його нервовість і упертість він зрозумів. Перед Скаргою розвів руками:

— Яких людей князя хапають? Про що він говорить?

Скарга коротко розповів про Ничипора і Богуна, назвавши їх зрадниками.

— Звільніть! Негайно звільніть... Ще кого?

Королівський наказ блискавично передано у варту, і вершник понісся вздовж вулиці. Король звелів Радзівіллу спинити і повернути князя. Він хоче помиритися з можновладцем українським. Криштоф Радзівілл догнав Острозького вже в сінях. Князь на оклик Радзівілла став і, не повертаючи голови, чекав.

— Король велів звільнити козаків. Маєте, вашмосць, миритися, король бажає того.

— А Острозький не бажає.

— Король, вашмосць, питає, кого ще звільнити. Протосинкела Никифора?

— Мого кращого сотника Наливайка з'їли? — нервово спитав князь.

— На жаль... тего зрадника, напевне, вже скарано.

— Скарано? А мене про те питали? То нехай же король і протосинкела Никифора з'їсть!..— і рішуче пішов надвір, де стояли напоготові карети та вершники.

18

У Варшаві, на крутому березі над Віслою, угорський корчмар побудував камінні льохи для вина. Міцні льохи з вузенькими віконечками на Віслу здавалися гніздом-фортецею. Через Віслу корчмар збудував міст, і ціле півстоліття Варшава розросталася круг тієї корчми з обох боків Вісли. Як біля маточного стільника, біля кор-

чми-фортеці ліпилися крамарські, цехові й міщанські будівлі. День і ніч лунали пісні біля корчми — це було місце зустрічей та інтриг, тут запалювалися і гасли найпалкіші пристрасті.

Одного ранку, коли після короткої нічної перерви життя корчми мало б розпочинатися, відвідувачі застали господаря корчми з перерізаними жилами на руках. А в льоху, де стояли бочки з найкращим угорським вином, на мотузку висіла його красуня дочка. Злі язики постійних відвідувачів корчми і міщан-сусідів плескали потай, що й не дочка вона йому, і тим пояснювали злочинне співжиття корчмаря з молодою красунею. Та смерть обох, як у домовину, поховала ту таємницю.

З того часу минуло коло двох десятків літ. Завмерло життя в корчмі. Кажани і сови завелися в спустошених льохах та неприкаяні душі самогубців стогнали там ночами... І саме в цей льох, де два десятки років тому на мотузку висіла красуня прелюбодійка, Жолкевський замкнув найлютішого ворога шляхти і свого суперника Северина Наливайка. Сам гетьман перевіряв іржаві, але міцні грати на віконних отворах під стелею. Сам випробував засуви і залізну поковку на дубових дверях. І заспокоївся. Це була надійна скриня для такого скарбу.

Два дні Наливайко лежав замкнений і зв'язаний, неначе навколо запався світ. Потім його розв'язали і постелили дошки для спання, та спати на них не давали, щоночі засилаючи катів з бубнами й холодною водою. Корчму поверх льоху заселили охоронною сотнею жовнірів. Зникли й неприкаяні душі самогубців. Перед пекельною помстою шляхти навіть привиди нічні відступили. Тільки пісня сумна козацька вряди-годи таки лунала над Віслою, вириваючись з вузьких, на совість загратованих корчмарем віконечок льоху.

...А найбільша наша сила — мати людська воля.
Ой ти, воле, рідний краю, доле людська мила,
Задля тебе мене мати в неволі зродила.
Спородила в полинях, лихом краю сповивала,
І карою панам-ляхам на сон примовляла.
Ой гей-люлі, сину мій, дитя України,—
За ту кару панам, шляхті слава тобі, сину!..

В синьому жупані ротмістра, з довгою карабелею біля пояса і в насуненій аж на очі гусарській чотирикутній шапці йшла графиня Барбара за своїм провідником. Ішли темними вулицями, їхали човном через ріку. Глуха

ніч і спів з кам'яниці морозили графиню.

«Невже то правда,— думала графиня,— що закутий, катований Наливайко таки співає ночами?..»

Вслухалася і не добирала слів, але голос — його ніяка в'язниця не змінить. Дорогою ціною здобута від ротмістра гусарів перепустка Жолкевського дала прохід у ворота перед корчмою. Сотник з охорони спустився з Барбарою камінними сходами глибоко вниз, освітлюючи дорогу тріскотливим і смердючим факелом з смолою. Попереду спускався жовнір з ключами.

Затихла пісня в льоху. Наливайко почув кроки на камінних сходах і насторожився. По тілу прокотився колючий мороз. Защеміли принишклі рани від довгого й настирливого катування в цьому льоху. Останнім часом до нього серед ночі перестали ходити гетьманові кати, перестали катувати найстрашнішим засобом — не даючи спати. Тільки від одної згадки про те розум холоне, гудуть у вухах барабани, дзюркоче шпарка, зимна вода... З того часу за наказом Замойського двічі на тиждень почав заходити цирульник, голив бороду і сповіщав новини з волі. Винахідливий Бронек упросив передати, що полковника Ничипора і Карпа Богуна за наказом короля звільнено з-під арешту, але вже з випеченими очима. Так знівечених, з кривавими ранами замість очей, вивезли їх за місто і відпустили. Добросерді польські селяни їм притулок дали, рани гоїли і на Україну вирядили... Брязкіт ключів і засува відігнав спогади. В щілину дверей ударив промінь, і раптом засвітилося в льоху. Примружив очі від того світла, але знов розплющив їх і поглядом орла з залізної клітки обдарував молодого, зовсім юного ротмістра, що захитався і сперся на одвірок. В правій руці у нього — висхла стеблина полиню, і брудний льох наповнився пахощами степових просторів. Коли затремтіли ніжні губи ротмістра, Наливайкові здалося, що він десь уже бачив їх. Ніжні уста і полинь!..

Та світло з факела, убоге і мінливе, не давало можливості впізнати уста, і очі, і все лице жінки.

Мовчали. Минуло кілька хвилин після виходу сотника з жовніром. Барбара, покірно взявши з рук жовніра факел, розгубилася... Наливайко встав з дощок ліжка. Барбара тільки ворухнулася і держак факела міцніше затиснула лівою рукою в рукавичці.

— Я... не ротмістр, проше пана Налевая...

— Пані Барбара? — Наливайко впізнав голос і ту особливу інтонацію, якою говорилося: «Налєвая». Єдина в світі жінка — тільки графиня Барбара — могла так вимовити його ім'я.

В першу мить рушив до неї, але за третім кроком став і оступився до стіни.

— Пощо вона тут, боже мій! — простогнав, неначе в льоху він був сам.

Барбара трималася з останніх сил. Але ті сили покидали її. Вільною рукою сперлася на непричинені двері, зім'яла стеблину полиню — і ще різкіше пославсяся запашний чад степової любові. Перед нею страждав чоловік, ім'я якого жахало шляхту, а їй давало незрозумілі стимули до життя. Щоправда, не стало округлості лиця, яке вона так кохала, і в одягові обірваному був він не такий, яким востанне бачила його рік тому, напровесні, у Стобницю. Але очі, і голос, і рухи...

— Проше пана... мам крихітку часу, жеби... жеби порадити пану Налєваю... втекти в моєму вбранні ротмістра... Жовнірський сотник і жовнір підготовані...

— Втекти? А пані?

— Їй тут лишитися й загинути дозволить пан... замість себе...

— Е, ні, ласкава моя рятівнице. По морю крові ворога, пролитої мною, я міг би спокійно пливти човном, але не дозволю, щоб крапля крові пані Барбари впала на землю через мене...

— Рицарю файний...— прошепотіла Барбара, втішаючись словами свого омріяного таємного кохання.

— Що пані сказала?

— Пан мусить рятуватись. Втікайте!

— Ні, пані Барбаро! Наливайкові втікати не можна, бо не грабіжник він, а за правду рицар. Втікають тільки грабіжники. Ми і в суді панському чинитимемо все тую ж справу боротьби за правду людську...

— Пан гребує, бо графиня йому порятунок приносить, а не рибачка?.. Але і в грудях графині часом б'ється людське серце. Я наказую... втікайте! Наказую ім'ям і будучиною мого сина... Томаша, втікайте! І на волі рицарським словом честі виправдайте мою щирість до вас. Молю вас, рицарю... з вас ще буде зацний муж великої Польщі!..

Наливайко блискавично опинився біля Барбари і під-

тримав її. Та факел випав з її рук, і полинні пахощі та тьма нічна обгорнула їх серця... А коли виходила з льоху, у вухах звучали його останні слова:

— Я належу своєму народові, поневоленому панами. Зрікаюсь тої хвилинної щирості до пані, і любов мою за вітром розвій, пані графова. Коли помру, то за ту людську правду, якої домагаємося ми збройно. За неї варто вмерти! Імена наші з роду в рід передаватимуться, і на прапорах боротьби з панами й неволею ті імена горітимуть вогненним закликом! Не втікатиму я, бо присягав за людську справу просто й гордо дивитися смерті в очі... Барбара... Мелашка!..

З похиленою головою важко виходив ротмістр з темного льоху. Чотирикутна шапка з пір'їною перекошено сиділа на голові, і з-під неї зрадливо виглядало кілька кучерявих пасом жіночих кіс. А в душі — порожнеча.

На останній приступці кам'яних сходів ледве звела очі і жахнулася:

— Пан гетьман?

— Так. Пан ротмістр довго затримався з допитом у того лотра. Певне, зізнання нове йому виклав здрайця?

— Виклав... Нове і повне зізнання, вельможний пане гетьмане...

А сівши в карету поруч Жолкевського, ледве боронилася від його ревнивих обіймів. Промовила з тяжким зітханням:

— Пан Станіслав матиме пані Барбару, коли звільнить Налєвая!.. Се останній каприз жінки, володіти якою так домагався пан Станіслав...

— Барбаро, Барбаро! — шепотів Жолкевський, пристрасно обнімаючи знесилену переживаннями жінку.— Буде зроблено, клянусь моїм коханням, буде так, як моя кохана пані хце...

Барбара обома руками схопила гетьмана за плечі, трясла його, а очима страдницькими вп'ялася в запалені пристрастю очі Жолкевського.

— То най буде зроблено, пане Станіславе! Негайно цієї ж ночі, адже сенатори судять, і може, завтра...

— Завтра сейм вирішить його долю, прошу кохану мою пані Барбару...

— Знаю...— тихо вимовила графиня, відсунувшись від Жолкевського настільки переконливо, що він навіть не спробував її пригорнути знов.— Я сказала свої останні слова, прошу пана Станіслава. Пан мусить діяти...

Вона захлинулася від тих слів і якийсь час перемагала хвилювання. Потім упокоєним голосом ледве чутно закінчила:

— Я... чекаю пана в своїй кімнаті... Налевай в той час... буде на волі...

Карета спинилася, і графиня мовчки вийшла. Коли зачиняла за собою дверцята, почула з карети:

— Гаразд! Зроблю, як велить моя злота пані... Гей, машталіри! Назад, до корчми, стокрот дяблів! Єстем поляк серцем і кохам душею... До в'язня, стокрот дяблів!..

То була страшна остання ніч. Северин Наливайко, завмерши, стояв біля кованих дверей. В руці давно на порох зітерлося стебло, а у вухах все ще лунали слова щирої жіночої любові. Радіти з того а чи сумувати? Як хмара буряна, пронеслася ця жінка в його останні хвилини життя. Принесла полинні пахощі в камінний льох і смак волі степової та біль сердечну.

— Прокляття!..— ледве чутно вимовив після довгого й тяжкого роздуму. І знов почув кроки, почув галасливу лайку на кам'яних сходах. Оступився в найдальший куток. Відчуття недоброго полонило йому душу. Згадав, як наполягала графиня, щоб утікав він... І відганяв цю зрадливу згадку. А в розчинені двері, між двома яскравими й тріскотливими факелами, до льоху ввійшов Станіслав Жолкевський. Переступивши поріг, важко зупинився, відсапуючись і звикаючи до темряви льоху. Тривожно окинув очима льох, але, натрапивши в кутку на Наливайка, заспокоївся.

— Приволокти його до мене! — звелів жовнірам, ледве володіючи голосом.

З-за його спини до Наливайка кинулося кілька жовнірів. Наливайко спочатку щільніше притиснувся до стіни, ніби хотів врости в іржавий камінь. Та реальність була остільки відчутна, що він раптом опанував себе.

— Сам прийду, щоб... востаннє плюнути в пику шляхтичеві бридкому.

Рвучко рушив назустріч жовнірам, пройшов повз них, розгублених, не обдаривши жодного навіть поглядом. Жолкевський вихопив шаблю й для зручності оступився між двох факельщиків. Це розсмішило Наливайка. Його несподіваний сміх розбудив паралізованих жовнірів. В ту ж мить його, знесиленого, схопили кілька пар рук і проволокли по камінній підлозі ближче до світла.

Жолкевський відкинув назад свою шаблю. На губах пінилася слина злості, в очах горіли вогники зловтіхи чи божевілля. Як хижак, скочив і обома руками схопив Наливайка за горло. Нелюдський стогін зірвався й згаснув в напівосвітленому і вогкому кам'яному мішку.

— Пся крев! Щасливий коханець такої польки!..

Наливайко повис на руках жовнірів і впав, коли ті випустили його з рук. Упав важко, об кам'яну підлогу вдарився головою, але життя ще не покидало його. Ледве чутно застогнав, і в стогоні тому гетьман почув найстрашніші і найдошкульніші прокляття і погрози. Боячись, щоб Наливайко не звівся з підлоги, Жолкевський знов зашкутильгав до нього і пораненою колись ногою почав бити в голову, топтати груди, примовляючи:

— Пан українець волі зажадав з ласки пані... Най заживає волю, най заживає, лайдак, стокрот дяблів!.. Гей, жовніри, відлити водою, гунцвот...

Оступився до дверей, трясучись. Щоб приховати те, щільно зіперся на холодний камінь стіни. Здалося йому, що навіть жовніри розуміють ту люту трясцю як переляк, а не як завзяття й запал рицаря польського.

Внесли цебер води й, не чекавши наказу, вилили на скривавлене лице, на груди. Голова ворухнулася, і знов зітхання вирвалося з погрозливою лайкою. Наливайко повернувся на бік, руками спробував спертися на підлогу.

— Тшимаць за ноги бунтаря! — істерично крикнув Жолкевський, а сам не міг відірватися від стіни.— Пане сотник! Накажіть пану... Кутшебському живцем вирвати язик сего українського бидла й... надішліть пані графині Замойській. Вона того так сі жадала.

— Брешеш, кате ляше, язика нашого... не вирвеш! А душу підлу панську ми візьмемо, зажди...

Знов холодною водою хлюпнули йому в лице, зверху сіло кілька жовнірів, хоч Наливайко вже не міг звестися. В розчинені двері чути згори, як метушливо поспішав кат, спускаючись з обценьками. Жолкевський озирнувся й, бридко скривившись, пішов йому назустріч.

Та Кутшебського наздогнав ротмістр королівської охорони. Він спритно скочив на сходи, остроги на його вибиваних закаблуках мелодійно задзвеніли, і той щирий звук пробивався крізь глуху стіну льоху.

— Остроги! Білокопитий кінь! О-ох...— застогнав Наливайко, напружуючи останні сили, щоб звестися.

А ротмістр поспішав, через два східці перескакуючи вниз, де в світлі двох факелів, немов п'яний від помсти, стояв Жолкевський. На запінених його устах закам'яніла божевільна усмішка. Ротмістр заговорив:

— Маю передати вельможному панові гетьману наказ канцлера Корони, коронного гетьмана війська Речі Посполитої польської: в'язня, бунтаря українського Северина Наливайка, що його сейм засудив до четвертування, наказано негайно відправити таємно до краківського кармелітського монастиря. Сейм же повідомити, що присуд виконано...

Жолкевський зареготав, хапаючись за гостре каміння стін на сходах. Регочучи, гукнув до ката:

— Пане Кутшебський! Чиніть, як я велів. Тут я — сенат, і сейм, і пан бог! А потім... четвертуйте. Язик хлопа — віддати мені!..

Уже перед світанням карета гетьмана зупинилася біля тих же воріт, де вночі вийшла Барбара. Станіслав Жолкевський застав її зодягнену досі й бліду від безсоння та мук. Очі її запитливо спинилися на гетьмані. Та лице Станіслава Жолкевського горіло від нечуваного збудження. Ще не народилася в Польщі та людина, що зуміла б розгадати обличчя польного гетьмана. В руках він тримав загорнутий у шовкову хустку пакуночок.

— Ось, пані має доказ, що... її козак вільний. Я звелів вирвати йому язик.

— Що?!

Жолкевський підхопив графиню, обняв її і, вкриваючи поцілунками запалене цією звірячо-дикою звісткою лице Барбари, шепотів:

— Моя кохана Барбаро! Навіть Ян Замойський не вирвав у мене того... рицарського трофею...

19

Минали рік за роком, вмирали люди, і губилися їхні імена, як губиться листя, зірвавшись восени з гілки і полетівши у простір, вітряний і безмежний. Тільки лишаються сліди, лишається історія. І в тій історії народу, як віхи на безмежних степових шляхах, майорять події, зламні пункти невпинного руху народу вперед, майорять окремі імена героїв.

Вже коли минуло якихось десять років по трагічній смерті героя українського народу Северина Наливайка,

його багатостраждальний побратим Іван Болотников вирвався з страшної турецької неволі. Десятиріччя тяжкої невільницької праці на галерах не зломили духу борця за волю народу. На страждання Наливайкового побратима Івана Болотникова нашаровувалися страждання турецького народу, які він бачив власними очима і переживав їх. Згодом додалися страждання італійського народу, які йому довелося побачити, втікаючи з турецької неволі. І всюди, в Туреччині, й у Венеції, і по всій Європі, як і в Росії, народ страждав у панській ярмі, яке що рік, що десятиріччя, то щільніше надівалося панами на шиї трудящих.

Повернувся Наливайків побратим Іван до рідного краю, навідався за Путивль... І нову поклявся продовжити боротьбу народу проти кріпосництва!

У десятиріччя по трагічній смерті Наливайка запалало знову повстання Івана Болотникова в південних краях Росії. І не тільки нащадки наливайківців, а самі живі свідки та учасники солоницької трагедії пішли на поклик свого бойового побратима Івана Болотникова, продовжуючи спільну справу...

Отож і залунало Наливайкове ім'я, як прапор у тому повстанні, залунало в приказках та думах народних на Україні:

Ой у нашій славній Україні
Бували престрашнії, бездольні години.
І хто нас, українців, братньо рятував —
То Іван Болотник з Росії поспішав.
Бо хто незгоди в пана й злидні людські знав,
До славного Наливайка доріженьку слав.
Гей, із-за гори, гори хмара виступає,
То пани й шляхта жовнірів по Україні спроводжають...

Під високою могилою над Тясмином у Чигирині сиділо двоє сліпих кобзарів і співали ту думу. Хлопець-підліток сидів поруч, на Тясмин у задумі дивився, ніби байдужий до всього навколо. Пісня-дума викликала в його уяві бурхливі події на Україні. Він на розгарячено-му коні козацькому рубає, рубає ненависних панів, звільняє землю від них, як мати його звільняла грядку цибулі від заглушливого бур'яну.

— Дивись-но, це ти, Мартине, штовханів мені під ребра даєш? Сонний ти, чи що?

— Ні, дядьку, то я так...

Кобзарів оточували чигиринці. Спочатку сходилася молодь, потім жінки почали приносити оладки та пиріжки. За ними приходили чоловіки і клали в кошик сліпим мідні гроші. Під горою зростав натовп, а над ним лунала дума про славу і смерть героя козака України Северина Наливайка.

До юрби чигиринців під'їхав на коні полковник з жовнірами, що прибули кілька день тому. В Чигирині пішли чутки, що пан полковник прямує з важливими наказами від Корони польської на побудову нової фортеці на Дніпрі. Підліток побачив польського полковника й шепнув на вухо Богунові:

— Полковник-лях під'їздить з жовнірами.

— Скажи й дідові Ничипорові,— також пошепки відповів Карпо Богун.

І вшкварили «Метелицю»:

Ой дівчино, дівчинонько, яка ти сподобна:
Оченята — як горщата, голова — як довбня...

А в нашої Олени заушниці зелені.
То по штири, то по п'ять заушниці брязкотять...

Ой там на яру роздавали дару,
Усім хлопцям по дівчині, мені бабцю стару.

Я на бабу ніц не трачу, продам бабу, куплю клячу;
Кляча здохне — шкуру злуплю та за шкуру дівку куплю...

Полковник бундючно підійшов до кобзарів, оглянув чигиринців, що збиралися йти в танець і не посміли, розступаючись перед полковником. Полковник заговорив, і кобзар стрепенувся, навіть струни завмерли на якусь мить. Ледве потім наздогнав старшого товариша, що завзято приказував витребеньки.

— Панове кобзарі недавно іншу пісню співали.

— Яку, прошу пана ласкавого? Почулося, певне. Співали ми оцих. Від них веселіше людові, щедріші роблятся.

Не дивуйтеся, дівчата, що я такий вдався...
Мого батька повісили, а я одірвався...

Полковник кинув у дерев'яний кошик золотий, і він задзвенів на мідяках повноцінним звуком благородного металу. Старший кобзар, не спиняючись, продовжував грати й приспівувати, а той, другий, притих. Потім торкнув рукою діда Ничипора, і він умовк.

— Упізнаю щедрість панську, поздоров, боже, вашмосці, вельможному шляхтичу. Дозвольте ручку вашу золоту почоломкати за той щирий дар нам, неспособним сліпцям.

Полковник уже збирався вийти з гурту, на когось гримнув, що на стежці йому став. Але заговорило дрібне честолюбство — мимохіть простягнув руку сліпому кобзареві, коли видющі не виявляють йому такої пошани. Кобзар, сліпуючи, взяв руку, притулив її до вуст і на мить припав вдячним поцілунком.

Та мить була страшна. В голові сліпого блискавкою викресалися спогади, якими неначе й серце рвалося. І мов хижий звір скочив Богун... Обома руками, точно розрахованим жестом уп'явся полковникові в горло.

— Оце він, Мартинку... Це він, батьку Ничипоре. Падлюка панська, Остап Заблуда...

І впав разом з полковником Заблудовським. Доки крізь натовп пробилися жовніри, доки вусатий урядовець-староста відтягав сліпого, полковник уже посинів і крізь зуби, розкриті ніби для його звичайної робленої усмішки, висунув мертвий язик.

— Ну, тепер усе, пане урядовцю, беріть мене... Таки знайшов я тебе, падлюко... Мартинку, дитино! Рости на горе панам. А виростеш, викопай Наливайкову шаблю з-під груші, мати твоя, Мелашка Семениха, знайде... І щоб пізнали пани Наливайкову руку в руці народного месника, як упізнають її зараз російські пани бояри в руці славного побратима нашого Івана Болотника!..

Сліпого Карпа Богуна в'язали на землі. Нагайками розганяли чигиринців, шукали другого кобзаря та їхнього поводатаря. Але ні старого січовика — полковника Ничипора, ані поводатаря Мартинка, Мелащиного сина, вже не знайшли під горою. Тільки посинілий труп Стаха Заблудовського незграбно валявся в пилюзі. Урядовець староста тримав сліпого Богуна за одну руку, а жовнір за другу, не наважуючись рушити від трупа. В пилюзі валялися дві бандури, біля них шматки хліба, пиріжки — щедрі даяння чигиринців.

І Тясмин спокійно ніс свої води в ревучий Дніпро.

Київ
1929—1939 рр.

ПРИМІТКИ

У 1929 р. Іван Ле написав повість «Наливайко», яка вперше була надрукована в ж. «Життя й революція» (1930, № 1, 2, 7, 8). Окремою книжкою, з деякими переробками, доповненнями, під назвою «Северин Наливайко», твір вийшов у 1940 р. в Києві. В процесі доопрацювання його журнального варіанту в автора виник задум написати багатотомний роман-епопею «Україна». Роман мав складатися з семи томів і охоплювати події історії України XVI—XIX ст.

З задуманої серії романів Івану Ле вдалося написати лише два — «Наливайко» і «Хмельницький» (у трьох книгах).

Протягом 1930—1940 рр. письменник на основі повісті про Северина Наливайка створює роман «Україна», який вийшов у 1940 р. (Іван Ле. Україна. Історичний роман з часів боротьби українського народу проти польської шляхти в кінці XVI сторіччя. Т. 1. Наливайко. К., Держлітвидав України). Вперше роман було надруковано в журналі «Молодий більшовик» (1938, № 2, 1939, № 8, 9, 10, 11, 12), уривки з твору друкувалися в республіканських журналах і газетах протягом 1939—1940 рр.

Твір був прихильно зустрінутий критикою і читачами.

У післявоєнні роки Іван Ле продовжує вдосконалювати роман, вносячи в нього значні доповнення і зміни. В новій редакції твір вийшов у 1953 р.

Написавши нові та грунтовно переробивши ряд старих розділів, ввівши нових історичних і вигаданих персонажів (Семен Пушкар, Іван Болотников, Герасим Смотрицький, Онисько та ін.), Іван Ле повніше зобразив історичне тло, соціальні, класові, релігійні стосунки, культуру, побут, морально-етичні норми суспільства кінця XVI ст., глибше розкрив характери героїв. В цій редакції роман перевидавався в 1955, 1957, 1959, 1969, 1975 роках.

Роман «Наливайко» перекладений на російську мову (1948). У російському перекладі неодноразово перевидавався (1951, 1955, 1964).

Друкується за виданням: Іван Ле. Наливайко. К., «Дніпро», 1975.

Конфедерація — тут: військово-політичний союз польської шляхти з православними магнатами.

Лотр — тут: розбійник.

Пояти — забрати в полон, у неволю.

Ретязь — ланцюг.

Улісс — міфічний герой давньогрецького епосу.

ЗМІСТ

НАЛИВАЙКО.
Історичний роман
3

ПРИМІТКИ
447

ИВАН ЛЕОНТЬЕВИЧ ЛЕ

СОЧИНЕНИЯ В СЕМИ ТОМАХ

Том третий

Составитель **Ирина Терентьевна Ле (Мойся)**
Титульный редактор **А. С. Левада**

Киев, издательство художественной литературы «Днипро», 1983

(На украинском языке)

Редактор **С. І. Шевцова**
Художник **П. Т. Вишняк**
Художній редактор **О. Д. Назаренко**
Технічні редактори
І. О. Селезньова, С. М. Величко
Коректори **А. В. Кудрявцева, Г. І. Кривопуск**

ІБ № 1966

Здано до складання 26.01.82. Підписано до друку 13.07.82.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 23,52. Ум. фарб. відб. 23,52.
Обл.-вид. арк. 25,917. Тираж 100 000. Зам. № 2—829.
Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Ле Іван

Л33 Твори: В 7-ми т. Т. 3 / Упоряд. І. Ле (Мойсі); Приміт. А. Ковтуненка.— К. : Дніпро, 1983.— 448 с.

В томі — роман, присвячений визвольній боротьбі українського народу в 90-х роках XVI століття. В центрі твору — образ овіяного славою народного ватажка Северина Наливайка.

Л $\frac{70303—062}{M205(04)—83}$ передплатне. 4702590200 У2